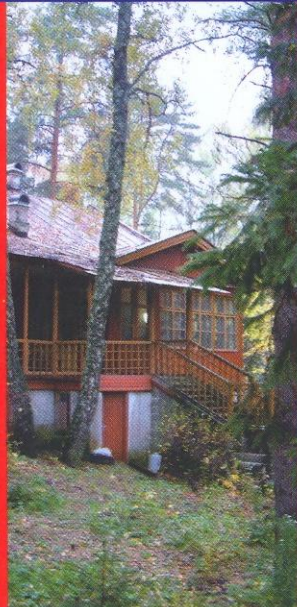

REGIONÁLIS FEJLŐDÉS ÉS POLITIKA

AZ ÁTALAKULÓ OROSZORSZÁGBAN

REGIONÁLIS FEJLŐDÉS
ÉS POLITIKA
AZ ÁTALAKULÓ
OROSZORSZÁGBAN

Szerkesztette
HORVÁTH GYULA

Magyar Tudományos Akadémia
Regionális Kutatások Központja

Pécs, 2008

Ez a könyv a Magyar Tudományos Akadémia és az Oroszországi Tudományos Akadémia együttműködési programja keretében a Magyar Köztársaság Önkormányzati és Területfejlesztési Minisztériumának anyagi támogatásával készült.

A fordításokat eredetijükkel egybevetette és a kötetet szerkesztette
Horváth Gyula

Fordították

Bányai László (7, 16, 21), Baranyi Béla (9, 20), Hajdú Zsuzsanna (2–4),
Horváth Gyula (6, 12–15, 17–19), Hrubí László (5, 10–11), Mezei Cecília (8)

© Magyar Tudományos Akadémia
Regionális Kutatások Központja, 2008

ISSN 1217–4882
ISBN 978 963 9052 97 0

Kiadja az MTA Regionális Kutatások Központja
Szerkesztés: MTA Regionális Kutatások Központja
Műszaki szerkesztő: Strasserné Csapó Ilona
Ábrák: Fonyódi Valéria
Borító: Pinczehelyi Márk
Fotók: Csatári Bálint, Horváth Dóra
Nyomdai munkálatok: Harthmedia Kft.
Felelős vezető: Harth Tamás ügyvezető

A mű szerzői jogilag védett. Minden jog, így különösen a sokszorosítás, terjesztés és fordítás joga fenntartva. A mű a kiadó írásbeli hozzájárulása nélkül részeiben sem reprodukálható, elektronikus rendszerek felhasználásával nem dolgozható fel, azokban nem tárolható, azokkal nem sokszorosítható és nem terjeszthető.

Tartalom

ELŐSZÓ / 7

BEVEZETÉS / 9

1. Regionális átalakulás Oroszországban / 11
Horváth Gyula

I. A SZOVJETUNIO SZÉTHULLÁSA ÉS AZ ÚJ INTEGRÁCIÓ
ESÉLYEI / 63

2. A posztszovjet Oroszország az országóriások között / 65
Andrej Trejvis

3. Oroszország és szomszédai. A posztszovjet térség regionalizálása / 88
Leonyid Vardomszkij

4. Integrációs folyamatok a posztszovjet térségben / 103
Leonyid Vardomszkij

II. TÉRBELI TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI FOLYAMATOK / 125

5. A fejlődés természeti és társadalom-földrajzi korlátai / 127
Andrej Trejvis

6. A területi különbségek alakulása / 151
Natalja Zubarevics

7. Posztindusztriális regionális folyamatok és a régiók újraiparosítása / 171
Andrej Trejvis

8. A nagyvállalatok regionális befektetési stratégiái / 199
Olga Kuznyecova

9. A mezőgazdaság térségi átrendeződése / 214
Tatyjana Nefjodova

10. Oroszország közlekedési rendszerének átalakulása / 237
Szergej Tarhov

11. Erőforrás-hasznosítás a regionális fejlődésben / 255
Irina Volkova, Genrietta Privalovszkaja, Tamara Litvinyenko

III. A TERÜLETI TERVEZÉSTŐL A REGIONÁLIS POLITIKÁIG / 277

12. Centralizmus és regionalizmus, szovjet és posztszovjet ciklusok / 279
Andrej Trejvis
13. Regionális politika az Oroszországi Föderációban / 294
Szergej Artobolevszkij
14. Mítoszok és zátonyok Oroszország területi fejlődésében és politikájában / 310
Vjacseszlav Szelivjorsztov
15. Klaszterek és területi-termelési komplexumok a regionális fejlődésben / 328
Igor Pilipenko
16. A szibériai régiók fejlesztési programjainak kidolgozása / 342
Vjacseszlav Szelivjorsztov
17. Gazdasági mikrokörzetek / 357
Jevgenyij Lejzerovics
18. Költségvetési politika és a régiók / 369
Olga Kuznyecova

IV. VÁROSI ÉS RURÁLIS OROSZORSZÁG / 383

19. Városi agglomerációk / 385
Grigorij Lappo, Pavel Poljan, Tatyjana Szelivanova
20. Az orosz perifériák terjeszkedése / 397
Tatyjana Nefjodova
21. Helyi önkormányzati reform és közigazgatási berendezkedés / 422
Szergej Artobolevszkij, Tatyjana Borogyina, Olga Glezer

IRODALOM / 446

A KÖTET SZERZŐI / 467

ELŐSZÓ

A piacgazdasági átmenetben felértékelődik az állami beavatkozás szerepe a társadalmi-gazdasági folyamatok alakításában, hiszen a reformok kedvezőtlen következményeit mérsékelni kell. Az állami szerepvállalás Oroszországban az erőteljesen átalakuló regionális politikán keresztül érvényesül. A piaci változások megsokszorozták az ország területi problémáit, sok új, korábban ismeretlen jelenséggel találtuk magunkat szemben. A területpolitika a törvényhozói és a végrehajtó hatalom meghatározó feladatává vált az utóbbi időben.

A területfejlesztési politika alakításában – sok egyéb tényezőkön kívül – a tudományos alapok hiánya komoly gondot jelent. A regionális politika kibontakozását nem elsősorban az eszközök és a politikai akarat hiánya, hanem a tudományos alapok gyengesége (a fogalmi tisztázatlanságoktól kezdve a többszintű területi felfogásmód hiányával bezárólag) akadályozza. Vannak rendszeresen használt divatos fogalmaink (agglomerációk, klaszterek, növekedési pólusok, makrorégiók stb.), de nincsen a regionális fejlődési folyamatok lényegét illetően egységes véleményünk. A politika általában és a döntéshozók pedig különösen nagy érdeklődést tanúsítanak tevékenységük tudományos megalapozása, az ország területeinek állapotáról elsajátítandó ismeretek iránt. Az utóbbi években a térségi terepmunkák fellendülése tapasztalható.

A ténylegesen hatékony regionális politika elemei (törvényi szabályozás, finanszírozási forrás, intézmények stb.) közül két tényező esetében számolhatunk be lényeges előrehaladásról az elmúlt években, a tudományos-szakértői bázis fejlődésében és a területfejlesztési minisztérium működésében. A tudományos potenciált a piacgazdaságra való áttérés időszakában az Oroszországi Tudományos Akadémia és a vezető egyetemek keretei között sikerült megőrizni. Teljesen nyilvánvaló, hogy a minisztérium gyakorlati tevékenységéhez és a többi intézmény működéséhez tudományos megalapozásra van szükség. E kötet valamennyi szerzője rendszeresen vállal szakértői-tanácsadói feladatokat a különböző területi szerveknél.

Vannak kiváló szakembereink, van tudományos tradíciónk és működnek tudományos iskoláink. A tudás és a szakemberek iránt jelentős igény mutatkozik meg. Egyre több tudományos munka jelenik meg, új folyóiratokat alapítottak. A fejlesztési jellegű feladatokkal párhuzamosan az alap kutatások is szemmel lát-

ható eredményeket értek el, ezt a nagyszámú monográfia megjelenése is bizonyítja. A regionális tudomány sikeres diszciplína lett Oroszországban.

Oroszország Tudományos Akadémiája nagy figyelmet fordít a regionális kutatásokra. Ezeket stratégiai jellegű irányoknak tekinti, publikációs gyakorlatában kiemelten támogatja az e témakörben készült közös munkákat. E kötet a magyar és az orosz regionális kutatók és egyben a két tudományos akadémia együttműködésének fontos eredménye.

Orosz tudósok regionális kérdésekről első munkáikat a XIX. században készítették. A XX. század 60–70-es éveiben regionális kutatóink a nemzetközi tudományos közösség tagjaivá váltak, és jelentős elismerésre tettek szert például a területi-termelési komplexumok kutatásában. Ebben az időszakban kezdődött együttműködésünk a magyar területi kutatókkal. Magyar kollégáink kiemelkedő elméleti felkészültségükkel és a gyakorlati területfejlesztésben megmutatkozó jártasságukkal hívták fel magukra a figyelmet. Akkoriban Magyarországnak volt egyedül intézményesített regionális politikája. Nem véletlen, hogy magyar kollégáink azóta is folyamatosan figyelemmel kísérik az európai regionális változásokat, és örömeinkre szolgál, hogy országunk területi folyamatainak alakulására is kiterjed tudományos érdeklődésük.

A területfejlesztési gyakorlat szereplőitől gyakran hallani olyan véleményeket, hogy a kutatók csak monográfiákat írnak, ahelyett, hogy konkrét cselekvési terveket ajánlanának. A két felfogásmód közti különbség teljesen nyilvánvaló. Ennek ellenére arra kell törekednünk, hogy térségeink fejlődése a legfrissebb monográfiák eredményeire épüljön. Tisztában vagyok azzal, hogy a kutató és a szakértő másképpen gondolkodik. Helyesen kell azonban cselekednünk, az élenjáró tudományt kell követnie a képzésnek és a fejlesztési politikának egyaránt.

Nagyon remélem, hogy e kötet átfogó képet nyújt az oroszországi regionális folyamatokról, az állam területi kihívásokra adott válaszairól. A könyv szerzői az oroszországi területfejlesztési kutatások legkiválóbb képviselői.

A magyar regionális kutatók hasonló jellegű munkájának orosz nyelvű kiadása 2009-ben várható. Nagy várakozással tekintünk e könyv elé. Mindkét könyvet örömmel forgatom majd munkám során.

Moszkva, 2008. július

Alekszandr D. Nyekipelov
akadémikus,
az Oroszországi Tudományos Akadémia
alelnöke

BEVEZETÉS

REGIONÁLIS ÁTALAKULÁS OROSZORSZÁGBAN

HORVÁTH GYULA

Makrogazdasági helyzetkép

Az egykori Szovjetunió legnagyobb tagköztársaságában az 1980-as évek végén lassú demokratikus átalakulás kezdődött. Függetlenségét 1991-ben szerezte meg. A piaci reformokat kezdetben a lakosság széles körű elégedetlensége ellenére a sokkterápia és az állami vállalatok erőltetett privatizálása révén igyekeztek végrehajtani. Ez a stratégia az átalakulást szorgalmazó kormányzat és a konzervatív többségű törvényhozás éles szembenállását vonta maga után. 1993-ban a reformellenes erők vereséget szenvedtek. Ekkor nyilvánvalóvá vált, hogy a sokkterápia politikai és szociális ára túl magas a törékeny orosz demokráciának. Ezért a radikális reformpolitikát átmenetileg felfüggesztették, a piactgazdasági átmenet ellentmondásosan, gyakran felemás módon haladt tovább. Noha 1997-ben az orosz gazdaság túljutott a transzformációs visszaesésen, a pénzügyi és fiskális fegyelmet nagyban aláásta a korrupció és a bűnözés elburjánzása. 1998-ban a belső és külső tényezők kedvezőtlen alakulása folytán az országot súlyos pénzügyi válság rázta meg, amely a világgazdasági folyamatokra is rányomta bélyegét. A válságot Oroszországban tartós gazdasági növekedés követte, s az ezredfordulótól a reformpolitika újabb lendületet vett. Ennek eredményeként előrelépés történt a privatizáció kiszélesítésében, a pénzügyi szféra, az energiaszektor és a vasúti közlekedés átalakításában, az agrárviszonyok rendezésében, a foglalkoztatáspolitikában, adó- és nyugdíjreform terén. Az orosz gazdaság helyzete azonban erősen függ az energiahordozók világpiaci árának ingadozásától, ami a számos területen továbbélő válságjelenségekkel párosulva az ország és a piaci reformok jövőjét nagymértékben bizonytalanná teszi.

Oroszország olyan átalakuló országnak tekinthető, ahol a rendszerváltozás keretében sokáig felemás megoldásokkal kísérleteztek. Az 1990-es évek végéig a társadalmi folyamatok sajátosságai nem alapoztak meg sikeres reformpolitikát, bár a szellemi muníció kezdettől fogva rendelkezésre állt. Az átalakulás csak az 1998-as válság után kezdett igazából kibontakozni, amiben a határozott válságellenes és reformintézkedések mellett nem kis szerepe volt az olyan kon-

junkturális tényezőnek, mint az energiahordozók, elsősorban a kőolaj világpiaci árának kedvező alakulása (1. táblázat).

1. táblázat

*A fontosabb makrogazdasági mutatók alakulása Oroszországban,
1991–2004*

Megnevezés	1991. év	1998. év	2004. év
Természetes szaporodás, ezrelék	-1,5	-6,6	-5,9
Születéskor várható élettartam, év	67,8	65,3	65,3
Munkanélküliségi ráta, százalék	5,2	9,8	7,1
GDP növekedési ütem, százalék	n.a.	10,0	8,1 ²⁰⁰⁷
Tízezer lakosra jutó felsőfokú hallgató, fő	190,0	324,0	495,0
Inflációs ráta, százalék	1608,8	20,2	10,9

Forrás: Federal'naja szluzsba goszudarsztvennoj sztatisztiki (www.gks.ru. [2008. március 15.]).

A piacgazdasági átmenet kezdete más, volt szocialista országokhoz hasonlóan Oroszországban is az árak gyors ütemű emelkedését hozta magával. Az 1992-es hiperinflációt követően 1993 és 1997 között a pénzromlás üteme évről évre lassult, és az 1998-as válságot követően változó mértékű vágató infláció alakult ki. Ugyanakkor a munkanélküliségi ráta 1992–2002 között 1,4-szeresére nőtt (1998-ig két és félszeresére), amit elsősorban az állami tulajdonú vállalatok dolgozóinak részleges elbocsátása okozott. Az orosz gazdaság transzformációs recessziója 1996-ban érte el a mélypontot, amikor a reál GDP volumene 1990-hez képest 60 százalékra csökkent. Ez a szint 1997-ben csupán 1 százalékkal lett magasabb, majd 1998-ban a pénzügyi válság következtében 58 százalékra esett vissza. 2002-ben a GDP 1990-es sinthez viszonyított volumene 72 százalékra emelkedett.

Annak ellenére, hogy Oroszország az 1990-es években jelentősen liberalizálta gazdaságát, a kormányzat hosszú időn keresztül nem tudott kemény költségvetési korlátokat alkalmazni. Ez nagyarányú állami hitelfelvételekhez és végső soron az 1998-as pénzügyi válság kirobbanásához vezetett. A régi és új vállalatok erőforrásokért folyó versengése a pénzügyi fegyelem lazulása miatt megnehezítette a vállalati szféra állami támogatását, noha a magáncégek piacra lépését már az átalakulás elején ösztönözték. Az államhatalom összpontosulása egy szűk oligarchikus elit kezében a régi vállalatoknak és a megfelelő politikai összeköttetésekkel rendelkező új belépőknek kedvezett. Az átalakulás későbbi szakaszában további piaci szereplők megjelenését a szelektív ösztönzési rendszer is akadályozta (Weiner, 2004).

Az Oroszországi Föderáció nagy kapacitású műszaki-tudományos infrastruktúrával (kutatópotenciál, technikailag képzett munkaerő, műszaki egyetemek) rendelkezik, és a mai viszonyok között is számos területen a világ élvonalában van. Azonban a kutatóintézetek tudományos és technikai kibocsátása és az orosz vagy külföldi vállalatok igényei között nagyon kevés gyakorlati kapcsolat létezik. Az erőforrások tekintélyes hányada a korábban zárt vagy jelenleg is elszigetelt kutatóvárosokban koncentrálódik. A második világháború utáni amerikai–szovjet szuperhatalmi versengés örökségeként a kutatás-fejlesztés jelentős része a mai Oroszországban is katonai célokat szolgál. Így 1994 és 2000 között a nemzetvédelem részesedése az államháztartás összes kutatási-fejlesztési kiadásából 30,8-ről 38,3 százalékra, az úrkutatásé 9,2-ről 12,5 százalékra növekedett.

A Szovjetunió felbomlása a korábbi, sok tekintetben autark, ún. egységes népgazdasági komplexum dezintegrációját, az egykori szövetségi köztársaságok közötti több évtizedes termelési-technológiai kapcsolatok megszakadását eredményezte. A megváltozott gazdasági környezet szükségessé tette a függetlenné vált Oroszországi Föderáció erőteljesebb bekapcsolódását a nemzetközi munkamegosztásba, ami a világpiacon árhoz való igazodást és szerkezeti reformok végrehajtását követelte meg.

Az orosz gazdaság ágazati szerkezetében a mezőgazdaság, ipar és építőipar visszaszorulása mellett a szolgáltatási szféra térhódítása figyelhető meg. Ez a tendencia a termelés és a foglalkoztatottság esetében részletesebben a 2–3. táblázat adatai alapján elemezhető.

2. táblázat

A GDP ágazati szerkezete Oroszországban, 1990–2005, folyó áron, százalék

Ágazat	1990	1995	2005
Mezőgazdaság	15,5	6,7	6,0
Ipar	37,0	28,1	28,5
Feldolgozóipar	24,2	17,3	13,8
Építőipar	8,9	7,9	5,1
Kereskedelem és szálláshely-szolgáltatás	5,2	18,2	19,1
Szállítás és távközlés	9,3	11,1	8,9
Pénzügyi tevékenység és ingatlanügyletek	3,0	6,7	5,9
Közigazgatás	3,0	5,2	4,9
Egyéb szolgáltatások	18,1	16,1	21,6
Bruttó hazai termék	100,0	100,0	100,0

Forrás: Federal'naja szluzsba goszudarsztvennoj sztatisztiki (www.gks.ru. 2008. március 15.).

3. táblázat

*A foglalkoztatottság ágazati szerkezete Oroszországban,
1990–2005, százalék*

Ágazat	1990	1996	2005
Mezőgazdaság	13,9	13,6	11,8
Ipar	29,4	24,2	23,7
Feldolgozóipar	26,5	20,6	19,1
Építőipar	10,8	8,4	5,7
Kereskedelem és szálláshely-szolgáltatás	8,2	10,9	13,3
Szállítás és távközlés	7,7	7,9	9,1
Pénzügyi tevékenység és ingatlanügyletek	8,5	7,7	4,3
Közigazgatás	2,1	4,1	7,6
Egyéb szolgáltatások	19,4	23,2	24,5
Összesen	100,0	100,0	100,0

Forrás: Federal'naja szluzsba goszudarsztvennoj sztatistikii (www.gks.ru. 2008. március 15.).

1990 és 1999 között a bruttó hazai termékben – folyó áron számítva – a mezőgazdaság, az ipar és az építőipar együttes részaránya 61,4 százalékról 39,6 százalékra csökkent. Ezzel szemben a szolgáltatásoké 38,6-ről 60,4 százalékra nőtt. A mezőgazdaság részesedése a GDP előállításából kétötödére, az iparé négyötödére, az építőiparé háromötödére esett vissza. Az iparon belül a feldolgozóipar relatív súlya háromötödére, nevezetesen 24,2-ről 13,8 százalékra csökkent. Ugyanakkor a bányászat és a villamos energia-, gáz- és vízellátás amúgy is magas együttes részaránya 1,1-szeresére (12,8-ről 14,7 százalékra) növekedett, ami az energiaárak emelésével hozható összefüggésbe. A szolgáltatások közül a kereskedelem és szálláshely-szolgáltatás súlya 3,7-szeresére, a pénzügyi tevékenységé és ingatlanügyletéké kétszeresére, a közigazgatásé 1,6-szeresére, az oktatást és egészségügyet is magukban foglaló egyéb szolgáltatásoké 1,2-szeresére nőtt, a szállításé és távközlésé viszont valamelyest csökkent.

A privatizáció eredményeként a magánszektor részesedése a GDP előállításából 1991 és 2001 között Oroszországban 5-ről 70 százalékra, míg a FÁK egészében átlagosan 10-ről 50 százalékra nőtt. Az Oroszországi Föderációban az elmúlt évtized folyamán számos ipari vállalat cserélt tulajdont. Az orosz ipar az erőteljes vertikális integráció, a földrajzi széttagoltság, valamint a magánosításra kerülő cégek eladóinak és vevőinek a kiválasztott piacokon való koncentráltága miatt nagyrészt nincs kitéve a piaci versenynek. Ráadásul az állami szabályozás által megállapított korlátok a régi cégeket védik az újonnan belépő hazai és külföldi vállalkozásokkal szemben.

Területi szempontok a Szovjetunió hatalmi szerkezetében és gazdaságfejlesztésében

Az orosz és a szovjet birodalom területi súlypontjai

Oroszország fejlődésében a XIX–XX. század fordulója áttörést eredményezett. Az orosz gazdaságban lendületes átalakulások indultak meg, a nyugat-európai fejlődési szint elérése azonban teljesíthetetlennek tűnt. A modernizáció szerény, esetenként markánsabb jeleinek számbavétele elfedi azt az alapvető tény, hogy Oroszország tipikusan tradicionális társadalom maradt még a XX. század elején is, egy jelentős, mélyreható átalakulást hozó „modernizációs” időszak után. Minél modernebbé akarták tenni az államot, annál elmaradottabbá vált, a nyugati formák átvétele a keleti struktúrák konzerválását szolgálta (Dixon, 1999). Oroszország mai elmaradottságának egyik oka az, hogy a piac által szabályozott fejlődésnek nem sikerült az országot közelebb hoznia a fejlett nyugati országokhoz. A modern állam Oroszországban is a kezdetektől a fejlődés befolyásolására, a piac gyengeségeinek az ellensúlyozására törekedett. Ennek igazolását Gerschenkron munkáiban találhatjuk meg, aki azt állította, hogy Európában a versengő iparosítás csak fokozta az elmaradott országokra nehezedő nyomást, s egyfelől modernizációs és iparosítási ideológiákat termelt ki (beleértve az állami marxizmus különböző verzióit), másfelől arra készítette az államokat és a kormányokat, hogy saját eszközeikkel is támogassák a nemzetgazdaságok fejlődését (Gerschenkron, 1984).

Az ország elmaradottságának egyik megnyilvánulási formája a szélsőségesen nagymértékű *területi differenciálódás* volt. A gazdaság, az infrastruktúra, a településhálózat vagy a népesség képzettségi adatait is nézzük, az európai és az ázsiai térségek közötti különbségek óriásiak voltak. A forradalom előtti Oroszországban az ipari termelési érték 92 százalékát az európai országrészben állították elő. E területek koncentrációjának mértéke folyamatosan nőtt, 1897-ben a vállalatok 41 százaléka működött ezekben a kormányzóságokban, 1912-ben pedig már 58 százaléka (Lifsic, 1955). A XIX. század utolsó évtizedében a birodalom legfejlettebb ipari térségei a Moszkvai, a Varsói, a Vlagyimiri és Szentpétervári kormányzóságok voltak. Ezekben az ezer lakosra jutó ipari foglalkoztatottak száma 32–82 között mozgott, a legfejletlenebb térségekben 1–7 fő között alakult. Az 1892. évi adatok szerint az európai Oroszország 89,15 millió lakosából a gyáriparban és a bányászatban 1,09 millió fő (a népesség 1,2 százaléka) dolgozott.

Az 1900-as évek első évtizedében a nagyrégiók ipari termelési adatai 10-12-szeres különbséget mutattak. Az egy főre jutó gyáripari termelési érték a XX. század legelején Oroszországban 31 rubel volt, az északnyugati régiókban és a

Baltikumban ez az érték 87 rubelt, a közép-oroszországi ipari körzetben 78 rubelt, az ázsiai Oroszországban pedig 8 rubelt tett ki. 1940-ben az ipar területi különbségei még jelentősebbek voltak. Az egy főre jutó ipari termelés az akkori Szovjetunió köztársaságai közül az Oroszországi Föderációban 923 rubel, Tádzsikisztánban pedig 71 rubel volt. A legfejlettebb és a legelmaradottabb térség közti különbség az ipari termelési mutatóban három évtized alatt 11-szeresről 13-szorosra nőtt (*Westlund – Granberg – Snickars, 2000*). Az orosz területek kivételezett helyzete jól kirajzolódik a beruházási adatok alapján: öt évtized alatt Oroszország a szovjet beruházási politika egyértelmű kedvezményezettjének tekinthető. E pozíciója a termelés volumenének alakulásában is kimutatható. Ez utóbbi esetben azonban a balti köztársaságok teljesítménye érdemel megkülönböztetett figyelmet (*4. táblázat*).

4. táblázat

A köztársaságok rangsora az egy főre jutó beruházások és termelés alapján, 1928–1982

Köztársaság	Beruházások					Termelési érték			
	1928– 1932	1946– 1951	1956– 1960	1970	1982	1940	1956	1967	1978
Oroszország	1	3	2	4	1	1	4	3	3
Ukrajna	3	5	4	9	11	3	6	5	6
Belorusszia	9	10	13	8	7	7	15	6	5
Üzbegisztán	10	14	14	11	13	6	13	13	14
Kazahsztán	6	8	1	2	3	8	5	9	7
Grúzia	5	4	12	13	8	5	12	11	10
Azerbajdzsán	2	2	6	14	12	2	7	12	11
Litvánia	–	12	6	6	5	–	8	4	4
Moldova	12	15	15	10	9	11	9	8	9
Kirgizia	11	12	10	12	14	10	11	10	13
Tádzsikisztán	5	12	10	15	15	12	14	14	15
Örményország	8	9	10	7	11	4	10	15	8
Türkmenia	8	7	8	5	6	9	3	7	12
Lettország	–	6	6	3	2	–	2	2	1
Észtország	–	1	3	1	4	–	1	1	2

Forrás: Westlund – Granberg – Snickars, 2000.

A hadigazdaságot az 1920-as évek elején felváltó új gazdaságpolitika (a NEP) rövid időszaka tekinthető a Szovjetunió regionális politikájában az egyetlen olyan periódusnak, amikor a területi különbségek mérséklésének igénye rendkívül erős volt. A húszas évek közepén elementáris feladat lett a helyi erő-

források mozgósítása a gazdasági rekonstrukció érdekében. A központi hatalom eszközök hiányában erre képtelen lett volna. Ezért vált olyan fontossá a területi hatalmi szervek gazdaságszervezési jogosítványokkal való felruházása. A területi gazdaságok újjászervezésében merőben új elemet jelentett a proletariátus és a parasztság egységének demonstratív politikai célja. A gazdaságilag gyenge, fejletlen iparral rendelkező kormányzóságok képtelenek voltak az ipar és az agrárszféra közötti kapcsolatokat megteremteni, a lakosság ellátása alapvető iparcikkekkel megoldhatatlan volt (*Shtoulberg – Adamesku – Khistanov – Albegov*, 2000). Az orosz gazdaságföldrajz kutatóinak tudományos eredményei arra hívták fel a figyelmet, hogy a cári Oroszország által gyarmatosított perifériák integrálása az egységes birodalomba különleges politikai eszközöket kíván.

A Szovjetunió első átfogó *iparosítási programja* az ország villamosítási koncepciójában, az ún. GOELRO-tervben öltött testet. Az elektromos erőműrendszereket és a megtermelt energiát hasznosító ipar fejlesztését felölelő grandiózus terv megvalósításának közigazgatási feltételei gyengék voltak. A kisméretű területi egységek (a kormányzóságok) alkalmatlanok voltak átfogó gazdaságfejlesztési programok kidolgozására. A villamosítási terv előkészületeivel párhuzamosan folytak az ország közigazgatási átalakításának munkálatai is. Az orosz földrajz körzetesítési javaslatait korábban is alkalmazta a hatalom a közigazgatás korszerűsítésében, az államhatalmi szervek regionális szerveinek kialakításában (*Tarhov*, 2005). A GOELRO-terv első változata 9 körzetet javasolt a terv végrehajtásának megszervezésére. Hosszas viták után végül az orosz tervbizottság által kidolgozott 21 gazdasági körzetet fogadták el az energetikai és általában a gazdaságfejlesztési programok kidolgozására és megvalósításuk szervezésére (*I. ábra*). Az európai ország részen 12, az ázsiai területeken 9 körzetet alakítottak ki. A helyi-területi politikai elitek azonban újabb gazdasági körzetek kialakítását kényszerítették ki. Az első ötéves tervet 24, a másodikat már 32 gazdasági körzetre dolgozták ki. A körzetek politikai ereje abban rejlett, hogy az oroszországi népgazdasági tanács kirendeltségei a körzetet alkotó kormányzóságok vezető testületeivel közösen határozták meg a régió fejlesztési programjait, és igyekeztek minél több központi forráshoz jutni.

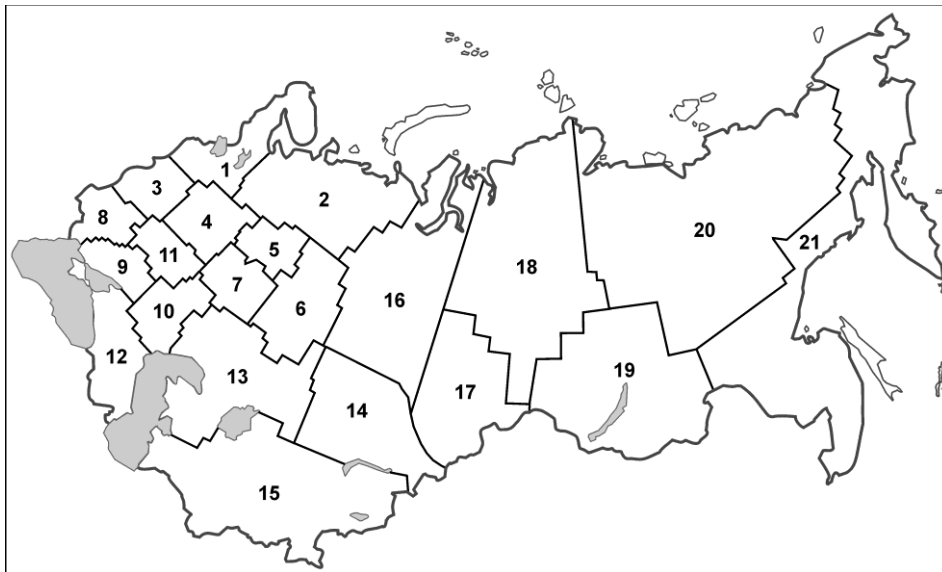
Az ország közigazgatási szervezetrendszerében a NEP-korszakban lényeges változások indultak. A cári közigazgatás korábbi egységeinek a felszámolása megkezdődött, másfél évtizedig azonban együtt élt a régi közigazgatás sok eleme és az új formák. A radikális változást az 1936-ban elfogadott sztálini alkotmány eredményezte (*5. táblázat*).

Szovjet-Oroszország legelső iparosítási koncepciójának akcióterülete az iparosodott, Urálon inneni országrész volt. Az ipari beruházások több mint fele a régi ipari térségek közelében – az Urál melletti Volga mentére, a Kuznyeckimedencébe – települt. A nyersanyag-lelőhelyek közelében védelmi szempontból és nem a területi fejlődés érdekében létrehozott új ipartelepek az ipari potenciál

keletre tolódását segítették elő. Az 1930-as években ezek a térségek lettek az iparosítás fő színterei. 1936-ban például ezekbe a térségekbe került a beruházások 63 százaléka. 1937-ben a régi ipari térségek kibocsátása 68 százalékkal volt magasabb, mint 1925-ben. 1930–1950 között a Moszkvai, a Gorkiji és a Kujbisevi terület gépipari centrumainak növekedése sokszorososan meghaladta a textilipari Ivanovoi terület termelését. Omszk, Novoszibirszk és a Kuznyeck-medence ipari kibocsátása jóval túllépte a mai vezető ipari térség, a Tyumenyi terület termelési értékét. Moszkva és a Moszkvai terület együttes ipari kibocsátása a második világháború előtt lényegesen magasabb volt, mint Szibériáé. A közép-ázsiai perifériák iparosítása a statisztikai számok tükrében nagymértékűnek tűnt: Kazahsztán, Örményország és Grúzia 12-szeresére, Kirgízia 14-szeresére, Tádzsikisztán 26-szorosára növelte ipari kibocsátását 1928 és 1937 között. Ugyanakkor az újonnan szervezett 3500 ipari üzemben 300 ezer fő dolgozott, az egy üzemre jutó foglalkoztatotti létszám nem érte el a száz főt.

1. ábra

A tervhivatal gazdasági körzetei, 1921

Jelmagyarázat: 1 – Északnyugati; 2 – Északkeleti; 3 – Nyugati; 4 – Központi-ipari; 5 – Vjatka-
vetlugai; 6 – Uráli; 7 – Közép-volgai; 8 – Délnyugati; 9 – Déli hegyvidéki-ipari; 10 – Alsó-
volgai; 11 – Központi feketeföldi; 12 – Kaukázusi; 13 – Nyugat-kirgíziai; 14 – Kelet-
kirgíziai; 15 – Közép-ázsiai; 16 – Nyugat-szibériai; 17 – Kuznyeck-altaji; 18 – Jenyiszeji;
19 – Léna-angarai; 20 – Jakutföldi; 21 – Távolszeleti.

Forrás: Horev, 1981. 114. o.

5. táblázat

A területi-közigazgatási rendszer elemei, 1922–1937

Megnevezés	1922. év	1929. év	1937. év
Szövetségi köztársaság	3	6	11
Autonóm köztársaság	9	15	22
Autonóm terület	10	16	9
Határterület, terület	–	8	47
Körzet (nemzetiséggel együtt)	–	176	35
Közigazgatási körzet (rajon)	–	2 426	5 567
Kormányzóság	84	16	–
Járás (ujezd)	759	298	–
Járás (voloszty)	15 072	1 595	–

Forrás: Tarhov, 2005. mellékletei alapján a szerző összeállítása.

Az 1930-as évek második felében véget ért a demokratikus elemeket is tartalmazó regionális politika a Szovjetunióban. A területi népgazdasági tanácsokat felszámolták, az 1936-os alkotmányban létrehozott szövetségi köztársaságok lettek a területpolitika alakításának meghatározó szereplői. A köztársaságok gazdaságirányító szerepe a gyakorlatban igen szerény volt, meg sem közelítette a korábbi gazdasági körzetekét. A köztársaságok gazdasági feladata a népgazdasági tervek rájuk eső részének a végrehajtására korlátozódott, legfeljebb a periférikus nemzetiségi területek modernizációjának előkészítésében jutottak némi önállósághoz.

Az új ipari térségek a második világháború idején indultak lendületes fejlődésnek. A nyugati országrészekből 2,6 ezer iparvállalatot telepítettek keletre. Az Urálba és a Volga vidékére került a kitelepített vállalatok 58 százaléka, Nyugat-Szibériába 16 százaléka (*Trejvis, 2002b*). 1941-ben a moszkvai vállalatok nagy részét a várostól keletre fekvő területekre és Szibériába evakuálták. Az európai ipari térségek termelése ennek következtében a felére esett vissza. Szibéria súlya az értékadatok szerint még kevésbé volt jelentős, a foglalkoztatottak száma alapján azonban jelentős pozíciónövekedés volt tapasztalható (*6. táblázat*). A második világháború után a nyugati területek fejlődése gyorsult fel. 7500 lerombolt üzemet kellett újjáépíteni. Az 1940-es évek végétől indultak a keleti térségekben azok a kőolaj-, gáz- és más nyersanyagipari fejlesztések, amelyek az 1930-as évek geológiai kutatásain és természeti erőforrás feltárásain alapultak. A keleti régiók (Kazahsztán, Szibéria és a Távols-Kelet) a nyersanyagtermelésben elfoglalt pozícióikat jelentősen megerősítették (*7. táblázat*).

6. táblázat

Oroszország három ipari régiójának súlya a foglalkoztatottak és a termelési érték alapján, 1900–2000, százalék

Körzet	Foglalkoztatottak száma					Termelési érték				
	1900	1925	1950	1975	2000	1900	1925	1950	1975	2000
Régi ipari ¹	64	61	42	40	33	50	65	68	42	30
Új európai ipari	30	33	39	41	47	33	31	27	38	40
Keleti	6	6	19	19	20	17	4	5	20	30

Megjegyzés: 1 – Szentpétervár és környéke, a központi ipari körzet és Közép-Urál.

Forrás: Trejvis, 2002b. 10. o.

7. táblázat

A keleti régiók részesedése néhány termék termeléséből, százalék

Megnevezés	1940 . év	1960. év	1965. év
Elektromos energia	9,2	21,6	29,4
Földgáz	0,5	2,4	78,8
Szén	28,7	35,9	58,8
Vasérc	1,7	11,1	16,3
Faalapanyag	23,4	26,2	37,3
Cellulóz	–	9,3	29,6
Műtrágya	6,9	15,9	13,7
Cement	13,5	21,4	26,0

Forrás: Shtoulberg – Adamesku – Khistanov – Albegov, 2000. 43. o.

A feldolgozóipar fejlesztésének és az életkörülmények modernizálásának meghatározó színterei a múlt század első felében az Orosz Birodalomban és a Szovjetunióban is *a történelmi városhálózat* volt. Az orosz városfejlődés a bolsevik forradalomig többé-kevésbé az európai urbanizáció törvényszerűségei alapján zajlott. A fejlődés normális menetét alkalmanként közigazgatási átszervezések módosították, amelyek során egy-egy város közigazgatási funkciójában következtek be kedvező vagy előnytelen változások. A cári Oroszországban a városfejlődés – az elmaradottság egyik ismérve ez – mozgató erejét jelentő közigazgatási funkciók mellé jelentős késéssel folyamatosan felzárkóztak gazdasági tényezők is. A városi népesség aránya a XIX. század végén 15 százalék volt. Az 1897. évi első népszámlálás a mai Oroszország európai részein 461, az ázsiai területein pedig 51 várost regisztrált. A városok 15 százalékának népessége haladta meg a 20 ezer főt. A 76 nagyobb település közül kettőnek (Moszkva és

Pétervár) volt 200 ezer főnél több lakosa, öt városnak (Asztrahany, Kazany, Szaratov, Rosztov-na-Donu, Szaratov és Tula) 100–200 ezer, 17 városnak 50–100 ezer, 52-nek pedig 20–50 ezer fő közötti lakosa volt. 1926-ban a 100 ezer fő feletti városok száma 22-re emelkedett (8. táblázat).

8. táblázat

Néhány mai nagyváros népességszámának alakulása, 1897–2005, ezer fő

Város	1897. év	1926. év	1989. év	2005. év
Cseljabinszk	25	59	1 030	1 095
Habarovszk	16	44	598	579
Irkutszk	52	98	622	583
Jaroslavl	71	114	629	605
Jekatyerinburg	43	136	1 363	1 304
Kazany	130	179	1 085	1 110
Krasznodar	66	163	619	715
Krasznojarszk	27	72	912	917
Magnyitogorszk	...	210 ¹⁹³⁶	439	417
Moszkva	1 039	3 641	8 677	10 407
Murmanszk	13	73	472	325
Nabereznije Cselni	...	9 ¹⁹³⁹	505	508
Novoszibirszk	70 ¹⁹¹⁵	120	1 309	1 406
Nyizsnij Novgorod	90	186	1 435	1 289
Omszk	38	162	1 149	1 143
Perm	45	168	1 092	989
Rosztov-na-Donu	120	177	1 008	1 058
Szamara	92	271	1 257	1 133
Szentpétervár	1 265	1 616	4 435	4 600
Togliatti	5	...	629	705
Ufa	49	97	1 080	1 058
Vlagyivosztk	29	108	631	587
Volgográd	56	148	995	999
Voronyezs	81	120	882	849

Forrás: Az 1897. és az 1926. évre www.populstat.info/Europe/russiat.htm [2008. április 6.], az 1989. és a 2005. évre Csiszlennosztj naszelenyija RSzFSzR. 2001. alapján a szerző szerkesztése.

A XIX. század végi reformok részeként az orosz belügyminisztérium húszéves városfejlesztési stratégiát dolgozott ki az európai országrészre. A gyakorlatban azonban nagyon kevés valósult meg az ambiciózus tervekből, Murmanszk, Tuapsze és még néhány település nyerte el a városi rangot. A szovjet hatalom a városi településeket, a proletariátus fellegráit politikai szövetsége-

sének tekintette, 1917–1926 között 90 település nyerte el a városi rangot. Az első ötéves terv (1921–1925) időszakában a legtöbb város az Urál–kuznyecki Iparvidéken szerveződött, ekkor lett város Novokuznyeck, Prokopjevsk, Bjelovo. A gyors iparosítás újabb várossá nyilvánítási hullámot eredményezett. 1939-re újabb 100 települést nyilvánítottak várossá, az Oroszországi Föderáció területén 520-ra emelkedett a városok száma (Lappo, 2005b).

Az iparfejlődés logikája nyomta rá a bélyegét a II. világháború alatti és utáni városfejlődésre is. E korszakok sajátossága az Urálon túli városhálózat mennyiségi fejlődése volt. Szibéria és a Távols-Kelet mai 230 városának 80 százaléka (182 város) 1917 után nyerte el a városi státust. A forradalom előtt Szibériában 51 városi település volt, a második világháború alatt 12, az azt követő 45 évben 107 települést nyilvánítottak várossá, s még az 1990-es években is 12 új várost szerveztek (Lekszin, 2006).

A helyi-területi önállóság illúziói az 1920-as években

Az 1917-es forradalom első dekrétumai a hatalmi viszonyok átalakításáról intézkedtek. A szovjethatalom közigazgatási kérdésekben hozott első rendeletei – a Legfelsőbb Népgazdasági Tanácsról, a munkásellenőrzésről, a helyi önkormányzatok megszervezéséről és a területi-közigazgatási egységek új határainak kijelöléséről kiadott dekrétumok – az igazgatási területbeosztás és a gazdasági körzetesítés egységét kívánták érvényesíteni.

A különböző területi szervezeti megoldások ütközésének egyik forrása az *autonómia* és a *föderalizmus* különböző álláspontokról való megítéléséből fakad. A Szovjetek III. Összoroszországi Kongresszusán 1918 januárjában elfogadott határozat – „Az Oroszországi Köztársaság föderatív intézményeiről” – a demokratikus centralizmus szellemében fogalmazódott meg, azaz minden kétséget kizáróan rögzítette: föderáció csakis azokon a területeken szervezhető, amelyek sajátos életmódja, nemzeti összetétele eltér környezetükétől. Támadás indult a majdhogynem független államisággal rendelkező, saját kormányt, népbiztosokat választó, helyi pénzt kibocsátó önálló „köztársaságok” ellen. Területi autonómiák az ország különböző térségeiben szerveződtek. Ideológiai megalapozottságát tekintve a szibériai függetlenségi mozgalom, az ún. oblasztnyicsesztvo volt a legtekintélyesebb szerveződés. A mozgalmat az 1860-as években Szentpéterváron tanuló szibériai egyetemi hallgatók alapították, akik Szibériába visszatérve harcot indítottak az orosz gyarmatosítók ellen, és a régió teljes körű autonómiáját, Oroszország föderatív jellegű átalakítását követelték. 1918-tól a központi hatalom a szibériai autonomista szerveződésekkel folyamatosan felszámolta (Bikova, 2001).

Ennek következtében, illetve az uráli, a kurszki, a tveri, a kalugai „köztársaságok” központi kormány rendelkezéseivel ellentétes lépései miatt került le a napirendről az új, nagyobb területi közigazgatási egységek, az úgynevezett területi egyesülések további szervezésének a kérdése. Ezek a „területi konföderációk” alkották az új állami területi berendezkedésre irányuló kísérletek egyik válfaját.

Az irányzatok közötti küzdelem az első szovjet alkotmány előkészítésének az időszakában öltötte a legnagyobb méreteket. A Bolsevik Párt Lenin vezette egyik szárnya az alkotmánytól mindenképpen azt várta, hogy az deklarálja a helyi és központi szervek működésének helyes összhangját, míg a területi föderalisták nem mondtak le eredeti elképzeléseikről. Voltak emellett olyan elképzelések is, amelyek szakmai szövetségek föderációjára kívánták építeni az államot. Lenin a központosított államhatalom és a helyi önállóság dialektikus összefüggéseit hangoztatta. A gazdasági igazgatás elemi intézményrendszereit megalkotó dekrétumok megjelenésének az idején már úgy foglalt állást, hogy: „Harcolni kell az ellen, hogy mindent egy kaptafára húzzunk, és harcolni kell minden olyan kísérlet ellen, amely felülről akar egyöntetűséget bevezetni ... A demokratikus és szocialista centralizmussal nem fér össze sem az egy kaptafára húzás, sem a felülről bevezetett egyöntetűség ... Minél változatosabbak lesznek a módszerek, annál jobbak, annál gazdagabbak lesznek tapasztalataink, annál biztosabb és gyorsabb lesz a szocializmus sikere ...” (Lenin Összes Művei, 35. kötet, 202. o., 204. o.).

A lenini szárny követői és ellenzői között a politikai küzdelem egy idő múlva gazdaságpolitikai síkra terelődött. Ennek előjeleit tükrözte az 1918. január elején lezajlott első szakszervezeti vita, amelyben a szakszervezetek feladatairól, az ipar szabályozásáról és a munkásellenőrzésről csaptak össze a különböző nézetek. A „baloldali kommunisták” – *Buharin, Preobrazsenszkij* és mások – a breszti békekötés után nyilvánosságra hozott téziseikben az államhatalom lenini koncepciójáról így vélekedtek: „Az államigazgatás formája a bürokratikus centralizáció, a különféle biztosok uralma, a helyi tanácsoknak önállóságuktól való megfosztása és az alulról igazgatott ’kommunállam’ típusáról való tényleges lemondás irányába kell, hogy fejlődjék” (idézi: *Szamuely*, 1979. 99–100. o.). A szerzők saját gazdaságirányítási elképzeléseiket ekképpen körvonalazták: „A vállalatok vezetését munkásokból és műszakiakból álló vegyes testületeknek kell átadni, s ezeket a helyi népgazdasági tanácsok ellenőriznék és irányítanák. Az egész gazdasági életet e tanácsok szervező befolyásának kell alárendelni...” (Uő. uo. 101. o.).

Hogy az ellentétek indítékainak mélyebb vonulatait érzékeltessük, tekintsük át nagy vonalakban, mi is történt a gazdaságszervezés terén Szovjet-Oroszországban 1918 tavaszáig? A szocialista állam intézményei berendezkedésének első lépéseire – a munkásellenőrzésről és a Legfelsőbb Népgazdasági Tanácsról

szóló rendeletek kiadásával – már 1917-ben sor került. Mindkét intézménytípus – a gazdasági szférában zajló államosításokkal párhuzamosan, azt elősegítendő és irányítandó – átfogó helyi szervezetrendszerrel rendelkezett. Míg azonban a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács és helyi szervei (a szovjetek gazdasági osztályai vagy ezek hiánya esetén a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács saját helyi szervei) között hierarchikus irányítási viszonyok domináltak, addig a munkásellenőrzés országos szerve, az Összoroszországi Munkásellenőrzési Tanács – a mensevikek befolyásának hatására – tényleges működésre képtelen volt. Mivel az iparvállalatok többsége még magántulajdonban volt, működésének kezdetén a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács alaptevékenységét az ipari magánszektor termelésének a szabályozása jelentette, operatív beavatkozásra és termelésszervezésre csak az állami vállalatok szűk körében volt jogosult.

A nacionalizálás előrehaladtával megerősödő helyi-területi szervek később viszont már alkalmassá váltak arra is, hogy a helyi és az országos érdekek viszonylagos összeegyeztetésével szervezzék és szabályozzák területük állami és magángazdaságát egyaránt. A demokratikus centralizmus elveinek érvényesítését működésükben a kettős alárendeltség biztosította. Társadalmilag nyitott szervek voltak. E tanácsok személyi állománya ugyanis egyrészt a szakszervezetek és az üzemi-gyári bizottságok közös konferenciáin választott testületből, másrészt a szovjetek képviselőiből, harmadrészt vállalati szakemberekből állt össze. A *területi népgazdasági tanácsok* tehát illetékességi területük valamennyi gazdasági ágazatának szervezését, szabályozását és – a fogalom akkori értelmében – tervezését végezték. Döntési jogosítványaik a termeléselosztás-fogyasztás teljes szférájában szinte korlátlanok voltak.

A központi államhatalom helyi gazdasági intézményeinek óvatos – a körülményeket szem előtt tartó – államosítási törekvéseit azonban a helyi munkásellenőrzési bizottságok spontán intézkedései lehetetlenítették, és ez utóbbiak nyomán olyan gyors nacionalizálási hullám indult meg az országban, amelyet az irányítási viszonyok stabilizálását célzó szabályozás nem tudott követni. Hamarosan a politikai – és gazdasági – harc homlokterébe kerültek a *szocialista vállalatirányítás* kérdései is. Az államosítási mozgalmakból kifejlődött decentralizáció nem fékezte meg, mi több fokozta a gazdaság további züllését és a termelés anarchiáját. Ezért vetődött fel olyan hevesen a két irányítási módszer (az egy-személyi felelős vezetés és a termelés munkásszabályozása) kombinációjának a kérdése.

A küzdelem a lenini szárny javára dőlt el. A nacionalizált vállalatok irányításáról hozott határozat az iparirányítás központi elvévé a dolgozó tömegek széles kezdeményezőkézségét biztosító, a helyi és a központi érdekek összehangolását felülről elősegítő, az egyszemélyi felelős vezetést érvényesítő centralizmust tette. Az üzemi-gyári igazgatóságokat (és a térben egymástól messze eső ipar-telepeket üzemeltető „kombinált vállalatok” főigazgatóságait) a területi népgaz-

dasági tanács szervének, a nacionalizált vállalatok területi vezetőségének (a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács által közvetlenül irányított vállalatok esetében a központi igazgatóságnak) rendelték alá. A területi vezetőségek tagjait – az üzemi-gyári igazgatóság képviselőinek és a területi szakszervezeti egyesülések közös konferenciáján megválasztott jelöltek voltak ők – a területi népgazdasági tanács erősítette meg tisztségükben. Az irányítási szervek kialakításának a mechanizmusa is az egyszemélyi vezetés koncepciójának a hadállásait szilárdította tehát.

A *hadikommunizmus* totális naturálgazdálkodási rendszerének irányítási mechanizmusa rövid időn belül megszüntette a termelés alapegységei közötti közvetlen horizontális kapcsolatokat, és a szigorú vertikális szervezeti irányítási hierarchia kiépülése, a glavk-rendszer felszámolta vagy időleges passzivitásra, jobban mondva tehetetlenségre kényszerítette a helyi-területi gazdaságirányítás szinte valamennyi kialakulóban levő és lassanként a működésre érettség jeleit mutató elemét. Az OSZFSZK első alkotmányának 61. pontja ugyan még úgy fogalmazott, hogy „A Szovjethatalom területi, kormányzósági, kerületi és járási szervei ... tevékenységének tárgya ... az adott terület kulturális és gazdasági felemelkedéséhez szükséges minden intézkedés megtétele ...” (Kovács, 1980. 238. o.). Az azonban már a centralizáció erősítésére utalt, hogy egyrészt a központi hatalom szervezeti rendszerét igen részletesen meghatározták, másrészt talán az is, hogy a termelésirányítás intézményrendszeréről (ami ekkorra még tiszta formában voltaképpen nem is alakult ki) az alaptörvényben nem esett szó.

A tapasztalatokban, szakemberekben és módszerekben szűkülő, a naturális tervmutatók teljesítésével megbirkózni nehezen tudó ipari központok működését az irányított egységek magas száma (egy iparigazgatóság átlagosan 60, térben egymástól igen távoli vállalatot fogott össze) is hátráltatta. Ezért fogtak hozzá a tervlebontás és az ellenőrzés középső – úgynevezett egyesületi vagy tröszt – szintjének a megszervezéséhez. 1920 elejére már 179 (1449 vállalatot tömörítő) tröszt működött (Venediktov, 1957). A kétfokozatú vállalatirányítás az ágazati alapokon szerveződő trösztökön keresztül egyértelműen a központi befolyásolást erősítette. A területi elveket érvényesítő trösztösítés viszont már a horizontális kapcsolatok hiányából teendő lépések szükségszerűségének az elismerését engedte sejtetni.

Nem kétséges, hogy a merev vertikalizmus enyhítésében szerepe volt a helyi gazdaságirányító szervek fellépésének is. A forradalom legelején a területi gazdaságok irányító szervei a kettős alárendeltségben működő népgazdasági tanácsok voltak. E szervtípust a glavkizmus idején sem számolták fel, de előbbi széles körű jogosítványait visszavonták, s ennek következtében 1919 végére azok a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács helyi kisipart irányító végrehajtó szerveivé váltak. A gazdaság tényleges szervezői az ipari főbizottságok helyi apparátusai voltak. A helyi szovjetszervezetek a gazdaságilag elszigetelt vertikális

egyesülések működésének hibáit egyre inkább nemcsak azért kezdték előrolni, mert gazdasági alapjaik az új gazdaságirányítási rendszerben a minimális határig szűkültek, hanem azért is, mert mind jobban bizonyossá vált, hogy a centralizmus módszereivel – a termelési tényezők ingadozásai, a zilált közlekedési viszonyok stb. miatt még a termelés szinten tartása sem megoldható.

Viszonylag hamar világossá vált az is, hogy a helyi gazdaságirányítási szervek – kiforrott módszerek és felkészült szakmai apparátus híján – a decentralizált döntési jogosítványoknak csak egy szűk, elsősorban a termelés közvetlen, operatív irányítását biztosító körével tudnak élni. Mivel a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács sem volt képes a közvetlen alárendeltségében levő vállalatokat a központból hatékonyan irányítani, több kormányzóságra kiterjedő hatáskörrel rendelkező *területi iparirodákat* hoztak létre. A Legfelsőbb Népgazdasági Tanácsnak ezek az új végrehajtó szervei egyfelől közvetlenül irányították az alárendeltségükbe tartozó vállalatokat, másfelől pedig összehangolták az adott terület valamennyi gazdasági egységének tevékenységét. Feladatuk volt a kormányzósági népgazdasági tanácsnak és a kormányzósági szovjetek gazdasági osztályai munkájának az irányítása is.

A gazdaságirányítás terén bekövetkezett változásokat az 1920 decemberében ülésező VIII. összoroszországi szovjet kongresszus foglalta egységes rendszerbe. A kongresszus az irányítás valamennyi szintjére fontos határozatokat fogadott el. Javasolta, hogy a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács elsődleges feladata az ipar átfogó tervszerű irányítása legyen, valamint indítványozta a *helyi népgazdasági tanácsok funkcióinak és jogkörének a kibővítését*. A helyi gazdaságirányítási szervekről hozott határozat a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács iparigazgatóságait és főbizottságait a kormányzósági népgazdasági tanácsok irányító, szabályozó és ellenőrző szerveivé alakította át. A kongresszus talán legjelentősebb állásfoglalásának azt a határozatot tekinthetjük, amelyik az egységes népgazdasági terv végrehajtását elősegítő *kormányzósági és járási koordinációs szervek, a gazdasági tanácskozások* (oroszul: *ekonomicseszkoe szovescsanie*, rövidítése EKOSZO) megalakítását javasolta.

1921 legelején megalakultak a járási és a kormányzósági gazdasági tanácskozások, területi koordinációs szerveket pedig azokon a területeken hoztak létre, ahol a már meglévő szervezeti egységek képesek voltak az új funkciók ellátására. A Munka- és Honvédelmi Tanács különleges bizottságot alakított a területi gazdasági tanácskozások szabályzatának az elkészítésére. A bizottság javaslatát a Munka- és Honvédelmi Tanács elfogadta, és dokumentumot tett közzé „Ideiglenes rendelkezések a területi gazdasági szervekről” címmel.

E határozat a területi gazdasági tanácskozások feladatát abban jelölte meg, hogy azok kísérik figyelemmel a felsőbb szervek gazdasági kérdésekben hozott döntéseinek a végrehajtását, állítsák össze területük gazdaságfejlesztési terveit, koordinálják az illetékességi területükön levő kormányzósági gazdasági

tanácskozások munkáját, ellenőrizték az egységes népgazdasági terv termelési programjainak a megvalósítását, és nem utolsósorban tevékenységükkel ösztönözzék és fejlesszék a helyi alkotó- és kezdeményezőkézség kibontakozását. A területi gazdasági tanácskozások a Munka- és Honvédelmi Tanács helyi szerveiként működtek, s elnöküket a tanács nevezte ki.

Az új gazdaságpolitikában a bolsevik vezetés a helyi gazdasági szervek eredeti tervben meghatározott funkcióinak a helyreállítására törekedett. A több kormányzóságra kiterjedő területi gazdasági tanácskozások egyszersmind a területi elven szervezett centralizációt testesítették meg, óvakodni kellett attól, hogy ezek ne váljanak a helyi kezdeményezések, a helyi gazdaságpolitika gátjává. Ezért tartotta szükségesnek az OK(b)P XI. összoroszországi konferenciája hangsúlyozni: „Ugyanakkor, amikor gazdasági és technikai szempontból célszerűnek tartjuk, hogy azonos típusú, vagy egymás részére szállító állami vállalatok kormányzósági, területi vagy országos méretekben egységes irányítás alatt egyesüljenek, harcolnunk kell az ellen, hogy ezen a címen újjászülessék a 'glavkizmus' elvetett rendszere. A Szovjetek VIII. kongresszusának határozata alapján a helyi szovjetek kezelésébe adott vállalatok és egyesületeik a kormányzósági végrehajtó bizottságok irányítása alatt maradnak, és csak megegyezés, vagy ennek hiányában az ÖKVB Elnökségének határozata alapján vehetők el és adhatók át országos vagy területi egyesüléseknek” (Uo. 701. o.).

A különböző testületi vitákat követően 1922 augusztusában az ÖKVB és az MHT közös határozatot fogadott el a területi és a kormányzósági *gazdasági tanácskozások jogosítványainak kibővítéséről*. A tanácskozások gazdasági és tervezési befolyását a határozatnak az a pontja erősítette leginkább, amelyik az állami anyagi eszközök hatóságok közötti újraelosztását a területi gazdasági tanácskozások jogkörébe utalta, és meghatározta az önálló pénzügyi alapok megteremtésének és elosztásának jóval nagyobb önállóságot biztosító elveit.

A *gazdasági tanácskozások* működésében a demokratikus centralizmust a *kettős alárendeltség* biztosította, tudniillik azok tevékenységükről mind az illetékes szovjetek végrehajtó bizottságainak, mind pedig a Munka- és Honvédelmi Tanácsnak kötelesek voltak beszámolni. A centralizáció és a decentralizáció viszonyának értelmezése körüli ellentmondások azonban az új gazdaságirányítási rendszerre is rányomták a bélyegüket, nem is beszélve a társadalom hatalmi-strukturális viszonyainak a kialakítása körüli nézetkülönbségekből fakadó gondokról.

A kettős alárendeltséget ekkor még nem alkalmazták mechanikusan. „Kettős» alárendeltségre ott van szükség – mutatott rá Lenin –, ahol a különbségek valóban meglevő elkerülhetlenségével kell számolni. Más a földművelés Kaluga kormányzóságban és más Kazany kormányzóságban. Ugyanez vonatkozik az egész iparra. Ugyanez vonatkozik az egész közigazgatásra vagy irányításra. Ha a helyi különbségeket nem vennénk figyelembe mindezekben a

kérdésekben, a bürokratikus centralizmus stb. hibájába esnénk, gátolnánk a helyi funkcionáriusokat a helyi különbségek figyelembevételében, holott ez az ésszerűmunka alapja” (Lenin Összes Művei, 45. kötet, 198. o.).

A gazdasági tanácskozások intézménye szervezésének elveit, működésének sajátosságait és struktúrájának alapvonásait tekintve képes volt, vagy viszonylag hamar képessé vált a központi és a helyi célkitűzések összeegyeztetésére, a *vertikális és a horizontális társadalmi-gazdasági folyamatok koordinálására, az ágazati és a területi érdekek egybehangolására*, s nem utolsósorban a pénzügyi és finanszírozási önállóság növelése útján a tervezőgazdálkodás fontos gazdaságirányítási láncszemévé vált. Az ágazati és a területi tervezés és szabályozás jól működő *koordinációs intézményrendszere* jött létre anélkül, hogy felszámolták és gyökeresen átalakították volna a szocializmus kielégítően funkcionális gazdasági szervezetrendszerét, és engedményeket tettek volna a központi irányítás tervszerűségét biztosító funkcióinak a kárára. A gazdasági tanácskozások közvetlen gazdaságirányítási feladataikat hatékonyan csak a tömegek széles rétegeinek a bevonásával tudták megoldani. Nem véletlen tehát, hogy a gazdasági demokrácia lényeges mozgásteréként is számon tartották őket. A gazdasági tanácskozások beszámolóí sok hasznos információt halmoztak fel a gazdaság területi működéséről. Ezek a dokumentumok ma is gazdag forrásanyagot jelentenek a korszak kutatói számára.

A Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének 1922-es megalakulása után a gazdasági tanácskozások irányítására az Oroszországi Föderációban köztársasági gazdasági tanácskozást szerveztek, a többi szövetségi köztársaság koordinációs szerveit egy ideig továbbra is a Munka- és Honvédelmi Tanács fogta össze, majd sorra megszerveződtek a *köztársasági EKOSZO-k* is. Ezek a szervezeti intézkedések már némi centralizációs tendenciát sejtettek, amit az 1923-ban végrehajtott részleges átszervezések igazoltak is. Ekkor még csak a járási szintű gazdasági tanácskozások szűntek meg, 1924 második felében viszont már sor került a területi és a kormányzósági gazdasági tanácskozások többségének a felszámolására is. A két leghatékonyabban működő – és egyben a központi kormányzattól legtávolabb fekvő és sajátos hatalmi struktúrával rendelkező – gazdasági koordinációs szerv, a Szibériai Forradalmi Bizottság és a Távol-keleti Forradalmi Bizottság (az oblasztnyicseszto intézményei) csak 1925-ben, illetve 1926-ban szűnt meg (*Abdulatipov – Boltenkova – Jarov*, 1992).

Melyek azok, az 1920-as évek szovjet gazdaságának fejlődéséből és a hatalmi-politikai viszonyainak az alakulását kísérő vagy az azokból fakadó tényezők, amelyek a gazdaság ágazati-központi irányításának a pozícióit erősítették, s ezáltal nem is rövid időre megbontották a gazdaság működésének irányításában az ágazati és a területi szempontok érvényesülésének korábbi erőviszonyait?

- 1) Nem kétséges, hogy a gazdaság központi irányításának mozgásszféráját tágították az ország termelőeri területi elhelyezkedésének arányosítását szolgáló gazdaságpolitikai programok. A Szovjetunió a gazdaságfejlesztés stratégiáját úgy választotta meg, hogy egyfelől lehetővé váljon a fejlett tőkés országokhoz viszonyított gazdasági lemaradás mértékének a csökkentése, másfelől pedig az egyes nemzetek és nemzetiségek gazdasági, politikai és társadalmi egyenjogúságának garantálását követően meginduljon az elmaradott területek gyors fejlesztése. A gazdaságpolitikának tehát az egész ország érdekében megvalósítandó *hatékony területi fejlődést* és az *egyes területek eltérő fejlettségbeli színvonalkülönbségeinek a kiegyenlítését* kellett egyidejűleg biztosítania.
- 2) A gazdaság területi irányításának a szabadságfokát egyre lejjebb szorították *a vállalati szervezetrendszerben bekövetkezett irányítási centralizációs tendenciák* is. Az új gazdaságpolitika egyik lényeges mozzanata a vállalati önszámolás és önállóság megteremtése volt. Hamar világossá vált azonban, hogy az állami vállalatok nagy része – a vegyes gazdasági viszonyokból adódó éles piaci konkurenciaharcban, kevésbé felkészült szakembergárdával – termelés-szervezési feladatait képtelen ellátni. Kívánatos volt tehát a vállalatirányítási funkciók koncentrációja, a vállalatok vagy vertikális, vagy pedig horizontális úton szervezett egyesülésekbe (trösztökbe) való tömörítése. A trösztök nagy hányada kezdetben a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács közvetlen irányítása alá tartozott, majd a szövetségi köztársaságok megalakuló népgazdasági tanácsainak a hatáskörébe került, de 72 hadiipari, exportorientált és stratégiai terméket előállító vagy stratégiaileg fontos ipari és közlekedési tröszt a Szovjetunió Legfelsőbb Népgazdasági Tanácsának a közvetlen irányítása alatt maradt. A helyi ipari trösztök kettős alárendeltségben (köztársasági népgazdasági tanács és kormányzósági, területi gazdasági tanácskozás) működtek. Mondanom sem kell, hogy a trösztök irányítása a központi szervek differenciálódását követelte meg. Ez az átstrukturálódás különösen a Legfelsőbb Népgazdasági Tanácsra volt jellemző, amelynek keretében összszövetségi szinten ágazati igazgatóságokra tagolódó Központi Állami Iparigazgatóság szerveződött. A területi szervek által irányított gazdasági objektumok és folyamatok körének a további szűkülését eredményezte az áruforgalom és a termékelosztás központilag kezdeményezett és erősen centralizált rendszerének, az iparági szindikátusoknak a megalakítása is. Mind az iparigazgatóságok, mind pedig a szindikátusok hamar kiépítették területi szervezeteiket, ezek azonban – dekoncentrált jellegük folytán – szinte kizárólag az ágazati érdekek és a központi akarat érvényesítői voltak, a területi szervektől teljesen elszigetelten tevékenykedtek. Mindebből levonhatjuk azt a következtetést, hogy a koncentrált és centralizált vállala-

lati struktúra létrejötte egyértelműen akadályozta a területi munkamegosztásból objektíve következő irányítási viszonyok érvényesülését.

- 3) A területi gazdaságirányító szervek működési körének a zsugorodásával párhuzamosan – s ezt a folyamatot meg is gyorsítva – épült ki a *népgazdasági tervezés hierarchikus intézményrendszere*. A népgazdasági terv összeállítása és teljesítése érdekében a területi gazdasági tanácskozások is megalakították tervbizottságaikat. Ezek tevékenysége lényegében területük távlati és éves gazdaságfejlesztési tervének az előkészítésére irányult, de ezen kívül jelentős tényfeltáró és koncepcionális munkát végeztek például az egyes térségek gazdasági körzetesítésében is. A területi tervbizottságok folyamatosan átvették a kormányzósági népgazdasági tanácsok alapvető tervezési funkcióit, és ez utóbbiak 1923-tól a kormányzósági szovjetek végrehajtó bizottságainak kommunális osztályaival egyesülve helyi ipari osztályokká alakultak át. Az ágazati irányításban bekövetkezett markáns változások – amelyeket aztán 1932-vel bezárólag legfelsőbb szintű jogszabályok is megerősítettek – félreérthetetlenül azt mutatták, hogy a gazdaságirányítás kizárólagos vezérelve az ágazati összefüggések posztulálása lett.

*Tércentrikus gazdaságirányítási kísérletek
az 1950-es évek végén és a területpolitika kudarcai*

A sztálinista politikai kurzus ideiglenes térvesztésének következményeként az 1950-es évek végére világossá vált, hogy a tervgazdálkodás többlépcsős ágazati irányítási rendszerei a gazdaság fejlődésében a kedvezőtlen jelenségek egész sorozatát hívták életre. A negatív hatások jelentős része a döntési mechanizmus túlzott központosítottságából fakadt. Nem kevés szerepet játszott ebben a folyamatban az, hogy a központi irányítás struktúrája annyira differenciálódott, hogy a sokszintű ágazati irányítás az ágazatközi koordináció, a vállalközi kooperáció hatékony fejlődését szinte lehetlenné tette, a termékközpontú ágazati szervezetrendszer az ágazati sovinizmus és autarkia melegágyává vált. (Az ágazati irányítás túlzott tagoltságát például az illusztrálja, hogy az ipari minisztériumok száma az 1950-es évek közepén még a kisebb gazdasági potenciálú országokban is tíz körül mozgott, a nekik alárendelt iparigazgatóságok száma pedig elérte a több tucatot is.) Gondok forrása volt az is, hogy a helyi-területi igazgatási és irányító szervek – nemcsak a szoros kettős alárendeltségben tevékenykedő tanácsi szervezetet, hanem a területi pártszerveket is ide kell értenünk – és a központi irányítás közötti együttműködés a területi szinten kínálkozó koordinációs feladatok nagy száma miatt szinte irányíthatatlan volt. A korszak

gazdaságpolitikai gyakorlata a horizontális együttműködést nem is igényelte, azt nem is tekintette alapvető gazdaságszervezési elvnek.

A hierarchikus ágazati irányítás területi fejlődésre gyakorolt negatív hatásai a legösszetettebben a Szovjetunióban jelentkeztek. Az 1950-es évek közepére lezajlott a termelőerők területi struktúráját jelentősen megváltoztató extenzív iparosítás. Itt mutatkozott meg először az a gazdasági szükségszerűség, hogy ha a megtermelt nemzeti jövedelem növekvő hányadát fordítják az életszínvonal emelésére, a lakossági infrastruktúra fejlesztésére, akkor a gazdaság teljesítőképességének a növelése az új létesítmények csökkenő ütemű bővülése mellett a már meglévő állóalapok fokozottabb kihasználásával érhető csak el. A gazdasági gondok egyúttal arra is felhívták a figyelmet, hogy a bonyolult ágazati irányítás a gazdaság alapsejtjeinek a működését képtelen direkt eszközökkel racionálisan befolyásolni.

A kommunista párt 1955. júliusi plénumán az állásfoglalások a gazdaság működésének alapvető hiányosságait abban jelölték meg, hogy a termelés-szervezés gazdaságilag célszerű formáinak, az iparvállalati kooperáció és specializáció fejlődését a rugalmatlan, párhuzamosságokkal terhelt ágazati iparirányítás gátolja. A plénumot követő gyors intézkedések hatókörét az is mutatja, hogy még ugyanabban az évben több össz-szövetségi minisztériumot felszámoltak, s a köztársasági és helyi-területi alárendeltségben működő vállalatok állományi létszáma az 1950. évi 33 százalékról 47 százalékra növekedett (*Bisaev – Fjodorovics*, 1961).

A gazdaságirányítás gyökeres átalakításának szükségességét az SZKP KB 1957. februári plénuma fogalmazta meg. Az ipari és az építőipari szervezet korszerűsítéséről hozott határozat a többlépcsős iparirányítás lehetséges alternatívái közül a területi alapokon álló irányítási rendszer mellett kötelezte el magát. Az átszervezések elvi kiindulópontjának a plénum az irányításnak a termeléshez való közelítését, a szövetségi és az autonóm köztársaságok jogköreinek a bővítését, a helyi-területi tanácsai, párt- és szakszervezeti szervek gazdaságszervező szerepének a fokozását és a tömegek gazdaságirányításba történő fokozottabb bekapcsolását tekintette.

Az elképzelések végrehajtásának egyenes következménye, sőt bizonyos mértékig előfeltétele lett a területi-igazgatási rendszer új alapokra helyezése. A megreformált területi beosztásban a kulcsszerepet a *gazdasági-igazgatási körzetek* játszották. Létrehozásuk és lehatárolásuk alapmotívuma a gazdasági és igazgatási körzetesítés gyakorlati egységének a megteremtése volt. A korszak közigazgatási és gazdasági geográfusai az új közigazgatási terület egységek hatékony működésének a biztosítékát éppen ebben látták (*Alampijev*, 1959, 1963). A korábbi közigazgatási egységekkel szemben előnyüket számos indokkal igyekeztek alátámasztani. Mindenekelőtt vallották, hogy az új igazgatási körzetek gazdasági komplexumok, s habár méreteik a korábbi gazdasági körzeteknél jó-

val kisebbek, specializáltságuk markánsabban kirajzolódik. A magasabb specializáltsági színvonal pedig kedvezőbb feltételeket teremt az egyszerűbb irányítási formák kialakításához, s a kevésbé strukturált egységekben kisebb az esélye a területi sovinizmus és autarkia kifejlődésének. A gazdasági-igazgatási körzetek mellett szóló másik érv a gazdasági folyamatok, valamint a területi állami és pártszervek működési bázisának az ésszerűbb összehangoltsága volt. A politikai-állami hatalmi és a gazdasági szféra egybeesése pedig lényegesen tághíthatta a területi tervezés, s általában a területi irányítás hatókörét, és növelte befolyásolási lehetőségük mélységét, de fokozhatta a helyi kezdeményezőkézséget is.

A gazdaságirányítási rendszer térbeli alapjainak formális változásai mögött a területi szervezetrendszer ennél sokkal mélyebb módosulása húzódott meg. (Az új gazdasági-igazgatási körzetek kezdetben a korábbi területi-határterületi köz-igazgatási egységek határait követték. Először 92 körzet kialakítását tervezték, számuk ténylegesen 105 lett, majd rövid idő múlva 47-re csökkent.) A kiterjedt államigazgatási reform szervezeti letéteményesei a gazdasági-igazgatási körzetekben megalakított *népgazdasági tanácsok* lettek. Ezek a köztársasági minisztertanácsnak alárendelt szervek voltak. A jogköreiket körvonalazó 1957. évi törvény külön hangsúlyozta, hogy a népgazdasági tanácsok köztársasági szervek, s a Szovjetunió Minisztertanácsa csakis a köztársasági minisztertanácsokon keresztül irányítja őket. A népgazdasági tanácsok irányítása tehát nem a hagyományos kettős alárendeltség elvét követte. A területi tanácsokhoz fűződő viszonyukat az jellemezte, hogy egyrészt beszámolási kötelezettséggel tartoztak a tanács végrehajtó bizottságának az alárendeltségükben működő vállalatok tevékenységéről, másrészt komplex gazdaságfejlesztési kérdésekben szoros koordinációt voltak kötelesek a tanácsokkal folytatni. (Szervezési alapelveiket tekintve a népgazdasági tanácsok tehát lényegesen különböztek az 1920-as évek hasonló típusú intézményeitől. Az akkori területi gazdasági szervek nagy része ugyanis kettős alárendeltségben működött, mint a területi szovjet önálló szervezeti egysége a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács irányítása alatt is állt.)

A népgazdasági tanácsokat a törvény területi irányító és szakigazgatási szervekként kezelte. Felépítésük kifejezetten ágazati elveket követett. Ezeken az ágazati szerveken (főigazgatóságokon, igazgatóságokon) keresztül a népgazdasági tanács közvetlenül irányította a hozzá tartozó vállalatokat. Az ágazati igazgatóságok irányítási jogosítványai a vállalati működés teljes körét átfogták. Felelősek voltak a termelés anyagi-műszaki ellátásáért, az interregionális és a körzeten belüli kooperációs kapcsolatok fejlesztéséért, kezükben tartották az iparvállalati tervezés és szervezés szinte legapróbb részleteit is. Feladatuk volt a vállalati szervezeti és működési szabályzatok jóváhagyása, a termelő üzemek vezetőinek a kinevezése. Nem volt véletlen tehát, hogy az e szervezeti konstrukciót bírálók a szervezeti rendszer fő hiányosságait abban látták, hogy a „vál-

lalat – népgazdasági tanács” kétfokozatú irányítási lánc ténylegesen háromlépcsős maradt.

A területi gazdaságirányításban kialakított munkamegosztás másik szervezeti vonalát a *tanácsszervezet* jelenítette meg. Míg a népgazdasági tanácsok felügyelete alá tartoztak az ipari és az építőipari szervezetek, a mezőgazdaságért és a nem termelő szféráért a helyi tanácsszervek voltak felelősek. Az államigazgatási jogkörök fokozatos decentralizációja folytán a reform kezdetén a tanácsok gazdaságirányítási önállósága megerősödött, ám a 60-as évek elején kezdtek kivonni a hatáskörükből és a gazdasági szervezeteknek adták át a helyi ipari vállalatokat. A gazdasági szférához fűződő irányítási viszonyuk alapján az eddig egységes államhatalmi szerveket két típusra, ipari és mezőgazdasági tanácsokra osztották, és a termelési funkciók alapján szervezték át a politikai intézményrendszert is. A mezőgazdasági járásokban pedig a járási pártbizottságok helyett közigazgatási és pártfeladatokat egyaránt ellátó kolhoz–szovhoz termelési igazgatóságok létesültek.

A népgazdasági tanácsok számát 1962-ben 47-re csökkentették, a háromfokozatú (gazdasági körzet – gazdasági-igazgatási körzet – járás) tervezési rendszert négyfokozatú váltotta fel. A felső szintet a 16 gazdasági nagykörzet jelentette, a második szintet az immár megnövekedett népgazdasági tanácsai körzetek alkották, a következő fokozatba a 137 autonóm köztársaság, határterület és terület tartozott, a negyedik szinten pedig a 2724 járás helyezkedett el.

A szovjet gazdaságirányítás e korszakának eredményeit összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a területi elemek egyértelműen háttérbe szorították az ágazati irányítást, a felső döntési szinteket ezáltal megfosztották a koncepcióalkotás és a végrehajtás egységes irányításának a lehetőségeitől. Nyilvánvaló, hogy így nem juthattak érvényre a szakágazatok által képviselt, az egész országra kiterjedő ágazati optimumok szempontjai a fejlesztésben. Számottevően csökkent az egyes területek között a költségvetés beruházási eszközeinek a mozgása. Az iparfejlesztésben a területi érdekek léptek előtérbe: az ipari beruházások kétharmadát a népgazdasági tanácsok kezdeményezték és finanszírozták, s nem volt egységes iparfejlesztési koncepció, de még ágazati fejlesztési koncepció sem.

A népgazdasági tanácsok területük iparának sokoldalú fejlesztésére törekedtek, háttérbe szorult a specializáció, az egyes területek között a gazdasági kapcsolatok meglazultak. Sikertelenül ugyan felszámolni az iparvállalatok túlzott központi irányítását, egy gazdasági körzeten belül a főhatósági alárendeltségből adódó vállalati elszigetelődést, formálisan megnövekedtek a helyi szervek jogosítványai, az átszervezések azonban nem hozhattak érezhetően kedvező eredményeket a termelésben, mert csupán az irányítás szervezeti átalakítására került sor, a vállalatok igazgatásában továbbra is a termelés adminisztratív szabályozásának a módszerei domináltak.

A szervezeti struktúrával összefüggésbe hozható irányítási gondokat nem mérsékeltek, sőt bizonyos mértékig még fokozták is a közigazgatás, a gazdasági igazgatás és a tervezés *területi egységeinek a lehatárolása* körüli ellentétek és viták. A társadalmi-gazdasági folyamatok térbeliségével foglalkozó tudomány-ágazatok képviselői több esetben is meggyőzően bizonyították, hogy a területi alapegységek – a reform elveivel ellentétben – nem gazdasági körzetek. A gazdasági-igazgatási körzetszisztéma első változata a hosszú távú tervezés számára volt kedvezőtlen, a második variáció viszont a körzetekben létrejött bonyolult irányítási viszonyok összehangolására volt alkalmatlan. A kevésbé stabil területi szervezetrendszer is oka volt annak, hogy erősen differenciálódott a területi egységek gazdasági teljesítőképessége és a termelés színvonala. Mindez gátolta a területi kiegyenlítődést, sőt fokozta a különbségeket. Ezt a folyamatot még erősítette az is, hogy a gazdaságirányítás területi orientációja a területi tervezésben szinte egyáltalán nem érezte a hatását, sőt csökkent a területi tervek komplexitásának a foka. A népgazdasági tanácsok tervező tevékenységét – bármennyire is kézenfekvőnek tűnt az analógia – nem lehetett a területi tervezéssel azonosítani. A helyi-területi tanácsai szervek tervező tevékenysége csak a viszonylag szűk helyi gazdaságra terjedt ki. Területi tervek tulajdonképpen csak a szövetségi köztársaságok szintjén készültek (Pavlenko, 1984; Pcselincev, 1966, 1983). A gazdaságirányítási rendszer alapkoncepciójával ellentétben, előre nem kalkulált negatív hatások, a korábbi fejlődést gátló ágazati elszigeteltség felszámolásából eredő kedvező eredmények ellenére, csökkentették a gazdaság működésének hatékonyságát, ami közrejátszott abban, hogy a Szovjetunióban hosszú évtizedekre lelassult a gazdaság növekedési üteme.

A szovjet korszak területi gazdasági szerkezetében számos egyedi sajátosságot regisztrálhatunk, annak ellenére, hogy az uralkodó államideológia és politika nem ismerte el a térszerkezetet alakító tervgazdasági döntési rendszer eredménytelenségét. A szovjet birodalom területi szerkezetének főbb jellemzői a következők voltak:

- 1) A népesség és a gazdaság (különösképpen az ipar és a szolgáltatások) erőteljes koncentrációja az ország európai területein. A kitermelőipar súlypontja viszont az Uráltól keletre és délre fekvő területek voltak. Az 1980-as évek közepén évente egymilliárd tonna nyersanyag áramlott a keleti térségekből a nyugati iparvidékekre, 3000 kilométeres szállítási távolságra. Szibéria és a Távols-Kelet iparfejlesztési programjai kizárólag a nyersanyagok előállítására korlátozódtak, különleges eszközökkel ösztönözték a munkaerő helyben maradását. E megoldások rendkívül drágák és eredménytelenek voltak.
- 2) Szélsőséges, specializációs regionális fejlesztési programok kivitelezése a gigantomania jegyében az ágazati minisztériumok erőfölényének de-

monstrálása érdekében. Több régióban és sok városban a fejlődést egyetlen kitermelőipari ágazatra alapozták. Például Ivanovo területen az ipari kibocsátás döntő részét a textilipar, az Udmurt Köztársaságban és számtalan szibériai városban a hadiipar szolgáltatta. A területi koncentrációt vállalatszerkezeti eszközökkel is elősegítették, az innovációérzékeny feldolgozóipari ágazatokban hatalmas monopóliumok jöttek létre. 1990-ben közel ezer nagyvállalat uralta a szovjet feldolgozóipart.

- 3) A települések autonóm működési feltételei korlátozottak voltak, a szociális szféra a nagyvállalatok befolyása alatt állt. Magnyitogorszk városüzemeltetését kizárólag a vaskombinát, Togliattiét az autógyár látta el, és hosszan lehetne a példákat sorolni.
- 4) A formálisan föderatív, lényegében azonban unitárius állam tagköztársaságai korlátozott gazdaságfejlesztési hatáskörökkel rendelkeztek.

Az új Oroszország területi képe

A Szovjetunió 1991. évi felbomlását követően a piacgazdaságra való áttéréssel és az egységes gazdasági tér darabjaira hullásával a regionális különbségek még erőteljesebbé váltak. A gazdasági liberalizáció hatásai eltérő módon érvényesültek az ország egyes térségeiben. A mély gazdasági és a hosszan elhúzódó politikai válság az ország valamennyi régiójában éreztette a hatását, a területfejlesztés döntő forrását jelentő állami beruházások minimálisra apadtak, a köztársaságok közötti korábbi szoros gazdasági kapcsolatok megszakadtak. Az ipari termelés a legnagyobb mértékben az európai központi, a déli és a távol-keleti régiókban csökkent, az erőforrásokban gazdag szibériai és az észak-oroszországi területeken az ipar visszaszorulása csekélyebb – bár még mindig jelentős – mértéket mutat. A változások nyertesei kizárólag Oroszország európai központjai lettek. Moszkva és Szentpétervár fejlődése posztindusztriális vonásokat mutat, az új piaci szervezetek (pénzügyintézetek, üzleti szolgáltatási intézmények, exportvállalkozások) meghatározó hányada e két városban található. Az ország régiói közül különösen azok kerültek súlyos helyzetben, amelyek gazdaságát gigantikus vállalati koncentrációk, egyoldalú specializáció jellemezte (9. táblázat).

A birodalom széthullása után az Oroszországi Föderációban jelentős regionális átrendeződés vette kezdetét. Az elmúlt másfél évtizedben az ország gazdasági és térbeli szerkezetét befolyásoló változások alapvető irányai a következők voltak:

- a Szovjetunió összeomlása után kialakult új állampolitikai helyzet (a korábbi belső perifériák külső perifériákká váltak),

- a tervgazdaság felszámolása, az új piaci viszonyok kialakulása,
- az orosz gazdaság külpiaci nyitása,
- Oroszország új típusú regionalizálása, a gazdaság átalakulása számtalan, közigazgatási határokon átnyúló szerveződések eredményezett, például az energetikai iparban, a közlekedésben,
- az urbanizáció új szakaszának kibontakozása, amelyben a városi életmódot és infrastruktúrát már nem közvetlenül az ipari és technológiai követelmények, hanem a modern, környezetbarát és az életkörülmények minőségi javítását szolgáló szempontok alakítják.

9. táblázat

*A különböző fejlettségű régiókban élő népesség megoszlása
Oroszországban, 1993*

Régiótípus	A népesség száma, fő	Megoszlás, százalék
Elmaradott	34 745	23,4
Depressziós	35 073	23,7
Stagnáló (átmeneti)	30 527	20,6
Fejlett	47 900	32,3
Összesen	148 245	100,0

Forrás: Bandman – Guzner – Szelivjorsztov, 1996. 211–243. o.; Bilov – Szmirnjin, 1996. 181–183. o. alapján a szerző számításai.

A piactudaságra való áttérés legérzékenyebben az ipari ágazatokat érintette. Az ipari termelés az 1990-es évek közepére a felére csökkent. A termelés-visszaesés régióként igen különböző mértékű volt. Az Észak-kaukázusi régióban 59 százalékkal, a Kalinyingrádi területen 63 százalékkal, az Urálon túli régiókban is közel 50 százalékkal mérséklődött az ipari kibocsátás. Az alsóbb szintű területi egységeket (oblasztyokat) szemlélve még drámaibb csökkenést tapasztalhatunk. Ipari növekedés mindössze 17 területi egységre volt jellemző. A regionális differenciálódás fő mozgatóereje az ipar ágazati szerkezetének átalakulása volt. A legnagyobb (50–70 százalékos) visszaesés a textiliparban, a műszeriparban, a vegyiparban és a fafeldolgozásban következett be. Ezek, illetve a jellegtelen telephelyiparra alapozott gazdaságú régiók – elsősorban a nemzetiségek által lakott perifériákon – mutatják a legmélyebb depressziós vonásokat. A soknemzetiségű autonóm köztársaságokban a munkanélküliségi ráták elérik a 30 százalékot, miközben a munkanélküliség a nyersanyagtermelő körzetekben 4–5 százalékot tesz ki. A lakossági jövedelmek tíz–tizenöt-szörös különbséget mutatnak e két térségtípust összehasonlítva. Az ország régióinak egyharmadában a lakosság fele létminimum alatti jövedelemből él. A gazdasági

ágazatok munkajövedelmei is jelentős eltéréseket eredményeztek: A fűtőanyagiparban dolgozók átlagkeresetei a nemzetgazdasági átlag háromszorosát, a könnyűipari bérek a felét érik el.

A cári parancsuralmi rendszer és a tervgazdasági logika alapján létrehozott régiók (oblasztyok) a nyílt piaci viszonyok között komoly problémákkal találták magukat szemben. Az orosz közigazgatási egységek jelentős része képtelen volt a piaci követelmények diktálta versenyfeltételeknek eleget tenni. Mindenekelőtt azok a térségek kerültek nehéz helyzetbe, amelyek korábbi működését geopolitikai szempontok határozták meg (hadiipari komplexumok telephelyei, zárt katonai körzetek voltak), vagy fejlődésüket egyetlen óriásvállalat befolyásolta. Szakértői becslések szerint a kedvezőtlen területszervezési körülmények következtében a bruttó hazai termék vesztesége évente 2–3 százalékot tett ki (Novikov, 1998).

A gazdaságot befolyásoló piaci optimalizációs kényszer és a népesség spontán mozgása a területi folyamatok szervezetlenségéből adódóan jelentős nyomást gyakorolt az infrastrukturális hálózatokra a feltörekvő régiókban, hatalmas tömegű infrastrukturális eszközök váltak kihasználatlaná ugyanakkor a kikötővárosokban, a nagy energetikai központokban: az orosz erőművek egytizede évek óta nem termel, korábban jelentős exportot lebonyolító, több száz kilométer csővezetékrendszer maradt kihasználatlanul. A két orosz emblemikus nagyváros, Moszkva és Szentpétervár infrastrukturális hálózatai ma már nem képesek a gazdasági fejlődés igényeinek eleget tenni.

A Szovjetuniótól örökölt gazdasági alapok is hozzájárultak ahhoz, hogy Oroszország ma meghatározó módon nyersanyag-kitermelő országnak tekinthető. A világpiacon igazán versenyképesnek a nyersanyag-kitermelő régiók tekinthetők. Ezek a térségek vezetnek az ország beruházási listáit, ide áramlik a legtöbb tőke és képzett munkaerő. Az elmúlt évtized infrastrukturális fejlesztéseinek legnagyobb hányadát is e térségek közúthálózatára fordították, utak épültek a nyersanyag-lelőhelyek, a kikötők és a határátkelők között. Ugyanakkor a korszerű városi infrastruktúra alulfejlettsége jelentős akadályát jelenti e térségek jövőbeni innovatív fejlődésének.

Az új regionális hierarchia azonban nem segíti elő a kohézió erősödését. Az ország elavult közigazgatási szerkezete, a merev területi határok megakadályozzák a kedvező gazdasági és társadalmi folyamatok térbeli terjedését, a vezető régiók nem képesek hatást gyakorolni egyéb térségekre. A területi szegregáció veszteségei nem elhanyagolhatóak (Északnyugat-Oroszország különböző területei együttműködés hiányában külön-külön fejlesztik például kikötő-iparukat és közúthálózatukat).

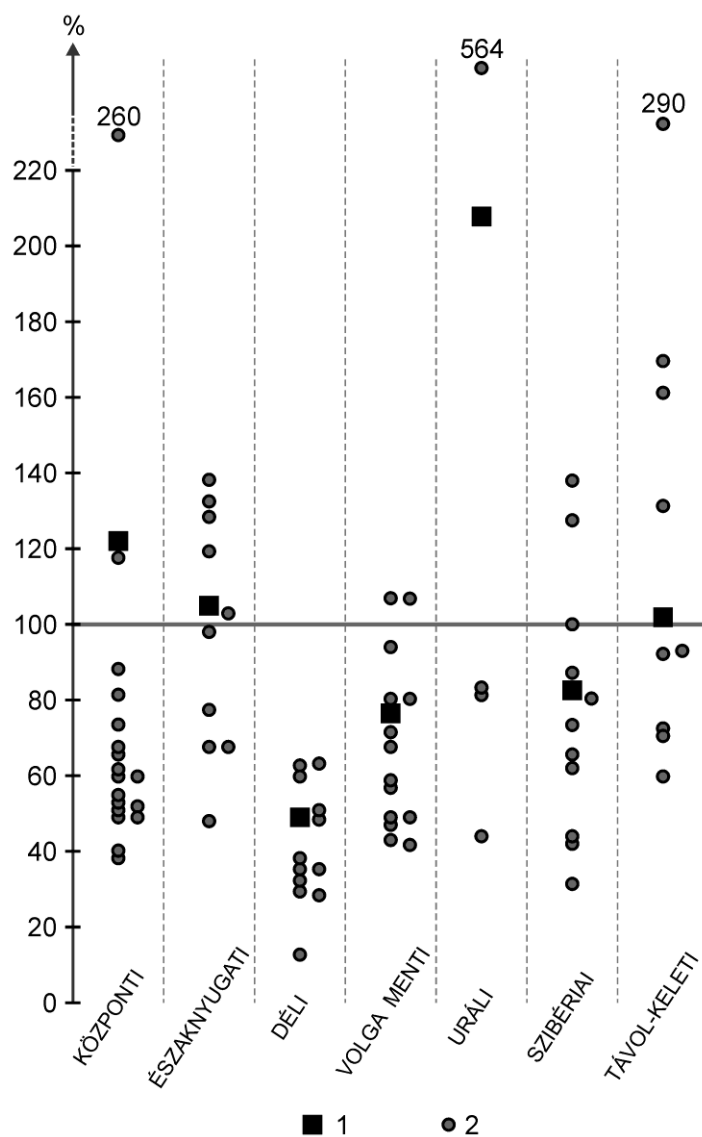
A gyenge kohézió egyik megnyilvánulási formája a területi egységek között megmutatkozó nagymértékű területi különbség. Az egy főre jutó bruttó regionális termék alapján a legfejlettebb és legszegényebb oblaszty közötti különbség

2004-ben Oroszországban 44-szeres volt (duplája a világ leggazdagabb és legszegényebb országa közötti jövedelmi differenciának). Az akkori 89 területi egység közül mindössze 16-ban haladta meg az egy főre jutó GDP értéke az országos átlagot (2. ábra). A hét makrorégióra (elnöki meghatalmazott által irányított ún. szövetségi körzetre) tagolt országban négy makrorégió teljesítménye ugyan meghaladja az országos átlagot, területi egységeik között azonban nagy szóródás mutatható ki. A négy oblaszty alkotta Uráli szövetségi körzet egy főre jutó GDP-je az országos átlag 208 százalékán van, az itt található legmagasabb teljesítményű orosz terület, a Tyumenyi oblaszty 564 százalékos értékével szemben a régió több területi egysége 40–80 százalékos átlagon helyezkedik el. A legfejletlenebb déli szövetségi körzetben (amelyet nyolc nemzetiségi köztársaság és öt orosz népességű oblaszty alkot) az egy főre jutó GDP átlaga az országos átlag 49 százalékát teszi ki. A területi különbségek az ezredforduló után tovább mélyültek. 1994-ben a legfejlettebb tíz orosz régió egy főre jutó GDP-je 2,5-szer, 2002-ben 3,3-szer haladta meg az országos átlagot. 2004-ben a 89 orosz régió közül 10 állította elő az ország GDP-jének több, mint felét (10. táblázat).

A területi egységek döntő része a globális piacokon gyenge versenyképességet mutat. A korábbi szovjet területfejlesztési politika eredménytelenségét jelzi, hogy az országban egyetlen modern regionális termelési klaszter sem alakult ki. Az orosz régiók egynegyedének gazdaságára a monokultúra a jellemző. A termelési kapcsolatok nem hálózatokban fejlődnek ki, hanem nagy vertikálisan szerveződött vállalatok irányítják a gazdasági együttműködéseket. A régen iparosodott, viszonylag diverzifikált gazdasági szerkezetű Tveri terület fafeldolgozó-ipari kibocsátásának 60 százalékát négy nagyvállalat adja, a gépipari termelés 44 százalékát három nagyvállalat állítja elő. Az egyfunkciójú városok legnagyobb számban a Központi régióban, az Urálban és a szibériai területeken találhatók. Az ország 13 régiójában a monofunkcionális városok aránya meghaladja a városi települések 61 százalékát, s mivel e városok négyötödének népessége meghaladja az 50 ezer főt, a városhálózaton belüli arányuk nem elhanyagolható. Csupán a Szverdlovszki terület monofunkcionális városaiban 1,5 millió ember (a terület városi népességének 42 százaléka) él, a Volgográdi, a Tyumenyi és az Arhangelszki területen még kedvezőtlenebb a helyzet, ezekben a térségekben a városi népesség több mint fele egy iparág által fenntartott városokban lakik. E mutató alapján Szibéria sincs jobb helyzetben, itt a városi népesség 41 százaléka koncentrálódik az ilyen típusú városokba (11. táblázat). Mindenekelőtt e városhálózati sajátossággal magyarázható, hogy az oroszországi befektetések, infrastrukturális fejlesztések zöme a kitermelőiparba és a nagyvállalatokba áramlik, a nemzetközi piacokon versenyképes ágazatok súlya e tekintetben szinte elenyésző.

2. ábra

Az egy főre jutó GDP az oroszországi régiókban, 2004 (Oroszország=100)

Jelmagyarázat: 1 – Szövetségi körzet; 2 – Területi egységek (oblaszty).

Forrás: Osznovnije pokazatelye szisztyemi nacional'nih szcsotov adatai alapján a szerző szerkesztése.

10. táblázat

*A tíz legfejlettebb orosz régió részesedése az ország GDP-jéből,
1994–2004, százalék*

1994		2004	
terület	részesedés	terület	részesedés
Moszkva főváros	10,2	Moszkva főváros	19,0
Tyumenyi	6,3	Tyumenyi	13,0
Szverdlovszki	3,8	Moszkvai	3,8
Moszkvai	3,6	Szentpétervár	3,6
Szentpétervár	3,2	Tatár föld	2,8
Szamarai	3,2	Szverdlovszki	2,6
Krasznojarszki	3,0	Szamarai	2,5
Nyizsnyij Novgorod-i	2,8	Krasznojarszki	2,3
Baskíria	2,7	Krasznodari	2,2
Cseljabinszki	2,7	Baskíria	2,1
Összesen	41,5	Összesen	53,9

Forrás: Konceptija sztrategii szocial'no-ekonomicseszkogo razvityija regionov Rosszijoszkoj Federacii. 5. o.

11. táblázat

Nagyszámú monofunkcionális várossal rendelkező területek

Terület, köztársaság	A városok száma	A monofunkcionális városok száma	A monofunkcionális városokban élő népesség aránya, százalék
Csukcs autonóm terület	3	3	100
Hakasz Köztársaság	5	4	80
Karél Köztársaság	13	10	77
Ivanovoi	16	12	73
Szverdlovszki	47	33	70
Kemerovoi	20	14	70
Nyizsnyij Novgorod-i	23	17	68

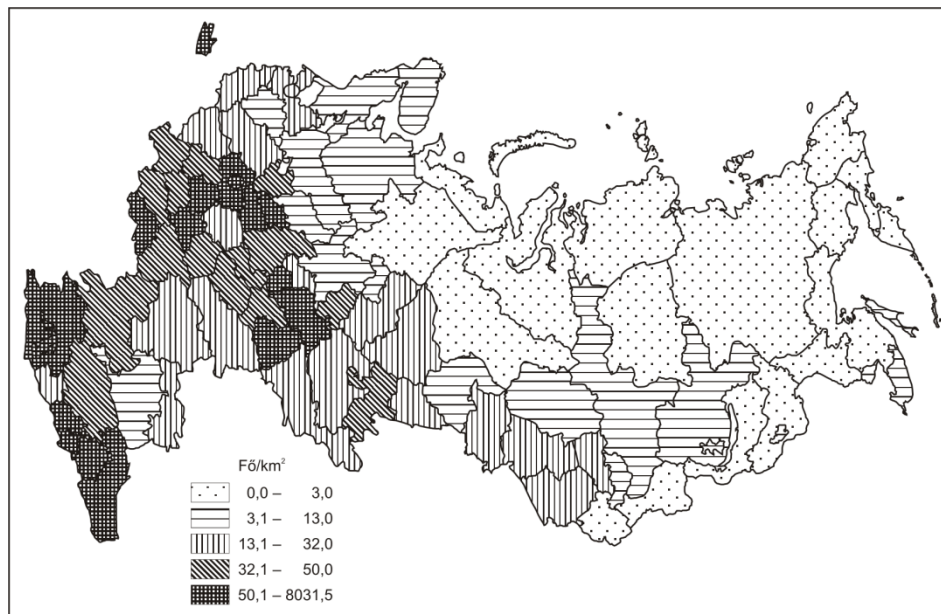
Forrás: Konceptija sztrategii szocial'no-ekonomicseszkogo razvityija regionov Rosszijoszkoj Federacii. 9. o.

Területi-társadalmi problémák

Oroszország jelenlegi területi szerkezetére éles demográfiai és szociális egyenlőtlenségek jellemzőek. Mindenekelőtt a népesség egyenetlen területi megoszlása tekinthető a legnagyobb gondnak. Az ország demográfiai súlypontját jelentő közép-nyugati és a délnyugati régiók az ország területének negyedét, népességének viszont háromnegyedét teszik ki. Mindez a népsűrűségi mutatók szélsőséges különbségeire is mutat (3. ábra).

3. ábra

Az orosz régiók népsűrűségi mutatói, 2002, fő/km²

Forrás: Bradshaw – Palacin, 2004. 22. o.

Az erőltetett iparosítás következményeképpen az orosz települések nagy hányada nem képes a népesség normális reprodukciójára. A nagyvárosi agglomerációk demográfiai és migrációs tekintetben hosszú távon stagnálást mutatnak. Az egymillió fő feletti 13 orosz nagyváros közül csupán Moszkva, Rosztov-na-Donu és Volgográd népessége növekszik folyamatosan. A korábban milliós Perm például ki is került ebből a kategóriából. Az orosz városok népessége 1991–2002 között több mint 4,5 millió fővel (3,9 százalékkal) csökkent. Az ipari alapokon nyugvó urbanizáció nyomán új típusú népességreprodukciós je-

lenségek váltak általánossá, a születésszám és a halálozási ráta csökkent. A természetes szaporodás az ország régióinak többségében folyamatosan mérséklődik. Míg 1990-ben ez a jelenség csupán az előregedő Központi és az Északnyugati régióban volt megfigyelhető, 2003-ban az ország 73 területi egységére volt jellemző. E jelenség alól mindössze a keleti és a déli perifériák jelentenek kivételt, ahol a magas születésszám még ma is általános. Több olyan térsége is van az országnak, ahol az elmúlt másfél évtizedben a településállomány egyharmada megszűnt. Az ország történetében jelenleg fordul elő először, hogy a falu elveszítette önreprodukciós képességét.

Ha a jelenlegi természetes szaporodási ráták fennmaradásával számolunk, akkor 2050-re Oroszország népességvesztése évi 1,8 százalékot érhet el, a nyugdíjas korú lakosság aránya a 2002. évi 20 százalékról 34 százalékra növekedhet. Mindeközben csökken a munkaképes korú népesség száma is. 2010-ig várhatóan 3,6 millióval lesz kevesebb ember a munkaerőpiacon, számuk 2015-ig 7 millióval szaporodik. Az ország népességének drámai csökkenése és a migrációs tendenciák veszélyt jelentenek geopolitikai szempontból is. Szibériában és a Távols-Keleten demográfiai vákuum keletkezhet, a szomszédos országokból ezt a helyzetet kihasználva tömeges bevándorlásra lehet számítani, ami a hivatalos álláspont szerint ellentétes Oroszország gazdasági és politikai érdekeivel.

A migrációs folyamatok egyoldalúsága – a bevándorlók számának lényeges csökkenése és a kivándorlás állandó emelkedése miatt kialakult kedvezőtlen helyzet – mellett a regionális fejlődés akadályát jelenti a népesség alacsony mobilitási mutatója is. Több olyan régió is van az országban, amelynek fejlődését komoly munkaerő-problémák akadályozzák. A prognózisok szerint 2006-tól a munkaerőhiány mértéke e régiókban 0,25 százalékról öt év múlva 1,2 százalékra emelkedhet. Ugyanakkor a GDP 7 százalékos növekedésének fenntartása hasonló ütemű munkaképes korú népességnövekedést igényelne. E gondokat a népesség mobilitásának növekedésével lehetne orvosolni. A mobilitást azonban ma számtalan tényező nehezíti:

- A munkaerő-nyilvántartás és a lakásállomány nyilvántartásának nem szerveződtek meg az intézményei. Az emberek nem találnak lakást ott, ahol munkahelyek lennének, és nem találnak munkahelyet ott, ahol laknak;
- Hiányoznak a közszolgáltatások finanszírozási forrásai a népességmegtartásra alkalmas régiókban;
- A magas közlekedési költségek akadályozzák a munkaerő ingázását.

Ma Oroszországban a lakosság ingázási szokásai nemigen különböznek a korai iparosítás jellemzőitől. A kedvezőtlen mobilitási mutatókat jelentős részben a munkaerő alacsony képzettsége magyarázza. A képzési rendszer még nem igazodott a piaci körülményekhez, a szakképzés intézményei a szovjet rendszerben épültek ki, nem történtek lényeges változások. Még a dinamikusan növekvő

régiókban is egyoldalú kép rajzolódik ki a munkaerőpiacon: nagy hiányok mutatkoznak képzett munkaerőben a műszaki jellegű szakmákban, miközben jelentős túlképzés tapasztalható sok bölcsészettudományi foglalkozásban. A képzés és a gazdaság közötti kapcsolatok nem alakultak ki.

A spontán területi fejlődés következtében az orosz társadalom nagyfokú tagoltságot mutat. Szociológiai felmérések szerint a lakosság 3 százaléka tekinthető gazdagnak vagy milliomosnak, 20 százalékuk a középosztályba tartozik, a népesség 70 százaléka sorolható olyan átmeneti csoportba, amelynek tagjai néha megkapaszkodnak, ám gyakran vissza is csúsznak (közülük legalább 30 százalék tekinthető kifejezetten szegénynek) és 10 százaléknyi népesség él rendkívüli szegénységben. Az orosz társadalom szociális megosztottsága hátráltatja szociális reformokat, előnytelen hatást gyakorol a belső piac bővülésére, a jelenlegi fogyasztási színvonal a gyorsabb gazdasági növekedés akadálya. A lakosság gyenge jövedelmi kondíciói miatt lehetetlen korszerű finanszírozási formákat bevezetni, lakossági hozzájárulásra sem lehet számítani a fejlesztésekben, a civil szerveződések működése is vontatottan halad.

A rendszerváltozás után gyökeres változások következtek be az ország területén élő etnikumok kapcsolataiban is. Míg korábban a soknemzetiségű birodalom kulturális fejlődését kedvezően befolyásolták a nemzetiségi kapcsolatok (a Szovjetunióban az orosz népesség aránya 55 százalék volt), Oroszország népességének ma már 82 százaléka orosz nemzetiségű (12. táblázat). Megszűntek a különböző nemzetiségek regionális oktatási és kulturális intézményei, a kialakuló nemzetiségi enklávék, illetve a nemzeti közösségi léthez szükséges intézmények hiánya az ország régióiban etnikai bezárkózáshoz vezetett. A nemzetiségi mobilitása igen alacsony értékeket mutat. A nemzetiségi területeken a társadalmi problémák halmozottan jelennek meg, alacsony a gazdasági növekedés és magas a munkanélküliség. A szociális stagnálás politikai konfliktusokat gerjeszt, számtalan esetben a központi kormánynak katonai rendfenntartó erőket kell e térségbe vezényelnie.

Az orosz településrendszer

Az erőltetett iparosítás és a politikai ideológia meghatározott kedvezményezettjei évtizedeken keresztül a *városok* voltak. Az ország urbanizációs szintje nemzetközi összehasonlításban is élenjárónak tekinthető, a népesség 73 százaléka városokban él. A városi népesség csúcspontját 1990-ben érte el, az orosz városok népességszáma 108,9 millió volt, az azóta folyamatosan zajló csökkenés következtében 2005-re 104,7 millióra mérséklődött. A ritkább benépesültségű területeken értelemszerűen ritka városhálózatot találunk (4. ábra).

A XXI. század eleji Oroszországban 1097 várost tartottak nyilván, száz év alatt tehát megduplázódott a városok és meghétszereződött a városi lakosság száma. 2001-ben a városok 15 százalékának (163 város) a lakossága meghaladta a 100 ezer főt. A millió feletti népességű városok száma 13, az 500 ezer 1 millió közöttieké 23, a 200–500 ezer fős népességű városok száma 57 volt. A több mint 900 kis- és közepes méretű város nagy része az európai területeken található.

12. táblázat

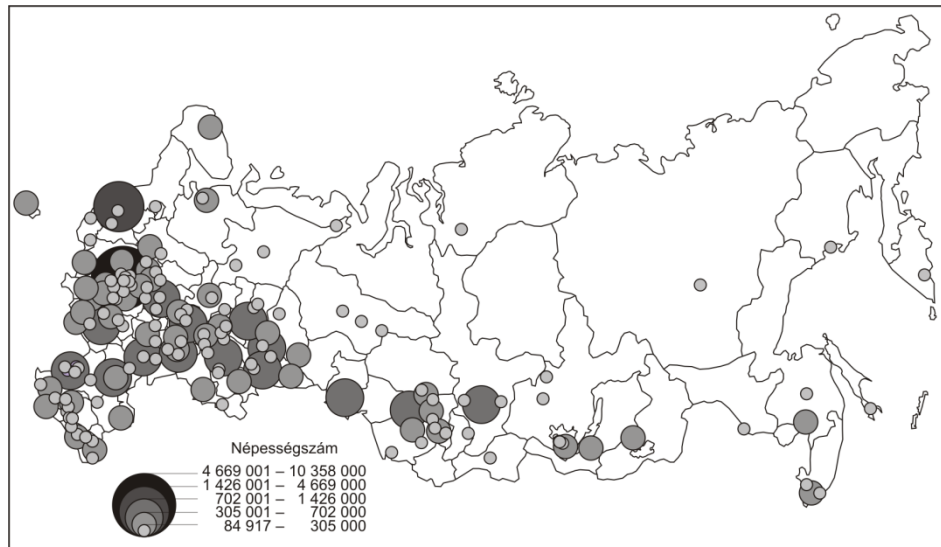
Oroszország népességének nemzetiségi összetétele, 2002

Nemzetiség	Ezer fő	Megoszlás, százalék	Az 1989. évi százalékában
Orosz	115 869	79,8	96,7
Tatár	5 558	3,8	100,7
Ukrán	2 944	2,0	67,5
Baskír	1 674	1,2	124,3
Csuvas	1 637	1,1	92,3
Csecsen	1 361	0,9	151,3
Örmény	1 130	0,8	212,3
Mordvin	845	0,6	78,7
Belarusz	816	0,6	67,5
Avar	757	0,5	139,2
Kazah	655	0,4	103,0
Udmurt	637	0,4	89,1
Azerbajdzsán	622	0,4	185,0
Mari	605	0,4	94,0
Német	597	0,4	70,9
Kabard	520	0,3	134,7
Oszét	505	0,3	128,0
Dagesztán	510	0,3	144,4
Burját	445	0,3	106,7
Jakut	444	0,3	116,8
Kumi	423	0,3	152,4
Ingus	412	0,3	191,5
Lezg	412	0,3	160,0
Összesen	145 164	100,0	98,7

Forrás: Konceptija sztrategyii szocial'no-ekonomicseszkoj razvityija regionov Rosszijoszkoj Federacii. 21. o.

4. ábra

Az orosz nagyvárosok területi elhelyezkedése, 2002

Forrás: Bradshaw – Palacin, 2004. 54. o.

Az orosz városhálózat szovjet korszakban létrejött elemei – a városok több mint fele – a rendszerváltás idején nagyon gyengének mutatkoztak. A vállalatok városalakító funkciói megroppantak. A korábban szinte kizárólag a belső piacra termelő vállalatok jelentős forrásokkal vettek részt a városok működtetésében. A piacgazdaságra való áttérés következtében a vállalatok ezrei szűntek meg, a hadiipari megrendelések is erőteljesen lecsökkentek (a hadiipari komplexum minden ötödik orosz városban vezető pozíciókkal rendelkezett).

A szovjet típusú városhálózat két csoportja, a fővárosok (Moszkva és Szentpétervár), valamint a *területi-közigazgatási egységek* (az oblasztyok) *székhelyei* viszont a változások kizárólagos nyertesei lettek. A két szövetségi város között jelentős különbségek érzékelhetők. Moszkva az ország GDP-jének 21 százalékát állítja elő, a fele akkora népességű Szentpétervár kevesebb mint 4 százalékát. Moszkva tipikus posztindusztriális város, a GDP 84 százalékát a tercier ágazatok termelik meg (Szentpéterváron csak 63 százalékát). Moszkvában bonnyolódik le Oroszország kiskereskedelmi forgalmának 29 százaléka (Zubarevics, 2006).

A területi központok általában a régió legnagyobb városai, magas arányt képviselnek területük népességéből. Novoszibirszk régiója népességének 53 százalékát, Tomszk 47, Kalinyingrad 45, Izsevszk 40 százalékát adja. A köz-

igazgatási székhelyvárosokban termelik a régiók GDP-jének 40–70 százalékát, szinte valamennyi gazdasági mutató 10–30 százalékkal meghaladja a régiók átlagait. A megyeszékhelyek használják fel a térség költségvetésének nagyobbik hányadát, Jekatyerinburg az 50, Perm a 60, Cseljabinszk a 75 százalékát. A regionális „fővárosok” lakosai átlagosan 42 százalékkal többet költenek piaci szolgáltatásokra, fogyasztási cikkekre és sokkal több lakást építenek. Jaroszlavban például 2004-ben egy lakos 65 százalékkal vásárolt több szolgáltatást és fogyasztási cikket, mint azok, akik Jaroszlavli területen élnek (*Lekszin*, 2006). Ezekben a városokban tanul a felsőoktatási hallgatók 90 százaléka, itt dolgozik a tudományos kutatók 80 százaléka. A régióközpontok a posztszovjet átalakulás egyértelmű kedvezményezettjei: a privatizált állami javak 95 százaléka ezekben a városokban található, a bankrendszer és a külgazdasági kapcsolatok bővülése az itt élő érdekcsoportok meggazdagodását szolgálta. A területi centrumok és a kőolajvárosok kb. 2,5 milliós középosztálya rendelkezik e réteg éves jövedelmének (50 milliárd dollár) 90 százalékával.

Oroszország a tipikus példája annak, hogy a városodottság foka és a városiasodottság mértéke között ellentmondások keletkezhetnek. Az adminisztratív várossá nyilvánítás feltételeit a szovjet közigazgatási jog mennyiségi, elsősorban a népességszámhoz kapcsolódó követelményekhez kötötte, a városias életforma korszerű infrastruktúrája és intézményei azonban az orosz kis- és középvárosokban szinte teljesen hiányoznak. A rendszerváltozást követően az orosz városállományban is átalakulás kezdődött. A változások mind a városok, mind pedig a városi népesség számában nyomon követhetők. A városi települések száma Oroszországban csökkent. E szokatlan jelenség oka az, hogy az átmeneti válságperiódusban sok agrárjellegű város kezdeményezte falusi településsé való visszaminősítését azért, hogy lakosai mérsékeltabb közműdíjakat fizethessenek, illetve igénybe vehessék az agrártermeléssel kapcsolatos kedvezményeket. A nagyvárosi gazdaságok összeomlása miatt az 1990-es évek közepéig az 500 ezer fő feletti nagyvárosok 2,6 millió lakost veszítettek, miközben a 100 ezer fő alatti népességű városok 1,6 millió fővel növekedtek. Ez utóbbi városok döntő része a déli gyengén urbanizálódott régiókban és a nemzetiségi területeken található. Általános jelenségnek tekinthető, hogy a feltörekvő régiókban a városok növekedése folyamatos maradt, a válságtérségekben a krízisjelenségek elsősorban a városi tereket sújtották.

Az orosz nagyvárosok *ipari teljesítőképességében* is átrendeződésre került sor. A legnagyobb gazdasági kapacitású tizenöt orosz város sorrendjének változását szemléltető *13. táblázatból* jelentős átalakulás olvasható ki. Negyed évszázad alatt Moszkva és Szentpétervár megőrizte pozícióját, a textilipar fellegvára – az orosz Manchester – Ivanovo, a jelentős gépipari központok, Jekatyerinburg és Rosztov is lejjebb kerültek a rangsorban, Nyizsnyij Novgorod viszont a harmadik-negyedik helyről a tizenegyedikre csúszott vissza. A diverzifikált gaz-

dasági szerkezetű Cseljabinszk, Ufa és Szamara képes volt pozíciójának megtartására. Az innovatív (autóipari és petrokémiai ipari) szerkezetű Togliatti látványos előrelépése a városi rangsorban példaértékű lehet az orosz városfejlesztés számára. A rangsorban szerepeltetett városok 1970-ben az oroszországi ipari kibocsátás 28 százalékát, 1996-ban 20 százalékát tették ki.

Az orosz nagyvárosi hálózatban korábban vezető pozíciókkal rendelkező területi-közigazgatási központok egy részének dominanciája megszűnt, új versenytársak jelentek meg a régiókban. A regionális városverseny kialakulása egyben annak is bizonyítékául szolgál, hogy lassan módosulhat az erősen centralizált Oroszországról máig élő kép.

13. táblázat

A legnagyobb ipari kibocsátó városok, 1970–1996

Megnevezés	A rangsorban elfoglalt hely		Az orosz ipari kibocsátásból való részesedés, százalék	
	1996	1970	1996	1970
Moszkva	1	1	5,8	8,5
Szentpétervár	2	2	2,5	5,0
Togliatti	3	64	1,9	0,3
Cseljabinszk	4	3	1,5	1,5
Omszk	5	7	1,3	1,1
Novokuznyeck	6	9	1,2	1,0
Lipeck	7	30	1,2	0,5
Szamara	8	6	1,1	1,2
Ufa	9	10	1,1	1,0
Cserepovec	10	26	1,1	0,6
Nyizsnij Novgorod	11	4	1,0	1,5
Szurgut	12	–	0,9	–
Norilszk	13	32	0,9	0,5
Krasznojarszk	14	8	0,9	1,1
Magnyitogorszk	15	18	0,8	0,9
Perm	17	12	0,7	1,0
Jaroslavl	18	11	0,7	1,0
Kazany	23	15	0,6	1,0
Jekatyerinburg	24	–	0,6	–
Novoszibirszk	26	16	0,6	0,9
Rosztov-na-Donu	45	17	0,3	0,9
Csebokszari	51	14	0,2	0,9
Ivanovo	52	17	0,2	1,0

Forrás: Trejvis – Brade – Nefjodova, 1999. 278. o.

A 39 milliós falusi lakosság (az ország népességének 23 százaléka) 155 ezer településen él. A falusi települések mérete igen kicsi. A falusi települések átlagos népessége 249 fő. A falvak 95 százalékának népessége 1000 fő alatti. Ugyanakkor az ezekben a kistalvokban élő népesség aránya a falusi népességből 2002-ben csupán 52 százalék volt (14. táblázat).

A *faluhálózat* területi elhelyezkedése sem egyenletes. A falusi települések sűrűségében és a falvak méretszerkezetében is nagyok a területi különbségek. Az aprófalvas településhálózat az Északnyugati, a Központi és a Volga menti szövetségi körzetek jellemzője, e nagyrégiókban a falvak kevesebb mint 50 százalékának népessége haladja meg a 100 főt (15. táblázat). A 2002. évi népszámlálás adatai szerint Oroszországban a falvaknak mindössze 0,1 százalékának haladja meg a népessége az 5 ezer főt. A nagy- és óriásfalvak háromnegyede (631 falu) a Déli, a Volga menti és a Szibériai szövetségi körzetben található. A nagyfalvakban élő népesség a teljes falusi lakosságnak a 16 százalékát teszi ki, a Déli körzetben a legmagasabb, 38 százalék (Vszerossijszkaja peregisz' naszelenyija 2002 goda).

A területfejlesztési politika hiányosságai

A rendszerváltozást követően a szovjet típusú területfejlesztés szinte minden alapeleme megroppant. A gazdasági dezintegráció legnagyobb vesztese a mesterséges integrációból korábban korábbi egyértelműen hasznot húzó Oroszországi Föderáció lett. Az orosz gazdaság regionális állapotára is erőteljes hatást gyakorló dezintegráció a következő jellemzőkkel írható le:

- A szállítási tarifák emelkedése, a termékstruktúrák elértéktelenedése, a fogyasztás visszaesése és az új irányú gazdasági kapcsolatok létrejöttének lehetőségei következtében a régióközi árucsereszonyok lényegesen átalakultak. A régiók közötti termékforgalom összezsugorodásának mértéke felülmúlja a termeléseszkökenés mértékét.
- A régiók költségvetése összeomlott, a folyamatos forráshiány és az egyre fokozódó adósságállomány fokozta a központi kormány és régiók közötti ellentéteket.
- A bevételnövelés maximalizálása a nyersanyagok gátlástalan kitermelését eredményezte, a régiók gazdasági szeparatizmusa általánossá vált.
- A régióközi munkaerő-áramlás a közlekedési költségek megemelkedése miatt minimálisra csökkent.

14. táblázat
Az orosz faluhálózat fontosabb adatai, 1989–2002

Megnevezés	A falvak száma		Népességszám, ezer fő		1989. évi népesség = 100	A népesség megoszlása, százalék	
	1989. év	2002. év	1989. év	2002. év		1989. év	2002. év
A néptelen falvak száma	9 309	13 087	–	–	–	–	–
Népességgel rendelkező falvak száma	152 922	142 201	39 063	38 737	99,2	100,0	100,0
Ezekből							
10 fő alatti	30 170	34 000	155	168	108,9	0,4	0,4
11 – 50 fő	44 674	38 070	1 150	950	82,6	2,9	2,5
51 – 100 fő	18 094	14 903	1 312	1 082	82,5	3,4	2,8
101 – 500 fő	40 072	36 315	9 710	8 922	91,9	24,9	23,0
501 – 1000 fő	11 524	10 832	8 087	7 570	93,6	20,7	19,6
1001 – 3000 fő	6 984	6 409	10 819	10 009	92,5	27,7	25,8
3001 fő feletti	1 404	1 672	7 830	10 036	128,2	20,0	25,8
Összesen	162 231	155 288	39 063	38 737	99,2	100,0	100,0

Forrás: Zolin, 2006. 80. o.

15. táblázat

A falvak népességének megoszlása nagyság szerint, 2002, százalék

Szövetségi körzet	A falvak aránya				
	népesség nélkül	10 fő alatt	11–50 fő	51–100 fő	100 fő felett
Központi	10,0	28,4	30,5	9,3	21,8
Északnyugati	13,4	36,8	29,4	6,8	13,6
Déli	2,3	2,9	8,2	8,8	77,8
Volga menti	5,9	14,6	20,4	12,2	46,9
Uráli	3,8	7,3	13,1	10,9	64,9
Szibériai	2,2	6,0	10,6	9,9	71,3
Távol-keleti	5,9	6,9	9,0	8,3	69,9
Összesen	8,4	22,7	24,0	9,4	35,5

Forrás: Zolin, 2006. 81. o.

Az egységesnek deklarált orosz államtérben a kommunizmus bukása után gazdasági és politikai értelemben egyaránt divergens folyamatok indultak el. A politikai tényezők sorában jelentős szerepe van a központi kormányzat és a régiók közötti *hatalommegosztásnak*. Az új orosz alkotmány elvben szabályozta a hatalmi viszonyokat és felszámolta a régiókat sújtó diszkriminatív szabályok többségét. Az 1998. évi gazdasági válság ugyanakkor azt is érzékeltette, hogy a gazdasági összeomlást nem lehet csupán politikai eszközökkel megakadályozni, a piaci alapokon szerveződő integrációt gazdaságpolitikai eszközökkel kell támogatni. Ekkortól beszélhetünk a regionális gazdaságpolitika felértékelődéséről. A regionális politika fogalma 1992-ben jelent meg először az orosz kormányzati dokumentumokban. *Borisz Jelcin* ebben az évben fordult regionális politikai elnöki üzenettel az orosz parlamenthez. Az alsó- és felsőházban regionális politikai bizottság jött létre. A politikai pártok programjaiban is megjelentek a területfejlesztés problémái. 1996-ban Jelcin elnök állásfoglalást bocsátott ki „Az Oroszországi Föderáció regionális politikájának fő irányairól”. Az elnöki dokumentum a regionális politika céljait, eszközeit és intézményeit vette sorra. Fontosabb elemei a következők voltak:

- Ki kell dolgozni a föderalizmus gazdasági, szociális, jogi és szervezeti eleveit.
- Az alkotmányos szabályozásból kiindulva meg kell határozni a szociális biztonság alapkövetelményeit függetlenül attól, hogy az egyes régiók milyen fejlődési potenciállal rendelkeznek.
- Esélyegyenlőséget kell teremteni az ország régióiban.
- Regionális környezetvédelmi programokat kell készíteni.

- A stratégiai jelentőségű régiók fejlesztésére kiemelt figyelmet kell fordítani.
- Maximálisan ki kell használni a régiók klimatikus és természeti adottságait.
- Meg kell teremteni a helyi önkormányzatok működési feltételeinek garanciáit.

E feladatsor ugyan nem sokban különbözött a szovjetrendszer területpolitikai céljaitól, mégis jelentős eredménynek lehet tekinteni, úgy is, mint a korszerű regionális politika nyitányát Oroszországban. A dokumentum széles körű társadalmi vitákat váltott ki, elindult az orosz közigazgatási rendszer továbbfejlesztését kezdeményező párbeszéd is, elsősorban politikai és szakmai körökben.

A regionális politikai feladatok finanszírozására az orosz дума létrehozta a föderatív területi egységek támogatási alapját, amelynek forrása a vám- és importilletékek nélkül számított adóbevételek 15 százaléka volt. Az alap felhasználásnak alapvető célja az akut problémákkal küszködő régiók támogatása lett volna, ám támogatásban szinte valamennyi régió részesült, a 89 területi egység közül 81 részesedett e forrásokból. A támogatások jelentős részét költségvetési problémák megoldására fordították.

A területfejlesztési intézményrendszert nem sikerült kiépíteni. Az orosz gazdaságpolitika meghatározó intézményében, az elnöki hivatalban nem alakult regionális politikai egység, a központi adminisztrációban kezdetben a gazdasági minisztérium lett a regionális politika felelőse. Éves kormánybeszámoló összeállításában lényegében ki is merültek feladatai. Az 1990-es évek közepén új központi szerv, a Szövetségi és Nemzetiségi Ügyek Minisztériuma lett a regionális politika felelőse, 2000-től pedig önálló Regionális Politikai Minisztériumot szerveztek. Az orosz regionális politika első szakaszában – egybehangzó szakértői vélemények szerint – mindössze formai eredményekről lehet beszámolni, polgárjogot nyert a részpolitika fogalma, intézménye megjelent a központi közigazgatásban. Konkrét eredmények mindössze néhány regionális program kidolgozásában jelentek meg (*Artobolevszkij*, 2000).

Az államháztartás stabilizálása és a felgyorsuló gazdasági növekedés az 1990-es évek végétől lehetővé tette, hogy az állam jelentősebb eszközöket fordítson a területi különbségek mérséklésére. A fél évtized tapasztalatai azonban egyértelművé tették, hogy az állami regionális politikai eszközök nem hatékonyak, az alkalmazott eszköztár kimerítette a kezdeti időszakban eredményekkel kecsegtető lehetőségeit. A regionális politika alkalmazásában az orosz állam újabb kihívásokkal találta magát szemben. Míg korábban, az elsődleges iparosítás időszakában a területi különbségek mérséklését a szabványosított tömegtermékeket előállító, nagy munkaerő-koncentrációt igénylő ipari létesítmények telepítésével kívánták megvalósítani, az új politikának a piacnyitás és a belső

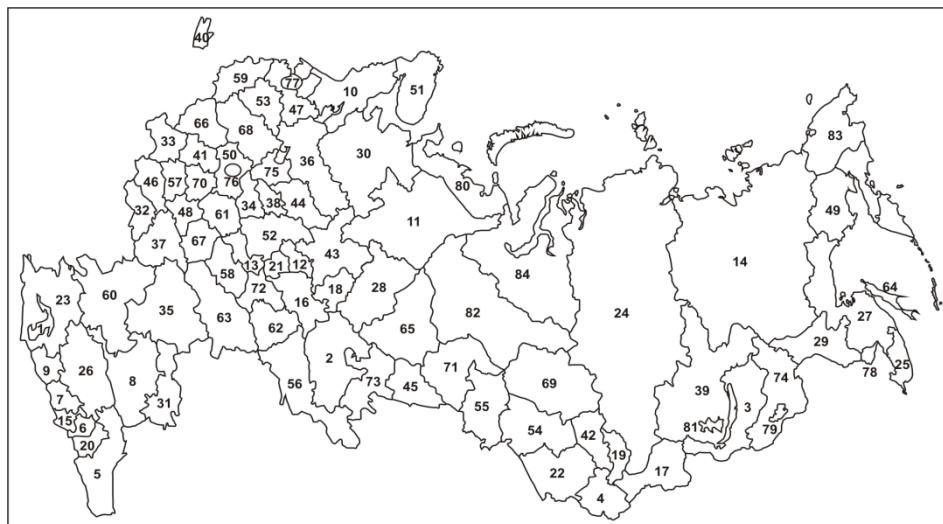
piac bővítésén nyugvó különbségmérés-klési stratégiát kellett alkalmaznia. A piaci viszonyokhoz való alkalmazkodásban lemaradt régiók költségvetésből kapott kiegyenlítési támogatásai a nemzetgazdasági hatékonyságot egyértelműen rontották, hiszen a vezető régióktól jelentős erőforrásokat vontak el az újraelosztás céljából. Ez a mechanizmus kedvezőtlen helyzetbe hozta a fejlett régiókat is, nem voltak képesek a nemzetközi piaci versenyhez alkalmazkodni. A kiegyenlítés, mint regionális politikai célkitűzés akadályt jelentett az innovációk területi terjedésének ösztönzésében és a versenyképességi követelmények teljesítésének támogatásában is. A vezető régiók csak korlátozottan érvényesíthették fejlesztési motivációikat, a támogatott régiókban pedig az eltartottság érzése rontotta a közhangulatot.

A regionális politika eszköztára is szegényes volt, állami transzferek és célprogramok alkották az alkalmazott eszközök nagyobb hányadát. A korszerű regionális politikai eszközök csak lassan és korlátozott mértékben jelentek meg az állami politikában. A közigazgatási reformok és az államháztartás átalakítása csak makroszinten éreztette hatását. A mezoszint érintetlen maradt, nem alakultak ki a regionális fejlesztés feltételei. Nem készültek átfogó elemzések a régiók helyzetéről, nem határoztak le különböző fejlettségi típusokat, nincsenek információk a regionális sajátosságokról. E hiányosságok miatt nem lehet differenciált regionális politikát alkalmazni. A területi-közigazgatási egységek tervezési rendszere fejletlen, nincs összhang a település- és a területi tervezés között. A régiók közötti együttműködés szinte ismeretlen fogalom Oroszországban, a költségvetési források hasznosítására nincsenek érvényes alapelvek és szabályok. Az országnak nincs területfejlesztési stratégiája, az állam elképzelései a szegénység visszaszorításáról, a bruttó hazai termék növeléséről, az iparilag hanyatló térségek korszerűsítéséről és az egységes országról konkrét intézkedésekben nem jelennek meg. Az egyes régiók fejlődésére hatást gyakorló intézkedések kizárólag a minisztériumok és főhatóságok kompetenciájába tartoznak, a hatóságok között egyeztetési mechanizmusok nem működnek. A területi tervezési kultúra alacsony színvonalon van, a korábbi tervezési módszerek és megoldások is feledésbe merültek. Az ország új területi szerveződésének hatásai nem jelennek meg a jogalkotásban és a költségvetési tervezésben. Az 1994-ben elfogadott országos településhálózat-fejlesztési koncepciót sem az üzleti szféra, sem pedig a helyi hatalmi szervek nem veszik figyelembe.

Az ország területi-közigazgatási rendszere elavult. Oroszország 2007-ben 84 területi-közigazgatási egységre (21 köztársaságra, 7 határterületre, 46 területre, 1 autonóm területre, 6 autonóm körzetre és 2 szövetségi városra) tagolódik (5. ábra). Az ország mai területén 1917-ben 56 kormányzóság, 1950-ben 84 terület (oblaszty) és autonóm területi-közigazgatási egység volt. A mezoszint száma az elmúlt fél évszázad alatt – néhány új egység létrejöttétől vagy felszámolásától eltekintve – nem változott.

5. ábra

Oroszország területi-közigazgatási egységei, 2007

Köztársaság: 1. Adigeföld; 2. Baskíria; 3. Burjátöld; 4. Altaj Köztársaság; 5. Dagesztán; 6. Ingusföld; 7. Kabard-Balkárföld; 8. Kalmükföld; 9. Karacsáj-Cserkeszföld; 10. Karélia; 11. Komiföld; 12. Mari El (Mariföld); 13. Mordvinföld; 14. Jakutföld (Szaha); 15. Észak-Oszétia (Alánia); 16. Tatárföld; 17. Tuva Köztársaság; 18. Udmurtföld; 19. Hakaszföld; 20. Csecsenföld; 21. Csuvasföld. *Határterület (kraj):* 22. Altaji; 23. Krasznodari; 24. Krasznnojarszki; 25. Tengermelléki; 26. Sztavropoli; 27. Habarovszki; 28. Permi. *Terület (oblaszty):* 29. Amuri; 30. Arhangelszki; 31. Asztrahanyi; 32. Belgorodi; 33. Brjanszki; 34. Vlagyimiri; 35. Volgográdi; 36. Vologdai; 37. Voronyezsi; 38. Ivanovoi; 39. Irkutszki; 40. Kalinyingrádi; 41. Kalugai; 42. Kemerovoi; 43. Kirovi; 44. Kosztromai; 45. Kurgáni; 46. Kurszki; 47. Leningrádi; 48. Lipecki; 49. Magadani; 50. Moszkva terület; 51. Murmanszki; 52. Nyizsnyij Novgorod-i; 53. Novgorodi; 54. Novoszibirszki; 55. Omszki; 56. Orenburgi; 57. Orjoli; 58. Penzai; 59. Pszkovi; 60. Rosztovi; 61. Rjazanyi; 62. Szamarai; 63. Szaratovi; 64. Szahalini; 65. Szverdlovszki; 66. Szmolenszki; 67. Tambovi; 68. Tveri; 69. Tomszki; 70. Tulai; 71. Tyumenyi; 72. Uljanovszki; 73. Cseljabinszki; 74. Csitai; 75. Jaroszlavli. *Szövetségi városok:* 76. Moszkva; 77. Szentpétervár. *Autonóm terület:* 78. Zsidó (Birobidzsán). *Autonóm körzet:* 79. Burjátöld; 80. Nyenyecföld; 81. Uszty-Orda–Burjátöld; 82. Hanti-Manszi; 83. Csukcsföld; 84. Jamali-Nyenec.

A területi-közigazgatási egységek mérete nagy szóródást mutat. A nagy, 2 millió fő feletti népességszámú 22 oblaszty a közigazgatási egységek negyedét teszi ki, ezekben az ország lakosságának 56 százaléka él. A közigazgatási határok akadályozzák az új típusú fejlődést, méretgazdaságossági követelményeknek sem tesznek eleget. A régiók jogi szabályozása nem felel meg a nemzetközi normáknak, az ország szinte egyetlen európai területi együttműködési dokumentumot sem ratifikált. Az oroszországi közigazgatási reformok jegyében

folyik a régiók felülvizsgálata, eddig néhány már összevonásra került, és további egyesítések is várhatók. Minden egyes régiónak saját kormánya, minisztériumi és költségvetése van. A régiók egy része szükség esetén a központi költségvetésből támogatást kap.

2000-ben elnöki rendelettel hét *szövetségi körzetet* hoztak létre. A „szuperrégiók” mindegyike mintegy tucatnyi már létező területi-közigazgatási egységet fog össze, és az új körzeti székhelyek az elnöki elgondolás szerint az alárendelt területek regionális központjaivá váltak (6. ábra, 16–17. táblázat). A körzetek vezetőjéül kinevezett elnöki meghatalmazottak feladata az, hogy a körzethez tartozó regionális vezetőkkel betartassák a szövetségi törvényeket és a költségvetési irányelveket, valamint, hogy új szociális és gazdasági programokat dolgozzanak ki, és statisztikai adatokat gyűjtsenek a központi kormányzat számára.

Putyin elnök azt remélte, hogy az új körzetek javítani fognak a régiók Moszkvához fűződő politikai és gazdasági kapcsolatain, és a közigazgatási rendszer hatékonysága javul. 2004-től Oroszország régióiban a kormányzóválasztások helyett a területi vezetőket a központi adminisztráció nevezi ki (a döntést persze a helyi parlamenteknek is el kell előbb fogadniuk), központosító lépés volt. A regionális autonómia ily módon való megcsönkítését és az 1990-es évek demokratikus változásainak megnyirbálását éles kritikával illették orosz ellenzéki és külföldi politikai körök egyaránt.

6. ábra

Oroszország szövetségi körzetei

16. táblázat

A szövetségi körzetek fontosabb adatai, 2005

Megnevezés	Terület, ezer km ²	Népesség, millió fő	A körzet székhelye	A székhelyváros népessége, ezer fő	Urbanizációs szint, százalék	Ipari foglalkoz- tatottak aránya, százalék
Központi	650,7	36,5	Moszkva	10 383	79,1	21,2
Déli	589,2	21,5	Rosztov	1 068	57,3	18,1
Északnyugati	1 677,9	14,3	Szentpétervár	4 661	81,9	23,3
Távol-keleti	6 215,9	7,1	Habarovszk	583	76,0	20,2
Szibériai	5 114,8	20,5	Novoszibirszk	1 426	70,4	22,4
Uráli	1 788,9	12,5	Jekatyerinburg	1 294	80,2	25,6
Volga menti	1 038,0	31,6	Nyiznyij Novgorod	1 311	70,8	25,6

Forrás: www.gks.ru [2008. március 15.] adatai alapján a szerző szerkesztése.

17. táblázat

A GDP ágazati szerkezete a szövetségi körzetekben, 2004, százalék

Megnevezés	Egy főre jutó GDP, ezer rubel	Agrár	Ipar	Szolgáltatások
Központi	121,86	3,2	18,3	78,5
Déli	50,01	15,6	18,5	65,9
Északnyugati	107,06	2,5	36,2	61,3
Távol-keleti	103,50	4,0	31,3	64,7
Szibériai	85,35	17,1	35,1	57,8
Uráli	212,56	2,0	47,7	50,3
Volga menti	78,43	8,1	37,2	54,7
Oroszország összesen	102,01	5,1	31,2	63,7

Forrás: Osznovnije pokazateli szisztyemi nacional'nih szcsotov.

A centralizáló logika szerint a decentralizáció csupán a föderáció feldarabolódását segítette elő, és támogatta a Csecsenföld esetében legrosszabb formájában jelentkező regionális szeparatizmus felé tett lépéseket. A vezető orosz politikai álláspontok szerint a korrump helyi elitek önérdelke lépett az önrendelkezés azon állítólagos vezérelvei helyébe, amelyek a szovjet időszakban Oroszország föderatív államrendszerének kialakításához vezettek. A kormányzó politikai erőket egyre fokozódó frusztrációval töltötte el a regionális problémák és egyenlőtlenségek súlyosbodása, és saját képtelenségük arra, hogy irányításuk alatt tartsák a föderáció kulcsfontosságú részeit. Ezért vált a Kreml meggyőződésévé, hogy Moszkva Oroszország régiói feletti szilárd hatalmának helyreállítása alapvetően szükséges a nemzeti egység megőrzéséhez és a nyilvánosságnak a szeparatizmus és a terrorizmus kettős veszélyétől való megvédéséhez.

Az orosz elnök nyilvánvalóvá tette: célja az, hogy a kormányzók az elnöknek tartozzanak elszámolással, az orosz államot, nem pedig a helyi maffiákat szolgálják. A központosító reformok hivatalosan megfogalmazott célja annak a széles körben burjánzó korrupciónak a gyökeres kiirtása, annak a manipulációnak a megszüntetése, amely a helyi választások és politika befolyásolásával a regionális vezetőket a helyi érdekcsoportok és nem Moszkva elkötelezettjeivé tették, s végül az, hogy a helyi vezetők személyükben feleljenek az elnöknek a régióikban végrehajtott fejlesztések megvalósításáért (*Lekszin, 2005*).

A közigazgatási reformoknak megvan a belső logikájuk, úgy tűnik, hogy ezek a változtatások – azzal, hogy kimondottan és tudatosan megszüntetik a választás révén gyakorolt döntéshozatalban való helyi részvételt – elkerülhetetlenül csökkenteni fogják Moszkva képességét az ország jövőbeni hatékony irányítására. A változtatások felvetik a kérdést, hogy vajon Oroszország továbbra

is szövetségi államnak mondható-e majd, ahol a hatalom megoszlik a központ és a régiók/köztársaságok között. Úgy tűnik, hogy nem. A közigazgatási reformok ráadásul nagy valószínűséggel csak növelni fogják a politikai feszültséget az olyan köztársaságokban, mint amilyen Tatárország, ahol az 1990-es évek elejének függetlenségpárti mozgalmában rejlő veszélyeket a gazdaság, valamint a társadalmi és politikai élet bizonyos területei feletti szuverenitás Moszkvától Kazanyra való átruházásával sikerült elhárítani. Lényegében kezdenek eltávolodni Oroszország multiethnikus/multiterritoriális államként való felfogásától. A nemzetiségi területeket, mint amilyen Tatárország és az Észak-Kaukázus köztársaságai, „régiónkká” fokozzák le. Tatárország autonómiája, amely 2004 februárjában egy Moszkvával kötött korszakalkotó egyezményben körvonalazódott, *Putyin* 2000-ben történt hatalomra kerülése óta jelentősen csorbult. Moszkva már nem köt hasonló hatalom megosztó egyezményeket a többi régióval, s a már meglévők érvényét is elkezdte visszavonni. Az orosz nemzetiségi minisztériumot, amelyet lényegében töröltek a minisztériumi struktúrából 2004 márciusában regionális fejlesztési minisztériumként szervezték újjá. A regionális kormányzók kinevezéséről folytatott moszkvai vita során újabb javaslatok születtek a regionális parlamentek hatáskörének korlátozására, a polgármesterek közvetlen kinevezésére, sőt még az autonóm köztársaságok és régiók teljes megszüntetésére is, visszatérést szorgalmazva a cári idők tartományi rendszerének egy módosított formájához (*Svecov*, 2006).

Az alulról felfelé szerveződő szövetségi államrendszer gondolatát, amelyet leginkább Tatárország és elnöke, *Mintimer Szajmijev* támogatott, és amely a központ és a régiók között egyenlően megosztott politikai hatalmat szorgalmazta, Moszkva elutasította, nem hagyott kétséget afelől, hogy a szövetségi berendezkedés, ha egyáltalán megmarad, felülről lefelé fog megvalósulni. Nem a központ és a régiók közötti kölcsönös megállapodásokra fog alapulni, hanem arra, amivel Moszkva helyesnek tartja felruházni a régiókat (*Vardomszkij*, 2006).

Az új területfejlesztési stratégia alapjai

A Regionális Politikai Minisztériumban 2005-ben készült el az ország területfejlesztési stratégiája (Konceptija sztratyegii szocial'no-ekonomicszeszkogo razvityija...). A nyolc fejezetből álló dokumentum helyzetképet ad az ország regionális különbségeiről, vázolja a regionális politikával szemben támasztott követelményeket. A dokumentum a modern regionális politika alapelveit a következőkben határozza meg:

- 1) *Többpólusú fejlesztéspolitiká*. A területi különbségek mérséklését szolgáló intézkedéseket az egyes régiók sajátosságainak megfelelően kell ki-

alakítani. A fejlesztési erőforrásokat olyan pólusokba kell összpontosítani, amelyek alkalmasak innovációs folyamatok elindítására és fenntartására. Mivel az ország modernizációja a kezdeteknél tart, az innovatív intézkedéseket növekedési központokba célszerű összpontosítani. E politika megvalósítása érdekében mintarégiókat célszerű kijelölni (18. táblázat).

18. táblázat

A polarizált regionális fejlesztés elemei

Állami politika	A regionális különbségek mérséklése	Polarizált regionális fejlesztés
Alapcél	Az ország különböző részein beavatkozási régiók kijelölése	Növekedési régiók lehatárolása
Területi közigazgatás	A közigazgatási határokhoz igazodó, területileg kompakt egységek kijelölése	A mintarégiók jogi szabályozásának kialakítása
Szabályozási feladat	A támogatási területek közötti arányos forráselosztás	Állami források juttatása a mintarégiók innovációs potenciáljának fejlesztésére, a globális gazdasághoz való kapcsolódás ösztönzésére

Forrás: Konceptija sztrategii szocial'no-ekonomicseszkogo razvityija regionov Rosszijoszkoj Federacii. 25. o.

- 2) *Komplexitás.* Az esélyegyenlőség alkotmányban rögzített elvének érvényesítése, az országos kohéziós célok teljesítése érdekében a korszerű programok megvalósításából kimaradt régiók számára költségvetési eszközöket kell átcsoportosítani. A priorizált növekedési pólusokon kívül elhelyezkedő, elmaradott térségeket sem szabad magukra hagyni. Az elmaradott térségekre is fejlesztési koncepciókat kell kidolgozni. A központi föderációs szervek feladata az, hogy a regionális fejlesztési forrásokat differenciáltan, a reformokat szolgáló preferenciák figyelembevételével határozza meg.
- 3) *Komplementer hatékonyság, szinergia.* A regionális politikai célokat az országban zajló egyéb reformokkal szoros összhangban kell meghatározni. A területfejlesztési támogatások elosztása során tekintetbe kell venni a régiók együttműködését, az egyes támogatási formák összehangolására van szükség.
- 4) *A regionális politika differenciálása.* Oroszország bekapcsolódása a globális integrációba az ország térségeit különbözőképpen érinti. Az egyes térségek fejlődési potenciáljában és adottságaiban jelentős eltérések ta-

paszthalhatók. Az egyes tértípusokban változatos és differenciált eszközökre lesz szükség (19. táblázat).

- 5) *Szubszidiaritás*. A régiók társadalmi és gazdasági fejlesztésében a helyi szervezeteknek nagyfokú önállóságot kell kapniuk. Ennek legátfogóbb módja a hatalmi jogkörök decentralizálása.

A regionális koncepciótervezet leszögezi, hogy az ország modernizálása, a hazai össztermék növelése a régiók aktivitásának fokozásával érhető el. A központi, föderatív szintű regionális politika céljait az alábbiakban fogalmazza meg:

- javítsa az Oroszország területén élő népesség életkörülményeit,
- teremtsen meg a tartós és jó minőségű gazdaságfejlesztés feltételeit,
- erősítse Oroszország és régiói versenyképességét a nemzetközi piacokon.

A regionális politika stratégiai céljait a tervezet a következőkben rögzíti:

- 1) *Oroszország és régiói versenyképességének megteremtése*. A piacgazdaság szempontjait figyelembe véve a gazdaság és a településhálózat összehangolt fejlesztésével megnyitni az utat a gazdasági növekedési források eléréséhez. Átfogó infrastruktúrafejlesztési programokat kell kezdeményezni. Nemzetközileg versenyképes termelési klaszterek szervezése az innováció igényes ágazatokban.
- 2) *Új regionalizációs folyamatok ösztönzése, a regionális erőforrások újbóli számbavétele*. A területi kohéziót és az egységes nemzeti gazdasági térség fejlesztését a regionális és a helyi önállóság tiszteletben tartásával célszerű alakítani. A munkaerő, az áruk és a szolgáltatások szabad áramlása előtti akadályokat fel kell számolni, meg kell nyitni a regionális piacokat. Támogatni kell a kis- és középvállalkozásokat.
- 3) *Az emberi erőforrások fejlesztése, a népesség térbeli és ágazati mobilitásának fokozása*. Az ország népességreprodukciós mutatóinak javítása, a fiatal családok gyermekvállalási kedvének anyagi ösztönzése. Az oktatási rendszer fejlesztésével növelni kell a térségek szakképzett munkaerő-állományát, a népesség stabilitását. Migrációs programokat kell kidolgozni az egyes térségek demográfiai és foglalkoztatási folyamatainak összehangolására, a migránsok orosz társadalomba való beilleszkedésének elősegítésére. Fejlesztetni kell az orosz lakosság etnokulturális magatartását.
- 4) *A régiók ökológiai állapotának javítása*. A gazdaságfejlesztési programokat környezetvédelmi elemzéseknek kell alávetni. Energia- és nyersanyag-takarékos technológiákkal kell javítani a térségek ökörendszerét.
- 5) *Az államigazgatás minőségének javítása, költségvetési reformja a régiókat alkotó területi egységekben*. Az államigazgatási szervek ösztönzése új irányítási módszerek (stratégiai tervezés, hatékonyságnövelő intézkedések, együttműködési formák, public–privat partnership) alkalmazására.

19. táblázat

Az egyes tértípusok problémái és fejlesztési feladatai

Térszerkezeti típusok	A régiók fejlődési problémái	Megoldandó feladatok
Nyersanyag-kitermelő térségek	Infrastrukturális elmaradottság, környezeti és településfejlesztési érdekkonfliktusok.	Humán erőforrás-fejlesztés. Munkaerő-betelepítés. Infrastruktúra-fejlesztés. Környezetvédelmi programok. Hatékony telephely-politika.
Veszélyeztetett övezetek		
– Határ menti térségek	Nagymértékű népességelvándorlás. A szociális infrastruktúra szűkülése. Hiányos kommunikációs hálózatok.	Határokon átnyúló együttműködési formák szervezése. Közlekedési, kulturális és logisztikai központok alapítása. A munkaerőforrások bővítése. A népességszám stabilizálása.
– Nemzetiségi területek	Gyenge kulturális kölcsönhatások. Identitásból fakadó konfliktusok. A közrendet veszélyeztető problémák.	Infrastruktúra-fejlesztés. A szociális biztonsági intézmények megerősítése. A jogi szabályozás felülvizsgálata. A határrendészeti szervek megerősítése, a közbiztonság fokozása.
– Etnikai konfliktusok sújtotta területek	A népesség biztonságát és életét, az államrendet és az ország integritását veszélyeztető események,	
– Az államrendet és az ország integritását veszélyeztető területek		
Technológiai transzferterületek	Munkaerőhiány. Ipari területek hiánya. Gyengén fejlett infrastruktúra. Szegényes üzleti szolgáltatások.	Fejlett technológiák importja. Stratégiai befektetők ösztönzése. Humán erőforrás-fejlesztés.
Innovatív térségek	A nemzeti innovációs rendszer regionális komponenseinek hiánya. Gyenge piacszervezési intézmények. Kvalifikált munkaerő hiánya	Regionális innovációs stratégiák kidolgozása. A kommunikáció fejlesztése. Munkaerőképzés. Technológiai transzferközpontok szervezése.
Nemzetközi jelentőségű városok	Oroszországban a globális versenyben sikeresen szerepelni képes a nemzetközi városok száma korlátozott. A városhálózat elavult, a települések együttműködése gyenge.	Nemzetközi vállalati központok betelepítése. Az infrastrukturális fejlesztések meggyorsítása. Magas szintű városi környezet kialakítása. Föderatív jelentőségű igazgatási és szolgáltatási intézmények telepítése.

19. táblázat folytatása

Térszerkezeti típusok	A régiók fejlődési problémái	Megoldandó feladatok
Régi ipari térségek	Alacsony színvonalú életkörülmények. Elavult műszaki létesítmények. Gyenge piaci kapcsolatok. Szakképzettség hiánya.	Ipari parkok szervezése. Újraiparosítás. A régi ipari települések rehabilitálása. A gazdaság diverzifikálása.
Újonnan iparosított területek	Magas munkanélküliség. A városfejlődés gyenge infrastrukturális alapjai. Nagymértékű szociális konfliktusok. Alacsony fejlettségi szint.	A népesség vándorlását és adaptációját szolgáló programok. Foglalkoztatás növelő intézkedések. Költségvetési források bővítése. Infrastruktúra fejlesztése.

Forrás: Konceptija sztratyegii szocial'no-ekonomiceszkogo razvityija regionov Rosszijoszkoj Federacii. 27–28. o.

A dokumentumtervezet öt regionális fejlesztési prioritást határoz meg. Mindenekelőtt aláhúzza annak igényét, hogy a különbségméréskelő politikáról a lehető leggyorsabban a polarizált fejlesztési politikára kell áttérni. A koncentrált fejlesztési politikához ki kell jelölni az ország különböző fokozatú (nemzetközi, regionális, járási) növekedési központjait. Húzó régiókként azok a területi egységek vehetők számításba, amelyek a) magas áru- és utasforgalmi mutatókkal jellemezhetők, b) nemzetközi és országos jelentőségű tudományos és felsőoktatási intézményeik vannak, c) olyan kezdeményezések születtek, amelyek országos jelentőségűek, d) gazdasági növekedésük országos átlag feletti, e) magas színvonalú szellemi tőkével és képzett szakemberállománnyal rendelkeznek, f) stratégiai partnerség épült ki vagy viszonylag megteremthető az államigazgatás, a civil szféra és a gazdaság szereplői között, g) egy évtizeden belül alkalmassá válhat a szomszédos térségek fejlődésének ösztönzésére.

A dokumentum második prioritásként a nemzeti innovációs rendszer regionális elemeit említi. Ezek sorában több lehetőséget is említ: a zárt területi képződmények (hadiipari komplexumok) integrálását a regionális gazdaságokba, a hét orosz tudományos város erőteljes támogatását technológiai transzferközpontok kialakítására, regionális kutatóegyetemek kijelölése (az alaputatások és a kutatási transzferek támogatása), különleges gazdasági övezetek szervezése a prosperáló régiókban.

A koncepció harmadik prioritása az ipari modernizáció és versenyképes ipari klaszterek szervezése. Az új – a hálózatos gazdaság fejlesztését szolgáló – iparszervezési lehetőségek alkalmazása komoly nehézségek elé állítja majd a hagyományosan vertikálisan szervezett orosz ipart. Az új gazdaság támogatása ezért nagy volumenű állami segítséget igényel majd.

A negyedik prioritás foglalkoztatáspolitikai és népesség mobilitási feladatokat tartalmaz, a korszerű európai gyakorlat számtalan eszközét és intézményét sorolja fel.

Az ötödik prioritás államigazgatási és költségvetési kérdéseket érint. A napirenden lévő közigazgatási modernizációs programokban is szerepel a tárcaközi együttműködés szervezeti átalakítása, a monitoring rendszerek kiépítése, A költségvetési szféra reformja jelenti a legnagyobb kihívást. A teljes önkormányzati finanszírozási rendszert át kell alakítani.

A stratégiai koncepció megvalósítását szolgáló lépés volt a Regionális Politikai Minisztérium keretei között létrehozott tárcaközi bizottság, amely alapvetően puha egyeztetési feladatokat lát el, és felkészül a koncepció végrehajtásának ellenőrzésére és működteti majd a monitoring hálózatot. A koncepció javaslatot tesz föderatív területfejlesztési ügynökség felállítására, amely tanácsadási és konkrét szervezési feladatokat látna el a regionális és ágazatközi programok végrehajtásában, illetve forráskoordinációt is ellátna. A másik felállítandó intézmény, az országos területi és várostervezési intézet holding formában a regionális tervezés meghatározó szereplője lenne.

A stratégiai koncepció kijelöli a végrehajtás menetrendjét is. Eszerint az első szakaszban (2005–2008) kutatások folynak, és a prioritások régiókkal való egyeztetésére kerül sor. Kísérleti régiókat jelölnek ki, és megszerveződnek az előbb említett intézmények a monitoring hálózat. A második szakaszban (2007–2010) a mintarégiókban kiépítik az új politika teljes eszköztárát, bevezetik az állami támogatások új rendszerét és regionális célprogramokat indítanak. A harmadik szakaszban (2011–2020) egyre több régió lép az új rendszerbe, és az orosz regionális politika cél-, eszköz- és intézményrendszere általánossá válik.

I.

A SZOVJETUNIÓ SZÉTHULLÁSA
ÉS AZ ÚJ INTEGRÁCIÓ ESÉLYEI

A POSZTSZOVJET OROSZORSZÁG AZ ORSZÁGÓRIÁSOK KÖZÖTT

ANDREJ TREJVIS

A méret fontossága

Húsz év alatt megnégyszereződött a világ országainak a száma. Sok etnikum általános saját államról. Mivel a Földön megközelítőleg ötezer nemzetiség él, így az országok száma huszonötszörösére nőhet, átlagterületük pedig 680 ezer km²-ről 25–30 ezer km²-re, átlagos népességük pedig 30 millióról 2–2,5 millióra csökkenhet. Az önrendelkezési jog megvalósulása – akár a mostani államokkal területi integritásuk védelmére vívott harc révén – rendületlenül tovább tagolja a politikai térképet.

Van-e végső határ? Függetlenné és elismertté válik-e Abházia (betűrendben ő nyithatná az új országok sorát), a Dnyeszter-mellék, Kurdisztán és Tibet? Mennyire kompenzálja az államok szétDarabolódási folyamatát globális és regionális integrációjuk? Ezek nem könnyű kérdések. A mi feladatunk szerényebb és ahhoz a tényhez kötődik, hogy a világban vannak törpék és óriások. A méret befolyásolja a nemzeti tudatot, a bel- és külpolitikát, a kormányzási gyakorlatot. A méret természetesen megismerhető az országok bizonyos mutatói alapján, ezek összehasonlításával és földrajzi (fizikai nagyság szerinti) rangsorolásával.

Bármilyen furcsa, de az orosz gazdaságföldrajzban fogalmazódott meg a kis országok koncepciója (Zimin, 1990, 2003). Zimin Európát vette például, bár általánosságban is írt a kis országokról, amelyek nagytól való különbözőségét a fejlődés más típusa és szintje határozza meg. Oroszország számára még fontosabb azonban a *nagy országok elmélete*. Egyébként a Szovjetunió volt a „nagy üst”, ahogy I. M. Majergojz nevezte az 1970-es években, de ez Oroszország esetében kevésbé nyilvánvaló.

Zimin a mérethez sajátos mértékegységet vezetett be – a *standard gazdasági körzetet* –, amelyet GDP-jének tömege alapján határozott meg: átlagosan 50 milliárd dollár az 1970-es évi áron vagy 35–75 milliárd dollár vásárlóerőparitáson számítva. Ugyanezeket az adatokat érvényesítette a nagy országok magkörzeteire is, ezek mérethatára 100 milliárd dollárnál kezdődött. A XXI. században ez a küszöb Oroszországban, Ausztráliában, Kanadában és másutt is alacsonyabb. Zimin azokat az országokat tekintette kicsinek, amelyeknek a gaz-

dasága nem nagyobb egy gazdasági körzetnél, azaz egykörzetűek vagy nem teljes körzetűek. A nagy országokra a sok körzet a jellemző.

A kis ország előnye a kompaktság, a kohézió, a takarékoság a „fiktív szférákban”, a hadseregben, a bürokráciában. Viszont élesebbek a külső befolyásból és függőségből eredő problémák, szűkebb a szakosodási lehetőség. A kis ország tiszta típusa ritka, főleg a közelmúlt birodalmainak maradványain. Az anyaországok nehezebben szoknak hozzá az új határméretekhez, mint a volt gyarmattartók, emellett a kis anyaországoknál a nosztalgia és a „méretválság” hosszabb ideig tart és élesebben érzékelhető, mint a gyarmatosítás utáni Britanniában vagy a posztszovjet Oroszországban.¹

Az óriás–törpe fontos viszonyítási rendszer lett, az óriásnak mindene nagyobb: területe, népessége, gazdasága, kultúrája, politikája. Ám nem mindegyik paraméter mérhető. A kis országok tömege könnyen tipizálható, az óriásokat pedig inkább egyenként tanulmányozzák. A nagy ország tiszta típusa szintén ritka, mindig található benne valami a kicsiből vagy a kicsikből. A nagy tér problémákat vált ki „súrlódásával” és ellentmondásosak a belső kapcsolatok, ezek szinte versenyeznek a határszéleken megnyilvánuló külső problémákkal: például Kanadában, amely demográfiai súlypontja délen van, vagy az USA-ban is, ahol az az esély, hogy „elfussunk” a kanadai vagy a mexikói határig – jó a bűnözőnek és rossz az igazságszolgáltatásnak. Az óriásoknak kétségtelenül több körzetük van, ettől függetlenül például Ausztrália és Kanada kompakt közigazgatási beosztással rendelkeznek: legfeljebb tíz nagy egységük van – mint Ausztráliának és Kamerunnak, és kevesebb mint Albániának.

Az óriások el vannak foglalva az önfenntartással is, polgáraikhoz pedig az identitás különböző léptékeit kell társítani. Amikor a „nagy üstben” megnő a hatalmi nyomás, az emberek csendes, kicsi hazákat keresnek a nagyon belül. Ahogy *Joszif Brodskij*, a költő írta: „Ha már megadatott, hogy birodalomba születünk, jobb az isten háta mögötti vidéken élni, a tengernél.” Az óriásnak nehezebb elsimítani a szociális kontrasztokat: ha maga gazdag is, szegényből mégis sok jut neki. A nagyméretű gazdaság hajlamos a szerkezeti teljességre, az autarkiára, a nagy területen való terjeszkedésre és szétszóródásra. Nehéz nekirugaszkodni és lassítani, hiszen az elefánt nem olyan fürge, mint az egér. Az egerek tömegében pedig ugyancsak nehéz elefántnak lenni. Egyébként mind-egyik csoportnak megvannak a maga céljai, érdekei és „klubjai”. Elképzelhető, hogy ez az egyik oka az ENSZ meggyengülésének.

¹ Az 1940-es években a hollandok komor versikét költötték Indonézia elvesztéséről (angolul: East Indies lost – disaster the cost, azaz: Nincs többé Kelet-India – Isten veled nagyvilág), később pedig az olimpia megrendezéséért azzal a jelszóval harcoltak, hogy: „Mi kis ország vagyunk: területileg kicsik, minden másban nagyok”.

Az eddigiekből két előzetes következtetés vonható le. Először is – a méret egyáltalán nemcsak formai jellemző. A méretnek, ahogy mondani szokás, jelentősége van, Oroszország esetében ez teljesen nyilvánvaló. Másodsor, a mérések szükségesek, de egyetlen kritérium kevés, mert egyoldalú képet ad a méretről. Zimin standard gazdasági körzete is a gazdasági redukcionizmus hibájába esett, és maga a szerző igyekezett az alapmutatót más paraméterekkel kiegészíteni.

Méretmutatók: kiinduló adatok és összegző mutatók

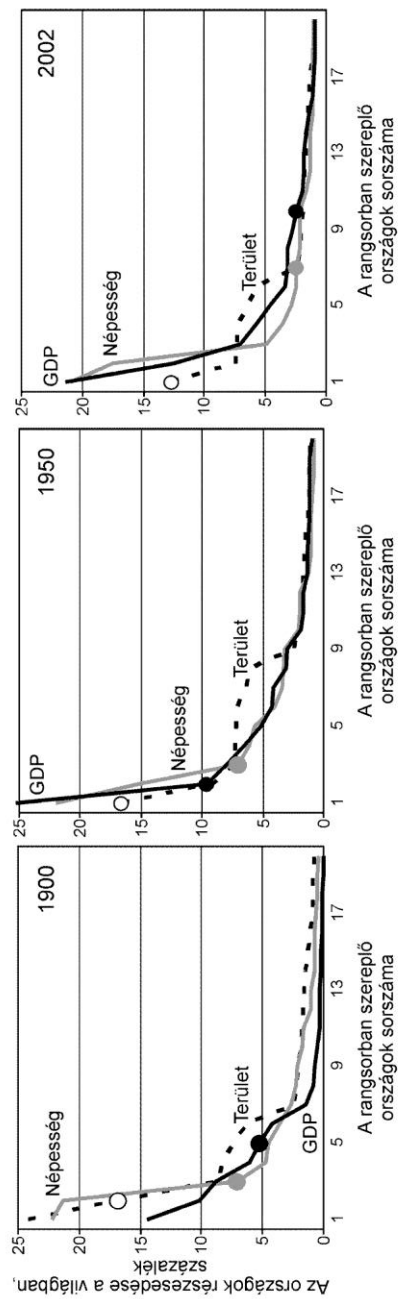
Válasszunk ki három kritériumot, amelyek alapos kutatással könnyen értelmezhetőek: a területet, a népességet és a gazdaság nagyságát. Ezeket tartja a Világbank is alapmutatóknak. Ezek a termelési tényezők triászához – föld, munka, tőke – hasonlítanak. A föld az emberi tevékenység fő színtere, a természeti erőforrások hordozója. Olyan nagy kiterjedésű ország nincs a földön, ami ezeket nélkülöznél, bár a megállapítás fordítva már nem feltétlenül igaz. Zimin még az embereket említette Olaszország és Japán háború utáni fellendülésének és Anglia hanyatlásának meghatározó okaként, a birodalom leszoktatta a briteket a „lendületes mozgásról”. A gazdaság tömegét az emberi tevékenység eredményével, az éves nemzeti összterméssel mérjük.

Egy-egy ismérv nem is annyira egyszerű. Az ország területébe a vizek beleszámítanak vagy nem, idővel ezt pontosan megállapítják (így például az USA-ban a különbség elérte a 300 ezer km²-t, ami akkora mint egész Finnország vagy Lengyelország területe). A tengeri övezetek beszámítása is növeli a területet, például Oroszországot 10 millió km²-rel. Ezek már sajátos problémák, maradjunk inkább a szárazföldön. A népesség 1950-től szerepel az ENSZ adatbázisában (World Population, 2006). A század elejére vonatkozó adatokat különböző források alapján számítottuk. A történelmi GDP-adatok *Maddisontól* származnak (*Maddison*, 1999, 2001), ezeket szükség szerint saját becsléssel egészítettük ki. A fő nehézséget maga a változó világtérkép jelentette, ami miatt a történelmi országokra vonatkozóan régi számok tömegét kellett kikeresni, és bizonyos szabályokat tekintetbe venni.²

Így alakult ki az 50–185 országra vonatkozó adatbázis, az 1900-ban, 1925-ben, 1950-ben, 1975-ben és 2000-ben érvényes határaikkal. Minden kritériumra kiszámítottuk annak világadatokból való részesedését, a három adatsor hűsz vezető országát grafikonon ábrázoltuk (*1. ábra*).

²Nagy-Britannia domíniumai 1931-től váltak egyenjogúvá, az orosz munkák ezeket ettől kezdve függetleneknek tekintik, Hongkong és Makaó a XXI. században a Kínai Népköztársasághoz került és így tovább.

1. ábra
A húsz legnagyobb ország rangsorolása az 1990, 1950 és 2002. évi adatok alapján

Megjegyzés: A körök az Orosz Birodalom, a Szovjetunió és az Oroszországi Föderáció pozícióját mutatják.
 Forrás: A szerző szerkesztése.

Ez megmutatta, hogy az óriásokat az első tíz ország között kell keresni, még ha némelyikük „veszített is a súlyából”. Száz évvel ezelőtt a Brit Birodalom, az Antarktiszt leszámítva, magában foglalta a szárazföld egynegyed részét (a többi paraméterrel ellentétben ez az adat gyakorlatilag változatlan), és ugyanilyen arányban részesedett a világ népességéből is. Az Oroszországi Föderáció jelenleg a Föld körülbelül 13 százalékát teszi ki, Kanada, USA, Kína, Brazília és Ausztrália 6–7 százalékon áll. A népességi és a GDP-görbék, ahol a Kínai Népköztársaság és az USA vezet (egyötöd részben) meredekebbek és közelebb vannak egymáshoz. Kínát India követi 16 százaléknyi népességgel, az USA-t pedig Kína 14 százalék GDP-vel.

A vezető országok, mint látható, ismétlődnek. Kína első helyen áll a népesség alapján és második-harmadik a többi listán; az USA vezet a GDP-ben, 3–4. helyen van a népesség és a terület alapján; India helyezései 2–7. között mozognak. Ezek a szuperóriás országok. Oroszország pedig első a terület alapján, 10. a GDP-ben (stabilan), de a népesség alapján: 2001-ben 6., 2002-ben 7., 2003-ban már 8. Rögtön utána Nigéria következik, míg a 10. helyezett Japán népessége fogy, a 11. helyezett Mexikóé évente 1 millióval növekszik, de a mexikói 105 milliós népesség még elég messze van az Oroszországi Föderáció népességétől. Kanada és Ausztrália terület alapján a 2. és a 6., a GDP szerint a második tízbe kerülnek, a népesség szerint pedig még lejjebb. Pakisztán és Banglades a legnépesebbek közé tartoznak, de GDP-ben jelentősen lemaradnak.

Az országok rangsorolását egyszerűbb kifejezni az egységes méretmutató segítségével. Ennek fő változatai a következők:

- a) ASH (average share) = $(Pt + Pp + PgdP)/3$,
ahol a $Pt, Pp, PgdP$ – az országok százalékos részesedése a világban a terület, a népesség és a GDP alapján;
- b) $ARSI$ (average relative size index) = ASH/Sav ,
ahol a $Sav = 100/n$ – a világ átlagos országának hipotetikus részesedése bármely mutató alapján;
- c) SR (summarized rank) = $Rt + Rp + RgdP$,
ahol az $Rt, Rp, RgdP$ – az országok pozíciója a világban a terület, a népesség és a GDP alapján;
- d) $AGSI$ (aggregate size index) = $\sqrt{(ASH \times ARSI)/SR}$

Az ASH – az ország átlagos részesedése – azért megfelelő, mert korrekt módon összegezzhető a világ, illetve a kontinens értékei alapján. Az alapkritériumok befolyása az ASH -ra a faktoranalízis alapján különböző: a terület hozzájá-

rulása jelenleg alacsonyabb, mint a lakosságé vagy a GDP-é.³ A többi mérőszám kiegészítő jellegű és részben azért szükséges, mert az ASH hevesen reagál a világ széttagolódására. 1900-ban ez az érték a Brit Birodalomnál elérte a 24 százalékot, Kínánál 16 százalék volt, 2000-ben pedig Kínának 16 százaléka, az USA-nak 11 százaléka volt és így tovább. Azt, hogy az óriás a törpékkel a háttérben még hatalmasabbnak mutatkozik, a növekvő ARSI tükrözi: az ASH a világ országainak átlagos részesezéséhez úgy viszonyul, hogy annál kevesebb, minél több van belőlük. Az SR-nek is megvannak a maga hiányosságai: ez kissé durva számítás, a kis országok esetében gyorsan nő (jelezve a méretük csökkenését), de az óriásokra vonatkozóan is csak tájékoztató jellegű. Az AGSI a relatív egységek 0–10 határai között változik, ami megfelelő. De ha az összes határ változatlan, akkor az ARSI és az AGSI értelmét veszti.

A történelmi országok méretei a XX. században

A világtörténelemben az 1900-as év a Pax Britannica. A Brit Birodalom erejét tükrözik az egész évszázadban maximális ASH, AGSI (8,8) értékek és a minimális SR (4), ami Kínától a világ népességében csak 1 százalékkal marad el. A gyenge Kína, ugyan sok határvidékkel rendelkezett, de nem volt számára vetélytárs, viszont az USA utolérte a brit óriást, amely a GDP alapján a világ leggazdagabb részeit foglalta magában. Az Orosz Birodalom az ASH-értékben kétszeresen elmarad a vezető országtól, Franciaország és Németország a gyarmatokkal együtt – 3-5-szörös mértékben. Ez a hat állam adja az 1900-as év óriásait (ASH- és AGSI-skálát készítve ki lehetne emelni különböző nagyságrendi kategóriákat, de természetesen naivság lenne ezekhez ragaszkodni).

1925-ben a brit világbirodalom szilárd volt, sőt gyarapodott is a német gyarmatok rovására, de a GDP-ben elmaradt Amerikától. Kína, annak ellenére, hogy elvesztette Mongóliát, de facto Tibetet és Mandzsúria egy részét – második lett, Oroszország – pontosabban most már Szovjetunió – pedig negyedik. Németország az ASH alapján továbbra is hatodik, de elmaradt Franciaországtól. Ausztria–Magyarország (1900-ban az ASH szerint 9.) megszűnt, Törökország hirtelen kisebb lett. Előre tört a dinamikus Japán és Olaszország.

Az 1950-es év már a két nagyhatalomé, bár az ASH-ban Kína nem maradt el a Szovjetuniótól. A háború utáni közegben az USA lett a vezető ország, az SR

³A nagy terület, amit a XIX. században még nagyra értékelték (*Ratzel*, 1897), elmarad a sikeresség többi tényezőjétől és problémákkal terhelt, amiket a nagy ország részeinek nehéz elérhetősége és különfélesége okoz (*Turovskij*, 1999; *Hill – Gaddy*, 2003 és mások).

alapján pedig a Szovjetunió, aminek az AGSI értéke utolérte az amerikaiakat: valamivel több, mint 4, összességében Britannia régi AGSI-jához közeli. A Brit Birodalom szétesett (kissé gyorsabban mint a francia) és az anyaországgal egy szintre került koronájának gyöngyszeme – India. Indiával együtt, ami a felosztott Németország helyére lépett – ismét hat ország lett óriás. Nőtt Kanada, Ausztrália, Pakisztán, Indonézia nagysága is.

Az 1950 és 1975 közti időszakban hirtelen megnőtt az országok száma, különösen Afrikában; a legkisebbek száma megháromszorozódott. A meghatározó óriások területei stabilak voltak, de Kína elkerülte az USA-t ASH-ban és AGSI-ban, bár ez utóbbi még magasabb volt a Szovjetunió vonatkozásában. A dekolonizáció miatt Nagy-Britannia és Franciaország kikerült az óriások sorából, egyidejűleg előre lépett India, Brazília, Kanada. Javultak a gazdaságilag sikeres Japán és NSZK pozíciói.

A XXI századra a Szovjetunió hiányában – Kína és az USA maradt meg szuperóriásnak. India elkerülte Oroszországot, amihez közelebb lépett Brazília. Már több mint 60 százalék a kis és igen apró országok aránya, de részesedésük a világ teljes AHS-jából nem érte el a 10 százalékot. Ebből az óriások 42 százalékos részesedést őriztek meg (1900-ban 72 százalék volt). Majdnem állam lett a nem homogén Európai Unió. Tizenegy ország különült el, amelyek beléptek az eurózónába és a schengeni zónába is – közös valutájuk és közös külső határrendszerük van. Ha a 11-ek EU-ját lehetséges állammak elfogadjuk, akkor ez lesz a negyedik óriás India és Oroszország között az ASH és AGSI alapján, a gazdaság vonatkozásában pedig az USA után második.

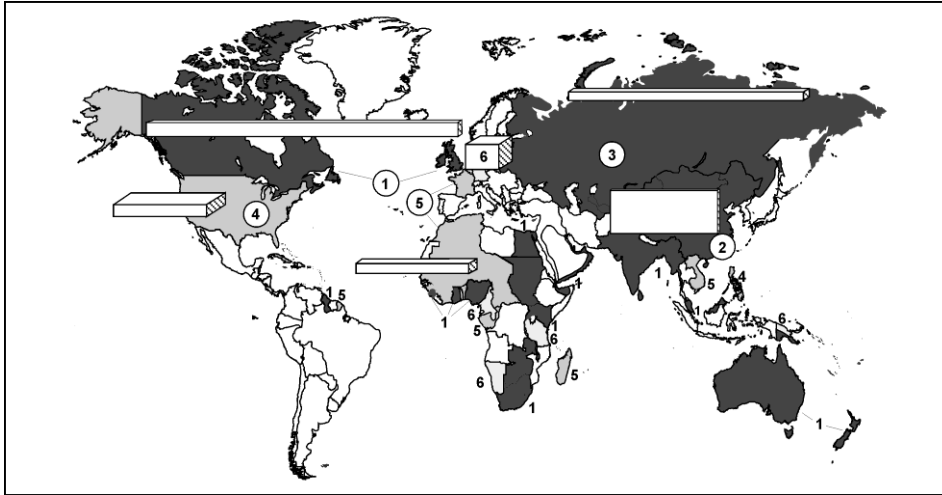
Az aggregált indexek magukban „rejtik” az alapkritériumokat. Ezek összeköthetők a térképeken (2. ábra), ahol az ábra első oldalának szélessége a területnek, a magassága a népsűrűségnek, az oldal területe pedig a lakosságszámnak felel meg. Az oldallap mélysége adja meg az egy főre jutó GDP-t, ennek a területe pedig a gazdasági intenzitást: az egy km²-re eső GDP-t. A jel terjedelme az ország teljes GDP-jét adja. A fekvő „hasábok” azt jelzik, hogy a terület nagy és ritkán lakott, a keskeny oszlopok pedig ennek az ellenkezőjét mutatják. A vékony frontális „falak” a szegénységről tanúskodnak, a „mélybe” nyúló idomok pedig a produktív gazdaságok mutatják. Az országok ASH és AGSI alapján elfoglalt helyét és osztályait a térképeken foltok jelölik.

A XX. század eleji óriásoknál hasábidomok voltak, kivéve a téglalap formájú Kínát és a kocka alakú Németországot. 1950-re a gyarmattartó birodalmak félig széthullottak és a Kínai Népi Népköztársasággal együtt felemelkedett az indiai oszlop. A Szovjetunió hosszú hasáb maradt, de meghízott (az egy főre eső GDP alapján a világ harmadik óriása). A XXI. században a térképre rákerülnek a „szubóriások”: Brazília, a hol oroszországi, hol amerikai arányokkal rendelkező ország; a gazdag, ritkán lakott Kanada „téglalapja”, a sűrűn lakott, csekély területű Japán ferde fala.

2. ábra

*Az országóriások történelmi határaikon belüli fő paraméterei
az elmúlt évszázadban*

a) A XX. század eleje

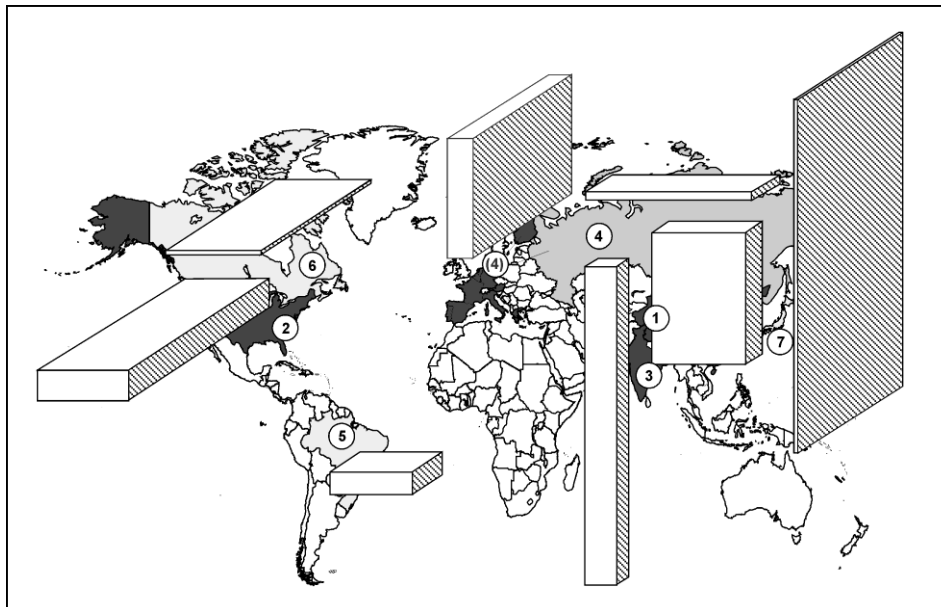
Jelmagyarázat: 1 – Brit Birodalom; 2 – Kína; 3 – Orosz Birodalom; 4 – USA és tartozékai;
5 – Franciaország és gyarmatai; 6 – Németország és gyarmatai.

b) A XX. század közepe

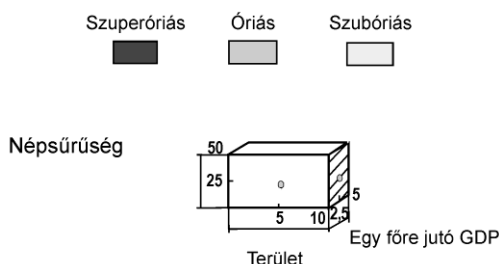

Jelmagyarázat: 1 – USA; 2 – Szovjetunió; 3 – Kína; 4 – Nagy-Britannia; 5 – Franciaország és gyarmatai; 6 – India.

c) A XXI. század eleje

Jelmagyarázat: 1 – Kína; 2 – USA; 3 – India; 4 – Oroszország; 5 – Brazília; 6 – Kanada; 7 – Japán.

Forrás: A szerző szerkesztése.

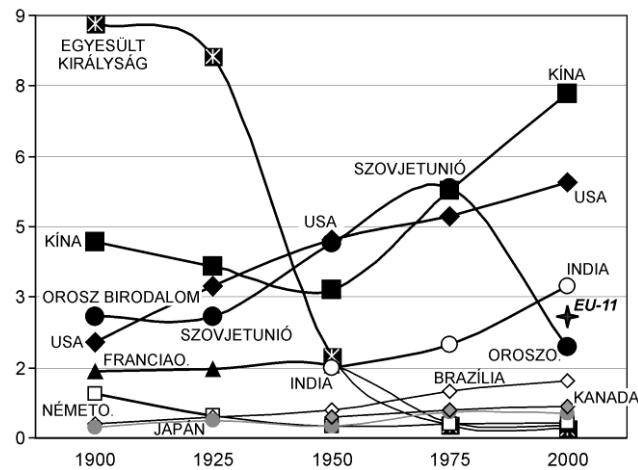
Az Oroszországi Föderáció, mint korábban, a nyugati és keleti szomszédok magas falai közt „fekszik”, nem kizárt, hogy az ország hasábjá kanadai (és ausztráliai) típusú lappá alakul.

Kína és India a legnépesebb és legszegényebb ország, az USA a leggazdagabb, Oroszország pedig a legkiterjedtebb óriás. A régi birodalmak átadták a helyüket volt birtokaiknak. 1900-ban a déli félteke egyetlen állama volt a legnagyobbak tízben, 2000-ben pedig már három. Kína az évszázad közepén „fogott”, amikor az USA és a Szovjetunió növelte nagyságát, Nagy-Britannia pe-

dig elveszítette (3. ábra). A kisebb országok is megtépázódtak, például földterületvesztés miatt. De a demográfiai-gazdasági súly ettől függetlenül változhatott, befolyásolva a méretet.

3. ábra

A leghatalmasabb történelmi országok AGSI-dinamikája a XX. században

Forrás: A szerző szerkesztése

A jelenlegi országok méretei

A terület és a határok állandósága nem mérsékli az alapismérvek általános szétterjedését. Ez inkább az országok számától függ, ami állandó és stabil (199). Az ismérvek játéka még a területnek az ASH-hoz való hozzájárulását is változtatta, de ez nem magas a népességhez és a GDP-hez viszonyítva.

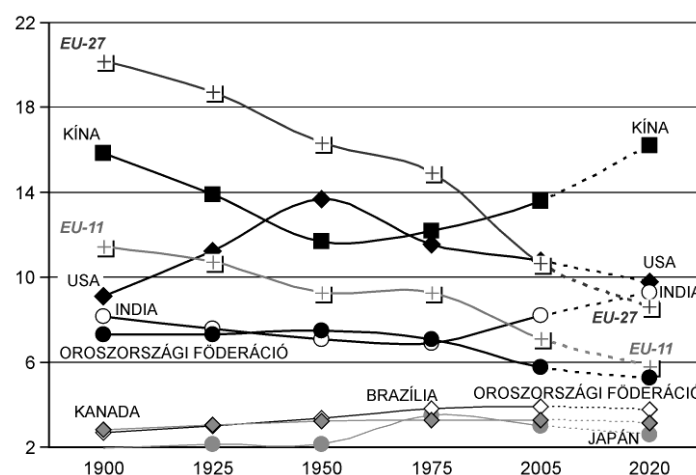
A 2020-ig prognosztizált ASH-görbék íve korántsem egyenes (4. ábra) Kínát többször érte kudarc, és 2005-ben a gazdaság és a népesség hosszan tartó növekedése után sem érte el múltbéli nagyságát.⁴ Ez 2020-ra még bekövetkezhet, de nincs rá garancia.

⁴A népességre vonatkozó prognózis az ENSZ fentebb említett adatbankjából származik, a GDP pedig a Világbankéból, az új tendenciákat figyelembe vevő korrekciókkal és a Világbank által figyelmen kívül hagyott országok sorának hozzáadásával. A terület az adott feladat feltételei között változatlan, bár ez nem több mint hipotézis. Az ilyen paraméterekre vonatkozó prognózisok általában nem megbízhatóak.

A XX. század közepén India is megtapasztalta a kolonialista és posztkolonialista „méretválságot”, hiszen a széthullásokkal együtt az államok születései is fájdalmasak. Az USA csúcspontját valamikori kiugrása és a háttérben meghúzódó idegen válságok biztosították, de a prognózis csökkenést jósol a fejlődő India méretéhez viszonyítva. Az Oroszországi Föderáció vonala a jelenlegi határokkal, bármilyen különös, eléggé egyenes, bár a méretvesztés lehetősége kézzelfogható. A fő kérdés az, hogy milyen lesz ennek az üteme. Prognózisunk szerint alacsonyabb lesz mint az európai, pedig ha a 27-ek EU-ja létezett volna a XX. század elején, akkor az lett volna az egyes számú óriás (ASH-ban 4 ponttal elmaradva a történelmileg valós Brit Birodalomtól, amely fölött „soha nem nyugodott le a nap”).

4. ábra

A jelenlegi legnagyobb országok ASH-dinamikája a XX. században és a 2020-as évig (átlagos százalékok)

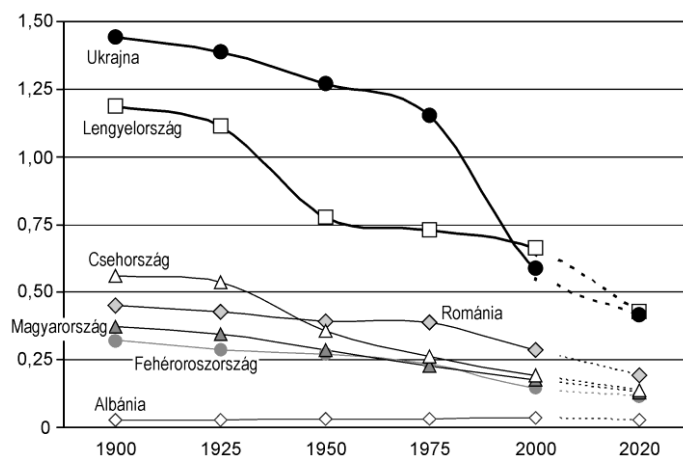
Forrás: A szerző szerkesztése.

A kisebb országok közül említsünk meg néhány kelet-európaikat. Ukrajna a legnagyobb, a XX. század végén mély átalakulási válságot élt meg. Az ASH értéke elmaradt Lengyelországtól, amelyé már fél évszázada csökkent a II. világháború következtében. A későbbiekben mindkettejükénél majdnem egyidejű fogyás várható (5. ábra). Csehország 1900-tól a harmadára csökkent, 1950-től pedig kisebb, mint Románia, 2020-ra pedig a csökkenés négyszeres lehet. Magyarországnak és Fehéroroszországnak mérsékelt veszteségei vannak, 2020-ra méreteik a csehországihoz hasonlóak lesznek. Az ábrázolt országok közül a XX.

század folyamán méretbeli gyarapodást egyedül Albánia mutatott, nem teljesen európai típusú demográfiai viszonyai miatt. Az ország ASH növekedése nagyjából egyharmad volt, de nem haladta meg a 0,035 százalékot és már kezd csökkenni.

5. ábra

Néhány közép- és kelet-európai ország ASH-dinamikája jelenlegi határaitokon belül a XX. században és 2020-ig (átlagos százalékok)

Forrás: A szerző szerkesztése.

A nemzetközi integrációk potenciális méretei

Az integrációs csoportosulások területi kiterjedésük alapján teljes kontinensre kiterjednek vagy kompaktabb jellegűek. Az előbbieket magukban foglalhatják az utóbbiakat és formálisak, lazák is lehetnek. Méreteiket a tagországok ASH-értékeinek összeadásával számítjuk ki a 2000-es évtől kezdve és 2020-ig. Az adott szervezet mérete nagyobb mértékben függ a tagok nagyságától, mint a népességszámuktól. Az Ázsiai Együttműködési Dialógus 30 országának ASH-ja a világérték 50 százalékához közelít. Oroszország, Kína és India (hárman 30 százalékot tesznek ki) biztosítják az ACD elsőségét, bár ez hipotetikus óriás. A háromtagú NAFTA mérete kétszer kevesebb és fogy, viszont az integráció szintje alapján talán annyira marad el, mint az EU. Az Afrikai Unió problémás és 2020-ra nem éri el a NAFTA-t. A 27 tagú EU, mint tudjuk, veszít nagyságából. A Dél-amerikai Nemzetek Közösségének szerényebbek a veszteségei, de

nem tudja elkerülni az EU-t. A Dél-óceániai Fórum kicsi (kisebb mint maga Japán) és a második típusú csoportosulásokhoz hasonló (1. táblázat).

1. táblázat

Kontinentális méretű szerveződések a XXI. század elején

Megnevezés	Az országok száma	Méretek: az ASH százalékában			
		2000	2005	2015	2020
Ázsiai Együtműködési Dialógus	30	42,7	43,3	45,9	47,1
Észak-amerikai Szabadkereskedelmi Egyezmény	3	15,8	15,7	14,5	14,4
Afrikai Unió	54	12,9	13,1	13,4	13,7
Európai Unió	27	11,8	10,7	9,7	8,6
Dél-amerikai Nemzetek Közössége	11–12	8,0	8,0	7,9	7,6
Dél-óceániai Fórum	16	2,7	2,7	2,7	2,6

Forrás: Wikipédia, 2007. alapján a szerző számításai.

E szerveződések együttesen, kettős számbavétel nélkül (az országok kettős tagsága) a világ ASH több mint 90 százalékát adják. A második szintű struktúrák – nevezzük őket regionálisoknak – a Föld kisebb részét fedik le, és lehetővé teszik az „átfedéseket”. Például Oroszország a négy eurázsiai szerveződésből háromnak tagja (2. táblázat). A legnagyobb – az Oroszországi Föderáció és a Kínai Népköztársaság tagságának köszönhetően – a Sanghaji Együtműködési Szervezet lett, kétszer kisebb a Dél-ázsiai Szervezet, ezután következik az EU és az Eurázsiai Gazdasági Közösség. 5-7 százalékos ASH-val rendelkező egyesülések vannak Afrikában és Latin-Amerikában. A Karibi Együtműködés csupa kis országból áll, méretei szerint Ausztriával vagy Görögországgal egyezik.

Senki nem kezeskedhet azért, hogy ezek a csoportosulások 2020-ban változatlan formában fennállnak majd. Az országok egyes csoportokból átlépnek másikkba, újakat hoznak létre, megváltoztatják a nevüket és így tovább. Ez a káosz, különösen Afrikában és Latin-Amerikában arról tanúskodik, hogy az új integrációs világ nem siet felváltani az országok régi világát. Nagyjából a gyarmatbirodalmak is nagy integrációk voltak, amelyek sorsa, mint már bemutattuk, befolyásolta a hozzájuk tartozók méreteinek dinamikáját még változatlan határok közt is, és „méretválságokat” váltottak ki, mivel az alapkritériumok összefüggnek egymással és az országok számára fontos jellemzővel.

2. táblázat

*A kiválasztott regionális kiterjedésű egyesülések méretei
a XXI. század elején*

Megnevezés	Az országok száma	Méretek: ASH százalékában			
		2000	2005	2015	2020
<i>Eurázsia</i>					
SESZ: Sanghaji Együtműködési Szervezet	6	20,2	20,6	22,2	22,8
FÁK: Független Államok Közössége	11	8,2	8,1	7,5	7,4
EvrAzEsz: Eurázsiai Gazdasági Közösség	6	7,2	7,1	6,7	6,7
GUAM: Grúzia, Ukrajna, Azerbajdzsán, Moldova	4	0,8	0,7	0,6	0,6
<i>Ázsia</i>					
SAARC: South Asian Association for Regional Cooperation	8	11,1	11,5	12,1	12,4
ASEAN: Association of Southeast Asian Nations	10	5,4	5,4	5,6	5,8
CCASG: Cooperation Council of the Arab States of the Gulf	6–7	1,1	1,1	1,1	1,4
<i>Ázsia és Afrika</i>					
LAS: League of the Arab State (Arab League)	22	5,9	5,9	6,0	6,1
MEFTA: Middle East Free Trade Area	8	2,4	2,4	2,4	2,5
<i>Afrika</i>					
CEN-SAD: Community of Sahel-Saharan States	23	6,1	6,2	6,4	6,6
COMESA: Common Market for Eastern and Southern Africa	20	5,6	5,7	6,0	6,2
SADC: Southern African Development Community	14–15	3,2	3,3	3,5	3,5
ECOWAS: Economic Community of West African States	15	2,7	2,8	3,0	3,1
ECCAS: Economic Community of Central African States	11	2,3	2,4	2,5	2,6
UMA: Arab Maghreb Union	5	2,1	2,1	2,1	2,1
EAC: East African Community	5	1,1	1,1	1,2	1,3
<i>Latin-Amerika</i>					
Mercosur: Mercado Común del Sur	4	5,3	5,3	5,3	5,1
CAN: Comunidad Andina de Naciones	4–5	2,7	2,7	2,7	2,6
CARICOM: Caribbean Community	15	0,2	0,2	0,2	0,2

Forrás: Wikipédia, 2007. alapján a szerző számításai.

Az óriások sokfélesége és Oroszország perspektívája

A Szovjetunió szétesése érzékennyé tette Oroszország méreteinek a kérdését. Az 1990-es években a népesség és a GDP tekintetében elmaradt Braziliától, GDP-ben pedig Kanadától és az EU négy vezető állama bármelyikétől is. A XXI. század elején a területi egység megőrzése és a helyreállítási gazdasági növekedés hozzásegítették az Oroszországi Föderációt, hogy az óriások közt maradjon, és bekerüljön a dinamikus BRIK-be (Brazília, Oroszország, India, Kína). Vajon hosszú időre? Ez sok oroszországi polgárt nyugtalanít.

A méret az ország egyik tipológiai ismérve, de a dolog nem korlátozható erre. Mivel különböző világokat képviselnek, az országok különböznek az „emberi fejlődésben”. Ennek ismert indexe alapján 2005-re Kanada, Japán és az USA az első tíz ország közé került, a 11-ek EU-ja átlagban a második, Oroszország és Brazília – a hatodik, Kína – a nyolcadik, Indiát pedig 125 ország megelőzte. Ennek ellenére a világrendszer sémák alapján már egyik óriás sem esik a perifériális országok kategóriájába. Még Indiát is a félperifériába kezdték besorolni hatalmas „tömege”, eredményei és tekintélye miatt.

Az óriások földrajzi paramétereit a 3. táblázat tartalmazza. Európa politikai térképén a 11-ek Európai Uniója formálisan két szomszédos országgal bővül. Az igen kicsi enklávék nélkül ebben a tömbben nem sokkal vannak többen, mint Oroszország vagy Kína esetében. Nem ilyen bonyolult a szomszédság India és Brazília körül, az USA, Kanada és Japán pedig egészen más típust képviselnek, ezek „geoizolált” országok. Oroszország négy óriással szomszédos, és szárazföldön ilyen szomszédai vannak párban Kínának és az USA-nak, az összes többinek egynél több óriás szomszédja nincs.

Az óriás és szomszédai potenciáljai különböző viszonyban vannak egymással. Egyik óriás sem került túlsúlyba a szomszédaiival szemben az összes mutató alapján. India, Kanada és Oroszország minden tételben elmaradnak mögöttük. Kína és Japán, az Oroszországi Föderáció tengeri szomszédja, valamint a 11-ek EU-ja elmaradnak szomszédaitól területben és népességben, de meghaladják azokat GDP-ben. Oroszország és Brazília egy-egy városa β -kategóriába került (Moszkva és São Paulo), a szakértők Indiában egyet sem találtak. A három vezető gazdasági óriás globális szerepe belső súlyukban is megmutatkozik.

Összességében az USA, Kanada és Oroszország – transzkontinentális óriások. Az Oroszországi Föderációt a gazdag szomszédok – a 11-ek EU-ja és Kína –, illetve Kanadával és Indiával viszont a szomszédok háttérben meghúzódó szerény potenciál különbözteti meg. Amerika, az Európai Unió és a hosszú ideig elszigetelt Japán centrumai határaik közelében helyezkednek el. Oroszországban, Kínában és Indiában a befelé forduló nagyvárosi szerkezet valószínűleg a szárazföldi tradícióval és a nemzeti lelkülettel magyarázható, különösen az első két ország esetében.

3. táblázat

Az országóriások néhány földrajzi jellemzője a XXI. századra

Ország	A szomszédok száma		Az ország mérete a szomszédok százalékában		A globális városok száma ⁵		Részeseésük az országból, százalék ⁶				
	szárazföldi/ tengeri ¹	ezen belül	terület	népesség	GDP	export ⁴	α	β	γ	népesség	GDP
Kína	14 / 0	2	34	83	114	153	1	–	2	2,0	9,0
USA	2 / 1	2	35	163	536	206	3	1	7	35	39
India	7 / 1	1	25	61	49	14	–	–	–	–	–
EU–II	15 ² / 2	1 ²	13	95	245	155	3	2	7	15	26
Oroszország	14 / 2	4	63	7	4	4	–	1	–	9	21
Brazília	10 / 0	0 ²	105	120	122	75	–	1	–	11	16
Kanada	1 / 1 ³	1	95	11	9	35	–	1	1	29	32
Japán	0 / 1	1	2	87	325	465	1	–	1	38	55

Megjegyzések: 1 – Tengeri szomszédoknak számítanak azok az országok, amelyeknek határterületi vízei vannak és max. 24 tengeri mérföld szélességű tengerszorosok választják el; 2 – Brazíliát nem számítva, ami Francia Guyana és egyéb tengerentúli birtokok miatt a 11-ek EU-jának hipotetikus szomszédja. A 11 EU-s országot és az enklávét jellegű miniállamokat (Andorra, Vatikán, Lichtenstein, Monaco, San Marino) nem számítva; 3 – Grönland (gyakorlatilag Kanada önálló tengeri szomszédja); 4 – A 11 EU-tagország exportja harmadik országokba az egymás közti exportot leszámítva; 5 – A Globalizációt és a Világvárosokat Kutató Csoport adatai alapján (GaWC) [Beaverstock et al., 1999]; 6 – Városok elővárosokkal, A.V. Kuraszov számításai és becslései.

Forrás: A szerző szerkesztése.

Mégis hogyan viszonyul egymáshoz az ország mérete és geopolitikai súlya? A mi értékelésünk egészében véve közel áll azokhoz a véleményekhez, amelyeket az újságírók, a diplomaták és a nagyközönség formálnak a „nagyhatalmakról”, azok szárnyalásairól és bukásairól, a világ küzdőterén betöltött szerepéről. De vannak eltérések is. Úgy tűnik, mintha a hidegháború eredménye a *Pax Americana* lett volna, de az USA soha nem volt a Brit Birodalomhoz mérhető óriás, és már régóta elmarad Kínától. Ugyanakkor Kína és India méreteinek nem felel meg a politikai rangsorban elfoglalt pozíciójuk. A „nagy nyolcasban” különböző okokból négy európai ország szerepel.

Száz évvel ezelőtt jelent meg *H. Mackinder* első cikke a Heartlandról (*Mackinder*, 1904). A XX. század közepe a Világszigetért (World Island) folytatott véres csata, az eurázsiai „vörös övezet” expanziója a határszélek felé az Elbától a Mekongig. 1942-ben Mackinder kijelentette, hogy a heartlandi természeti erődöt a történelem során először minőségileg és mennyiségileg is megfelelő helyőrség népesíti be (idézi *Hooson*, 1964). Jelenleg ennek lakossága és ellátása aligha tekinthető teljesen kielégítőnek. Mackinder sémái, amennyiben prognózisoknak tekintjük azokat, egyáltalán nem igazolódtak be a század egészére vonatkozóan.

Az oroszok a mérettől általában gazdasági növekedést és integrációt remélnek. A népesség természetes szaporulatának növekedésére kevés az esély, így a külföldi munkaerő bevonása – legyen az bármennyire kellemetlen és veszélyes – valószínűleg elkerülhetetlen. Sok minden függ a gazdasági helyzettől: minél jobb ez Oroszországban és minél rosszabb a szomszédoknál, annál vonzóbb lesz Oroszország a szomszédos lakosság számára. Az már más kérdés, hogy milyen mértékű lesz a munkaerő beáramlása és mi várható az egyre erőteljesebben megnyilvánuló xenofóbia következményeként.

Milyen következtetésre juthatunk: az óriások ideje úgyis lejár, nem kell, hogy elveszítsék nagyságukat és méltóságukat? Erre nem könnyű válaszolni. A történelem és a geográfia nem kedveli a felszólító módot. Modellezni kell különböző változatokat, de általában ami volt, az volt, ami van az van, ami pedig lesz, az lesz. A tények azok tények, a vélemények pedig maradnak vélemények.

Az óriások közt Oroszország megtartja területét, a „szárazföld óceánját” (ez az orosz geopolitikusok és Eurázsia-kutatók metaforája). Az ország olyan hatalmas, hogy ha hirtelen elveszítené területének 40 százalékát, akkor is első maradna a világban (10,2 millió km²), viszont az ASH-ban közelebb jutna Brazíliához, de nem maradna el tőle. A földbőségről, Oroszország e történelmi és földrajzi adományáról megoszlanak a vélemények, miközben a területi felesleg és a nagy kiterjedés az elmaradottság egyik oka.

Az oroszországi régiók méretei

Említettük, hogy a nagy ország sokkörzetű, tehát olyan, mint a kisebb országok sajátosan elkülönült, teljes rendszere. Az Oroszországi Föderáció területi egységeit gyakran hasonlítgatják Franciaországhoz és Svájc-hoz, természetesen csak a terület alapján.

2005-ben Oroszország nyolcszorosan maradt el az USA-tól a nemzeti valuta vásárlóerő-paritása alapján számított GDP-ben. Az ország nemzeti összterméke elmarad Kalifornia vagy a közép-atlanti államok regionális GDP-jétől, kicsit több, mint a délnyugati államoké és így tovább, amit úgy mutatunk be, hogy „Oroszországot nyolcszor” helyeztük rá az USA azon részeire, amelyeknek az oroszországihoz közeli a gazdasági volumene, emiatt megváltoztattuk az Oroszországi Föderáció területének körvonalait – lehetőség szerint megszakítások nélkül (6. ábra).

6. ábra

Oroszország GDP-je (regionális GDP-je) és az USA részeinek regionális GDP-je, 2004 (Az Oroszországi Föderáció kontúrjának ráhelyezésével végzett összehasonlítás)

Forrás: A szerző szerkesztése.

Érdekes az orosz területeket (oblasztyokat) összehasonlítani más országokkal. A régiók népessége és gazdasága természetesen kisebb, mint a világ bármelyik óriása esetében. Sőt, sok kisebb fejlett ország GDP-je nem nagy mértékben maradt el az oroszországitól: Hollandiáé háromszorosan, Svájcé pedig hatszorosan. Az alpesi köztársaságot csak a Moszkvai terület előzte meg könnyedén, Oroszország többi részére ez a köztársaság – aminek a területe megegyezik az Észak-Szibéria ritkán lakott körzeteiben lévő vidéki közigazgatási egységeivel – erőteljes gazdasági foltként telepszik rá, összefogva a szomszéd országok felaprózott darabjait (7. ábra).

7. ábra

*Svájc GDP-je és Oroszország részeinek regionális GDP-je, 2005-ben
(Svájc kontúrjának ráhelyezésével történő összevetés)*

Forrás: A szerző szerkesztése.

De ezek csak a gazdaság tömegei. Pedig a régiók ASH-ját is ki lehet számolni, mégpedig kétféleképpen: a régió területének, népességének és GDP-jének (Oroszország GDP-jének részeként) arányát a világban vagy magában Oroszországban. A mérések közti különbség igen nagy. Jakutföld (Szaha) az összes ország területének 2,3 százalékát adja: 3 millió km², akkora mint India, de a népessége és a gazdaság mérete Észtorszáéhoz hasonló. Oroszország legnagyobb népsűrűségű térsége a fővárosi régió (Moszkva és a Moszkvai terület 17 millió lakossal, akkora területen, ami alig haladja meg Észtországét) – ez a világ

népességének 0,26 százaléka, ami nagyságrenddel kisebb, mint például az indiai Uttar Pradesh államé (176 millió).

Az ASH mindkét változatát 86 régióra számítottuk a 2005. év adatai alapján.⁵ Mindkettő változatban Jakutföld és a Moszkvai terület kedvezőbb pozícióba került. Az oroszországi Ázsia óriása az első, „világpárti” változat szerint lesz vezető, a fővárosi pedig – a második, „Oroszország párti” verzió szerint vezet. Jakutföld után következik az első számítás szerint nagyjából a többi keleti régió, de a második (vagy negyedik, ha a határterületeket és területeket autonóm körzeteikkel együtt számítjuk) a Moszkvai régió. Az „Oroszország párti” számítás a 4. helyre (6-ra) teszi a Leningrádi régiót Pétervárral, a 7-re (9-re) – a Szverdloszkit Jekatyerinburggal, a 8-ra (10-re) – pedig a Krasznodari határterületet. A lista elején mégis több keleti régió van.

A „világpárti” ASH az „Oroszország pártihoz viszonyítva alacsonyabb, de ezt össze lehet vetni a világ országainak ASH-értékével. Eszerint egész Oroszországban nagyjából három Németország fér el: egy az európai részben és az Urálban, a második Szibériában, a harmadik a Bajkáltól kezdődően és tovább (8. ábra) Ezenkívül az Oroszországi Föderációban el lehetne helyezni 4 Franciaországot, 10-10 Ukrajnát és Lengyelországot, 15 Hollandiát, 19 Svédországot és 30 Svájcot.

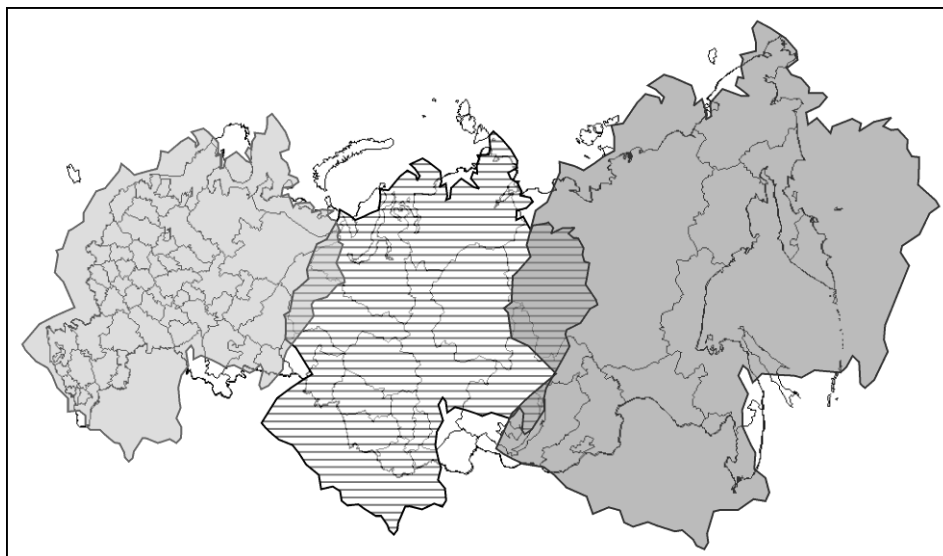
A jakut óriás a 0,77 százaléknyi „világpárti” ASH-val megközelíti Egyiptom, Thaiföld és a Fülöp-szigetek méreteit. A Moszkvai régió (0,32 százalék) azonos kapacitású mint Svédország, az Orosz Föderáció átlagrégiója pedig (0,7–0,8 százalék) nem nagy országhoz hasonló mint Kirgizisztán, Uruguay, Gabon vagy Honduras. A kaukázusi köztársaságok – Ingusföld és Adigeföld 0,04–0,05 százalékkal a szigetjellegű miniállamok – Vanuatu és Barbados – méreteinek felelnek meg.

Az alapkritériumok részesedésének megoszlása az Oroszországi Föderáció régióiban különböző mint a világ országaiban: a terület erősebben, a népesség pedig gyengébben módosít, és mindkettő hatása elmarad a GDP-étől. Rosszabb az ismérvek összehangoltsága. A terület–népesség és a terület–regionális GDP párok korrelációja majdnem nulla (sőt az első párban enyhén negatív), viszont a népesség és a gazdaság tömegei szorososabban kapcsolódnak egymáshoz. (az országok 0,66-os értéke helyett 0,88). De a világértékhez képest az ASH-hoz való hozzájárulás oroszánrészt a régiók területe adja, holott az „Oroszország párti” megközelítés a regionális GDP hozzájárulást 55 százalékra, a területit – 31 százalékra, a népességit – 13 százalékra növeli.

⁵ Moszkvát a Moszkvai területtel, Szentpétervárt a Leningrádi területtel együtt számítottuk, a Komi-Permjak autonóm körzet ekkor már hivatalosan összeolvadt a Permi területtel egységes határterületet alkotva. A dinamika vizsgálatát nem végeztük el, mert nem álltak rendelkezésre a regionális GDP-mutató hosszú idősorai.

8. ábra

Németország és az oroszországi körzetek ASH értéke, 2002
(Németország kontúrjának ráhelyezésével történő összevetés)

Forrás: A szerző szerkesztése.

II. Katalin korától kezdve Oroszország területi beosztását igyekeztek úgy alakítani, hogy az alapegységek népessége viszonylag hasonló nagyságú legyen, ennek érdekében területeiket tág határok közt módosították a „kitöltöttségi” kontrasztok csökkentése érdekében. De bármilyen kiterjedtek az északi és keleti régiók, kevés lakos és gazdasági szereplő található ezekben. A déli és a nyugati régiók összehasonlíthatatlanul telítettebbek. A rangsorolásokban a különböző alapkritériumok esetében váltakoznak a vezető térségek. Ez a régiók egyesüléseire is vonatkozik, beleértve a hét szövetségi körzetet is (6. táblázat).

A hazai változat szerint a Központi körzeté a vezető szerep, ezt követi a szibériai és a távol-keleti. A „külső” verzió a távol-keletiből (Jakutfölddel együtt), a szibériából és az uráliból csinál bajnokokat és hasonló szinten van velük a Központi körzet. Az első pár az eléggé nagy országok méreteit közelíti meg, a második – a közepesekét. Az alapsmérvek arányai természetesen különbözőek, ezért az analógiák erősen feltételesek.

Vonjunk le néhány következtetést. Az országok és régiók méretének kiszámítására alkalmazott, itt bemutatott módszerek nem tökéletesek, ezeket tovább lehet bővíteni, ki lehet egészíteni. Érdemes-e ezt megtenni? A kérdés nem feles-

leges, igenlő válaszunkat azokra az érvekre és tapasztalatokra alapozzuk, amelyeket a korábban végzett elemzéseink során szereztünk.

6. táblázat

Oroszország szövetségi közzeteinek méretei, 2005

Közzetek	ASH számítási verzió		Hasonló méretű országok
	Oroszország párti	Világpárti	
Központi	21,4	0,64	Vietnam
Északnyugati	9,8	0,57	Ukrajna, Lengyelország
Déli	8,9	0,32	Mozambik, Svédország
Volga menti	14,4	0,54	Peru
Uráli	12,1	0,65	Kolumbia, Vietnam
Szibériai	18,3	1,45	Franciaország, Nagy-Britannia
Távol-keleti	15,1	1,58	Mexikó, Franciaország

Forrás: A szerző számításai.

Ország méretét másokkal összehasonlítani alapvető igénye az állampolgárnak, bár az érzékelések nem mindig felelnek meg a tudományos ismereteknek. A méret meghatározásának nehézségei mellett egyértelmű, hogy nem szabad mindent csak az ország vagy a régió területének méretére visszavezetni, ez nem felel meg a kor és a fejlődés követelményeinek.

A méret és a fejlődés egyáltalán nem azonosítható, de kölcsönösen függenek egymástól. Ha a gazdasági berendezkedés és az emberek élete, a külső világgal való kapcsolatok jellege és a világban való viselkedés attól függ, hogy egy ország nagy vagy kicsi, akkor ez fejlődési modelljeiben is megmutatkozik. A méret és annak dinamikája – az országtípus fontos ismérveinek tekinthetők. Ezeknek valódi pozitív és negatív jelentése van.

Száz évvel ezelőtt óriások uralkodtak. Ma már ez inkább kivétel a szabály alól, de az óriás méretre vonatkozó kivétel. A fejlődés posztbirodalmi szakaszára való átállás a munkamegosztási rendszer, az infrastruktúra, a politika és a tudat fájdalmas átformálásával jár együtt. A „méretválság” minden olyan országot érint, amely „államhatalmi integráció” helyén jött létre, és a volt országok jelenlegi területein érzékelhető.

A nemzeti terek természetesen különbözőek. Az államok közigazgatási vagy politikai-közigazgatási térképei másképpen néznek ki, mint a világ politikai térképe. De vannak közös sajátosságaik. A nemzeten belüli és a nemzetközi politikai-közigazgatási rendszerek összehasonlító elemzése az egyik legizgalmasabb feladat, amivel a tudomány ma még nem foglalkozik eleget.

Köztudomású, hogy a területnek sajátos szerepe van Oroszország esetében. Nem egyértelmű, hogy a terület tette az országot óriássá, az ösztönzi és egyidejűleg korlátozza is fejlődését. A terület méretei, inerciája és más tulajdonságai, valamint különböző mértékű birtokbavétele gyakran vezetnek félre az újítókra és a reformerekre, akiknek a kezdeményezései kátyúba kerülnek. Az új „méretváltások” elkerüléséhez ismerni kell a sajátosságokat és tiszteletben kell tartani azokat. Mint országóriás, a meghatározás szerint az Oroszországi Föderáció sokkörzetű, tehát magában hordozza a viszonylag kicsi, közepes, sőt még a nagy országok rendszerét is.

OROSZORSZÁG ÉS SZOMSZÉDAI. A POSZTSZOVJET TÉRSÉG REGIONALIZÁLÁSA

LEONYID VARDOMSZKIJ

Bevezetés

1991. december 8-án a Viszkuli szanatórium területén lévő kormányüdülőben (Belovezsckaja Puscsa) *Borisz Jelcin*, *Leonyid Kravcsuk* és *Sztaniszlav Suskevics* elnökök aláírták a Szovjetunió felszámolásáról és a Független Államok Közösségének létrehozásáról szóló dokumentumot, amelyben kimondták: „A Szovjetunió geopolitikai realitásként megszűnt létezni.” A Szovjetunió szétesésének okai máig sem tisztázottak. Ezek az okok objektív és szubjektív jellegűek voltak. A nagyhatalom 15 államra való szétdarabolódásának objektív tényezői közül ki kell emelnünk a jelentős belső társadalmi-gazdasági és etnikulturális különbségeket. A köztársaságok egységes államba való integrációja csak a túlcentralizált állami irányítással volt lehetséges. Az ország egységét szilárdan tartotta az egységes népgazdasági komplexum keretében folytatott köztársaságok közötti szakosodás és a források költségvetési újrafelosztása az ún. nemzetiségi perifériák javára. Az „új típusú gondolkodásmód” és a „peresztrojka” folyamán a központ gazdasági és politikai meggyengülésével centrifugális tendenciák jelentek meg.

A széteséshez hozzájárult még a kőolaj világpiaci árának a hirtelen csökkenése is, hiszen a Szovjetunió költségvetése a kőolajexporton alapult. A politikai rendszer liberalizációja, a megnövekedett áruhiány olyan kérdések megvitatására ösztönözte a nemzetiségi eliteket, mint az „önálló regionális gazdasági elszámolás”, „ki kinek a pénzéből él”, „hogyan lehetne korlátozni Moszkva hatalmát” stb.

Az SZKP hatalmának meggyengülése láthatóvá tette, hogy milyen nagy különbségek vannak a szövetséges köztársaságok között a reformfolyamat értelmezésében. 1990 júniusában Oroszország függetlenségének kinyilvánítása után a Szovjetunió szétesése elkerülhetlenné vált. Ez nemcsak óriási geopolitikai változást hozott a világban, de az új független államok társadalmi-gazdasági helyzetének a romlásához is hozzájárult. Hasonló hatása volt a piaci átalakulás-

nak is. E tényezők vezettek el az új államok lakossága nagy részének elszegényedéséhez és az 1990-es évek jelentős gazdasági hanyatlásához.

Az 1990-es években a posztszovjet térségre kidolgozott integrációs projektek nagy része nem volt reális. Különösen az 1990-es évek első felében átértelődött a szovjet örökség kedvezőtlen következménye, aminek meg kellett volna könnyíteni az együttműködési folyamatokat, és mint azt feltételezték, lehetővé tenni, hogy gyorsan (néhány év alatt) eljussanak az új államok gazdasági-politikai integrációjának fejlett szakaszához. Lényegében a volt szovjet köztársaságok reintegrációja vetődött fel. Ugyanakkor a nyílt piacgazdaság feltételei között csak olyan mértékben lehetett szó államközi integrációról, amennyire ehhez megteremtették a megfelelő gazdasági és szervezési-jogi feltételeket (Surubovics, 2000).

A *regionalizáció* fogalmát kettős értelemben használjuk: 1) mint a posztszovjet térséget alkotó országok divergenciáját, ami a köztük lévő különbségek felerősödésében nyilvánul meg és 2) mint az új államok regionális együttműködésének különböző mélységű formáit. A két értelmezés összekapcsolódik. A divergencia megnehezíti a regionális együttműködés mélyebb formáira való áttérést. Ugyanakkor az együttműködési folyamat több paraméterben hozzájárul az országok közeledéséhez.

A posztszovjet térség különféleségének erősödését mutató tényezők

Az új független államok a szuverén fejlődés kezdetén elég erősen különböztek egymástól a gazdasági szerkezet, a társadalmi-gazdasági fejlődés és az innovativitás szintje, valamint az etnikulturális sajátosságok stb. tekintetében (*1. táblázat*). A független állami lét éveiben ezek a különbségek tovább mélyültek.

Az országok divergenciáját sok tényező határozza meg. Nézzük a legfontosabbakat.

1) *A nemzetállamiság és az önrendelkezés alakulása a gyorsan változó világban.* A szétesés óta eltelt években sok ország erőteljesen megindult az államépítés útján, bár ez a folyamat még távol áll a befejezéstől. A világban való helyük keresése szükségszerűen elmélyíti az új országok közti különbségeket, ami különösen abban nyilvánul meg, hogy különböző modelleket alkalmaznak a nemzetgazdaság megreformálásában, különbözik az átalakítás ütemezése, más az állami beavatkozás mértéke stb.

A nemrég megszerzett szuverenitás sajátos értéket képvisel az új államok számára. Ezt tükrözi azoknak a nemzeti fejlesztési stratégiáknak és modernizációs modelleknek a kidolgozása, amelyek alapján megfogalmazódnak az új álla-

mok politikai és gazdasági prioritásai, és ezekhez létrejönnek az állami berendezkedés és irányítás megfelelő formái. A közösség országainak intézményrendszerei is nagyon eltérőek, ami azzal magyarázható, hogy különböző modelleket valósítottak meg politikai berendezkedésben és a piacok átalakításában.

1. táblázat

A szövetséges köztársaságok szegénységi szintje és GDP dinamikája az 1990-es években

Ország	A 75 rubelnél alacsonyabb havi jövedelemmel rendelkező lakosság részaránya, 1989*	A 2000. évi GDP az 1990 évi százalékában
Tádzsikisztán	51,2	48
Üzbegisztán	43,6	95
Türkmenisztán	35,0	76
Azerbajdzsán	33,6	55
Kirgizisztán	32,9	66
Kazahsztán	15,5	90
Örményország	14,3	67
Grúzia	13,0	29
Moldova	11,8	35
Ukrajna	6,0	43
Oroszország	5,0	64
Fehéroroszország	3,3	88

*1985-től a Szovjetunióban a 75 rubeles egy főre jutó havi jövedelem volt a létminimum összege.
Forrás: Transition: The First Ten Years.

Bár valamennyi FÁK-ország áttért az egységes állami tervrendszerről a piacgazdaságra, az áttérésben azonban különböző modelleket alkalmaztak. Sok ország (Örményország, Grúzia, Kazahsztán, Kirgizisztán, Moldova) mélyreható, liberális átalakításokat hajtott végre a gazdaságban, mások (Üzbegisztán, Fehéroroszország) megtartották a gazdaság széles körű állami szabályozásának rendszerét. Ezek a modellek változóak voltak az átalakítási periódus időtartamát tekintve adott országon belül is (pl. Oroszország). Ily módon a FÁK-térségben a különböző intézményrendszerekből sajátos „mozaik” alakult ki.

Oroszország az „irányított (szuverén) demokrácia” projektjét az újjászervezett vertikális hatalmi irányvonal mentén valósítja meg. Kazahsztán nagyjából ugyanezt a modellt alkalmazza, és valószínűleg idesorolható Azerbajdzsán is. Ehhez a modellhez húz Örményország és Kirgizisztán. Ukrajna, Moldova és Grúzia az európai értékrend követését hirdetik és az EU-szabványok alapján

szándékoznak a demokráciát kiépíteni, de ezek az országok még messze vannak a politikai stabilitástól, és ezt a célt külső segítség nélkül nem tudják elérni. A többi országban az erős, központi hatalom nyilvánvaló prioritásáról van szó. Ebbe a hatalmi rendszerbe emelik be a demokratikus rendszer néhány elemét.

A politikai rendszerek és a gazdasági élet szervezésének különböző modelljei – amellet, hogy közös bennük a piachoz jutási igény – azt mutatják, hogy az országok keresik a különböző kulturális-politikai tradíció és a dinamikus modernizációs törekvés közti egyensúlyt. A kulturális-civilizációs sajátosságok alapján a FÁK-országokat sorolhatjuk Kelet-Európához, ide tartozik Oroszország, Ukrajna, Fehéroroszország, valamint Moldova, Dél-Kaukázusba (Grúzia, Azerbajdzsán és Örményország) és Közép-Ázsiába (Kazahsztán, Üzbegisztán, Türkmenisztán, Tádzsikisztán és Kirgizisztán).

Az új független államok jelentősen különböznek külpolitikai orientációjuk szerint is. Új külpolitikai prioritások kijelölésével reagáltak az öröklött kölcsönös függőségre és az egymástól érkező fenyegetésekre is. Ugyanakkor az ilyen politika nagymértékben izoláltan, mindenekelőtt a nemzeti érdekek vagy harmadik országok érdekeinek befolyása alatt valósul meg.

Az új államok identitásának kialakítása eléggé fájdalmasan megy végbe, mivel a politikai törekvések többnyire nem esnek egybe a gazdasági realitásokkal és a történelmi tradíciókkal. Az 1990-es években sok posztszovjet országban etnikumok közötti problémák jelentkeztek, ezek sok esetben komoly etnopolitikai konfliktusokká fejlődtek, amelyeket háborús cselekmények kísérték Tádzsikisztánban, Moldovában, a Kaukázuson túl és az Észak-Kaukázusban. E cselekmények miatt a lakosság elhagyta a háborús körzeteket, tönkrement a meglévő gazdasági potenciál, összeomlott a kommunikáció és egyéb pusztító következmények is voltak.

Mivel az országok a hatalom és a gazdaság szervezésében különböző elveket alkalmaznak az állami irányítás centralizációja vonatkozásában, és külpolitikai irányultságukban is eltérnek egymástól, mindez objektíven csökkenti a nemzetgazdaságok összeegyeztethetőségének mértékét.

2) *Az új államközi határok korlátozó hatása.* A köztársaságok közötti határok átalakulása államközivé, a sorompók számának növekedése, azaz a határon átnyúló személyi, tőke- és árumozgás korlátozása tovább erősíti az új független államok közti különbségeket. A határsorompókon való átjutási kényszer lényegesen megnöveli a tranzakciós költségeket (vám-, határ-, egészségügyi és egyéb ellenőrzés, valutaátváltás, biztosítás stb.). A termelő számára a valaha gazdaságilag egységes térség hirtelen átváltozott, és az árukvóták, a beviteli tilalom, az importvámok bevezetésével korlátozott mértékben teszi lehetővé a szomszédos piacokra való bejutást. Bizonyos árucikkek esetében a hazai termelők védelmére hivatkozva vezettek be időszakos beviteli korlátozásokat egymás piacára, ami

nemcsak a másik ország termelői számára jelent fenyegetettséget, hanem rajtuk keresztül valamennyi ország gazdaságára és pénzügyeire.

Az új határok megjelenésének a következménye az is, hogy sok köztársaságközi kapcsolat tranzit jellegűvé vált. Ez ténylegesen azt jelenti, hogy a nemzeti térségeken való áthaladás többletkiadásokkal jár. A FÁK országainak helyzete, közlekedésföldrajza és határaik konfigurációja olyan, hogy egyikük sem tudja kikerülni a tranzitot, ha kapcsolatba akarnak kerülni egymással és harmadik országokkal.

Sok esetben a határsorompók számának növelése politikai célokat szolgál, ez lehet a belső stabilitás megőrzése, vagy egy FÁK-partnerország barátságtalan politikájával szemben alkalmazott egyfajta büntetés.

Az új államközi határok – amelyek sok FÁK-ország között mindmáig nincsenek véglegesen kijelölve és nemzetközileg elismerve – kialakításához szorosban kapcsolódnak a határviták és konfliktusok. Vitatott részek vannak az orosz–ukrán határon (Kercsi-szoros), az üzbég–kirgiz és az üzbég–ukrán határrészekeken hosszú ideje húzódik a Kaszpi-tengert érintő határmegállapítás, valamint Azerbajdzsán és Türkmenisztán között a határzónában lévő, víz alatti kőolaj-lelőhelyek miatt van folyamatos konfliktus.

Az új határok egységes termelési-technológiai egységeket vágtak szét néhány köztársaságban. A helyzet különös drámaiságát az adja, hogy az új határok sok etnikailag homogén területet is szétválasztottak. Így például a mai Oroszország területén kívül maradt 25 millió orosz és 11 millió „oroszul beszélő” állampolgár. Utóbbiak nagy része Kazahsztán és Ukrajna határ menti körzeteiben él. Ugyanakkor Oroszországban él kb. 3,5 millió ukrán, 1 millió fehérorosz, több mint félmillió kazah (Jazikova, 1996).

3) *A FÁK-régió földrajzi helyzete Észak-Amerika, az EU, Északkelet-Ázsia és az iszlám világ központjai között.* A régió a globális pólusok küzdőterét jelenti, ahol harcot folytatnak az erőforrások, az innovációs potenciál, a piac és a politikai befolyás megszerzéséért. Egyes kutatók szerint az új független államok – Oroszországot nem számítva – birodalmak vagy civilizációk közti átmeneti térségnek tekinthető (Cimburszkij, 1999). *Ez a térség kultúrföldrajzi szempontból az összes civilizáció – román–germán, arab–iráni, orosz, kínai, indiai – egymást átható periferiáin alakult ki* – ez olyan tény, ami a maga módján mindenképpen hatással van az új független államok politikai kurzusára.

A FÁK országai más integrációs alakulatok környezetében találhatóak, a hozzájuk való csatlakozás vagy az erre irányuló törekvés a FÁK-tagság egyfajta alternatívájaként jelenik meg. Elsősorban az Európai Unió az a legsikeresebb integrációs projekt, aminek több nyugati FÁK-ország (Ukrajna, Moldova, a Dél-Kaukázus) szeretne tagja lenni. A közösség országainak egy része benne van az Eurázsiai Gazdasági Közösségben és a Sanghaji Együttműködési Csoportban, amelyek számukra a FÁK bizonyos alternatíváját jelentik.

Az új független államok identitásformálódásának folyamatában a külpolitikai orientációk alapján három csoport különíthető el. Grúzia, Moldova, Ukrajna, valamint Azerbajdzsán (a GUAM-országok) euroatlanti irányultságúak, de emellett szeretnék továbbra is fenntartani az Oroszországhoz fűződő szoros kapcsolatot, egy másik, népesebb rész (Eurázsiai Gazdasági Közösség és a Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezete), Oroszország és eurázsiai identitás felé hajlik.¹ Türkmenisztán semlegesnek vallotta magát.

4) *A kölcsönös kapcsolatok magas tranzit költségei.* Az országokat elválasztó hatalmas távolságok, a tranzit kikerülhetetlensége a közlekedésben, a határállomások nem megfelelő felszereltsége rendkívül lelassítja és megdrágítja az egymás közti és a harmadik országokkal folytatott áruforgalmat. A közösség országainak egymásközti kereskedelmi kapcsolatában a szállítási összetevő részesedése eléri a 60 százalékot, sok esetben pedig meghaladja magának az árunak az értékét. Ugyanakkor a nemzetközi szállítási tarifák, a tranzitot is beleszámítva, lényegesen magasabbak a belső tarifáknál. A FÁK sok országa politikai és infrastrukturális okokból a szállítás vonatkozásában elszigetelt helyzetben van, mint például Örményország. A magas szállítási költségek és határsorompókon való átjutás költségei miatt az új független államokban sok iparág gazdaságtalanná vált, és ezáltal az ipari szerkezet is degradálódott. A degradálódás pedig akadályozza az ipari fejlődést, valamint munkanélküliséghez, a lakossági jövedelmek csökkenéséhez és a munkaerő nagymértékű elvándorlásához vezet. A szállítási (közlekedési) tényező különösen erősen befolyásolja a lakossági jövedelmeket és a gazdaságot Örményországban, Kirgizisztánban és Tádzsikisztánban.

5) *A gazdasági növekedés különböző tényezői.* Az 1999–2006 közötti időszakban gyakorlatilag valamennyi új független államban tartós gazdasági növekedés ment végbe, ennek köszönhetően a korábban hanyatló FÁK-régióból a világ egyik legdinamikusabb régiója lett. A gazdasági növekedés valamennyi országban a belső szükségletek fokozódásától, valamint sok országban az alaptőke-befektetés növelésétől függött. A kőolaj- és földgázkitermelő országokban – Azerbajdzsán, Kazahsztán, Oroszország, Türkmenisztán – pedig a nyersanyag-kitermelés növeléséhez és a szénhidrogéneket érintő magas árkonjunktúrához köthető. A szénhidrogén-termelő FÁK-országok a gazdasági fejlődés forrásait tekintve jelentős fölényrel rendelkeznek, ugyanakkor ki vannak téve az ún. „holland betegség” veszélyének.²

¹ Ugyanakkor az utóbbi időben végbement események – Örményország NATO felé történő mozgása, valamint az Oroszország és Fehéroroszország közötti földgázkonfliktus – megkérdőjelezi ennek a csoportnak az egyértelmű oroszországi orientációját.

² Az 1970-es években Hollandiában, az Északi-tenger olajmezőiből óriási pénzösszeg áramlott az országba. Az olajexport hirtelen megugrása a holland valuta felértékelődéséhez vezetett, ami alá-

Sok szénhidrogén-importáló ország esetében fontos tényező volt, hogy a jelenlegi évtized közepéig Oroszországból előnyös áron és kedvező szállítási feltételekkel jutottak hozzá a termékekhez. Ezek az országok ma már nehéz gazdasági helyzetben vannak az energiahordozók előállításának költségeinek növekedése és a negatív külkereskedelmi mérleg további romlása miatt. Ebben az országcsoportban sok iparág nem bírja el a magas energiaárakat, a hazai és a FÁK-piacokon elveszíti versenyképességét, ami kihat a költségvetésre, a lakossági jövedelmekre és a nemzetgazdaság modernizációjának folyamatára. Napjainkban az egy főre eső GDP mutató alapján az új független államok polarizációjában a szénhidrogén faktor játssza a legjelentősebb szerepet. 1990-ben az oroszországi mutató egymaga 4-szerese volt a legalacsonyabbnak (Tádzsikisztán), 2005-ben pedig 9-szerese (2. táblázat).

2. táblázat

Az egy főre eső GDP a FÁK országokban, 1990–2005, a nemzeti valuták folyó áron számított PPS-e alapján

Országok	1990*	Oroszország = 100,0	2005**	Oroszország = 100,0
Oroszország	9 490	100,0	10 640	100,0
Grúzia	8 065	85,0	3 270	30,7
Fehéroroszország	6 830	72,0	7 890	74,2
Ukrajna	6 618	69,7	6 720	63,2
Türkmenisztán	6 538	69,0	6 910	64,9
Kazahsztán	6 286	66,2	7 730	72,6
Moldova	4 910	51,7	2 150	20,2
Azerbajdzsán	4 146	43,7	4 890	46,0
Kirgizisztán	3 488	36,8	1 870	17,6
Örményország	3 266	34,4	5 060	47,6
Üzbegisztán	2 389	25,2	2 020	19,0
Tádzsikisztán	2 308	24,3	1 260	11,8

Forrás: *Otcsojot o cselovecseszkom razvityii v Kazahsztane; Bor'ba sz bjednosztyju za lucsseje buduscseje; **World Bank. Development and the Next Generation.

Néhány ország (Grúzia, Azerbajdzsán) gazdasági fejlődését jelentős mértékben segítette a hatalmas Baku–Dzsejhan-i kőolajvezeték kiépítése.

A nagyon alacsony lakossági jövedelemszintet felmutató országokban a fejlődés fontos tényezője a külföldi segítség (Grúzia, Moldova, Kirgizisztán,

ásta a kereskedelmet a hagyományos ágazatokban. A FÁK-országok szénhidrogén-függősége miatt elemzők hasonló aggályokat fogalmaznak meg (a szerkesztő megjegyzése).

Tádzsikisztán). Ugyanebben a csoportban, sőt a többi ország nagy részében is rendkívül jelentős a munkaerő-importáló országokból, elsősorban Oroszországból érkező pénzáttalások növekedése. Az Oroszországból érkező, évi 8–10 milliárd dollárt kitevő pénzáttalások hozzájárulnak a FÁK-országok belső keresletének növekedéséhez, a kisvállalkozások fejlődéséhez és részben az alap- és befektetések bővüléséhez.

Ugyanakkor Oroszország gazdasági fejlődésében nem kevésbé fontos tényező az olcsó migráns munkaerő, amely becsléseink szerint az ország GDP-jének 3–5 százalékát adja.

Oroszország, Kazahsztán és Türkmenisztán a földgázexportnak köszönhetően jelentősen növelte részesedését a FÁK GDP-jéből. Oroszország részesedése az összes GDP háromnegyedét teszi ki, ugyanakkor erősen csökkent Kirgizisztán, Tádzsikisztán, Moldova és Üzbegisztán részesedése (3. táblázat).

3. táblázat

A FÁK-országok polarizációjának felerősödése, 1991, 2005

Ország	Részesedés a FÁK GDP-jéből, százalék		GDP-részesedés a lakosság arányában	
	1991	2005	1991	2005
Oroszország	67,7	77,4	1,29	1,51
Fehéroroszország	4,1	3,0	1,14	0,86
Kazahsztán	4,2	5,7	0,72	1,04
Ukrajna	14,5	8,4	0,79	0,50
Azerbajdzsán	1,3	1,3	0,50	0,43
Örményország	0,8	0,5	0,62	0,45
Grúzia	0,9	0,6	0,47	0,38
Kirgizisztán	0,9	0,2	0,56	0,11
Moldova	1,3	0,3	0,93	0,21
Tádzsikisztán	0,6	0,2	0,32	0,21
Türkmenisztán	0,7	1,0	0,37	0,42
Üzbegisztán	3,0	1,4	0,41	0,15

Forrás: 15 let SzNG. 48. o.

A jelenlegi évtized kezdetétől az új független államok gazdasági növekedését főleg a szénhidrogének kitermelésének és árának növelése tette lehetővé. A gazdasági növekedés impulzusa a kőolaj- és földgáztermelő országoktól a FÁK többi országába a kőolaj- és földgázszállítás költségeinek emelkedésével és a szénhidrogén-exportáló országok belső áru-, szolgáltatás- és munkaerőforrás szükségletének növekedésével jut el. Ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy a

tüzelőanyag-energetikai szektor, amely közvetlenül vagy közvetve a nemzetgazdaságok fejlődésének központi tényezője, nem rendelkezik elég motivációs erővel az integrációs folyamatokban.

6) *Az országok differenciálódása a demográfiai fejlődés vonatkozásában.* Amíg 1990–2006 között Oroszországban és Ukrajnában, valamint Fehéroroszországban és Kazahsztánban a népességszám jelentősen csökkent, addig a közép-ázsiai országokban ennek jelentős növekedése figyelhető meg. A csökkenést az első három országban a természetes fogyás, Kazahsztánban viszont a migrációs veszteség okozta. A lakosság csökkenését Grúziában és Moldovában a migrációs veszteség, illetve az idézte elő, hogy a területükön lévő, önmagukat függetlenné kikiáltott köztársaságokban nem volt népszámlálás. A közép-ázsiai országok népességének növekedése a magas, bár csökkenő tendenciájú természetes szaporulattal függ össze.

Az ENSZ Demográfiai Bizottságának prognózisai szerint 1975-től 2015-ig a lakosság megkétszereződik Üzbegisztánban, Tádzsikisztánban és Türkmenisztánban, lényegesen nő majd Azerbajdzsánban és Kirgizisztánban, de érezhetően csökkenni fog a FÁK szláv országaiban. Ez azt jelenti, hogy *a FÁK-országok tartósan szétválnak majd munkaerő-exportálókra, illetve importálókra.* Ez a körülmény szükségszerűen kihat a posztszovjet országok regionalizációs folyamataira. Ma az eltérő demográfiai helyzet a gazdasági állapottal együtt produkál növekvő különbségeket a FÁK-országok lakosságának jövedelemszintjében. Míg Oroszországban 2005-ben a lakosság egy főre jutó pénzbevétele dollárban számítva elérte a 3263 dollárt, Fehéroroszországban ez 1836 dollár, Ukrajnában 1538 dollár, addig Örményországban csak 816 dollár, Üzbegisztánban 324 dollár, Tádzsikisztánban pedig 171 dollár. Kirgizisztán, Tádzsikisztán és Üzbegisztán a világ legszegényebb országai közé tartozik.

A közösségen belül a szegénység az egyik központi probléma. Bár a jelenlegi évtizedben az új független államokban eléggé magas a gazdasági fejlődés üteme, a vizsgált országok többségében a lakosoknak körülbelül a fele létminimum alatt él. A magas munkanélküliséget, a bérek, nyugdíjak és szociális juttatások alacsony szintjét tartják a szegénység fő okainak, de ennek háttérben különböző társadalmi kórképek is meghúzódnak: a várható élettartam csökkenése, különösen a férfilekosság körében, a közösség európai országainak az elnéptelenedése, a kábítószeresítés, az AIDS, a tuberkulózis és más szegénységhez köthető betegségek rohamos terjedése, valamint az iskolázottsági szint, többek között az orosz nyelvtudás csökkenése.

Az életszínvonalban létrejött szakadékok elmélyülése szükségszerűen maga után vonja a nem legális migrációt, a csempészes és a bűnözés növekedését, következképpen sok országban felerősíti az integrációellenes hangulatokat, a szomszédoktól való „elhatárolódás” igényét. Emellett sok országban megfigyelhető a belső – társadalmi és regionális – életszínvonalbeli különbségek növeke-

dése, ami etnopolitikai konfliktusokkal és etnokulturális súrlódásokkal párosulva a belső destabilizáció veszélyét hordozza.

Oroszország és a Független Államok Közössége

Oroszország a FÁK létezését geopolitikai realitásként fogja fel. Gazdaságának mérete háromszor akkora, mint az összes többi országé együttvéve. A FÁK országai közül Oroszország fejlettségi szintje a legmagasabb.

Oroszországnak a közösség országaival kialakított kapcsolatrendszerében erősen jelen van a „Nagy Testvér” szindróma, ezen alapul a régiót uralni kívánó orosz politika. Oroszország igyekszik megtartani a FÁK-térség feletti katonai és külpolitikai ellenőrzést, úgy nyilatkozik róla, mint saját befolyási (érdekeltségi) övezetéről, féltékenyen viszonyul a harmadik erők által ott folytatott tevékenységhez. Geopolitikai vonatkozásban ez a térség azért fontos Oroszországnak, hogy visszaállíthassa világhatalmi pozícióit. A FÁK-térségnek sajátos szerepe van Oroszország biztonságát tekintve. Sok veszély fenyegeti az új független államokból. A legnagyobb veszély főleg a déli irányból fenyegető iszlám radikalizmus, az ország etnikai összetételének változása, a kábítószer-kereskedelem és a nem legális munkaerő-migráció miatt.

Ugyanakkor az ország fő gazdasági érdekeltségei a FÁK-on kívül vannak. Méretei folytán a posztszovjet regionális szerveződések tevékenysége Oroszországra lényegesen kisebb hatással van, mint a többi résztvevő országra. *A vizsgált országok 15 százalékkal részesülnek a orosz külkereskedelemből, az Európai Unió viszont több mint 50 százalékkal.* A partnerországok korlátozott befektetési potenciállal rendelkeznek ahhoz képest, amit Oroszország fel tudna használni gazdasága fejlesztésére. A külföldi befektetések túlnyomó része az EU országaiból érkezik Oroszországba. A utóbbi években szárnyaló tempóban növekednek az orosz–kínai kereskedelmi és gazdasági kapcsolatok.

A kétoldalú kapcsolatok aszimmetriája, valamint a politikai és gazdasági érdekek közti egyensúly hiánya azzal magyarázható, hogy Oroszország megmaradt ugyan a posztszovjet geopolitikai és geoökonómiai konstrukció tengelyének, de nem alakította ki a FÁK fejlesztésének vonzó koncepcióját.

A Szovjetunió szétesése utáni években Oroszországnak az új független államokkal folytatott politikája helyzethez kötött volt. A jelenlegi évtized közepéig az árpreferenciák kaptak benne központi szerepet, főleg a földgáz vonatkozásában. Az 1990-es évek közepén alternatív csoportosulásokat – a szövetségi állam és az Eurázsiai Gazdasági Közösség – hoztak létre, hogy nyomást gyakorolhassanak az „engedetlen” FÁK-tagokra.

2003-ban és 2004-ben a FÁK-országokkal folytatott orosz politikában a partnerországok külpolitikai irányultságától függően változások kezdődtek. Az or-

szág megtagadja partnereitől bizonyos árpreferenciák megadását, és ezzel megfosztja őket a közvetlen pénzügyi támogatástól. Oroszország a FÁK-partnerekkel folytatott politikájában ma olyan eszközöket alkalmaz, mint az útlevélkezelési és vámrendszabályok a határon átmenő forgalomban, migrációs rendszabályok (a regisztrációs kötelezettség nélkül Oroszországban tartózkodás ideje és a munkavállalási feltételek), díjszabási és más korlátozások az exportöröket érzékenyen érintő árukra, a kétoldalú szállítási kapcsolatok feltételei. Ezek a „barátság kikényszerítésére” alkalmazott olyan sajátos eszközök, amelyek a kölcsönös gazdasági függés aszimmetriáján alapulnak. A partnerországoknak nincs lehetőségük, hogy hasonló nyomást gyakoroljanak Oroszországra. Bár a Fehéroroszországgal és Ukrajnával kialakított kapcsolatban felmerült problémák rámutattak Oroszország geopolitikai helyzetének gyenge pontjaira.

A földgáz esetében a világpiacon való áttérést az orosz gáztársaságok fejlesztési igénye, valamint az a törekvés diktálja, hogy Oroszország erősítse világpiacon pozícióját a szénhidrogének területén. A kőolaj- és földgázexportból származó pótlólagos bevételek hozzájárulhatnak az orosz térség fejlődéséhez, amelyben, mint ismeretes, óriási társadalmi-gazdasági ellentétek vannak jelen. Azzal, hogy a FÁK-országok számára felemeli a gáz árát Oroszország, a saját társaságaiban erősíti a versenyképességet növelő kedvezményeket, ezeknek a vállalatai jóval alacsonyabb árakon jutnak a gázhoz.

Oroszország abban érdekelt, hogy az új független államok az ő saját nemzeti érdekeinek megfelelő politikát folytassanak. Ez akkor lenne lehetséges, ha Oroszország és a többi állam érdekei egybeesnének. Ez viszont távolról sincs így. Mindazonáltal Oroszország érdeke a szomszéd államok stabilitása, politikájuk kiszámíthatósága.

Az utóbbi években Oroszország számára a FÁK-országok jelentősége lényegesen megnőtt a csökkenő népesség pótlása, az energetikai világpiacon egyik legnagyobb játékosként elfoglalt pozíciójának megőrzése, valamint a közösség országaival szomszédos régiók fejlesztése szempontjából.

Teljesen egyértelmű, hogy a posztszovjet térség konszolidációja nagyrészt attól függ, hogy Oroszország milyen aktívan járul hozzá közeli szomszédai gazdasági fejlődéséhez. Itt azonban szembetalálkozik más államok növekvő konkurenciájával, amelyek saját tőkét és technológiákat kínálnak fel, továbbá a piaci átalakításban és a globális gazdaság lehetőségeinek a kihasználásában szerzett tapasztalatukat kívánják átadni.

Az orosz tényező főleg azoknak a hagyományos iparágaknak a visszaállításaiban és fejlesztésében játszik szerepet, amelyek még a szovjet időszakban jöttek létre. Oroszországból érkező új technológiák és iparágak megjelenésével fémjelzett modernizációs impulzusból egyelőre elég kevés jut a közösség országainak. Ez főleg a piaci újdonságok orosz „dizájn”-jának az átvételét jelenti vagy az orosz telekommunikációs üzletág bevitelét, ami felgyorsíthatja a mobil-

hálózat és az informatikai technológiák bevezetését az új független államokban. Az olyan példák, mint a jereváni Ruszal-Armanal gyár modernizációja, aminek következtében lényegesen megnőtt az alumíniumfólia exportja vagy a Kazahstan Engineering Zrt. és a Kazanyi Helikoptergyár Kft. társaságok közös vállalatának létrehozása helikopterek összeszerelésére Kazahsztánban, egyelőre egyedi eseteknek számítanak.

A közösség sok országa Oroszországot úgy tekinti, mint biztonságuk és belső stabilitásuk garanciáját. Más országok viszont úgy látják, hogy akadályozza integritásuk visszaállítását és az euroatlanti struktúrába való integrálódásukat. Oroszország FÁK-partnerei – közülük is főleg a GUAM-szervezetbe tartozók és Türkmenisztán – igyekeznek kikerülni az orosz ellenőrzés alól, és független politikát folytatni. Erre nemcsak szuverenitásuk megerősítése ösztönzi őket, hanem az is, hogy Oroszország nincs abban a helyzetben, hogy elfojtsa a posztszovjet térségben izzó konfliktusokat, hogy megvédje az országokat a valós veszélyektől, és hogy nagymértékben hozzájáruljon modernizációjukhoz.

Ugyancsak bizalmatlanságot kelt Oroszországgal szemben az Azerbajdzsán, Grúzia és Moldova nemzetközileg elismert területén található, önmagukat egyoldalúan függetlennek kikiáltó államok ténykedése is, előbbieket szerint ezek Oroszország meghatározott támaszaként szolgálnak. Ezért az érintett országok egyre határozottabban kérik a nemzetközi közösség segítségét, hogy Abházia, Dél-Oszétia, a Dnyeszter-mellék és Hegyi-Karabah kerüljön vissza állami határaik közé (amelyek megfelelnek a Szovjetunió szétesésekor érvényes közigazgatási határoknak).

Több új független állam NATO-csatlakozásra való törekvése is tükrözi az Oroszországgal szembeni bizalmatlanságot és a kételkedést, hogy hosszú távon lehet-e belőle stabil, sikeres állam. Ez a bizalmatlanság orosz részről viszont bizalmatlanságot szül mind a versenytársakkal, mind pedig a NATO-val szemben. Ugyanezen országoknak az Európai Unió felé való vonzódása azt mutatja, hogy erősödik Brüsszel gazdasági és politikai ellenőrzése, Oroszország befolyása pedig csökken, aminek megvan a maga gazdasági, kulturális és pszichológiai dimenziója. A FÁK nyugati országainak euroatlanti orientációja bizonyos értelemben gyengíti Oroszország pozícióit az Európával folytatott dialógusban, és gyakorlatilag arra ösztönzi, hogy déli és kínai irányban élénkítse politikáját.

A szuverenitás éveiben sok FÁK-ország aktív politikai lavírozást folytatott Oroszország és annak – a posztszovjet térség ellenőrzésére törekvő – nyugati és keleti vetélytársai között, aminek eredményeként mindkét oldaltól sikerült bizonyos előnyöket szerezniük.

Miközben igyekeztek korlátozni Oroszország gazdasági, politikai és kulturális befolyását, a közösség tagjai szerettek volna nagyobb hozzáférést biztosítani áruiknak és szolgáltatásaiknak az orosz piacon, kedvező áron és kiszámíthatóan

kapni az energiahordozókat, továbbá korlátozás nélkül kivinni munkaerőt az orosz munkaerőpiacra.

Bár a „legkisebb partner”-helyzet nem felel meg minden országnak, de Oroszországban, mint pénzkereseti helyben, mindegyik érdekelt. A közösség országaiban végbement, viszonylag gyors ütemű gazdasági fejlődés sokban kötődik Oroszországhoz, az előnyös orosz szénhidrogén árakhoz, az oroszországi belső kereslet, a beruházások növekedéséhez. Az oroszországi munkalehetőség a FÁK-országok lakossága számára fontos, a posztszovjet térséget konszolidáló tényezővé vált. Ennek alapja a vízummentesség, a két- és többoldalú szabadkereskedelmi rendszerek.

Oroszország a FÁK-országok számára hatalmas, gyakorlatilag alternatíva nélküli piacot biztosít hagyományos árukhoz, a munkához, a szolgáltatásokhoz, főleg a szállítás és a turizmus területén. Oroszország jelent sok FÁK-országnak fűtő- és nyersanyagforrást és kijutási lehetőséget harmadik országok piacaira. Az utóbbi években Oroszország eléggé vonzó befektetési helye lett az új független államokból érkező tőkének.

A közösség sok országa számára Oroszország őrzi korábbi jelentőségét a felsőfokú vezetőképzésben, az innovációs szféra fenntartásában és fejlesztésében. Oroszország fontos szerepet kap sok ország piaci reformjának végrehajtásában, a megfelelő intézmények létrehozásában. A radikális nemzeti elitiek szembenállása ellenére az orosz kultúra változatos megnyilvánulási formáival megtartja jelentőségét a FÁK-on belül.

Összességében Oroszországnak a FÁK-országokkal való viszonya ellentmondásos, nem kiszámítható és erőteljes külső hatások alatt áll (*Grinberg–Koszikova*, 2004). A felek érdekei sok kérdésben különböznek. A „Nagy Testvér” szindróma és az összehangolt, hosszú távú politikai irányvonal hiánya nem ad lehetőséget a közösség keretében rugalmas politika folytatására, és lényegesen leszűkíti a lehetséges döntési skálát a FÁK reformjában és más működő integrációs csoportosulások fejlesztésében. Ugyanilyen okok húzódnak a posztszovjet térség folyton változó regionalizációjának hátterében is.

A posztszovjet regionalizáció dinamikája 1992–2007 között

A felbomlás magas gazdasági, társadalmi és politikai költségei hamar kioltották a szuverén lét eufóriájának lángját, és hamar elhaltak azok a remények is, hogy a szövetséges központ diktátumától való gazdasági és politikai függetlenedés biztosítaná a gyors növekedést és a lakosság életszínvonalának emelését. A posztszovjet államok politikai elitjei elkezdték keresni a lakossági tiltakozást kiváltó kaotikus szétbomlással szembeni cselekvési lehetőségeket. Az első sza-

kaszban, ami 1993 második feléig tartott, felmerült a posztszovjet térség rubel-övezeten alapuló reintegrációja. Ezt a koncepciót – mivel nem bizonyult reálisnak – felváltotta a gazdasági szövetség kiépítésének klasszikus, szakaszos modellje, az államközi szabadkereskedelmi társulás (szabadkereskedelmi övezetek), a vámunió, a közös munkaerő-, szolgáltatási, áru- és tőkepiac következetesen egymásra épülő szakaszaival, valamint a pénz- és valutaközösség létrehozása.

1993. szeptember 24-én a FÁK keretében aláírták a gazdasági szövetség létrehozásáról szóló szerződést. 1994 áprilisában a szabadkereskedelmi zónára (SZKZ) vonatkozó megállapodás került aláírásra, ugyanezen év októberében pedig a vámunióról (VU) és a fizetési szövetségről szóló megállapodás. Ez a periódus azonban váratlanul gyorsan lezárult. 1994 végén az *eltérő sebességű integráció* koncepciója került előtérbe, mivel nem mindegyik FÁK-ország tudta megvalósítani az 1993–1994-ben aláírt megállapodásokat az Oroszország által diktált feltételek szerint, amelynek fő törekvése a posztszovjet térség feletti politikai és katonai ellenőrzés megtartása volt.

1995-től észrevehetően megélénkültek a regionalizációs folyamatok. A FÁK-térségben új regionális együttműködések kezdtek megjelenni. Ebben az időszakban elmélyült a gazdasági recesszió, és erősödött a harmadik országok részéről az új független államokra gyakorolt politikai és gazdasági befolyásolás. A közösség országainak általános jellemzője, hogy ebben az időszakban mindegyik olyan országok tapasztalatát próbálták hazai talajba átültetni, amelyek már megvalósították a piacgazdaságra való áttérést, kiépítették a piaci intézményeket, liberalizálták a gazdaságot. Összességében az országok bekapcsolódása a globalizációs folyamatokba jelentősebbnek és hatékonyabbnak bizonyult, mint a regionalizációs folyamatok. Erre nagyrészt az lehet a magyarázat, hogy gyakorlatilag valamennyi integrációs projektből hiányzott a dinamika.

A jelenlegi évtized elejétől a regionalizáció feltételei változni kezdtek. A közösség valamennyi országában megindult a gazdasági növekedés. Oroszországban az újjáépítés összekapcsolódott a fűtőanyag és más nyersanyagok exportjának növelésével és a belső kereslet ennek hatására végbemenő „zavaros” növekedésével. Utóbbi hozzájárult az átalakítási „sokk” következtében felszabadult termelési kapacitások³ teljes kihasználásához, és importpótló jellegű volt. A jelenlegi évtized közepére ennek a potenciálja nagyrészt kimerült. 2007 elejére – elsődlegesen a TEK (tüzelőanyag-energetikai komplexum) ágazatok rovására – az ország elérte a reform előtti termelési színvonalat.

³ Az újjáépítési növekedésen azt értjük, hogy a piaci átalakítás miatt megbomlott gazdasági és politikai helyzet stabilizációja során a termelést a korábban létesített berendezéseken, de a már jól képzett munkaerő bevonásával növelik (Gajdar, 2003).

2007-re Azerbajdzsán, Örményország, Fehéroroszország, Kazahsztán, Üzbegisztán és Türkmenisztán is meghaladta az 1991-es GDP-értékeket. Grúziában, Kirgizisztánban, Moldovában, Tádzsikisztánban és Ukrajnában a 2006-os GDP-volumen az 1991-es szint 70–85 százalékát tette ki. A jelenlegi évtized kezdetétől az új független államokban a világgazdaság átlagos ütemét másfél-kétszeresen meghaladó növekedési ütemek jellemzőek.

Napjainkban valamennyi FÁK-országban elkerülhetetlen a gazdaság modernizációja, és kisebb-nagyobb mértékben mindegyikük megtapasztalja az ehhez szükséges pénzügyi és szellemi források hiányát. Ma a FÁK-országok gazdaságának modernizációja több együttes folyamatból megy végbe, ezek egyfelől a Szovjetunió egységes népgazdasági komplexumának volt részeit adaptálják a megváltozott geoökonómia feltételekhez, másrészt egy új gazdaság létrehozására törekcsenek a világgazdasági rendszerben. A FÁK egyes országai a gazdaság modernizációjának különböző szakaszaiban vannak. De mindegyik számára elsődleges feladat a korszerű termelési technológiák bevezetése és a tartós fejlődést mutató, versenyképes gazdaság megteremtéséhez szükséges üzleti légkör kialakítása.

A posztszovjet regionalizációra erős hatással volt az EU és a NATO keleti irányú bővítése. Az európai integráció demonstratív hatása rendkívül erősnek bizonyult. Ezt igazolja az unió céltudatos politikája, amivel a jószomszédi viszony keretében megpróbálja kiterjeszteni normáit és standardjait a szomszédos országokra.

Az új posztszovjet zóna átalakulásával az USA, Kína, Törökország és Irán mellett még egy új regionalizációs tényező kerül az olyan globális erők küzdőterére.

Végezetül hangsúlyozni kell, hogy a posztszovjet térség regionalizációja különböző forgatókönyvek szerint mehet végbe. Ugyanakkor gazdasági vonatkozásban a belátható perspektíván belül valamennyi FÁK-ország számára a „nyitott” regionalizáció előnyösebb lenne, mint a „zárt” kereskedelmi tömbök. Politikai síkon Oroszország egyértelműen érdekelt abban, hogy a regionális integráció magasabb szinteket érjen el, de nem hajlandó finanszírozni ennek projektjeit. A posztszovjet térség regionalizációjának lehetséges dinamikáját nehezíti a biztonságpolitikai kritériumok kielégződése, a NATO lehetséges keleti bővítése a GUAM-országok kárára és a posztszovjet térségben folyó kínai gazdasági expanzió.

Oroszország nehéz választás előtt áll. Az a kérdés, hogy saját területére összpontosítson-e vagy kezdje meg a FÁK-térség aktív konszolidációját, vállalva ennek járulékos költségeit (az elmaradott országok gazdasági felemelkedésének és nemzetközi infrastrukturális projekteknek a finanszírozása stb.). Egyébként valamiféle közbülső variáció is lehetséges.

INTEGRÁCIÓS FOLYAMATOK A POSZTSZOVJET TÉRSÉGBEN

LEONYID VARDOMSZKIJ

2007 elején a Független Államok Közösségében négy gazdasági tömörülés működött, amelyeket az új államok hoztak létre: az *Orosz–Fehérorosz Államszövetség*, az *Eurázsiai Gazdasági Közösség* (EÁGK) (a volt Vámszövetség), Fehéroroszország, Kazahsztán, Kirgizisztán, Oroszország, Tádzsikisztán és Üzbegisztán részvételével, továbbá a GUAM (a résztvevő országok kezdőbetűi alapján – Grúzia, Ukrajna, Azerbajdzsán, Moldova). 2006-ban Üzbegisztán átlépett az EÁGK-ba, ezzel megszűnt a Közép-ázsiai Együtműködési Szervezet. 2003-ban Fehéroroszország, Kazahsztán, Oroszország és Ukrajna vezetői megállapodtak a FÁK négy legfejlettebb országát összefogó *EGT (Egységes Gazdasági Térség)* létrehozásáról. Ugyanakkor ez az ügy elakadt, mivel a résztvevő országok véleménye különbözött az intézményi mechanizmusok és a szervezet perspektíváinak megítélésében.

Fontos kiemelni, hogy ezek önálló szervezetek voltak, nem tartoztak a FÁK, mint nemzetközi szervezet struktúrájába. Jellemző volt, hogy sok FÁK-ország párhuzamosan vett részt néhány olyan regionális szerveződésben, amelyek más országokból kialakított csoportosulásokat is magukban foglaltak.

Az EÁGK, az OFÁSZ és a GUAM különböző viszonyt alakított ki Oroszországgal, mint a posztszovjet térség természetes gazdasági és politikai vezető erejével. Az Orosz–Fehérorosz Államszövetség és az EÁGK oroszbarát csoportosulásnak számítanak. A bennük résztvevő országok, valamint Örményország tagjai a katonai-politikai jellegű *Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezetének* (KBSZSZ) is, amelynek fő hajtóereje Oroszország. A GUAM pedig a EÁGK és a Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezet alternatívájaként van jelen.

A FÁK-térség regionális együttműködési folyamatai a regionalizáció ugyanolyan közös törvényszerűségeinek vannak alárendelve, mint a világ bármely más régiójában. Ugyanakkor ezekre a folyamatokra jellemző az a sajátosság, ami a kialakuló együttműködési régió politikai, gazdasági és kulturális specifikumát tükrözi.

A posztszovjet térségben zajló regionális együttműködési folyamat sajátossága, hogy:

- 1) Részt vesznek benne a volt szövetségi köztársaságok, azaz a múltban egységes állam részei – FÁK, EÁGSZ, OFÁSZ, GUAM, EGT; sok regionális képződményben részt vesznek az új független államok és a velük szomszédos országok – Fekete-tengeri Gazdasági Együttműködés, Gazdasági Együttműködés Szervezete, Sanghaji Együttműködési Szervezet;
- 2) Az országok regionális együttműködése a hatalmas eurázsiai területen folyik, amelynek átlagos népsűrűsége alacsony és infrastruktúrája fejletlen;
- 3) A résztvevő országok nem rendelkeznek történelmi tapasztalattal az államközi szintű kétoldalú kapcsolatok terén;
- 4) Gyakorlatilag valamennyi csoportosulás létrejötte és működése során nyilvánvaló a politikai tényező megléte;
- 5) A vizsgált csoportosulások a gazdasági integráció kezdeti stádiumában vannak;
- 6) A csoportosulások fejlődése a kölcsön függőségen alapul, bizonyos funkciók vonatkozásában nyomon követhető a megkettőződés;
- 7) Valamennyi regionális szerveződés nagy (gyakran leküzdhetetlen) nehézségekbe ütközik kitűzött céljai elérésében.

Ezekben a sajátosságokban, így vagy úgy, de nyomon követhető két alapvető tényező: a fokozódó különbségek a posztszovjet térséget alkotó országok között és Oroszországnak a térség feletti fizikai dominanciája.

A FÁK mint integrációs projekt

A FÁK létrehozásáról szóló megállapodásban és az arról készült jegyzőkönyvben, az Alma-Atai Nyilatkozatban és a FÁK alapokmányában meghatározták, hogy a FÁK mint nemzetközi szervezet arra hivatott, hogy fenntartsa a résztvevő államok és népek közötti gazdasági, katonai-politikai és kulturális-történelmi kapcsolatok rendszerét. Ugyanakkor az 1990-es évek első felében aláírt megállapodások a gazdasági szövetségről, a szabadkereskedelmi övezetéről, a vámunióról és a fizetési szövetségről – mind papíron maradtak.

Iszlam Karimov, Üzbegisztán hivatalban lévő elnöke kiemelte, hogy a FÁK hatékonysága azoktól a kísérletektől szenved, amelyekkel politikai színezetet akarnak neki adni, továbbá igyekeznek átkonvertálni katonai-politikai célokra, és arra használni, hogy visszaállítsák a régi (nép)gazdasági kapcsolatokat. Ezzel összefüggésben Ukrajna, Moldova és Türkmenisztán nem ratifikálta a FÁK alapokmányát.

A FÁK legnagyobb eredménye, hogy fennmaradt, mint szervezet, az olyan destruktív tényezők ellenére, mint az alternatív regionális csoportosulások megjelenése, a közösség országainak komoly nézeteltérései, a többoldalú szabadkereskedelmi övezetek létrehozásában bekövetkezett megtorpanás. A FÁK strukturái alapvetően konzultációs-kommunikációs funkciókat látnak el. Valószínű, hogy maximum ezek lehetnek egy olyan szervezet funkciói, amely fejlettségi szintjüket, méreteiket, kulturális sajátosságait és politikai orientációjukat tekintve olyannyira különböző országokat fog össze.

A szervezet állandóságának okai közül a következőket kell kiemelni:

- 1) A közösség szerveinek nincs tényleges hatalmi hatásköre, a nemzeti törvényhozásnak hegemóniája van a nemzetközi megállapodások fölött. *A FÁK határozatait nem kötelező végrehajtani a résztvevő országoknak.* Mivel nem hoz létre új minőséget a közösség országainak kapcsolataiban, ez a szervezet senkit sem akadályoz abban, hogy önálló politikai döntéseket hozzon, és hogy megkérdőjelezze a szervezetben hozott döntéseket.
- 2) Az együttműködés kétoldalúan történő megvalósítása. *A FÁK mint szervezet mintegy inkubátorként szolgál a tagországok konkrét kétoldalú együttműködéséhez.*
- 3) A FÁK-nak *fontos pszichológiai feszültségcsillapító szerepe van a lakosság számára, amely szeretné megtartani a megszokott, határokon átnyúló közlekedési lehetőségeket.* A nemzetközi-politikai régió megjelenése a posztszovjet térségben elkerülhetetlen volt. Az új államok népeit és elitjeit túlságosan sok szál kötötte egymáshoz. Emiatt volt olyan felfokozott várakozás a közösség, mint a Szovjetunió volt köztársaságainak új típusú egyesülési formája iránt.
- 4) A FÁK a volt szövetségi köztársaságok „civilizált szétválásának mechanizmusával” kapcsolatos funkciókat is sikeresen ellátja. Emellett teljesen sikeresen működik – kivételekkel és korlátozásokkal – a kétoldalú szabadkereskedelmi övezetek rendszere.
- 5) A FÁK *nem magas működési-fenntartási költségei.* A szervezet költségvetése nem haladja meg a 10 millió eurót, ezt a személyi állományra és a folyó ügyekre fordítják. A szervezet alacsony kiadásai nem mérhetők ahhoz a geopolitikai jelentőséghez, amit az egyes résztvevő országok számára megtestesít. A FÁK vezető szerve az államfők tanácsa és a kormányfők tanácsa. A szervezet végrehajtó, koordináló és adminisztratív testülete a FÁK végrehajtó bizottsága. Ezek a szervek az „egy ország – egy szavazat” elven működnek, ami biztosítja a szervezet demokratikus jellegét.

Napjainkra a közösség a világ politikai rendszerének elidegeníthetetlen elemévé vált, olyan valósággá, ami független bármilyen vele kapcsolatos szubjektív megközelítéstől. Nem lett belőle az a szervezet, ami a résztvevő országokat egy olyan közös integrációs projekt köré tömörítené, amely az új államok gazdasági és politikai mozgását szabályozó és összekötő röppályája lehetne. A közösség tevékenysége nem képes jelentősen segíteni a résztvevő államokat legégetőbb problémáik megoldásában, amelyek a Szovjetunió szétesésekor keletkeztek vagy éleződtek ki, ilyen például a gazdaság alacsony versenyképessége, az országok közti gazdasági és politikai ellentétek, több ország területi integritása. Ugyanakkor a FÁK-nak meghatározott szerepe van a centrifugális tendenciák és a posztszovjet térség szétesésének megállításában.

Létezése során a FÁK a kereskedelmi-gazdasági tömb projektjétől eltérve egy olyan valós szervezetté válás irányába indult el, ami a nyitott regionalizmus modelljét követi. Ezt világosan mutatja az a tendencia, hogy a közösség államainak nagy része külgazdasági kapcsolatait átirányítja a „távoli külföld” országai felé (*I. táblázat*). Fontos kiemelni, hogy 1990-ben az egyes szövetségi köztársaságok együttesen külkereskedelmi és köztársaságközi kapcsolatainak volumenéből az egymás közti kapcsolatok részesedése Oroszország esetében 50 százalék, Örményországban, Tádzsikisztánban és Türkmenisztánban pedig 85–90 százalék körül mozgott.

Különösen lecsökkent az egymás közti kereskedelem aránya a kőolaj- és földgáztermelő országok, valamint Örményország esetében, amelynek nagy szállítási nehézségei vannak a FÁK-országokkal való közlekedési összeköttetésben.

2005-ben a közösség országainak együttes áruforgalmában az egymás közti kereskedelem részesedése csak 26 százalék volt, míg 1991-ben a 70 százalékot is elérte. Míg 1988–1990 között a köztársaságok közötti (a volt Szovjetunió belüli) áruforgalomban a bruttó nemzeti össztermék negyede jelent meg, addig napjainkban kevesebb mint 10 százaléka.

A FÁK perspektíváit a dezintegrációs és konszolidációs tényezők kölcsönös hatása határozza meg. A *FÁK dezintegrációja* irányába hatnak a globális politikai és gazdasági központok, valamint az alternatív posztszovjet csoportosulások, a *konszolidációt* pedig az egymás közti gazdasági és társadalmi kapcsolatok és a mostanáig megőrződő kulturális-történelmi közösség erősítik. Ugyanakkor ma már a konszolidációs potenciál növekedéséről lehet beszélni. A gazdasági növekedés közepette és az áruk, szolgáltatások, a tőke és a munka egymás piacaira való szabad kijutásának bővülésével a FÁK jelentős fölényre tesz szert a többi posztszovjet csoportosulással szemben. A FÁK az országok maximálisan széles körét fogja össze – 12 ország tartozik bele, a volt szövetségi köztársaságok, összesen mintegy 280 milliós lakossággal. A FÁK-országokban gazdálkodó egyének számára egy ilyen piacon való munka lehetővé teszi, hogy

1. táblázat

*Az egymás közti kereskedelem részesedése
a FÁK-országok export-import kapcsolatainak együttes volumenéből, százalék*

Országok	1995		2005	
	FÁK	más országok	FÁK	más országok
<i>Export</i>				
Oroszország	19	81	14	86
Fehéroroszország	63	37	44	56
Kazahsztán	55	45	15	85
Ukrajna	53	47	31	69
Azerbajdzsán	45	55	21	79
Örményország	63	37	19	81
Grúzia	62	38	47	53
Kirgizisztán	66	34	45	55
Moldova	63	37	51	49
Tádzsikisztán	34	66	20	80
Türkmenisztán*	49	51	46	55
Üzbegisztán	39	61	–	–
<i>Import</i>				
Oroszország	29	71	19	81
Fehéroroszország	66	34	67	33
Kazahsztán	70	30	47	53
Ukrajna	65	35	47	53
Azerbajdzsán	34	66	34	66
Örményország	50	50	29	71
Grúzia	40	60	40	60
Kirgizisztán	68	32	62	38
Moldova	68	32	40	60
Tádzsikisztán	59	41	65	35
Türkmenisztán*	55	45	49	51
Üzbegisztán	41	59	–	–

*2003.

Forrás: 15 let SzNG.

elérjék a „nagy léptékű gazdaság” nyújtotta előnyöket, főleg mivel az összes ország – bár változó sebességgel – a gazdaság liberalizációja felé vette az irányt. Rendkívül fontos, hogy a leghatalmasabb országok – Kazahsztán, Oroszország és Ukrajna – a nemzeti gazdaságok piacgazdasági átalakításában előrehaladott és eléggé fejlett szinten állnak. A FÁK piaca a gazdasági növekedés és a lakossági jövedelmek emelkedése mértékében egyre nagyobb befogadóképes-

ségűvé válik, de ugyanakkor a legelérhetőbb a közösség országai számára. A nemzeti piaci intézmények közeledését jelentősen segíti az országok különböző nemzetközi pénzügyi-gazdasági szervezetekben való részvétele. Ebben különösen nagy szerepet kap a WTO-tagság vagy az arra való törekvés.

Emellett figyelembe kell venni egyrészt, hogy a résztvevők széles körű bevonása felerősítheti a gazdasági kölcsönviszony hatását, másrészt megnehezíti az okmányok egyeztetésének menetét, különösen, ha az egyes országcsoportokban különböző integrációs vektorok vannak jelen.

A FÁK-országok együttműködését élénkíti a közösség országaiban lévő tüzelő- és nyersanyag-potenciál és az eurázsiai útvonalak globális fontossága. A természeti és stratégiai erőforrások tényleges birtokbavétele csak akkor lehetséges, ha kooperáció jön létre a természeti erőforrások kisajátításában, a nemzetközi szállítási korridorok kialakításában és olyan csővezetékrendszerek kiépítésében, amelyek révén az exportáló országok a szállítókétszorosok legszélesebb körének adhatják át az energiahordozókat (akár Európában, akár Ázsiában). Mindehhez a meglévő infrastruktúra modernizációjában és bővítésében jelentős tőkebefektetések szükségesek, a közösség országainak ezen a területen össze kell hangolniuk tevékenységüket egymás közt és harmadik országokkal is.

Az 1990-es évek körülményei közt – a gazdasági hanyatlás és a nemzetállam kialakulásának időszakában – érthető volt a FÁK jellegtelen működése. Ma viszont, amikor a gazdaság növekszik, és az államok a gazdasági és politikai rendszereiket a megváltozott geopolitikai viszonyokhoz adaptálták, teljesen jogosan merül fel a kérdés, hogy a FÁK milyen helyet kap a nemzetközi gazdasági és politikai viszonyok rendszerében és reformjának útján.

A 2007 októberében Dusanbében rendezett csúcstalálkozón elfogadták a FÁK hosszú távú fejlesztési koncepcióját, valamint az erre vonatkozó megvalósítási terv rendelkezéseit. A közösség alapvető célkitűzése, hogy közreműködjön minden egyes tagország hatékony fejlesztésében. A FÁK segíti minden tagállam WTO-ba való belépését, fejleszti az együttműködést gazdasági és humanitárius területeken, törekszik a nemzeti törvényhozások összehangolására. A FÁK működésében a prioritások közül kiemelhető a korlátozások és kivételek nélküli, teljes körű szabadkereskedelmi rendszer bevezetésének befejezése, az együttműködés erősítése a szállítási és energetikai szférában, új technológiák kidolgozása és bevezetése, a fizetési-elszámolási feltételek hatékony rendszereinek kidolgozása. A koncepció a közösség működési mechanizmusainak modernizációját is előírja. Szükséges megjegyezni, hogy a koncepciót – Grúzia és Türkmenisztán kivételével – minden tagország aláírta, Azerbajdzsán az aláíráshoz különvéleményt csatolt.

Az Eurázsiai Gazdasági Közösség

2000. október 10-én Astanban a *vámszövetség* tagállamai aláírták az *Eurázsiai Gazdasági Közösség* létrehozásáról szóló megállapodást. A megállapodásban az „ötök” (Oroszország, Fehéroroszország, Kazahsztán, Kirgizisztán és Tádzsikisztán) nemzetközi szervezetnek minősül, bejegyzésre kerül intézményi struktúrája, határozathozatali, tagsági, pénzügyi és jogképeségi mechanizmusai. A megállapodásban előrelátóan nem kötik ki a szervezet működésének időtartamát, mivel sok kijelölt feladathoz meghatározhatatlanul sok idő szükséges.

A közösség létrehozásában és fejlődésében elég sok probléma és ellentmondás van. Ezt főleg az EGK elődjének, a vámszövetségnek a működése bizonyítja, amit Oroszország kezdeményezésére hoztak létre 1995 elején.

Ennek a szervezetnek a megjelenésével részben megvalósult az a javaslat az eurázsiai közösség létrehozásáról, amit a kazahsztáni elnök, *N. Nazarbajev* vett fel 1994-ben. 1996-ban az adott szövetséghez csatlakozott Kirgizisztán, 1998-ban pedig Tádzsikisztán. A tagországok úgy definiálták a vámszövetséget, mint az államok gazdasági egyesülését, amely egységes vámtarifákon, egységes vámterületen és a piaci elvű gazdálkodásra és egységesített törvényalkotásra épülő, azonos típusú gazdasági szabályozási mechanizmuson alapul.

A vámszövetség létrehozása utáni években megélénkültek az egymás közti kereskedelmi és gazdasági kapcsolatok. Az 1994–1997-es időszakban az országok közötti kereskedelem volumene 13,4 milliárd dollárról 29,6 milliárdra emelkedett. A gazdasági és pénzügyi nehézségek (különösen az 1998. augusztusi válság Oroszországban) arra késztették az országokat, hogy a vámszövetség irányelveivel élesen szembeálló intézkedéseket hozzanak, különösen a vámszabályozás területén. Ennek következtében és a rubel 1998-as leértékelése miatt a vámszövetség országai közti kereskedelem jelentősen csökkent, 1999-ben 20,2 milliárd dollárt tett ki.

A vámszövetség felállítását szubjektív tényezők is nehezítették. Tagjai gyakran nem tartották be a közös egyetértéssel hozott határozatokat. Az elfogadott határozatok ellenére sem jött létre az egymás közti elszámolások hatékony rendszere, ami nélkül a vámszövetség előnyei nem érvényesültek. A másik probléma Kirgizisztánnak a Világkereskedelmi Szervezetbe (WTO) való belépésével kapcsolatos (1998), mivel annak eléggé liberális feltételei között a lebegtetett átlagos vámtarifa mértéke lényegesen alacsonyabb, mint Oroszországban, Fehéroroszországban és Kazahsztánban.

Ezek a problémák rámutattak, hogy a vámszövetségből származó nyereség a gazdasági hanyatlás idején alacsonyabb volt, mint a veszteség. Egyébként a nyereség-veszteség mérleg erősen ingadozott, tükrözve a tagországok valutaárfolyamainak ingadozását.

1999 februárjában a vámszövetség tevékenységének fellendítésére aláírták a vámszövetségről és az Egységes Gazdasági Térségről szóló megállapodást, amelyben öt ország egységes gazdasági terének szakaszos kialakítását irányozták elő. A megállapodás célja a partnerországok mindenoldalú gazdasági közeledése és a gazdálkodási-jogi rendszerek egységesítésében egy eléggé magas szint elérése volt. Ennek megfelelően az egységes gazdasági térség létrehozását 2003-ra tűzték ki. Ez a feltétel, figyelembe véve, hogy 1997–98 folyamán a vámszövetség alakításában visszaléptek a kezdeti stádiumhoz, nyilvánvalóan nem volt reális.

A vámszövetségről szóló megállapodás hat éves működési tapasztalata bebizonyította, hogy az ilyenfajta projekteket a politikai és gazdasági érdekek, valamint a reális lehetőségek és a deklarált célok közti ellenmondás kudarcra ítéli. A szövetség működése során a közös tarifát nem sikerült 70 százaléknál nagyobb arányban egységesíteni. A régióon belüli kereskedelem dinamikája nem volt stabil. Ebben az összefüggésben a Eurázsiai Gazdasági Közösségről szóló megállapodást olyan kísérletnek kell tekinteni, ami ezt az integrációs projektet reálisabbá és működőképesebbé teszi. Lényegében lemondtak arról a koncepcióról, hogy a vámpolitika egységesítése alapján gyorsan alakítsanak ki vámszövetséget.

2005 októberében a FÁK működésében komoly változás ment végbe, amikor határozatot hoztak a Közép-ázsiai Együttműködési Szervezet és az Eurázsiai Gazdasági Közösség fúziójáról, tehát gyakorlatilag Üzbegisztánnak az EÁGK-ba való belépéséről, ami 2006 januárjában történt meg. Ez részben dezorganizálta a közösség működését, mivel Üzbegisztán törvényhozása erősen különbözött a csoportosulásban lévő régi tagokétól. Rá tehát nagy munka vár, amíg törvényhozását összeegyezteti az Eurázsiai Gazdasági Közösség feltételeivel. Ezen kívül Üzbegisztán belépésekor magával hozta a közösség régi tagjaihoz való viszonyában meglévő problémák terhét, különösen a vízgazdálkodás vonatkozásában.

2007 októberében Dusanbében az Eurázsiai Gazdasági Közösség csúcstalálkozóján Fehéroroszország, Kazahsztán és Oroszország vezetői aláírták az egységes vámterület kialakításáról szóló egyezményt, elfogadták az orosz, fehérorosz és kazah vámszövetségi bizottság megalakításáról szóló határozatot és a vámszövetség létrehozására vonatkozó cselekvési tervet. A vámszövetség létrehozása feltehetően 2011-re fejeződik be.

A vámszövetség-3 projekt kivitelezése azt jelenti, hogy a külkereskedelmi kapcsolatok szabályozásában a közösség kétszintű rendszerre tér át. Feltételezik, hogy ezzel meg lehet oldani azt az ellentmondást, ami abból fakad, hogy a tagországoknak nem egyforma a felkészültsége egy magasabb szintű együttműködéshez. Más szavakkal, az Eurázsiai Gazdasági Közösség a regionális egyesülés burkát képezi, amelyen belül bizonyos ideig együtt lehetnek különböző

együttműködési rendszerek. Ugyanakkor a szóban forgó projekt megvalósítása okán az Eurázsiai Gazdasági Közösség a saját vámszövetségi részében át fog alakulni nyitott regionalizációs szervezetből külső vámhatárral rendelkező kereskedelmi tömbbé.

A FÁK-tól eltérően az Eurázsiai Gazdasági Közösség, tagjai politikai orientációját tekintve sokkal egységesebb. Ennek a szervezetnek a geopolitikai egységét az adja, hogy tagjai elismerik Oroszország vezető szerepét. Egyesíti őket a közös külső veszélyek megléte és annak az egységes felismerése, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődés és a globális pozíciószerezés hatalmas problémáit csak az egymás közti, elmélyült együttműködésben lehet megoldani.

A szervezet számára legnagyobb problémát a geoökonómiai sajátosságok jelentik, nevezetesen a nagy területi kiterjedés, valamint a társadalmi-gazdasági fejlődésben és a gazdaságirányítási rendszerekben meglévő nagy különbségek.

Nyugat–keleti irányban a tagországok kiterjedése több mint 6000 km. A közösség fontos sajátossága, hogy tagjai közül csak Oroszországnak van tengeri kijárata. Geopolitikai helyzetük folytán a tagországok egymás közti kapcsolataiban magas a tranzit mértéke. Például Fehéroroszországnak csak egy közösségbeli szomszédja van, Oroszország – és az összes többivel való kapcsolatában az Eurázsiai Gazdasági Közösség tagjainak területén tranzitot kell igénybe vennie. A tranzit pedig a mai viszonyok közt nagy idővesztésekkel jár a határátlékelőhelyeken és számos, különböző szintű hatóságok által kivetett adóval a tranzitországok területén bonyolított áruforgalom arányában.

Az egymás közti kapcsolatokban a szállítási költségek azért is magasak, mert a fő gazdasági centrumok és körzetek széttagoltak. Az Eurázsiai Gazdasági Közösség területén nem alakult ki olyan tömör, területileg egységes gazdasági mag, mint amilyen például az EU-ban. Emellett Tádzsikisztánnak nincs kényelmes, közvetlen szállítási kapcsolata a többi EÁGK-tagországgal, és kénytelen Üzbegisztánon keresztül tartani velük a kapcsolatot. Ezen felül rendkívül magasak a közvetett kiadások (biztosítások, áruvesztés út közben, piaci árak változása stb.), amelyek az áru- és pénzforgalom megnövekedett időtartamából és a magas vállalkozói kockázatokból adódnak. Az árliberalizáció következtében megemelkedett fuvarozási tarifák, illetve a tranzit és a határátlépések miatt megnőtt szállítási kiadások következtében a szomszédok közti kereskedelem objektíve nagyobb jelentőségre tesz szert. A hatalmas területtel rendelkező országok szomszédokkal folytatott kereskedelmében nagyobb szerephez jutnak a határ menti körzetek.

Figyelemreméltó, hogy az EÁGK-t a FÁK legszegényebb és leggazdagabb országai alapították. Továbbá a tagországok erősen különböznek a gazdaság méretei szerint. A 2005-ös eredményeket alapul véve a közösség összes GDP-jéből 89,5 százalék esett Oroszországra, 6,6 százalék Kazahsztánra, 3,5 százalék Fehéroroszországra és 0,2 százalék Kirgizisztánra és Tádzsikisztánra. A költ-

ségvetési bevételekből egy oroszországi lakosra több mint 25-ször annyi jutott mint egy Tádzsikisztánban élőre, a kiskereskedelem vonatkozásában pedig 14-szer több. A 2005-ös bérszínvonal Kazahsztánban 10-szerese volt a tádzsikisztáninak (2. táblázat).

2. táblázat

Az EÁGK-tagországok nemzeti piacainak néhány mutatója, 2005, rubelben (az évi átlagos valutaárfolyamon számítva) egy lakosra vetítve

Tagország	Havi átlagbér*	Költségvetési bevételek, ezer rubel	Lakossági megtakarítások a pénzintézetekben, rubel	Kiskereskedelmi áruforgalom, ezer rubel
Fehéroroszország	6 092	41,3	7 400	33,8
Oroszország	8 555	53,3	19 290	49,3
Kazahsztán	7 247	29,4	8 220	19,7
Kirgizisztán	1 802	2,8	308	7,8
Tádzsikisztán	760	1,9	207	2,9
Üzbegisztán	1 505	3,3	–	5,6

*Egy foglalkoztatottra számítva.

Forrás: 15 let SzNG. alapján a szerző számítása.

A tagországok fontos jellemzője a gazdasági ágazatok szerkezetének különbözősége. Kirgizisztán és főleg Tádzsikisztán az agrárországok közé tartoznak, Fehéroroszország és Oroszország viszont az ipari országok soraiba. Emellett Oroszországban megfigyelhető néhány posztindusztrializációs ismérv, a szolgáltatási szféra, a modern telekommunikációs ágazatok, az informatikai technológiák dinamikus fejlődése. Összességében Tádzsikisztántól Fehéroroszország és Oroszország felé, azaz keletről nyugatra haladva, a gazdaságban egyre nő a magasabb hozzáadott értékkel rendelkező ágazatok száma. Következésképpen az országok alapvetően kiegészítik egymást ágazatközi szinten, és ez okozza az elkerülhetetlen nehézségeket a versenyszféra és az egységes vámterület létrehozásában.

A közösségen belül a külső kapcsolatok szerkezete az „ötök” országait széttagoló nagy távolságok és a gazdaság méreteiben és fejlettségében meglévő óriási különbségek függvénye (3. táblázat).

A regionális áruforgalomban vezető helye Oroszországnak van. A legnagyobb kétoldalú áruforgalom Oroszországot és Fehéroroszországot köti össze – 15,8 milliárd dollár – ez a közösség országai közti kereskedelmi volumen 58,7 százaléka, Oroszország és Kazahsztán esetében – 9,5 milliárd dollár, a forgalom 37,5 százaléka. Ugyanakkor a Fehéroroszország és Kirgizisztán, Fehérorosz-

ország és Tádzsikisztán, Kirgizisztán és Tádzsikisztán közötti áruforgalmak 2005-ben nem haladták meg a 10 millió dollárt. 2005-ben az EÁGK-országok egymás közti kereskedelme a tagállamok összes külső áruforgalmából 12,7 százalékkal részesedett (1995-ben ez 14,6 százalék, 2002-ben 15,6 százalék). Az EÁGK-tagországok egymás közti kereskedelme 2005-ben kb. 45 százalékkal részesedett a FÁK egymás közti kereskedelméből.

3. táblázat

Az EÁGK országainak egymás közti kereskedelme 2005-ben

Megnevezés	Fehérorosz- ország	Orosz- ország	Kazahsztán	Kirgizisz- tán	Tádzsi- kisztán	Összes export
Fehérorosz- ország	–	5 714	184	9	9	5 916
Oroszország	10 094	–	6 526	397	240	17 257
Kazahsztán	26	2 927	–	225	151	3 329
Kirgizisztán	1	134	116	–	23	274
Tádzsikisztán	1	83	20	3	–	107
Összes import	10 122	8 858	6 846	634	423	26 883

Forrás: 15 let SzNG. 250–251. o.

A közösség együttműködésének egyik fontos szférája az energetika, ehhez kapcsolódik az egymás közti áruforgalom nagy része. A csővezetékek közös építésére és rekonstrukciójára készült projektek (a Közép-Ázsia és a Központi régió közti gázvezetékek, a Kaszpi melléki gázvezeték, az Omszk–Pavlodar–Csardzou kőolajvezeték rekonstrukciója), a Kazahsztánban, Üzbegisztánban lévő kőolaj- és földgázlelőhelyek kiaknázására, továbbá kirgizisztáni és tádzsikisztáni vízi erőművek építésére vonatkozó projektek belátható időn belül tartós dinamikát hozhatnak az EÁGK keretében működő gazdasági kapcsolatokba.

Fontos jellemzője az EÁGK tagországainak, hogy különböző kultúrák rendszereihez tartoznak. Ez megnyilvánul a lakosság újratermelődésének különböző modelljeiben, a városi és a falusi népesség eltérő viszonyában, a családi élet szervezésének más-más formájában, a képzettségi szint eltéréseiben stb. (4. táblázat).

A kulturális tényező, nevezetesen a gazdasági és politikai döntések kidolgozásának, elfogadásának és megvalósításának hagyományai, a társadalmi élet tekintélyuralmi avagy demokratikus formáira való hajlam, a lakosság mentalitása és a munkához való készsége, az információáramlás szabadsága akadályozhatja az együttműködés hatékonyabb formáira való áttérést. Az EÁGK országaiban részben a kulturális különbségekből adódnak az állam gazdaságirányításban be-

töltött szerepének eltérései. A kulturális-civilizációs különbözőséget részben semlegesíti a nemzetiségek közötti érintkezés eszközeként szerepét megtartó orosz nyelv, a közös technológia, a vezetők képzésének és felkészítésének hasonlósága, a közös történelmi múlt. Egészében véve a szláv és a török kultúrákra jellemző, hogy a több évszázados együttélés és egymásra hatás eredményeként megférnek egymással (multikulturalitás).

4. táblázat

Az Eurázsiai Gazdasági Közösség országainak néhány társadalmi-gazdasági paramétere, 2005

Országok	A népesség természetes szaporulata (fogyása), ezer lakosra	A városi népesség aránya, százalék	A mező- és erdőgazdaságban foglalkoztatottak aránya, százalék	Az egy főre jutó GDP, dollár, vásárlóerőparitáson
Oroszország	-5,9	73,1	11	9 902
Fehéroroszország	-5,3	71,8	11	6 970
Kazahsztán	8,0	57,1	24	7 440
Kirgizisztán	14,2	35,7	48	1 935
Tádzsikisztán	22,4	24,9	68	1 202
Üzbegisztán	15,2	36,7	33	1 869

Forrás: 15 let SzNG. alapján a szerző számítása.

Az EÁGK-ban folyó együttműködés elmélyülését alapvetően gátolja Kazahsztán és Üzbegisztán versengése a vezető szerep megszerzéséért Közép-Ázsiában. A gazdaságilag sikeresebb Kazahsztán arra törekszik, hogy megszerezze a vezető helyet, amit Üzbegisztán történelmileg elfoglalt. Ez a versengés nehezíti az országok közti viszonyokat, ami előbb-utóbb megmutatkozik az EÁGK tevékenységében is.

Az Eurázsiai Gazdasági Közösség területét a fent említett különbségek alapján két szubrégióra oszthatjuk: északira és délire. Az előbbit Fehéroroszország, Oroszország és Észak-Kazahsztán alkotja. Gazdaságilag szorosan összekapcsolódnak. Ez az EÁGK legfejlettebb része. Oroszország és Fehéroroszország eljutott az államszövetség létrehozásához. Oroszország (különösen uráli és szibériai területei) eléggé dinamikusan fejlődő együttműködést folytat Észak-Kazahsztán régióival. A tüzelőanyag-energetikai komplexum és a kohászat ágazatai a legaktívabb kooperációs partnerek. Kazahsztán északi részében koncentrálnak az orosz ajkú lakosság. Itt ténykednek az együttműködés gazdaságilag és politikailag befolyásos szereplői, nevezetesen az Oroszországi RAO-UES, a

„Lukoil” olajtársaság, a Gazprom, az „Orosz alumínium”, az „Eurázsiai Bank” csoport, a Sevron korporáció és mások.

A déli szubrégiót Dél-Kazahsztán, Kirgizisztán, Tádzsikisztán és Üzbegisztán alkotja. Ezek kevésbé fejlettek, gazdasági kapcsolataikban fontos szerepet játszik Üzbegisztán, amely a régióban központi helyet foglal el. Ezt a szubrégiót sokkal nagyobb geopolitikai instabilitás jellemzi, mint az északit. A területén lévő országok a török (Kazahsztán, Kirgizisztán, Üzbegisztán) és iszlám kulturális rendszerekhez tartoznak. Az együttműködés szereplői itt kisebb vállalatok, amelyek alapvetően a szubregionális piacon működnek. A közösség perspektívái sokban függnék attól, hogyan alakulnak az észak és dél közötti különbségek.

Az Orosz–Fehérorosz Államszövetség

Az orosz–fehérorosz integrációs projekt sajátossága, hogy az a két ország vesz benne részt, amelyek ugyanahhoz a kulturális-civilizációs rendszerhez tartoznak, gazdaságilag és társadalmilag szoros kapcsolatban vannak, az egy államban való közös lét több évszázados története egységbe fogja őket. A két ország között lényeges különbségek vannak a piaci reformok végrehajtásában.

Fehéroroszország Oroszország egyik legnagyobb kereskedelmi partnere. 2005-ben az orosz exportból 4,2 százalékkal részesedett, az import 5,8 százalék volt. Oroszország részesedése Fehéroroszország külkereskedelméből majdnem elérte a 48,5 százalékot, 35,8 százalék az exportban és 60,4 százalék az importban. Az 1996–2005 közötti időszakban az Oroszországból Fehéroroszországba irányuló export volumene 3,5 milliárd dollárról 10 milliárd dollárra nőtt, a Fehéroroszországból Oroszországba érkező import pedig 3-ról 5,7 milliárd dollárra. 2005-ben az egymás közti orosz–fehérorosz áruforgalom a FÁK-országok egymás közti kereskedelmének körülbelül 14 százalékát tette ki.

Oroszország fehérorosz gazdasági érdekeltségei főleg az ország tranzithelyzetéhez kötődnek. Az Oroszországból Nyugat-Európába irányuló teherszállítás körülbelül 70 százaléka a fehérorosz közlekedési összeköttetések igénybevételével zajlik. A „fehérorosz korridornak” sajátos értéke van az orosz energiahordozók exportjában. A Fehérorosz Köztársaság területén mennek át a Szamara–Ventszpilsz közötti, exportot lebonyolító kőolajvezetékek és a „Beltranszgaz”-hoz tartozó „Druzsba” gázvezeték, valamint a hatalmas Jamal–Nyugat-Európa gázvezeték nyomvonala. A fehéroroszországi szállítási korridoron keresztül zajlik az orosz kőolajexport kb. 40 százaléka és a földgáz 15 százaléka.

Ezen kívül Oroszország számára Fehéroroszország a diverzifikált feldolgozóipar miatt is vonzó, amely kezdetektől széles körű kooperációt folytat az orosz iparral. A FÁK országai közül Ukrajna után Fehéroroszország az orosz

energiahordozók második legnagyobb fogyasztója, valamint a jó minőségű orosz áruk jelentős piaca, amelynek befogadóképessége az ország gazdasági fejlődése és a lakosság jólétének emelkedése arányában nőni fog.

Fehéroroszország számára az orosz piac gyakorlatilag alternatíva nélküli, itt helyezi el a termékeit és kapja a szükséges nyersanyagot, energiahordozókat és más anyagokat. Az Oroszországi Föderációba irányuló export Fehéroroszország GDP-jének körülbelül 20 százalékát teszi ki. Az utóbbi években megfigyelhető fehérorosz gazdasági növekedés jelentős mértékben annak köszönhető, hogy az orosz partnerek részéről megnőtt a kereslet a fehérorosz áruk iránt. Több olyan Fehéroroszországban gyártott termékfajta van, amelyet kizárólag az orosz piacra szánnak. Így például a Minszki Autógyár (MAZ) termelésének több mint 85 százaléka az Oroszországi Föderációban realizálódik. Oroszországba jut a Fehéroroszországból exportált cukor 100 százaléka, a hús- és tejtermékek 98 százaléka, a cipőipari termékek kb. 90 százaléka, a hűtőgépek 80 százaléka, a tévékészülékek háromnegyede, a traktorok 40 százaléka.

Továbbá Oroszország Fehéroroszország számára hatalmas munkaerő-felvévő piac, ami legálisan és nem legálisan foglalkoztatja a munkaképes lakosság jelentős részét. A két ország gazdasági együttműködésének fejlesztését biztosítják a gazdasági-társadalmi fejlődés hasonló paraméterei, bár az utóbbi években Oroszország észrevehetően elmaradt Fehéroroszországtól az egy főre eső GDP növekedési ütemét, illetve a gazdaságok kölcsönös strukturális kiegészítését tekintve.

A Fehérorosz Köztársaságba irányuló orosz export alapvetően nyersanyagokat tartalmaz. 2006-ban az export teljes volumenéből 55,7 százalék volt ásványi termék (főleg energiahordozók), a nem drága fémek és a belőlük készült termékek aránya 13,6 százalékot tett ki, ugyanakkor a gépek és berendezések részesedése csak 7,9 százalék volt.

Az államszövetség Oroszország számára nemcsak azért fontos, mert garantálja a legrövidebb és biztos összeköttetést az európai politikai és gazdasági maghoz, hanem azért is, mert nem engedheti meg magának, hogy elszigetelődjön tőle a fekete- és balti-tengeri kordon miatt, ami az USA ellenőrzése alatt álló országok övezete, s ezen politikájukkal befolyásolhatják Oroszország és Nyugat-Európa országainak együttműködését. Fehéroroszországnak fontos szerepe van Oroszország védelmi rendszerében, Oroszország pedig a Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezete által garantálja Fehéroroszország biztonságát.

Oroszország és Fehéroroszország gazdasági egyesüléséhez 1993 szeptemberében tették meg az első lépést, amikor aláírták a két ország pénzrendszereinek egyesítéséről szóló megállapodást. Oroszország úgy tekintette ezt a megállapodást, mint az „új típusú” rubelzóna első szakaszának megteremtését. De ez a projekt az 1990-es évek első felében nem volt kivitelezhető.

1994-ben, miután *A. L. Lukasenkot* megválasztották Fehéroroszország elnökének, mindkét ország felújította integrációs törekvéseit. 1995-ben az Oroszországi Föderáció és a Fehérorosz Köztársaság megállapodást írt alá a vámszövetségről (később a vámszövetség átalakult Eurázsiai Gazdasági Közösséggé).

Az orosz és fehérorosz egyesítési folyamatoknak újabb lökést adott az Oroszország és Fehéroroszország társulásáról szóló szerződés, amit 1996 áprilisában írtak alá. A társulás feltételezte az egységes gazdasági tér, a hatékonyan működő közös piac létrehozását és a termelési tényezők szabad határforgalmának biztosítását. Egy év múlva a társulást átalakították Fehéroroszország és Oroszország szövetségévé. 1997 nyarán ratifikálták a szövetség szerződését és alapokmányát. Lényegében az országok ezen okmányokkal konföderációs állam létrehozását tűzték ki célul. Szuverenitásuk és területi egységük megtartásával a tagországok kibővítették közösen hozott határozataik körét, bevezették a szövetségi állampolgárság intézményét, növelték az együttműködési területek számát, és bővítették a parlamenti gyűlés hatáskörét. Egyidejűleg a biztonságpolitika területén kiszélesedett a védelmi és katonai-műszaki együttműködés.

1998 decemberében aláírták a Fehéroroszország és Oroszország további összefogásáról szóló nyilatkozatot, erre épült az egy évvel később, 1999 decemberében aláírt szerződés a két ország államszövetségbe történő egyesítéséről. A többi meglévő regionális csoportosulással ellentétben a szerződés meghatározta az új államképződmény kialakításának rendjét és az állami szervek rendszerét, amely a hatáskörök felosztásán alapult. 2000 novemberében került aláírásra az a megállapodás, amely szerint az államszövetség 2008-tól egységes pénzt vezet be, és létrehozza az egységes jegybankot. Egyidejűleg megkezdték a munkát az államszövetség alkotmányán és a választási törvényen az államszövetség képviselőházába való bejutásról.

Ugyanakkor 2004-ben az államszövetség építése megtorpant. Ez több okra vezethető vissza. Egyik fő ok – az Oroszország és Fehéroroszország gazdasági méreteiben meglévő nagy különbségek. Oroszországban a népesség száma 15-ször, a GDP pedig 25-ször nagyobb, mint Fehéroroszországban. Ezek a különbségek ellentmondanak az államszövetség alapító okiratainak, amelyekben a felek egyenlőségét deklarálják. Oroszország egyik javaslatát, amely szerint a föderáció egy vagy néhány szubjektuma jogosult az Oroszországi Föderáció állományába tartozni, a fehérorosz fél elutasította, mivel ez a szuverenitásról való lemondást feltételezte. A másik javaslat – követni az EU útját – a politikai és gazdasági rendszer egységesítését jelentette volna korlátozott szuverenitással, szintén elfogadhatatlan volt a fehérorosz fél számára. Ebben a konfliktusban megfigyelhetők az ideológiai nézetkülönbségek, a nemzeti gazdaságok reformjában alkalmazott modellek inkompatibilitása, az államszövetség építésével és a kétoldalú együttműködéssel kapcsolatos nézetek különbözősége.

A fehérorosz politikai berendezkedés olyan szociális állam létrehozására törekszik, amelyben a lakosság életszínvonala tartós növekedést mutat, és a lakossági rétegek közti különbségek kezelhetők. Ennek eléréséhez a fehérorosz vezetés állami tulajdonban tartotta az ország nagyvállalatait, korlátozta az Oroszországhoz való gazdasági közeledést, fenntartotta a gazdaság központi irányítását. Ugyanakkor a szociális piaci állam fehérorosz modelljét az orosz energia-hordozók kedvezményes áaira alapozták, melyekkel biztosították a fehérorosz termékek versenyképességét a FÁK-országok, főleg Oroszország piacán, valamint az energiaforrások EU-országokba való jövedelmező továbbexportálását. Ennek köszönhető, hogy az ország fenntartotta a gyors ütemű gazdasági fejlődést.

Oroszországban más politikai és gazdasági rendszer alakult ki. Az 1990-es években jellemző volt a nagymértékű decentralizáció és a túlzott, már-már kaotikus liberalizáció, amit aztán felváltott az állami szuverenitás sérthetlenségét feltételező, „szuverén demokráciára” épülő modell. Oroszországban a liberalizmus és az államkapitalizmus időszakában is folyik a lakosság életszínvonalbeli polarizációja. Az államépítésben, a gazdaság működésében és a társadalompolitikában meglévő különbségek sajátos értelmezést kapnak a gazdaság konkrét szféráiban.

Fehéroroszországban a nagy iparvállalatok privatizációja csak 2002-ben kezdődött el. Az orosz társaságok igyekeznek részt venni e nagyvállalatoknak a privatizációjában. Ugyanakkor az ország legvonzóbb vállalatainak privatizációs sémái elfogadhatatlannak bizonyulnak az érdekelt orosz társaságok számára. Emellett a fehérorosz fél gyakran megszegte az orosz társaságoknak a fehérorosz vállalatok privatizációjában való részvételéről szóló, korábban megkötött megállapodásokat (Beltranszgaz, Krinyica sörgyár), és időszakosan oroszországi tulajdonra akart jogot formálni a Zapad-Transznyeftyeprodukt társaság személyében, amely az oroszországi kőolajtermékek exportját bonyolítja termékszállító-vezetékeken. A Beltranszgaz esetében végül sikerült megállapodni. De a felmerülő problémák arról tanúskodnak, hogy a fehérorosz vezetés lehetőség szerint igyekszik korlátozni a hatalmas oroszországi tőke bejutását az országba és ellenőrzése alatt tartani a legjövedelmezőbb, költségvetési bevételt képző vállalatokat.

A másik éles probléma az Oroszországból beérkező energiahordozók árai és a szállítási költségek rendezésének időszerűsége. Fehéroroszország továbbra is belső árakon szeretne az oroszországi energiahordozókhöz hozzájutni, és termékeivel kíván fizetni értük. Oroszország és Fehéroroszország kétoldalú kapcsolataira jellemző, hogy az Oroszországból szállított energiahordozók vonatkozásában Fehéroroszország igyekszik a geopolitikai és geoökonómiai helyzetéből adódó legnagyobb hasznot megszerezni kedvezményes árak formájában.

Oroszország, az ország külgazdasági politikáját jelentősen meghatározó fűtőanyag-energetikai komplexum hatalmas korporációinak megtestesítőjeként abban érdekelt, hogy a FÁK-országok – így Fehéroroszország – esetében is piacgazdasági feltételeket alkalmazzon az energiahordozók kereskedelmében, és hogy megvonja a mostanáig érvényben lévő árpreferenciákat. Ez lehetővé teszi, hogy az érintett társaságok növeljék bevételeiket és javítsák a pénzügyi helyzetet az új lelőhelyek zord természeti viszonyok közepette történő kisajátításához, illetve a fontosabb csővezetékek szintén szélsőséges körülmények közti lefektetéséhez szükséges jelentős beruházások területén. Ezen kívül az oroszországi állami társaságok érdekeltek abban, hogy ellenőrzésük alá vonják a fehérorosz fűtőanyag-energetikai komplexum legnagyobb vállalatait.

Oroszország és Fehéroroszország között az energetikai szféra vált a konfliktusok fő területévé. Nagy nehézségek árán 2006 végére az országok megállapodtak arról, hogy a Fehéroroszországba szállított gáz vonatkozásában is áttérjenek a világpiaci árakra. 2007-ben a gázszállítás már az 1000 m³-kénti 100 dolláros áron történik, szemben a 2004–2006 folyamán érvényes 46,68 dollárral. Az oroszországi fél beleegyezett abba, hogy a gázár egy részét fehérorosz áruexporttal fedezzék.

Nem kisebb nehézségekkel sikerült megkötni a kőolaj és kőolajtermékek exportjára vonatkozó együttműködési megállapodást, amely lehetővé teszi, hogy exportvámot vezessenek be a Fehéroroszországba szállított kőolajra és annak értékét a nyerskőolaj oroszországi exportvám-értékének kb. 1/3-ban állapítja meg.

Az oroszországi szénhidrogének árának emelkedése maga után vonja a fehérorosz külkereskedelmi mérleg negatívumának növekedését, ami komolyan nyugtalanítja az ország vezetését.

Nagyon nagy nehézségeket okoz a pozíciók egyeztetése a rubel egységes valutaként történő bevezetését, annak kibocsátását és banki támogatási mértékét illetően, valamint a fehérorosz pénznek az Oroszországi Föderáció Központi Bankja által oroszországra való átváltása vonatkozásában. Az egységes valutára való áttérés az államszövetségben belül az önálló pénzkibocsátás és az egységes áfa-számítás (VAT) lehetőségének hiányában lényeges veszteségeket okozhat Fehéroroszország költségvetésének bevételeiben. Ezzel kapcsolatban felmerül az oroszországi pénzügyi kompenzációk kérdése, amelynek összegét a fehérorosz fél 1,5–2 milliárd dollárra becsüli. 2007 végén az orosz fél 1,5 milliárd dollár kedvezményes állami hitelt különített el.

Mind ez idáig nem világos, hogyan fognak fejlődni Oroszország és Fehéroroszország gazdasági kapcsolatai, és hogyan fog felépülni az államszövetség. Az államszövetség gazdasági konstrukciója – amely alapvetően arra épült, hogy az Európába irányuló oroszországi szénhidrogének tranzitjának kedvezményes feltételeit kiváltják az Oroszországból Fehéroroszországba szállított energiahor-

dozók árkedvezményeivel – ingatagnak bizonyult. Az államszövetség létrehozásának katonai-politikai motivációi tovább élnek, de a gazdasági motivációk az erősen központosított fehéroroszországi irányítás fenntartása miatt jelentősen meggyengültek. Az Orosz–Fehérorosz Államszövetség kiépítésének perspektívái nagymértékben függenek attól, hogy a fehérorosz állami szervek mennyire képesek közelíteni országuk gazdasági rendszerét Oroszországhoz. Mostanáig az Oroszországtól való eltérések biztosították Fehéroroszország gazdasági szuverenitását. Az a tény, hogy Fehéroroszország pénzügyi forrásai az energiahordozók kedvezményes árainak a világpiacon árhoz való közelítésével csökkentek – szükségyszerű változásokhoz vezet majd Fehéroroszország gazdaságpolitikájában, de az, hogy ezek hogyan érintik az államszövetség fejlődését, csak idővel derül ki. Ma az ország hatóságai korlátozzák bizonyos lakossági rétegek szociális kedvezményeit, ami érezhető elégedetlenséget okoz. Az viszont biztos, hogy az államszövetség projektjét határozatlan időre befagyasztották. A kivételekkel és korlátozásokkal működő vámszövetség, a tőke határokon átvitelő mozgásának jelentős korlátozásai, a lakosság és a munkaerő eléggé szabad mozgása a határokon át tekintendő az orosz–fehérorosz együttműködés jelenlegi szakasza fő jellemzőinek. Ez az együttműködés nem sorolható sem a nyílt, sem a zárt regionalizmus kategóriájába.

GUAM

1996-ban Bécsben, a hagyományos európai fegyverzet-leszerelési tárgyalások során Azerbajdzsán, Grúzia, Moldova és Ukrajna közös bejelentést tett az egymás közti szorosabb együttműködés szükségességéről. Az együttműködés fő gazdasági projektje a Közép-Ázsia–Kaukázus–Európa közlekedési korridor kiépítése volt. Ezt a projektet 1993-ban az EU kezdeményezte és a TRASEKA nevet kapta. A projekt a résztvevő országok történelmileg kialakult tranzitszerképére épült, különösen a Nagy Selyemút újjáteremtésének elképzelésére. 1997 nyarán Grúzia, Ukrajna, Azerbajdzsán és Moldova aláírták az új szervezet létrehozásáról szóló memorandumot. Ezen kívül az új szervezet tevékenységi köre arra korlátozódott, hogy a tagországok rendszeres konzultációkat folytattak az európai és az euroatlanti szerkezetben végbemenő integráció kérdéseiről, együttműködést szerveztek a szeparatizmus, a vallási fanatizmus és a terrorizmus elleni harchoz és békéltető akciók lebonyolításához.

A szervezethez 1999-ben a résztvevő országok Washingtonban rendezett csúcstalálkozóján csatlakozott Üzbegisztán, ettől kezdve nevezik GUAM-nak a tagországok kezdőbetűi alapján. Ennek a szervezetnek a kialakításában fontos szerepet játszott és játszik ma is az Amerikai Egyesült Államok. 2001 júniusá-

ban aláírták a GUAM alapokmányát (chartáját), amely a szervezet működését szabályozza, és kijelöli annak nemzetközi státusát. A 2002-es csúcstalálkozón aláírták a szabadkereskedelemlről szóló megállapodást. A megállapodást viszont nem erősítették meg a külkereskedelem, a valuta- és vámtörvények egységesítését célzó intézkedésekkel.

2004-ben Üzbegisztán kilépett a szervezetből. 2006 májusában a GUAM-országok kijevi csúcstalálkozóján a szervezetet átalakították a „Demokráciáért és gazdasági fejlődésért” tevékenykedő nemzetközi szervezetté.

Az együttműködés fontos sajátossága, hogy kialakításában kezdetektől túltengtek a politikai motívumok. A GUAM olyan országokat fogott össze, amelyek félték Oroszország hegemoniájától a posztszovjet térségben. Bizonyos értelemben a GUAM egyfajta válasz volt arra, hogy Oroszország és azon országok, amelyek számítottak gazdasági és politikai támogatásra – megpróbálták létrehozni a vámszövetséget és a Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezetét. Figyelembe kell venni azt is, hogy a szervezet tagjai közül Azerbajdzsán, Grúzia és Moldova számára problémát okoz a területi integritás visszaállítása, mivel nemzetközileg elismert államterületükön el nem ismert államok is léteznek. A tagországok másik jellemzője, hogy az EU-val szomszédosak vagy közel vannak hozzá.

Az alapokmány elfogadása óta eltelt évek során bebizonyosodott, hogy a FÁK-ban a GUAM-országoknak nem sikerül az orosz politika alternatíváját biztosítaniuk, mindenekelőtt politikai és gazdasági gyengeségük miatt. Ma a szervezet országai igyekeznek bekerülni az euroatlanti struktúrába.

Ezt a csoportosulást olyan országok alkotják, amelyek az egy főre jutó GDP alapján jelentősen elmaradnak Oroszországtól, Fehéroroszországtól és Kazahsztántól. A GUAM gazdasági potenciálja nagyságrendekkel kisebb, mint az Eurázsiai Gazdasági Közösségé.

2005-ben a csoportosulás régióon belüli kereskedelme a FÁK-országok összes egymás közti kereskedelmének csak 2,2 százalékát adta. Ez sokkal kevesebb, mint az Eurázsiai Gazdasági Közösség hasonló mutatója. 2005-ben a régióon belüli kereskedelem a GUAM-országok összes külkereskedelmi volumenéből 3,2 százalékkal részesedett szemben az EÁGK 12,7 százalékával. Ennek a regionális szerveződésnek a tagjai mindannyian szorosabb kétoldalú kapcsolatokat tartanak fenn Oroszországgal, mint egymással.

A regionális integráció elméletéből kiindulva a GUAM-ot ma már csak feltételesen lehet úgy tekinteni, mint az integráció legalsó fokát. Országait, a FÁK-tagság révén a szabadkereskedelemlről szóló kétoldalú megállapodások kötik össze. Grúzia és Moldova tagja a WTO-nak. A csoport specifikus jellemzője, hogy tagjai nem alkotnak területi egységet. Két elkülönült részre tagolódnak, amelyek egymástól jelentős távolságra helyezkednek el – a kaukázsi rész (Azerbajdzsán és Grúzia) és az ukrán–moldovai rész.

A GUAM legnagyobb gazdasági eredménye az eurázsiai közlekedési korridor megvalósításához kötődik. 1999 áprilisában üzembe helyezték a Baku–Szupsza kőolajvezetékét, amely az Azerbajdzsánban lévő Kaszpi-tengeri kőolaj-kitermelő-helyet kötötte össze a Fekete-tenger grúziai partján található kőolajterminállal. A „korai” Kaszpi-tengeri kőolajnak ez a Grúzián keresztül vezető útvonala konkurencia lett a már működő Baku–Mahacskala–Novorosszjszk kőolajvezeték számára. Az építést az EU pénzügyi támogatásával végezték. Hosszú távon az Kaszpi-tengeri kőolaj bekerülhet az Odessza–Brodi kőolajvezetékbe, amivel Ukrajna szeretné megvalósítani a kőolajtranzitot a működő Druzsba (Barátság) vezetéken keresztül Közép-Európa országaiba, a lengyel Płock–Gdańsk vezetéken és a gdanski kikötőn át pedig Észak- és Nyugat-Európa országaiba.

1999-ben megnyitották a vasúti kompátkelőhelyet Poti (Grúzia) az Iljicscevszk (Ukrajna) kikötők között. Az Ukrajna és Grúzia közti kompközlekedés nemcsak az áruforgalom számára nyitott meg új lehetőségeket direkt módon a két ország között, hanem hosszú távon megvalósítható lesz a teheráru kombinált módon történő szállítása Közép-Ázsiából Nyugat-Európába. Ukrajna volt elnöke, *L. Kucsma* egyik felszólalásában a GUAM-országok kőolaj- és kompprojektjeit a „fekete-tengeri országok fontos nemzetbiztonsági tényezőjének” nevezte.

Ukrajna a GUAM leghatalmasabb láncszeme, de lényegében mintha kívül maradt volna azokon a fontos szállítási projekteken, amelyeket a szervezet kaukázusi részében valósítottak meg. Ilyen a Baku–Tbiliszi–Dzsejhan kőolajvezeték és a Baku–Tbiliszi–Erzerum földgázvezeték. Az első azerbajdzsáni olaját szállító tankert, amely a dzsejhani kikötőből érkezett, 2005-ben rakodták ki. Az eurázsiai folyosó kiépítésében a GUAM kaukázusi részének a fő partnere gyakorlatilag Törökország volt. Ettől függetlenül Ukrajna eszköznök tekinti a GUAM-ot ahhoz, hogy regionális hatalommá válhasson.

Fő gazdasági érdekeltségeiket tekintve Ukrajna és Moldova is Oroszországhoz kötődik. Ebből a szempontból rendkívül fontos, hogy 2002 májusában a két ország megfigyelői státust kapott az Eurázsiai Gazdasági Közösségben. A gazdasági reformok jellege alapján Ukrajna és Moldova áll legközelebb Oroszországhoz. 1999-től Ukrajnát célozták meg a hatalmas orosz társaságok: Gazprom, Lukoil, TNK, Aljansz, Tatnyefty, Szibal, AvtoVAZ, AvtoGAZ és mások, ezek mint az orosz–ukrán kapcsolatok szereplői nagy jelentőségre tettek szert. Moldovában is van lehetőség orosz társaságok működésére, ezek jelentősen befolyásolják a kétoldalú kapcsolatok jellegét. Közülük kiemelhető a Gazprom, a Dionisz-klub, az Alfa-eko és az Aroma.

Az utóbbi években érezhetően javultak Azerbajdzsán Oroszországgal folytatott gazdasági és politikai kapcsolatai. Ez főleg a Lukoil Kaszpi-térségben folytatott politikájának köszönhető. Az oroszországi társaság sok azerbajdzsáni

lelőhely feltárásában vesz részt, körülbelül félmilliárd dolláros befektetéssel. Ennek eredményeként és a két ország kapcsolatainak javulását kinyilvánítandó, aláírták az oroszországi–azerbajdzsáni területre eső Kaszpi-tengeri kontinentális talapzat lehatárolásáról szóló egyezményt.

A GUAM-országok közül Grúziának van a legtöbb problémája az oroszországi kapcsolatokkal. Ez az ország aktívan igyekszik NATO-tagságot szerezni, feltételezve, hogy ezáltal majd vissza tudja hozni saját jogi hatáskörébe Abháziát és Dél-Oszétiát. Grúziának kulcsszerepe van a Kaszpi-térségben kitermelt szénhidrogének Európába történő szállításában, és emiatt az euroatlanti struktúrák széles körű támogatását élvezi. Gazdasági szempontból továbbra is szorosan kötődik Oroszországhoz. De ezek a kapcsolatok fokozatosan gyengülnek. A Nabucco gázvezeték-projekt feltételezett megvalósítása, ami a Kaszpi-tengeri lelőhelyektől Grúzián és Törökországon át vezetne az EU-ba, tovább gyengíti Oroszország pozícióit a Dél-Kaukázus országaiban, de a GUAM-országok gazdasági összefogását sem segíteni. Az EU „energiadiszpécser”-ének funkciói Ukrajnától gyakorlatilag átkerülnek Törökországba, amely EU-tagságra törekszik.

A GUAM olyan regionális együttműködés, amelyben a politikai indítékok jelentős fölényben vannak a gazdaságiakkal szemben. Szervezetként való funkcionálásában életképességét elsősorban az USA-tól kapott pénzügyi és politikai támogatásnak köszönheti. Az USA a szervezetet eszköznek tekinti Oroszország befolyásának korlátozására a fekete- és a Kaszpi-tengeri térségben.

* * *

A posztszovjet térségben zajló regionalizációs és integrációs folyamatok áttekintése megmutatta, hogy az integráció hatékonyabb formáira való áttérést elsősorban a nemzeti érdekek hátráltatják. Ezek az országok fejlődéséből adódó problémák és a megoldásukhoz rendelkezésre álló nemzeti, globális és regionális lehetőségek összevetéséből alakulnak ki. Az országok ezeknek az érdekeknek megfelelően határozzák meg külpolitikai céljaikat és elkötelezettségeiket a nemzetközi szervezetekhez (WTO) és más regionális integrációhoz (EU), továbbá ennek megfelelően döntenek a reformok modelljeiről és a regionális együttműködésben való részvételről.

Mostanáig a regionális együttműködés aktívabb elmélyítésére vagy formájának megváltoztatására rendszerint bizonyos politikai események hatottak ösztönző erőként – mint például a NATO és az EU keleti irányú bővítése, a déli irányból érkező iszlám veszély, a FÁK-országok viszáljai Oroszországgal, a Nyugatnak az a törekvése, hogy alternatív vezetékek építésével gyengítse Oroszország pozícióit stb. Ugyanakkor a választott együttműködési forma álta-

lában nem állta ki az élet realitásaival való kapcsolat szakítópróbáját. Az „egységes gazdasági térségek létrehozására” kinyilvánított célokat nem erősítették meg a nemzeti gazdaságok szükségletei a mélyebb regionális együttműködési formákban, az intézményi divergencia és az aktuális gazdasági ellentmondások pedig ezeket a magas célokat levítették a még minden csoportosulás számára elfogadható szintig – a kétoldalú szabadkereskedelmi övezetek létrehozására korlátozásokkal és kivételekkel. Ez az együttműködési modell egyfajta egyensúlyt hoz létre az együttműködés ösztönzése és korlátozása között. Ez a modell a legnyitottabb a harmadik országokkal folytatott együttműködéshez, ami fontos az új független államok gazdaságának modernizációjához.

II.

TÉRBELI TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI FOLYAMATOK

A FEJLŐDÉS TERMÉSZETI ÉS TÁRSADALOM-FÖLDRAJZI KORLÁTAI

ANDREJ TREJVIS

A fejlődés földrajzi feltételektől való függősége a XVIII–XIX. századi geodeterministák és az első geopolitikusok (Friedrich Ratzel, Rudolf Kjellén, Halford John Mackinder, az orosz eurázsiaiság képviselőinek) témája.¹ Tévedhettek, de ez nem ok arra, hogy – mint azt a XX. század közepének tudományában tették – e feltételeket semmibe vegyünk. Közülük mindössze hármat tekintünk át, úgymint Oroszország fejlődésének és globális pozíciójának a földrajz által állított korlátait.

A földrajzi fekvés és a külső kapcsolatok

A földrajzi fekvés hatással van az ország külvilággal való kapcsolataira és azok belső arányaira. A geográfusok a földrajzi fekvésben különös pozicionális sajátosságot és fejlődési „forrást” látnak, amely egyediséget kölcsönöz, főleg, ha az összes többi vizsgált tulajdonság is azonos jellegű. Az egyediség szellemében a végsőképp jutva fogalmazódik meg az állítás, hogy két azonos fekvés, következésképpen hely, térség vagy ország sem fordul elő. A földrajzi és kiváltképp a gazdaságföldrajzi fekvés (amelybe a szovjet hagyományok az összes emberi alkotóelemet is belefoglalják) történeti kategóriák és változnak. A különféle helyek földrajzi viszonyaiban tipikus, ismétlődő vonások, különböző időszakokban nézve pedig a folytonosság jegyei találhatók.

Az Oroszországi Föderáció és a Szovjetunió pozicionális rokonsága nyilvánvaló. A posztszovjet Oroszország megőrizte a *transzkontinentális*, és ennek

¹Kjellén „természetpolitikája” a kiterjedést, az ország egységességét és a tenger menti fekvést vette számításba. Oroszország az első két tényezőnek nem felelt meg, a fürtszerű brit thalasszokrácia nem volt monolitikus, Németország ennek az ellentéte, és csak az Amerikai Egyesült Államok felelt meg teljesen a Kjellén által megszabott kritériumoknak (*Koloszov – Mirocsenko*, 2001). Az 1910-es éveknek ez az egyszerű tipológiája eléggé megbízható volt, és általánoságban nem veszítette el az értelmét.

megfelelően az óceánok közötti fekvést, és ily módon továbbra is részese annak a világhatalmi trojkának, amelyet a három óceán együtt jelent. Oroszországnak kijárása van a Szovjetunió mind a 13 tengerére és legalább egy nagy kikötővel mindegyiknél rendelkezik (sőt, az Oroszországi Föderáció nem köztársasági jogállású területein keresztül). Ezzel bizonyára be is fejeződik a nagy tengeri hatalmak sorába való tartozás. A mi partjaink a zord Északi-sarkvidék, a messzi Csendes-óceán és az atlanti-óceáni beltengerek. Az északi-sarkvidéki partvonal ugyan Kanadában – a szigetei miatt – hosszabb, de a másik két – a keleti és nyugati – jobban feltárt partszakasz itt is és az Amerikai Egyesült Államokban is jobb megfelelést mutat ezen országok népességi-gazdasági arányaihoz.

Oroszország „tengerisége” a mérték részletezésével írható le. A szövetségi körzetek és a gazdasági nagyrégiók (rajonok) több mint fele (a hétből négy, illetve a 11-ből hét) rendelkezik tengeri kijárással, de ha a leginkább befagyó szakaszok, illetőleg a zárt Kaszpi-tenger egységeivel nem számolunk, csak három-négy. A 89 közigazgatási régióból 22-nek (egynegyedüknek) van tengeri kapcsolata, amely régiók az Oroszországi Föderáció területének a felét, népességének és GDP-jének az egyötödét adják. Ha az előbbi levonást itt is fenntartjuk, akkor számuk 16-ra, területi arányuk 22, népességi arányuk 17 és GDP szerinti arányuk 15 százalékra csökken. Közvetlenül a tengereknél él az oroszok 8-10 százaléka (*Alhimenko, 2005; Lipec – Puljarkin – Slihter, 1999*), azaz kétszer kisebb az arányuk a Föld egészéhez képest. A természeti és közlekedési viszonyok tekintetében a legjobb tengeri kijárása öt-hat régióknak van, emellett az északi és távol-keleti régiók a területi részarány szerint 10–11, a népességi és a GDP részarány szerint pedig egyaránt 2–3 százalékot képviselnek, a nyugatiak pedig rendre 1,6, 11,6 és 9,4 százalékot. Ezekre a térségekre esik a gazdasági teheráru meghatározó része és az összes orosz kikötő teherforgalmának közel kétharmada. A növekedés a balti térségben gyorsabb – leginkább Primorszk új olajkikötőjének köszönhetően –, mint az Azovi- és a Fekete-tenger mellékén.

A világban ez idő tájt a csendes-óceáni kikötők kerültek az élre: a Föld 23, évente 100 millió tonnánál nagyobb forgalmú kikötője közül 17 tartozik ide. Oroszországban nincs ilyen. Novorosszijszk a maga 70 millió tonna éves teljesítményével 45 külföldi kikötőtől marad el, az összes orosz forgalom pedig Sanghaj vagy Szingapúr 420–440 millió tonnájától (a brémai Hajózási Gazdasági és Logisztikai Intézet, valamint az Amerikai Kikötői Hatóságok Társasága adatai 2005-re vonatkozóan). Az 1990-es években Oroszország tengeri exportjának 33–38 százaléka a balti országok, valamint Ukrajna kikötőin keresztül történt (a balti országok kikötői forgalmán belül ez 85–90, Ukrajna esetében pedig 50–55 százalékot tett ki). A saját kikötők fejlesztése, valamint a tarifapolitika miatt e tranzit aránya 20 százalékra esett vissza. A Közlekedési Minisztérium tervei szerint az arány tovább fog csökkenni, hozzávetőlegesen 5 százalékra. Ez

azonban a teheráru fajtájától függ: faáru-kikötőből van elég, de például kőszén-kikötőből nincs.

A szovjet tengeri kereskedelmi flotta összkapacitása az 1960-as évektől végig a 6. volt a világban, időnként csaknem utolérte az USA-ét. Oroszországé ma a 13. az orosz tulajdonú, de a kedvezőbb külföldi zászlók alatt hajózó egységekkel együtt, és a 22. nélkülük. Ugyanakkor az orosz tengeri szállítási igény meghaladja a volt szovjetet. A keresletet külföldi hajókkal elégítik ki.

A Szovjetunió, a világ legnagyobb „halásza” annak idején rászolgált a tengerek ragadozója csúfnévre, minden óceánon működött. Az éves 10–11 millió tonna „szovjet” halból és tengeri áruból 8 millió tonnát az OSZFSZK adott. A XXI. század fordulójára a halászat 3 millió tonnára esett vissza (ez a 8. helyet jelenti a világban). Visszahúzódott a közeli tengerekre, de ezekkel együtt az ország nettó halexportórré vált. Mindazonáltal, sem a halászat, sem az export nem mentes a „vadorzó” jellegtől vagy az „árnyékgazdasági” melléktünetektől.

Oroszország kontinentális talapzata nyersanyagokban gazdag, beleértve a szénhidrogéneket is, amelyek 85 százaléka az Északi-sarkvidék alatt van (legalább 100 millió tonna a Barents- és Kara-tengerben). A partközelségben megkezdett kitermelést lassítják a talapzat státusával kapcsolatos viták, továbbá a jegesedési viszonyok és a magasabb kockázatok. Az olaj és gáz világpiaci árával együtt azonban e nyersanyagok jelentősége is nő.

Ily módon Oroszország formálisan pompás földrajzi fekvése a tengerekkel kapcsolatosan valójában szerény helyet biztosít. Új lehetőségeket keresünk benne, és nem használjuk ki a meglevő szállítási és biológiai erőforrás lehetőségeket, vagy földrajzilag aszimmetrikusan, alacsony hatékonysággal tesszük azt. Ez vonatkozik a szorosan kapcsolódó gazdaságföldrajzi pozícióra is.

Oroszország a Szovjetuniótól megörökölte a *sokszomszédos* helyzetet is az összes szárazföldi vagy tengeri „nagy” szomszédokkal (USA, Japán stb.) együtt. A szomszédok első köre (azok, amelyekkel határvonalunk van) számban még nőtt is, jelenleg 20 ország (az el nem ismert Abháziával és Dél-Oszétiával együtt). Ez világrekord. E pozícióval az is velejár, hogy már a „küszöbnél” sokkal több külső gonddal találkozunk, mint a „geoizolált” országok, vagyis Japán, az Amerikai Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália. Bár manapság bármilyen izoláció viszonylagos, az effajta különbségek nem kevésbé fontosak maradtak. Az orosz államhatár kerülete a szovjetéhez képest kevésbé módosult, ellenben a határ menti közigazgatási régiók száma megháromszorozódott: ma 12 régió és 24 új régió (ebből 11 a Kazahsztánnal közös határnál, amely a világ leghosszabb határvonalainak egyike). A régi határ menti régiók a terület 16, a népesség 8 és a GDP 6,5 százalékát teszik ki, és együtt az új határ menti egységekkel e mutatók együtt rendre 26, 40 és 25 százalékra nőnek.

A határok és a határ mente gyorsan vált népszerű témává nálunk. Régóta kutatja ezt például V. A. Koloszov, R. F. Turovszkij, L. B. Vardomszkij. Nem

tartjuk magunkat e téma szakértőjének, de megkockáztatunk felvetni két megközelítési módot a kérdéskör leírására. Az első a határzónákat, a – csomópontokat és a körzeteket emeli ki (*1. ábra*). Az *északnyugati csomópont* – az európai „Barents-régió” részeként – hadászati-tengeri és erőforrás-ökológiai jelentőségű. A *Finn-öböl góckörzet* gazdasági értelemben elsőrendű, itt van az Oroszországi Föderáció második fővárosa – az Európára nyíló tengeri ablak –, a régi finn és az új észti határ. Élénk vidék, ami nem mondható el a *pszkovi térségről*, habár itt egyszerre három új szomszéd keletkezett. Ellenkező hírű a *kalininyingrádi enklávé*. A térségekhez vezető, a *földrajzi szélességi irányt követő folyosók Fehéroroszországon és Ukrajnát keresztül* haladnak. Emellett a keleti szláv *Brjanszk–Gomel–Csernigov csomóponti körzet* emelendő ki, sajnálatosan gyenge aktivitású gazdasággal és radioaktív szennyezettséggel, és vannak a határovezetek: a *Harkov–Belgorod*, a *Donbassz–Rosztbassz* (az „elmetszett testek” példái) és a *Krím–Tamany* a Kercsi-szoros problémahalmazával.

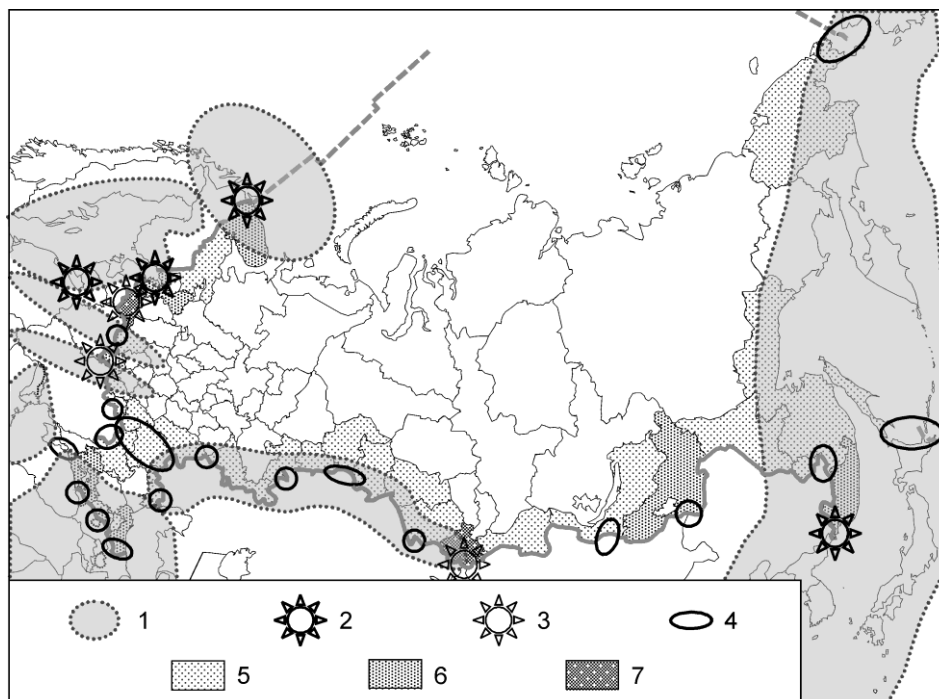
A *Kaukázus térségét* néha a Közel-Kelet északi határszélének gondolják, ahová Oroszország három határvidékkel „épül be”: a *nyugati* a Csernomorszk–Abházia, a *központi* az Oszétiát alkotó és a keleti a Kaszpi-tenger mellékét jelentő területtel. Északra van még egy határvidék, amelyet az *Elő-kaukázusi*, vagy *Volga–Don-torkolat* elnevezéssel illethetünk, ahol az Oroszországi Föderáció területe Ukrajna és Kazahsztán között – a teljes területnagyságot illetően – jelentősen összeszűkül.

Az *orosz–kazahsztáni határsáv* egyediségét a hosszúsága jelenti, a határkörzeteket a közlekedés és a migráció jelöli ki. A Petropavlovszkon át haladó szibériai városközi főútvonal szakaszán már mutatkoznak a problémák. Oroszország, Kazahsztán, Kína és Mongólia határainak az *Altajban való találkozása* „alvó” határ góckörzetet alkot, amely mind a négy ország számára félreeső, egyelőre nem fontos terület. Az Altaj Köztársaság a korábban említett Pszkovi területhez hasonlóan (csak két ilyen térség van Oroszországban) három országgal határos, amelyek közül csak az egyik posztszovjet, a másik viszont egy gigantikus világhatalom. A góckörzet jegyeit a mandzsúriai állomásnál elhelyezkedő *csitai határtérség* mutatja, jöllehet, Mongólia – Kínától eltérően – itt „alig van jelen”, de ide vezet a hajdani „Kjahtai teaút”.

A *távol-keleti övezet* a világ fő óceánjának megszakítatlan vonala által különbözik, a szomszédság pedig világhatalmak, illetőleg egészében a fejlődés földrajzi „lendülete”. Góckörzet itt egy van, a *dél-primorszki*. Emellett van még a *Habarovszki határterület* a különleges határsarok konfigurációjával és a *Szahalin–Kurili határterület*, a három határ menti tengerszorosnak és az északi területekről szóló vitáknak köszönhetően. *Csukcsföld*, Alaszka szomszédja szintén egyedi, és bár nagyon messze van, mégis egyértelmű határkörzetnek számítható.

1. ábra

Az orosz határvidékek geopolitikai zónái, csomópontjai és körzetei

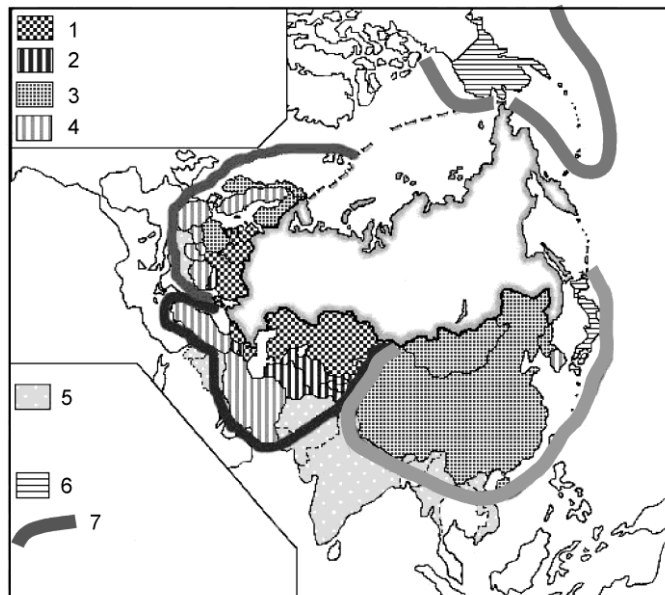
Jelmagyarázat: 1 – Csomópontok; 2 – Aktívak; 3 – Potenciálisak; 4 – Határterületek; 5 – Egy országgal határos; 6 – Két országgal határos; 7 – Három országgal határos régiók.

Forrás: A szerző szerkesztése.

A másik megközelítési mód *Oroszország szomszédos régióinak* elemzése (2. ábra). I. M. Majergojz rendszerezte ezeket a volt Szovjetunió határain, a kor szellemének megfelelően a fő szempontja az úgynevezett „első körű” (közvetlenül határos) és „második körű” (közvetett, a szomszéd szomszédja) szomszéd régióknál a társadalmi berendezkedés volt (Majergojz, 1986).

Oroszország számára jelenleg az a fontos, hogy régi vagy új („távolabbi” vagy „közelebbi”) határmentéről van-e szó. Az orosz szomszéd régiók száma kisebb, mint a szovjeté volt, és nem is teljesen ugyanazok. A szovjet közvetett szomszédos régiók közül a balkáni és az ázsiaiak közül a Szíriától Vietnámig terjedő kör formálisan nem számíthat orosz szomszéd régiónak vagy csak nagyon távoli módon.

2. ábra

A Szovjetunió és az Oroszországi Föderáció szomszéd régiói

Jelmagyarázat: 1 – A volt Szovjetunió első körű szomszéd régiói; 2 – A volt Szovjetunió második körű szomszéd régiói; 3 – A Szovjetunió és az Oroszországi Föderáció első körű szomszéd régiói; 4 – A Szovjetunió és az Oroszországi Föderáció második körű szomszéd régiói; 5 – A volt Szovjetunió második körű szomszéd régiói, amelyek nem azok Oroszország számára; 6 – A Szovjetunió és az Orosz Föderáció tengeri szomszédai; 7 – Szomszéd régiók és azok összevont övezetei.

Forrás: A szerző szerkesztése.

A négy szomszéd régióövezet közül csak a délnyugati esetében kölcsönös az Oroszországi Föderációval való közelség, a többiek számára Oroszország kevésbé fontos, mint azok Oroszország számára (*1. táblázat*). A partnerek külkereskedelmi potenciáljának kölcsönös használati együtthatója, azaz a tényleges forgalom aránya az összes (a partnerek világkereskedelmi súlya és az egymás közötti távolsága alapján a gravitációs modellek logikája szerint) becsült összforgalmon belül láthatóan a nyugati és délnyugati irányokban magasabb. Északkelet és a Távol-Kelet erőteljesebb kapcsolatú, mint Európa, és az oda irányuló export is körülbelül ugyanakkora, ami nem megfelelően tükrözi az Oroszországi Föderáció külkereskedelmi földrajzát, a hagyományok és a belső aszimmetria miatt. Ugyanis az európai országrész területi aránya az Urállal együtt ugyanakkora, mint volt a Szovjetunióban (egynegyed), a népességé pedig (négyötöd) még nőtt is: azaz a nyugat–kelet aszimmetria erősödött.

1. táblázat
Oroszország szomszédos régiói és a velük folytatott kereskedelem a XXI. század elején¹

Régió övezetek	A közvetlen és közvetett szomszéd régiók száma ²	Terület, millió km ²	Népesség, millió fő összesen az összesenből az Oroszországi Föderáció népessége ³	Az Oroszországi Föderációban a szomszéd országok népessége, millió fő ³	Az övezetek GDP-je, milliárd dollár	Az övezetek külkereskedelmi forgalma, milliárd dollár	Oroszország az övezetekkel, milliárd dollár	Az övezetek aránya Oroszország külkereskedelmi, milliárd dollár	Oroszország aránya az övezetek külkereskedelmi, százalék	Együttható ⁴
Nyugati (Észak- és Kelet-Európa)	15 (16)	3,3	258	12,4	4 123	1 990	75	37,6	3,8	1,4
Dél nyugati (Közép- és Nyugat-Ázsia)	10 (13)	6,6	210	8,0	1 135	178	16	8,2	9,2	2,8
Délkeleti (Kelet-Ázsia) ⁵	5	11,6	1 493	0,1	10 715	1 850	20	9,9	1,1	0,8
Északkeleti (USA)	2	19,3	323	1,5	11 585	2 432	9	4,3	0,4	0,5
Együtt	32 (36)	40,8	2 283	22,0	27 558	6 450	120	59,9	1,9	1,6

Megjegyzések: 1 – Az adatok több év (általában 2001–2004) átlagában számolva; 2 – Zárójelben az el nem ismert államokkal is számolva.

3 – Statisztikák és szakértői becslések alapján; 4 – A partnerek külkereskedelmi potenciáljának kölcsönös használati együtthatója: a tényleges részarány az összes számított forgalom belüli; 5 – Oroszország Kínán keresztül távolabbi közvetett szomszédai (Nepál, Buthan, Mianmar, Laosz, Vietnam) nélkül.

Forrás: A szerző szerkesztése.

A Szovjetunió világkereskedelemhez való hozzájárulása ötször kisebb volt, mint a világ GDP-jéhez. Ugyanakkor az OSZFSZK teljes forgalmán belül szovjet áron 56–58, világpiaci áron számítva pedig 60–61 százalékra nőtt 1990-re a köztársaságokkal folytatott kereskedelem.

A nyers- és fűtőanyag a Szovjetunióban 3-4-szer olcsóbb volt, mint a külföldön, a fogyasztási cikkek meg drágábbak. Az „anyaország” önnön kárára látta el „gyarmatait”, ami a dolog lényegét tekintve ezek nyersanyag függőségében nyilvánult meg. De azért minden szövetségi köztársaság úgy gondolta, hogy ez az, amivel ő tartja el a többi.

A Szovjetunió szétesése után Oroszország az elsők között alakította át külkapcsolatait a távolabbi külföld irányába: ennek a részaránya hamarosan meghaladta a 80 százalékot, ebben az értelemben a távolabbi külföld számunkra „közelebbi” lett, mint a közeli. Korábban az OSZFSZK az összes (szovjet) köztársaság fő partnere volt, ma csak három-négy az (az olajimport miatt 7-9-é); Oroszország hasonlóképpen ma az egyik fő üzletfele a volt Szovjetunió két szomszédos államának, Finnországnak és Mongóliának. A forgalom aszimmetrikus: Oroszország részaránya a volt szovjet köztársaságok kereskedelmében magasabb, mint azoké az orosz összforgalomban (3. ábra). Az előbbi nőhetett, például Fehéroroszország esetében, az utóbbi azonban csak visszaesett. A forgalom a „nagyokkal” másképp aránytalan. A korábbi Európai Unió (EU-15) Oroszország forgalmán belül közel 50 százalékos arányt képvisel, ám Oroszország az EU-15-n belül csak 1,5 százalékot; az USA részaránya Oroszország esetében 3–4 százalék, fordítva 0,4–0,5 százalék; a Japánnal és Kínával folytatott kereskedelemben a hasonló irányú arány különbségek háromszorosak. Ez utóbbiak még érthetőek is. Ám Oroszország népessége az EU-15 népességének 39 százaléka, de a külkereskedelmi forgalma az EU-15-ök összforgalmának csak a 4 százaléka. Megelőzve Belgiumot és Spanyolországot, a világgal folytatott kereskedelmünk utolérte Svájcét. A külföldi közvetlen befektetések (FDI) terén Oroszország nemrég megelőzte Portugáliát és Chilét. A fejlődés jelentős. Tény, hogy az orosz export régóta nagyobb, mint az import, és ez az ország pénzügyi helyzetét kedvezően érinti.

Az 1991–1992-es és 1998–1999-es válságos évek visszaesése tükröződött a külkereskedelemben, illetőleg annak a gazdaságra gyakorolt hatásában is. A hatás az árak és a valutaárfolyamok függvénye volt (4. ábra).²

De nemcsak a mennyiségi jellemzők fontosak. A külkereskedelem minőségi szerepe jelentős a gazdaságban. Ez import (beruházási, élelmezési, technológ-

²L. B. Vardomszkij becslése szerint az exportra kerülő szárazföldi mélyművelésű alapanyag kitermelés jövedelmezősége a jelenlegi vásárlóerő paritásos folyó rubel árfolyam legalább másfélszeresét igényelné, a csökkenése pedig – ahogy az 1997–1998-ban történt – egyenesen válsághelyzetet teremt.

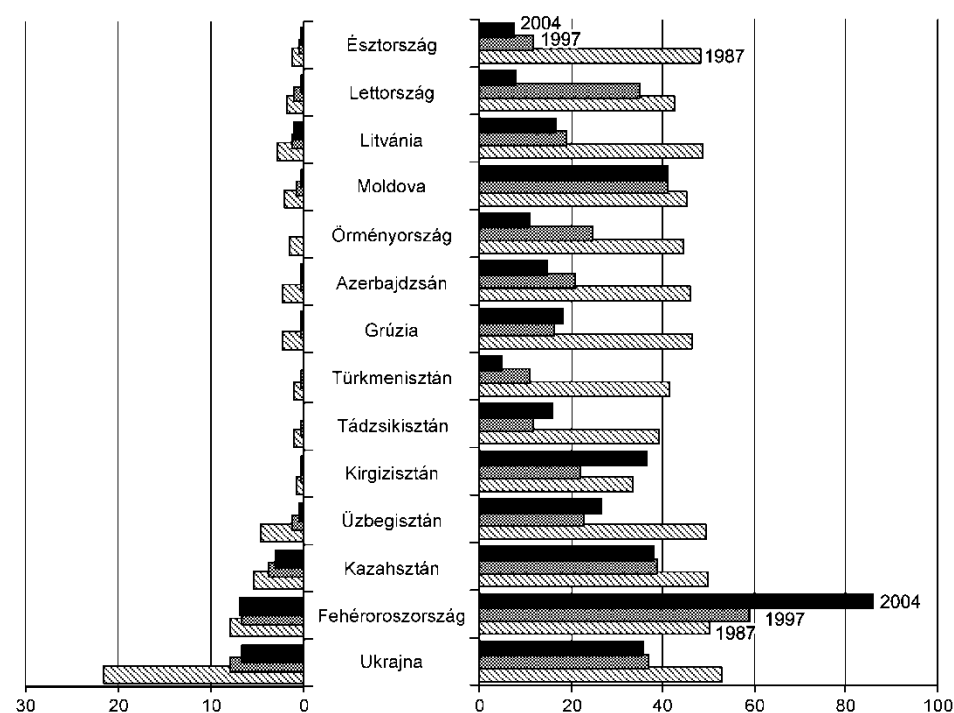
giai) és export (konjunkturális, valuta- és költségvetési) függőség is. Érzékenyebbé teszi nagyzási és üldöztetési mániáinkat. Mindenkit nyugtalanít a szélsőséges piac, partner vagy konkurens, valamiféle szuperprojektre van szükség, hogy túljussunk rajtuk. Az „átjáró” letéteményes országának nincs módja arra, hogy transzeurázsiai földrajzi helyzete minden oldalát jobbá tegye, az abban rejlő korlátok felerősödhetnek, ahelyett, hogy – bár az teljességgel reális lenne – a helyzet ösztönző elemeit lehetne jobban hasznosítani. Ahogy A. N. Piljaszov (2003) megjegyezte, a helyzet következménye – a szokásostól eltérően – az, hogy összetettebb intézményi felkészültséget követel meg, amely ugyan kevésbé koncentrált, de kevésbé nagy leterheltségű, és elvileg lényegesen hosszabb ideig és biztonságosabban képes működni.

3. ábra

*Oroszország kereskedelmi kapcsolatainak aránytalanságai
a volt szovjet tagköztársaságokkal, 1987–2004, százalék*

a) A volt tagköztársaságok részaránya az orosz kereskedelemben

b) Oroszország részaránya a volt tagköztársaságok kereskedelmében

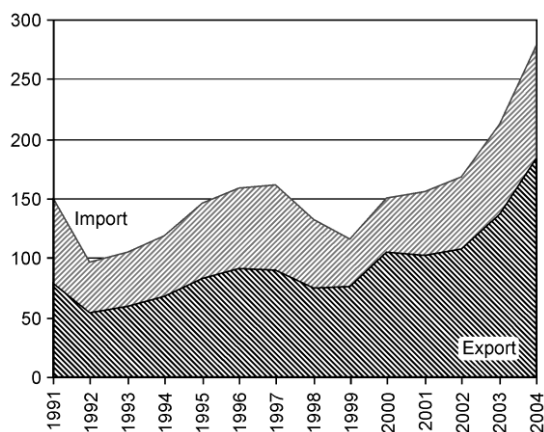

Forrás: A szerző szerkesztése.

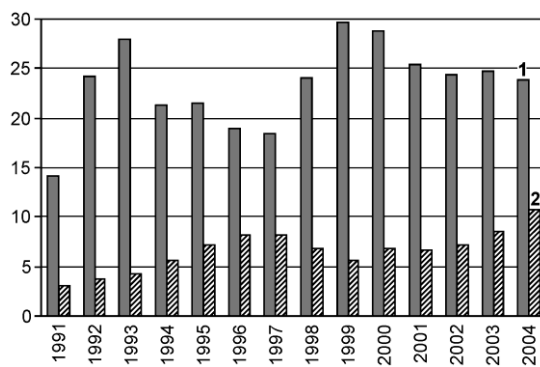
4. ábra

Az orosz külkereskedelem fejlődésének néhány jellemzője

a) Az export és az import változása, 1991–2004, milliárd dollár

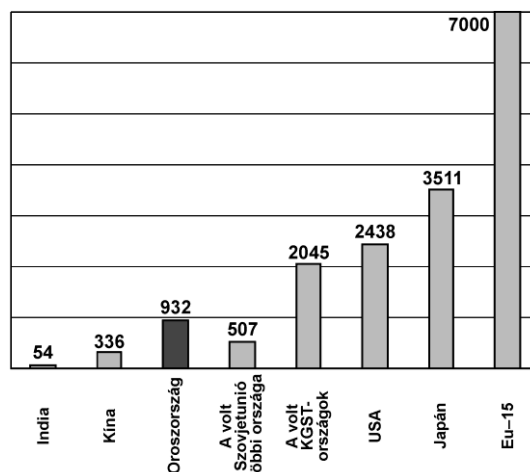

b) A külkereskedelemben realizált GDP arányának változása Oroszországban, 1991–2004, százalék

Jelmagyarázat: 1 – GDP folyó áron és árfolyamon;
2 – GDP vásárlóerő-paritáson (PPS).

c) Az egy főre eső export, USA dollár, 2004

Forrás: A szerző szerkesztése.

A tér méretei és problémái

A nagy országok típus problémája Oroszországban igen élesen jelentkezik, eljutva egészen addig a kérdésig, hogy a tér és benne a távolság maga valóban előny vagy inkább létező szerencsétlen körülmény. Futólag ismét pontosítsuk a méreteket. A Szovjetunió területe egynegyedével volt nagyobb, mint az Oroszországi Föderációé. A feltárt, gazdasági értelemben valamilyen módon hasznosított terület aránya kétharmad volt (ennek 72 százaléka hasznosított erdő és időszakosan igénybe vehető legelő), a lakhatóvá tett tér ellenben csak a összes terület felét teszi ki. Oroszországban az összehasonlítható arányutatók ugyan alacsonyabbak és csökkennek, még ha az extenzív módon használható terület nagysága 8–10 millió km² is, ami Kanada teljes területe – amelyen belül a lakott mintegy 7 millió km² –, és majdnem akkora, mint Ausztrália.

Oroszország területének mintegy a harmada alkalmas az életfeltételek hatékony kialakítására (legfeljebb 2000 méter tengerszint feletti magasság és –2° C évi középhőmérséklet) és e méretmutató alapján a 2–4. helyet foglalja el a világban.³ A lakhatóvá tett területek átlagos népsűrűsége valamivel több, mint 20 fő/km², a többié ennek a tizede.

³ És nem az ötödiket, ahogy azt például A. P. Parsev (2001) gondolja. Hiszen a többi ország esetében sem a teljes, hanem csak a lakható vagy ténylegesen lakott területtel kell számolni, és el kell tekinteni például az ausztrál sivatagtól vagy az Amazonas őserdeitől stb. Hozzávetőleges számí-

Úgy tűnik, az ország benépesülése meglehetősen aránytalan. De nem oly módon, ahogy azt a három nagy országgal való egyszerű összehasonlítás mutatja, amelyeknél a területi egységek száma közel azonos. A részletek és az alapvonások fontosak (2. táblázat). Amint az a táblázatból is kitűnik, az orosz nagyrégiók (körzetek) a területük nagyságát illetően erősebben, a népességszám-különbségek standard statisztikai mérőszámai szerint kevésbé különböznek egymástól, mint a többi országban, még akkor is, ha „kanadai módra” Szibéria egészén belül elkülönítjük az északi részt a délitől, és ezáltal hangsúlyosabbá tesszük az eltéréseket. Noha jelenleg a kontrasztok nőnek, az oroszoknak mégsem kell valamilyen területi szegletben összesűrűsödniük, megadatik nekik, hogy a maguk „szárazföldi óceánjában” szétterüljenek, nem kevés ösztönzést adva az érintett térségeknek.

2. táblázat

A nagy országok benépesülésének egyenlőtlenségei a fő körzetekben

Mutatók	Oroszország		Kína		USA		Kanada			
A körzetek száma	11 ¹		12 ²		12 ³		10 ⁴		11 ⁵	12 ⁶
A körzetek területének										
szórási együtthatója	13,3		8,1		8,7		4,6		9,4	4,5
maximum/minimum hányadosa	37,1		28,5		20		13		55,3	36
A körzetek évenkénti népességének	1989	2003	1989	2003	1986	2004	1985	2002	1986	2004
szórási együtthatója	2,5	2,8	3,6	4,0	4,6	4,8	3,4	3,3	14,7	16,8
maximum/minimum hányadosa	5,1	5,8	14,9	15,3	115	109	26,5	24,2	366	422
A körzetek népsűrűségének										
maximum/minimum hányadosa	49	59	144	195	283	278	137	145	947	1313

Megjegyzések: 1 – Nagy gazdasági körzetek (a Kalinyingrádi terület az Északnyugati körzetben szerepel); 2 – Alternatív körzetek az Orosz Föderáció keleti részén: Észak-Szibéria, Északkelet, Dél-Szibéria, a Bajkálon túli terület; 3– Együtműködési körzetek; 4 – A Népszámlálási Iroda körzetei, Alaszka és Hawaii (együtt); 5 – Tartományok (Új-Skócia együtt a Prince Edward-szigettel) és területek.; 6 – Ugyanaz, Nunavut új területével kiegészülve.

Forrás: Az országok regionális statisztikái.

Hajdanán a hatalmas nyílt térségek Oroszországot érintetlenné, egyszeres-mind hozzáférhetetlenné és járművel járhatatlanná is tették. E sajátosságok értékelése persze változott. A helyzet dramatizálása a XIX. század első felében volt jellemző, amikor P. Ja. Csaadajev Oroszországot a mérhetetlenül nagy terek termékeként írta le, ahol sok a földrajz és kevés a történelem, amikor A. Sz.

tásaim szerint a mai Oroszország ebben az esetben Kína és az Amerikai Egyesült Államok mögé kerül, de semmiképpen nem marad le Braziliától.

Puskin, P. A. Vjazemszkij, sőt I. Miklós cár is elátkozta az utakat, az utazást és az ország kiterjedését („miért örüljünk, és miért dicsekedjünk azzal, hogy olyan elnyújtott világban fekszünk, ahol gondolat és gondolat között ötezer verszta van”). Marquis de Custine utazási paradoxonát ekként fogalmazta meg: „Oroszországban nincsenek távolságok, mondják az oroszok ... de a szomorú tapasztalat bennem ennek éppen az ellenkezőjét erősíti meg: csak a távolság az, ami létezik Oroszországban. Itt semmi más nincs, mint a néptelen síkságok, amelyek mindenfelé nyújtóznak” (idézi Prosztranzstvo Rosszii, 1994. 14. és 33. o.).

Miért pont ekkor látszott az ország úttalan pusztaságnak? Azért, mert lemaradt a vasútépítésben, amely az idő tájt Európában már lerövidítette a távolságokat. A hiány érzete – ahogy az lenni szokott – a kellemetlen összehasonlítás nyomán tör fel. Mindamellett ez volt az orosz óceáni korszak, az Antarktiszra, Amerikára és a Távolságra való nyitás kora: a fél világot behálózó part menti hajózás akarva-akaratlanul helyettesítette a nehézkes szárazföldi utazást és ez nagy lökést adott a tengeri hajózásnak. A XX. századra a vasútépítéssel a hiányérzet csaknem teljesen eltűnt. Újabb megjelenése megint csak nem magából a fizikai távolságból fakad, hanem annak elavult leküzdési lehetőségeiből.

Az ország egyik végéből a másikba vonaton eljutni az egész év során könnyű, de autóval továbbra is nehéz. A vasúti teheráru-fuvarozás tízszerese a közútinak (Kínában a 2,5-szerese, az Amerikai Egyesült Államokban pedig csak 30 százalékkal magasabb); a személyszállításban közel azonos a súlyuk (az USA-ban és az Európai Unióban erős a közúti forgalom dominanciája). Megrekedtünk a vasúti korszakban, amely lassú és technikailag sem a legjobb. Ez a legfőbb nemzeti közlekedési mód, jóllehet, az 1990-es években a teheráru-forgalom a hatodára esett vissza, a személyszállításé ellenben csak a felére.

Amennyiben a nagy kiterjedésű tér „ragadósága” erősödött, mi lett ennek a következménye? A kérdés megválaszolása nem egyszerű. D. Malinovszkij, a Moszkvai Állami Egyetem hallgatója munkájában a Moszkva és a régióközpontok közötti vasúti tarifátávolságokat az 1985. és a 2001. év (ekkor vezették be az új tarifarendszert) személyi jegyárainak összehasonlításával vizsgálta. Kiderült, hogy az ország a „gazdag” moszkvaiaknak vált elérhetőbbé, a vidéken lakók többsége számára pedig a Moszkvába történő utazás 1,5–3,5-szeresen drágább 2001-ben, mint volt 1985-ben. A keleten lakóknak – a Bajkálon túli területtől a Tengermellékig – a menettérti jegy ára néhány havi jövedelmüket teszi ki. A főváros csak Szentpétervár, a Szamarai terület és az olajtermelő Ob-mellék számára került közelebb, ahol a jövedelmek magasabbak.

Nagy sebességű vasúti kapcsolat egyelőre csak a Moszkva–Szentpétervár, illetve a Moszkva és a szomszédos területi központok közötti vonalakon van (villamosított pályán expressz járatok). Moszkva háromórás elérési izokronja valamelyest meghaladja a 200 km-t (Rjazany, Kaluga, Tver, Vlagyimir távolsága ez), illetve az Oktyjabrskaja vonalán a 300 km-t (Bologoje). Ugyanakkor

Párizsból három óra alatt el lehet jutni Amsterdamba, Kölnbe, Frankfurtba, Marseille-be, Bordeaux-ba, Londonba (a Csatorna-alagúttal az idejutás egy órára rövidült), 600–800 km-t megtéve (5. ábra).

A Moszkvához legközelebb fekvő milliós nagyváros Nyizsnyij Novgorod (450 km), ahová az utazás általában hét óra. Végzetesen nagy idő az ország magcentrumában: megfordulni nem lehet egy nap alatt, de alaposan sem tudja kialudni magát az utas. Nem minden ok nélkül árnyékolja be a két város viszonyát a Nyizsnyij Novgorod által táplált Moszkvával szembeni ellenszenv, amely az olyan régi fővárosi ellenlábások, mint Rjazany vagy Tver esetében ma már kevésbé él.⁴ Többek között indokolt lett volna a Volga-vidék fővárosát kommunikációs módon közelebb vinni Moszkvához úgy, hogy bekapcsolják a főváros műholdas rendszerébe. Erre legalább annyira rászolgált, mint Szentpétervár. A telekommunikáció, mint az információs tér egyesítésének eszköze különösen fontos ott, ahová a tökeigényes közlekedés nem tud eljutni, és ahol a geodeterminizmus igazsága kevésbé vitathatónak tűnik.

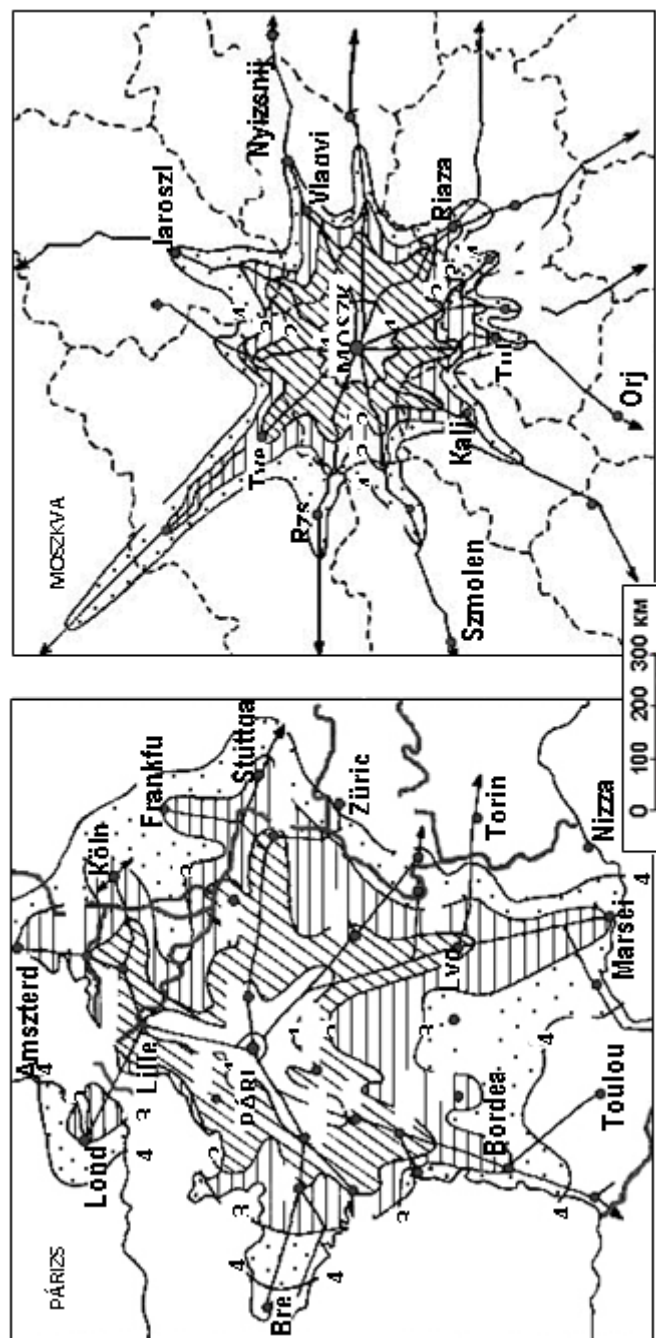
Persze az infokommunikáció nem csodaszer. Oroszországnak a nagy szét-szabdalt térben minden tekintetben egyöntetűen kell fejlődnie, és az ebből adódó nehézségeket indokolatlan lenne lebecsülni.

Oroszországban nagy a gazdaság szállítási igényessége: az összes fajta teheráru-forgalom viszonyát a GDP-hez jól érzékelteti az, hogy egy dollár bruttó hazai termékre 2,5–3 tonnakilométer jut az új évezred elején, miközben ugyanez a mutató Kínában, Ausztráliában, Kanadában, Ukrajnában 0,7–1, az USA-ban 0,55, Európában és Japánban pedig mindössze 0,2–0,4. Azon országok közül, amelyekre adatokkal rendelkezünk, Kazahsztán hasonlít leginkább Oroszországra. Ezzel a mutatóval korrelál a funkcionálisan kapcsolódó magas energiaigényesség is. Ez egy alapvető ok a belföldi kontinentális gazdaságföldrajzban, az export földrajzában és a szállítási távolságban is, amely csak a tengeri szállításnál indult csökkenésnek amiatt, hogy a fontos piacainkra történő szállítást átengedtük a külső fuvarozóknak. A vasúti szállításban az átlagos távolság körülbelül 1330 km és növekvő, a csővezetékesben 2,3 ezer km (ez Oroszország területének a számított sugara) és szinten marad, a légi fuvarozásban pedig még kétszeres. A szállítási igényes export számára ez hátrány, ám az ország hagyományos értelemben vett egységére talán még előny is lehet, amennyiben növeli a különböző országrészek kölcsönös függőségét.

A népesség mozgékonyasága nem túl magas: az egy lakosra jutó személyforgalom 2002-ben kétszeresen meghaladta Kína mutatóját, de 9-szer kisebb, mint az USA-ban, 4–6-szor, mint Európában, Japánban, Kanadában és hozzávetőleg

⁴Meg kell jegyezni, hogy ezek személyes, részben a televízióból származó benyomások. A három város és Moszkva közötti „tömeges” viszonyt értékelő kérdőíves felméréssel még nem találkozunk.

5. ábra *Átlagos utazási idő Párizsból és Moszkvából óraban a XXI. század elején*

Forrás: A szerző szerkesztése.

megfelel a kazah és ukrán értékeknek. Az orosz mutató nem annyira a tömegesség, mint inkább az utazási távolság miatt növekszik (vasúton 865, repülővel 2080 km az átlag). Korlátozó tényező – mint ahogy arról korábban már szó volt – a népesség szegénysége és az immobilitás egyéb okai, együtt a földrajziakkal.

A korlátozó faktorok teljes csokra – klíma és távolság, szállítási és fűtőanyag-energetikai utak és hálózatok, tarifák stb. – hozta létre az északi szállítások problémáját, amely különösen éles az Oroszországi Föderáció távoli északkeleti részén. A természeti kényelmetlenséget a Tajmír, a közlekedésit meg Evenki körzet és Szahalin támasztja. A szovjet időkben a tarifakorlátok olyannyira jelentéktelenek voltak, hogy a belorusz burgonyát Csukcsföldre szállították. Piaccgazdasági körülmények között a tarifák rendkívül megnöttek és világossá tették az „észak” rétegződését: a gyengék képtelenek külső segítség nélkül megszervezni a kapcsolataikat (*Luzin – Vasziljev, 1998; Arbatov et al., 2002*).

A „szörnyű orosz éghajlat” és az új geodeterminizmus

Az amerikai földrajz klasszikusa, R. Hartshorne a determinizmus problémájában nem látta a praktikus értelemben vett akaratnak a külső korlátokat áttörő emberi szabadságát, mert az a hit kérdése (*Harvej, 1974*). Amikor azonban a nemzet válaszut elé kerül, és újra kell értékelnie a lehetőségeit, fejlődésének hajtóerőit és határait, ez a probléma hirtelen időszerűvé válik.

Közismert, hogy Oroszország hatalmas ország, zord természettel, de gazdag erőforrásokkal (hiszen minden más feltétel mellett az erőforrások annál bővebbek, minél kiterjedtebb a terület és minél kevésbé feltárt az). Ám az e tényekből adódó következtetések már különválnak. D. Sz. Lvov akadémikus Oroszország két gazdasági arculatát rajzolta meg: a kilátástalan csőd országáét és a természet által leggazdagabbá tett országét. Az elsőt félhivatalosnak, a másodikat az orosz polgárok előtt szándékosan eltitkoltnak gondolta (*Lvov, 2001*). Más a véleménye *A. P. Parsevnek* (2001), akinek „Oroszország miért nem Amerika” című könyve világos példázata az új geodeterminizmusnak. A könyv tézisei röviden az alábbiak:

- 1) Mi ott építettünk országot, ahol senki sem lakott. Ilyen hideg sem Skandináviában, sem Kanadában nincs; Alaszka üdülőhely Csukcsföldhöz képest és így tovább. Oroszország különbözőségét bármely más országhoz képest éppen az éghajlat és a távolságok adják.
- 2) A szállításra, energiára, az épületek fűtésére, a ruházatra stb. fordított költségek megrágitják a termelést és versenyképtelenné teszik azt az

örök nyár országaihoz viszonyítva. Az orosz gazdaságba semmilyen erővel sem lehet tőkét bevonni, a tőkevonzó képesség hiánya nem szüntethető meg „a januári átlagos hőmérséklet növelésére vonatkozó törvény hiányában”.

- 3) Ezért a reformok tönkretették Oroszországot (ha a reformerek ezt nem tudták, akkor idióták, ha tudták, akkor pedig bűnösök). Az alapok elhasználódásával, a készletek felélésével és a nyersanyagjárdék külföldre menekítésével elhal az ország. Tilos volt nyitni a világra, de még nem késő bezárkózni. Az orosz piacnak izolálódnia kell a világpiactól, meg kell tiltani a kimerülő erőforrások és a tőke kivitelét.⁵

A fröcsögő (vagy élesen kritikus – ez ízlés dolga) stílus megtűzdelve a Gajdar parancsára történő besúgás manírijaival és a CIA Oroszország elleni összeesküvése teóriáival, megnehezítette Parsev könyvének tudományos megvitatását. Az óceánon túlról jövő válasz, a F. Hill és C. Gaddy által jegyzett „Szibéria átka” sem volt külön (Hill – Gaddy, 2003). Oroszország éghajlatának értékelésekor – visszhangozva Parsevet – az ország (átvitt értelemben is vett) „megfagyásának” bűnét a szovjet tervgazdálkodási rendszer nyakába varrják.

Tehát, igaz-e Parsev első tézise és miért: azért, mert Oroszország annyira hideg, vagy azért, mert Oroszország úgy népesült be és úgy vette birtokba a területét, ahogy? Az éghajlati paramétereket eleve mint *átlagos terület szerinti* és *átlagos népesség szerinti* mutatókat számolunk, a lehető legkisebb területi egységekkel és népességükkel kalkulálva, kimutatandó, hogy az éghajlat mennyire „hideg” a terület, valamint a lakosok számára. Rögtön adódik a válasz: Parsevnek általában véve igaza van. De Hill és Gaddy sem téved: az éghajlati sajátosságokat felerősíti a betelepülés jellege (3. táblázat).

Az átlagos hőmérsékletek a terület és a népesség szerint (rendre $-5,5\text{ }^{\circ}\text{C}$ és $+2,8\text{ }^{\circ}\text{C}$) $8,3\text{ }^{\circ}\text{C}$ -kal különböznek. Oroszország európai részén, mint Svédországban a terület szerinti átlag hőmérséklet $+2,2\text{ }^{\circ}\text{C}$, de a svéd lakosok közel egy fokkal „melegebben” élnek. Kanada területére az átlagérték $-4,4\text{ }^{\circ}\text{C}$, de a kanadaiak átlagosan $5,8\text{ }^{\circ}\text{C}$ mellett élnek: a különbség több, mint $10\text{ }^{\circ}\text{C}$. A fagy időszaka Kanadában és Oroszországban több mint 200 napot tesz ki. A legalább fél évnyi hosszú télnek kitett földterület aránya Kanadában 73, nálunk 69 százalék, az ezt elszenvető lakosságé pedig 2,5 százalék (a 8,5 százaléknyi oroszral szemben). Az átlagos kanadai ember számára a tél 125 nap hosszú, az oroszé 143 (az európai részen 133), a svédé pedig 94. Kanadában és az Oroszországi Föderációban ilyen telek általában a délnyugati körzetekben (Vancouver, illetve

⁵Igaz, Parsev azt írja, hogy a teljes autarkia nem lehetséges, és hogy ő a piac híve, de alapjában a belső piacért küzd. Az ő szakavatott és következetes piacértő ideálja Sztálin, akinek az idejében minden működött és kiegyensúlyozódott. Érthető, miért vetették el oly sokan Parsev gondolatait.

Krasznodar környékén) szoktak előfordulni, ahol a népesség 13, illetve 9 százaléka él.

3. táblázat

Oroszország, Kanada és Svédország „északisága” és éghajlatának zordsága

Mutatók	Oroszország		Kanada	Svédország
	teljes terület	európai rész		
Az északi szélesség átlagos koordinátái, kerekítve, fok				
Terület	60	58	55	62
Népesség	54	54	47	60
Átlagos évi középhőmérséklet, °C				
Terület	-5,5	2,2	-4,4	2,2
Népesség	2,8	4,3	5,8	5,2
Tartós fagyos időszak (<0 °C), nap				
Terület	205	155	208	138
Népesség	143	133	125	94
A 10 °C-nál nagyobb napi átlag hőmérsékletű időszak hőmérséklet összege				
Terület	1073	1759	903	1347
Népesség	2020	2153	1685	1819

Forrás: A szerző számításai.

Oroszország és Kanada területe csaknem egyformán hideg, de a kanadai Északi-sarkvidék gyéribben lakott, mint az orosz, a népesség a kanadai déli határ felé tömörül, és mind a lakosság, mind a mezőgazdasági szektor számára az éghajlat így melegebb. Ugyanakkor Oroszország éghajlata kontinentális, meleg nyarakkal, amely több kultúra – beleértve a gabonát is – északra való mozgását ösztönzi, jóllehet, alacsonyabb termésátlaggal. Az 1990-es években a gabona termésátlaga 2–4-szer volt kisebb, mint a svéd vagy észak-amerikai; azóta sikerült újra elérni a korábbi szovjet szintet, amely nem sokkal marad el a kanadai mögött. A hőmérséklet mellett a nedvesség is fontos tényező. Összehasonlítva a Szovjetuniót a teljes Észak-Amerikával, az agrárgeográfusok azt találták, hogy a nedvesség terén is kedvezőbb Észak-Amerika klímája, mert nálunk rossz a meleg és a nedvesség együttes megléte: ha az egyikből sok van, akkor a másikkól kevés. Az Oroszországi Föderációban a meleg és a nedvesség kedvező együttese ötször kisebb megjelenésű, mint Észak-Amerikában (*Field*, 1968 és mások). Parsev idézi L. V. Milov kutatási eredményeit az éghajlat és a művelési szezon rövidegének a terméseredményekre gyakorolt hatása terén, de e két

tényező mellett valahogy elsikkadt az a tény, hogy a mérsékelt kontinentális szárazság a legjobb termőképességű talaj kialakulását segíti. Ez ösztönzőleg hat a népesség megtelepedésére a regisztrált mezőgazdasági földek övezetében, ahol az életkörülmények is jobbak (6. ábra).

Az éghajlati különbségeinket Parsev szörnyűnek találja. De mivel jobb az észak-atlanti partvidék, ahol a nyár és a tél egyaránt nedves és hűvös? Igaz, a tengeri klíma nem ismeri az aszályt, ellenben a száraz hideget könnyebben elviselik az emberek. Ez azt is megmagyarázza, hogy a népesség és a földművelés miért nyomult be oly mélyen a szárazföld északi részeibe is. Nem véletlen, hogy ez az oroszok számára is „egészséges”. És fordítva. Parsev egyik fejezete mottójául a kerékpározás egy tréfás szabályát választotta: „függetlenül attól, merre mész, hegynek fel vagy széllel szemben” (Parsev, 2001. 68. o.). No de ez a tudatlanság melletti utazás (futás, úszás). És ha nem tanulsz, a helyzeted reménytelenné válik. Parsev ezt a következőképp írja le: „Oroszország körülményei kapcsán ezt mindenki tudja, miként a gazdaság hatékonytalan voltát is ismeri, de nem hajlandó párhuzamba vonni a jelenségeket, és azt sem szereti elfogadni, hogy valami megváltoztatása lehetetlen” (110. o.).

Nyugati determinista kollégái, F. Hill és C. Gaddy arról próbálnak meggyőzni mindenkit, hogy a kommunizmus és az iparosítás „vezette a hidegbe” az országot. A következtetéseik is különböznek a Parsevétól. Íme a legfontosabbak:

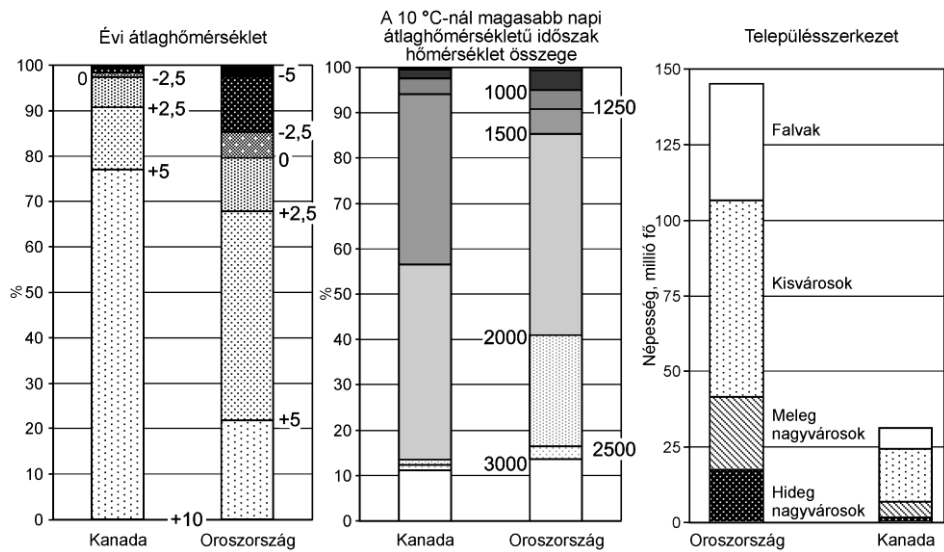
- 1) Történetileg Oroszország legnagyobb eredménye a méretei, de ma már nem a fizikai tér a fontos, hanem az, hol élnek az emberek és hogyan dolgoznak.
- 2) A kelet felé terjedés távolította az országot Európától és a piactól, és a leghidegebbé tette a világon. A szovjet ipari-városi tervezés, a kényszerű migráció és munka (száműzetés, gulagok) a gazdaság és népesség hibás földrajzát hozta létre. A posztsovjét mozgások keveset változtattak ezen: innen ered az orosz gazdaság magas ráfordítása és alacsony hatékonysága.
- 3) Oroszországnak meg kell változtatnia kedvezőtlen földrajzát, dél és nyugat felé kell nyomulnia és főleg „fel kell melegednie”, jöllehet, a folyamat drága és fájdalmas.

Egynémely dolog jogos. A természeti környezet zordságát tényleg erősítette a vele való nem okszerű gazdálkodás, a prémárúért, az erdőért, a szénért, az olajért folytatott hajsza, amely végül az embereknek is ártott. Emellett nálunk a mind inkább keletre, egyszersmind a mind inkább északra, azaz a hidegebbre (Szentpétervár és Magadan ugyanazon szélességi fokon helyezkedik el, de előbbinél a fagy 4,5 hónapig tart, az utóbbinál meg 7-ig; az átlagos januári hőmérséklet itt $-8\text{ }^{\circ}\text{C}$, ott pedig $-20\text{ }^{\circ}\text{C}$). A Tengeremelléken a távoli észak normatív módon Provence szélességi pozíciójában van. A bűnös a kontinens éghajlati

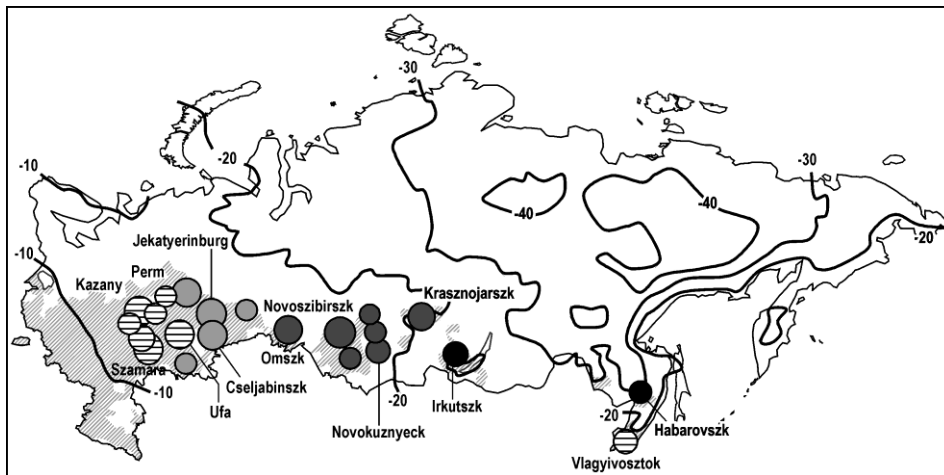
6. ábra

Kanada és Oroszország népességének megoszlása hőmérséklet zónák és település kategóriák szerint és a legnagyobb (legalább félmillió fős) „hideg” városok

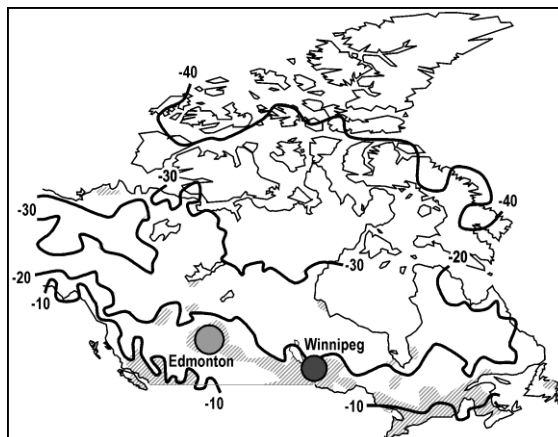
a) Évi átlaghőmérsékletek

b) A legmagasabb januári átlaghőmérsékletű városok Oroszországban

c) A legmagasabb januári átlaghőmérsékletű városok Kanadában

Jelmagyarázat:

● $-21, -22\text{ °C}$ ● $-17, -19\text{ °C}$ között ● $-16, -17\text{ °C}$ között ⊕ -14 °C

A városok népessége, ezer fő: ○ 500 ○ 1 000 ○ 1 425

Az 5 fő/km^2 -nél nagyobb népsűrűségű területek:

A januári izotermák átlaga az utolsó húsz évben:

Forrás: NOAA-CIRES Climate Diagnostics Center adatai alapján.

és hegyrajzi aszimmetriája: a kelet hegyvidékekben gazdagabb, itt minden gyorsabban válhat rideggé, ami korlátozza a térség fejlődését.

Ám Hill és Gaddy leegyszerűsítik a képet azzal, hogy csak a januári hőmérsékletekkel számolnak a félmilliónál nagyobb városokban, és kimutatják, hogy a változások különböző dinamikákat követnek Oroszországban, valamint, hogy 1930 és 1990 között az átlag egy fokkal csökkent, szemben Kanadával, ahol ugyanezen időszak alatt egy fok növekedés volt. A világ hideg városainak körét erőteljesen uralják az orosz városok, miként az orosz városokét a hidegek. A januári fagyok -15 °C -nál alacsonyabb hőmérséklettel járnak, amelynél már az acél is törékennyé válik. Ez az állapot Oroszország 14 centrumára jellemző, Omszktól Habarovszkig, Amerikában viszont csak két kanadaira (6. ábra). A kép ráadásul Vorkuta, Szurgut, Norilszk, Jakutszk stb. nélkül ilyen, ami kétséssé teszi azt a receptet, hogy „ki a hidegből”, vagyis a dolog lényege szerint „ki Szi-bériából”. Ha minden orosz az ország európai részébe terelnénk is át, a népsűrűség itt akkor sem érné el az európai kontinens átlagát, ám a telek nekik melegebbek lennének, mint a skandinávoknak. De drágábbá válna a fűtőanyag is,

amely a hideg éghajlatban nélkülözhetetlen: a becslések szerint minden egy fokkal növekedő hideg 1,3 százalékkal növeli a fűtőanyag ráfordítást. Nem véletlen, hogy Oroszországnak a WTO-ba való belépése kapcsán a fűtőanyag-termelés belső árai és a szállítási tarifák jelentik a kulcskérdéseket.

Hill és Gaddy azon következtetése sem állja meg a helyét, hogy a posztszovjet városok makacsul nem akarnak „melegedni”. A 7. ábra grafikonjai azt mutatják, hogy a városhálózat a melegebb idő felé tolódik, még akkor is, ha a népesség szegény és alig mobilis, valamint ha lakáshiány van. És még akkor is, ha a fő napfényövezet az Észak-Kaukázus, amely maga is szegény és nyugtalan vidék.

Ha a lehülés régen kezdődött, az újabb felmelegedés pedig az 1960–70-es évektől, akkor hasztalanul átkozza el Hill és Gaddy a bolsevikokat az éghajlati nihilizmusuk, miként Parsev a liberálisokat „Oroszország kiárusítása” miatt. A húzódás északra és keletre 1917-től kezdődően hosszú időszakra vált fixa ideává, és csak a kilencvenes évektől kezd elhalni.

Ily módon minden a véletlenül múlik, hogy *a determinizmusban általában mi a helyes és mi nem?* Nem változtathatjuk meg az időt, a helyet, az éghajlatot, a népesség karakterét. Mindezek tőlünk függetlenül alakulnak, de nem éri meg bízni mondjuk a globális felmelegedésben sem: ebből akár még több baj adódhat. Ellenben nyugodtan építhetünk az emberek évszázadok alatt kiforrott természettel való szolidaritására. Az egyik legfontosabb e tekintetben – többek között a geográfusok számára is – az orosz éghajlathoz, ezen felül a szegénységhez, a személygépkocsi és az utak hiányához való alkalmazkodási forma: ez a második nyári otthon vagy az orosz dácsa. Lehet tanulni végezetül magától a természettől is. Vegyük például a Távols-Keletet, ahol télen szibériai fagy van, nyáron meg csaknem trópus. A szabályok szerint nem bölcs dolog biciklire ülni, ha a bioenergia fölöttébb szűkös. És lám, a tigrisek itt cirbolyafenyőn élnek. Számukra az ellentétesség készítés és nem korlátozás.

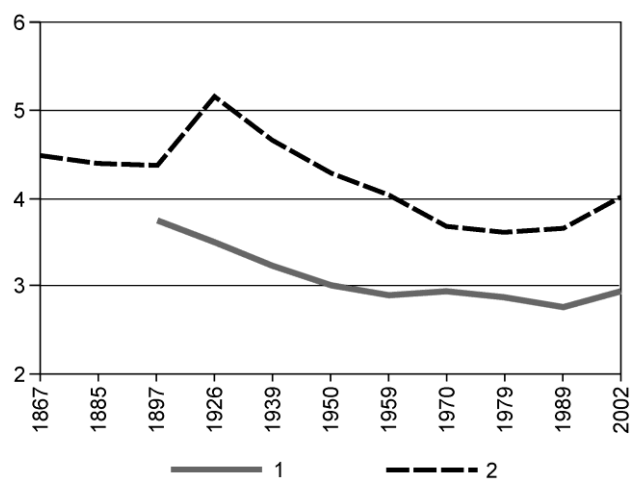
Ilyetén *a geodeterminizmus igazsága* abban áll, hogy az alapvető különbségek nem szüntethetők meg és jobb, ha nem tréfálunk velük: az indeterminizmus maga drágább. Oroszország egész sor tömegáru piacán – ahol a költségekkel való takarékoság a döntő – valóban korlátozott versenyképességgel rendelkezik. Ennek okai ténylegesen nehezen számolhatók fel, mivel nálunk – többek között az éghajlat miatt – drágább az életfeltételek biztosítása. Hogy mennyire drágábbak? Sajnálatos módon minden eddigi értékelés kétséges. Parsev utal az építési normák és szabályok régi előírásaira⁶ és a különböző országok termékei esetében a – legalább is az ő véleménye szerint – vitatható ráfordítás struktúrákra, Hill és Caddy pedig a hideg egészségre, munkára és gazdaságra való hatásának

⁶Az építésügyben az Észak övezete normatív módon magában foglalta a fél OSZFSZK-t.

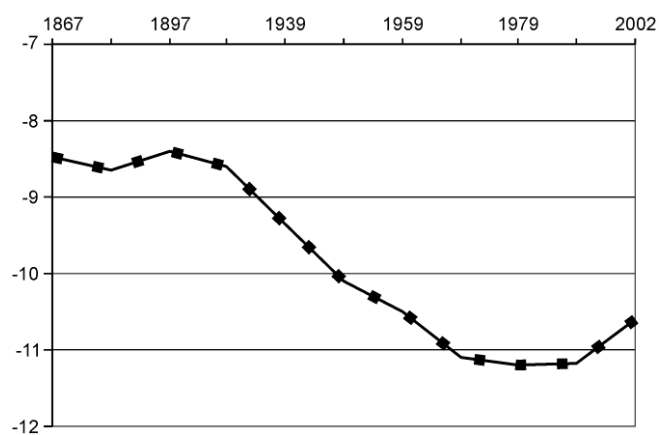
7. ábra

Az összes és a tíz legnagyobb városban lakó orosz népesség évszázados évi átlagos és januári hőmérsékletének alakulása a térségi szerkezet módosulása következtében, °C

a) Éves átlaghőmérsékletek

b) A tíz legnagyobb város januári átlaghőmérséklete

Jelmagyarázat: 1 – Összes népesség; 2 – A tíz legnagyobb város januári átlaghőmérséklete.

Forrás: A szerző szerkesztése.

amerikai adataira.⁷ Maguk a szerzők sem biztosak abban, hogy ezek mennyire érvényesek Oroszországra. A kérdés a lényegét tekintve a makroszintű társadalmi-gazdasági átmenet különböző szakaszaira támaszkodhat, és valószínűleg összességében nyitva marad, mint a déli országokban a „hőség árának” kérdése.⁸

Izolacionistáink egy kiutat látnak: a protekcionizmus esernyőjével elbújni a világpiac kisugárzása elől. De segít-e ez a hazai termelőknek, és miként mutatkozik meg a fogyasztóknál a konkurencia hiánya, azé a csukáé a tengerben, amely nélkül a kárászok oly könnyen és édesen képesek szundikálni. Feltehetünk egy másik kérdést is: vajon csak a (harmadik világ számára megfelelő) nyersanyagtermelő vagy tömeggyártási fejlődési modellek közül választhatunk, és ezek a legjobbak? Talán nincs egy tudományos-technikai, tudományos-kulturális vagy kulturális-ökológiai? A fejlődés stádiumai állandóan változnak, új feladatok és prioritások adódnak, a technika új generációi lépnek színre stb. Oroszország nagy kulturális és ökológiai hatalom, de mikor és hogyan lehet ezt a minőséget tökélesíteni és keresni vele? A széles körben ismert ökológiai problémákra még nincs globális gazdasági mechanizmussal rendelkező megoldás a levegőszennyezés kvótáinak kereskedelmén kívül. A világ közössége nem fog sietni fenntartani Oroszországot, Indiát vagy Brazíliát a földkerekség vadasparkjaiként (*Kljujev*, 2001). A külső és belső tényezők megváltoztatása (a gazdasági korszakváltás és a mi hozzáigazodásunk ahhoz) csak együtt, közösen történhet, a harmóniák sikeres létrehozásával, amelyhez erőfeszítésekre, azon belül intellektuális hozzájárulásra van szükség.

⁷Eszerint a 0 °C-ról –30 °C-ra való lehülés 2,1-szeresen lassítja le a kézi munkát, a technika kezelését pedig 1,6-szeresen. Kanadában az 1990-es évek környékén – nem teljes értékelés szerint – a hideghez való alkalmazkodás költségei 11,7 millió kanadai dollárt (10 millió USA dollárt) tettek ki, amelynek háromnegyede a lakóházak fűtésére, az utak tisztítására és az északi építkezésekre ment el. Oroszország természetes veszteségei hasonlóak lehetnek. De a költségek, támogatások, árak? 2003-ban a belföldi piacon 1000 m³ gáz lakossági nagykereskedelmi ára 15–16 USA dollár volt, a közületié pedig 20–23, szemben a 40 dolláros önköltséggel. Európában a gáz már 3–6-szor drágább, mint a többi fűtőanyag. Ez persze megnehezíti a WTO-val folytatott tárgyalásainkat, amely azt követeli Oroszországtól, hogy szüntesse meg egy sor ágazat és a lakosság burkolt támogatását. A lépités a következményeit tekintve lokális és regionális katasztrófákhoz vezetne.

⁸Még az USA-ban is a gazdaság dél felé történő áttérőldése együtt járt (a legtöbb esetben véletlenszerűen) a háztartási klímaberendezések elterjedésével. G. Baturova, az MGU hallgatója kiszámolta, hogy a lakásokban a komfortos (+15 és 25 °C közötti) hőmérséklet fenntartása légkondicionálóval kétszeres működést igényelne. A szegény országokban már maga a villanyáram sem lenne elégséges, az egyéni kiadási vonzatokról nem is beszélve. Oroszország különböző térségeiben a személyi jövedelmek átlagosan legfeljebb 10–20 százalékát teszik ki a költségek, igaz, 2000. évi áron.

A TERÜLETI KÜLÖNBSÉGEK ALAKULÁSA

NATALJA ZUBAREVICS

A gazdasági fejlődés területi egyenlőtlensége valamennyi országra jellemző. Az új gazdaságföldrajz alkotta modellek, az intézményi gazdaságtan alaptételei és az e témakörökben végzett kutatások a térben koncentrált fejlődés sajátosságait igazolják (*Krugman, 1991; Scott, 2002; Regions, Globalization, Development, 2003*). A területi különbségek az átmeneti gazdaságokban és a lassú fejlődést mutató államokban rendszerint nagyobb léptékűek.

A ma is óriási kiterjedésű Oroszországban a gazdasági növekedés különösen nagy területi különbségeket mutat. Az 1990-es években a piacgazdaságra való áttérés és a nagy állami beruházások megszűnése miatt a piaci erők szabad játéka térben szélsőségesen heterogén következményeket eredményezett. A népességkoncentráció, a kedvező földrajzi helyzet, a világpiacon keresett nyersanyagok, a fejlett infrastruktúra és a magas minőségű humán erőforrás lett a regionális növekedés húzó ereje (*Fujita – Krugman – Venables, 2000*). E tényezők jelentős előzményekkel is rendelkeznek, nem véletlen, hogy a területi különbségek kialakulásában is meghatározó szerepük van. Az állam a legutóbbi időnkig a kevésbé fejlett és a politikailag frekvenciált térségek pénzügyi támogatására korlátozta beavatkozását, a költségvetési eszközök átcsoportosítása azonban nem ösztönözte a gazdasági növekedést.

Oroszországban a polarizált (területileg egyenlőtlen) fejlődés kockázatát természetes állapotnak tekintik. A nagyméretű országok (Kína, Brazília, India) példája azt mutatja, hogy a belső területi különbségek jelentősek lehetnek, ugyanakkor a gazdasági szereplők területi koncentrációja elősegítheti az egész ország gazdasági növekedését. Más kérdés persze az óriási szociális különbségek jelenléte, amelyek egyértelműen fokozzák a társadalmi feszültséget. Ez a probléma a sok évtizedes kiegyenlítési hagyományokkal rendelkező Oroszországban okoz komoly gondokat. Minden ország maga választja meg azt a politikát, amellyel egyensúlyt igyekszik teremteni a folyamatos gazdasági növekedés és a kiegyenlített társadalmi fejlődést megteremtő igazságosság között. Nyilvánvaló, hogy a megfelelő politika megválasztása során a térbeli fejlődés objektív trendjéből, a népesség és a tőke mozgásformáinak alakulásából, a területi különbségek nagyságából kell kiindulni. A továbbiakban statisztikai adatok alapján mutatjuk be a területi különbségek alakulását.

A területi társadalmi-gazdasági különbségek növekedése

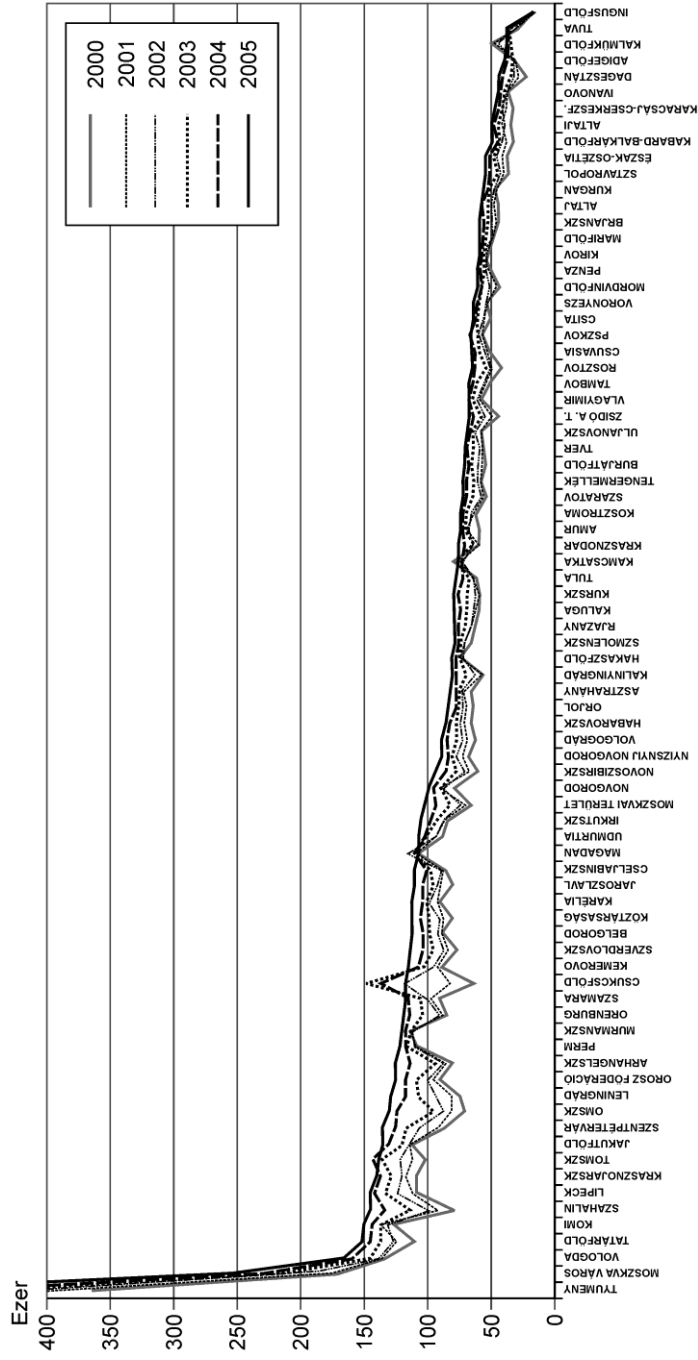
Az orosz régiók fejlettségi színvonala és versenyképessége természetes előnyeiktől függ. A mai Oroszországban mindennél fontosabb a fővárosi státus, az agglomerációs hatás, valamint a gáz- és kőolaj-erőforrások együttes jelenléte. Ezeknek az előnyös adottságoknak a szerepe a regionális fejlődésben igen jelentősnek tekinthető: az egy főre jó bruttó regionális termék a gáz- és kőolajipari Tyumenyi területen 43-szor magasabb, mint a legfejletlenebb térségben, az In-gusföldön (az orosz statisztikai hivatal által alkalmazott vásárlóerő-paritáson számítva a különbség 2005-ben 26-szoros volt). Moszkva és a legfejletlenebb térség közötti jövedelemkülönbség 25-szörös (vásárlóerő-paritáson 16-szoros). A vezető és a lemaradó régiók közti hatalmas különbségek mellett Oroszország térbeli fejlettségének másik sajátossága, hogy a többi régió nagyfokú hasonlóságot mutat, lényeges differenciák nem mutathatók ki (1. ábra).

A gazdaság a kedvező előnyökkel rendelkező legfejlettebb régiókban koncentrálódik, az ország fővárosa adja az orosz GDP 22 százalékát, a Tyumenyi terület pedig 12 százalékát. E két vezető régió állítja elő az oroszországi GDP egyharmadát (1. táblázat). Az agglomerációs hatások érvényesülése miatt az utóbbi évtizedben gyors fejlődés tapasztalható a Moszkvai területen, illetve Szentpéterváron, bár ez utóbbi gazdasági növekedésében az adminisztratív tényezőknek is fontos szerepük van, sok nagyvállalati központ települt Moszkvából Szentpétervárra. A legfejlettebb csoportba tartozó régiók fejlődési potenciálja a vezető régiókéénál gyengébb, ugyanez mondható el a többi régióra is. Ennek eredményeképpen a régiók gazdasági fejlettségében tapasztalható különbségek növekvő tendenciát mutatnak.

A centrum–periféria viszonylatban megmutatkozó különbségek mellett az ország nyugati és keleti területei közötti differenciálódás is felgyorsult (2. ábra). Szibéria és a Távols-Kelet GDP-jének növekedési üteme a legalacsonyabb, ami nem véletlen, hiszen ezek a régiók kedvezőtlen adottságokkal rendelkeznek, kedvezőtlenek klimatikus viszonyaik, fejletlen az infrastruktúrájuk, népsűrűségük alacsony, nagyvárosi hálózatuk gyenge. Oroszország központi és északnyugati térségeinek gyors fejlődése a két legnagyobb orosz agglomerációnak (Moszkva, Szentpétervár és a körülöttük lévő közigazgatási területek) köszönhető. A déli régiók gyors növekedési üteme részben statisztikai jellegű (alacsony fejlettségi színtről indultak), másrészt a fejletlen nemzetiségi területeknek juttatott, egyre növekvő állami támogatásnak köszönhető. A déli, tengerparti régiókban – a Krasznodari és a Rosztovi területen – új növekedési központok vannak kialakulóban. Az uráli szövetségi körzet gyors növekedése az ide tartozó gáz- és kőolajipari területeknek és a nagy kohászati exportpotenciálnak köszönhető.

1. ábra

Az egy főre jutó GDP az oroszországi régiókban, vásárlóerő-paritáson, 2005, rubel

Forrás: A szerző számításai.

1. táblázat

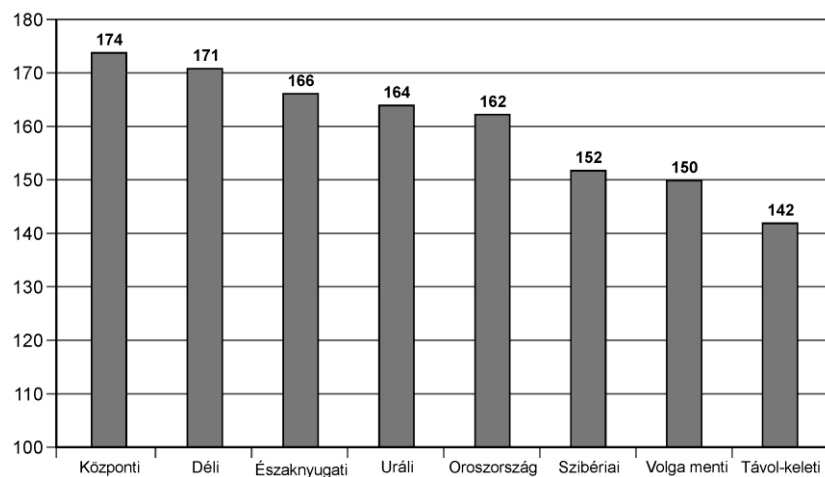
*A legnagyobb régiók részesedése az oroszországi GDP-ből,
1996–2005, százalék*

Megnevezés	1996	2000	2003	2005
Moszkva	12,2	21,0	21,1	22,2
Tyumenyi terület	9,4	9,9	10,3	12,4
Moszkvai terület	3,6	3,2	3,9	3,9
Szentpétervár	3,4	3,3	3,8	3,7
Tatárföld	3,0	3,3	2,8	2,7
Szverdlovi terület	3,5	2,7	2,7	2,7
Krasznójarszki terület	3,0	3,5	2,4	2,5
Szamarai terület	3,1	2,5	2,4	2,2
Baskíria	2,9	2,6	2,4	2,1
Krasznodari terület	2,3	2,4	2,4	2,1
Oroszország összesen	46,4	54,4	54,2	56,5

Forrás: A szerző szerkesztése.

2. ábra

Az GDP növekedési üteme a szövetségi körzetekben, 1998–2005, százalék

Forrás: A szerző szerkesztése.

Az ipari termelés 1990–2006 közötti növekedése nagyrészt az előbb említett tendenciákat követi, bár a területi különbségek még jelentősebbek. A vezető régiók magas exportpotenciált mutatnak, a válságból nyertesként kerültek ki (2. táblázat). Fejlődésük azonban nem tekinthető stabilnak, hisz az exportáló ágazatok erős függést mutatnak a nyersanyagok változó világpiaci konjunktúrájától. Az elmúlt évtizedben új, gyorsan növekvő ipari térségek jelentek meg a nagyvárosi agglomerációkban, a fejlett infrastruktúrával rendelkező tengerparti övezetekben. E térségekben jelentős importhelyettesítő termelés bontakozott ki, különösképpen az élelmiszeriparban. A vesztes régiók két csoportra bonthatók: az egyik csoportba a fejletlen nemzetiségi köztársaságok tartoznak, amelyekben lényegében eltűnt az ipar, a másik csoportba a keleti régiók sorolhatók, ahol az ipar lassú fejlődést mutat (kivéve a kőolajban gazdag Szahalint).

2. táblázat

Az ipari termelés alakulása a különböző típusú régiókban, 2006

Nyertes térségek	1990 = 100	Vesztes térségek*	1990 = 100
Leningrádi terület	193	Karacsáj–Cserkesz Köztársaság	46
Belgorodi terület	150	Kamcsatkai terület	45
Kalinyingrádi terület	136	Habarovszki határterület	44
Moszkvai terület	117	Észak-Oszétia Köztársaság	42
Tatár Köztársaság	113	Kurgani terület	38
Rosztovi terület	110	Amuri terület	36
Vologdai terület	103	Altaj Köztársaság	35
Tyumenyi terület	102	Csitai terület	35
Lipecki terület	100	Kalmük Köztársaság	24
Oroszország összesen	77	Zsidó autonóm terület	23

*Autonóm körzetek nélkül.

Forrás: A szerző szerkesztése.

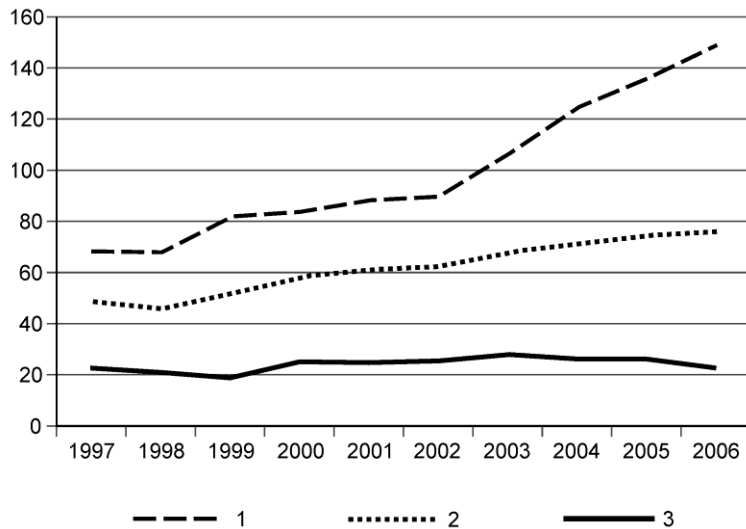
A legproblematisabb régiókban – a makrogazdasági mutatók kedvező alakulása ellenére – az ipari termelés nem nőtt. Ide sorolhatók az elmaradott köztársaságok és a nagy migrációs veszteséget mutató távol-keleti régiók, ahol az ipar folyamatosan veszít korábbi pozíciójából (3. ábra).

A gazdasági egyenlőtlenségek növekedésében a beruházások területi alakulása is szerepet játszik. A beruházások a kőolaj- és gázipari régiókban, illetve a két nagyvárosi agglomerációban nőnek a legdinamikusabban (3. táblázat). A beruházások térbeli polarizációja annak ellenére jelentős, hogy a viszonylag fejlett régiókban a megélhetési költségekkel korrigált egy főre jutó befektetési mutató

az országos átlagnál alacsonyabb. Az egyetlen kivétel a Tatár Köztársaság, amely különleges kapcsolatokat tart fenn a központi kormányzattal, és a szövetségi költségvetésből jelentős mennyiségű beruházást finanszíroznak a régióban. Némiképpen kedvezőbb helyzetben vannak a kereskedelmi útvonalak közelében elhelyezkedő európai tengerparti régiók. E térségek beruházási mutatói kedvező képet mutatnak, a külföldi tőkebefektetések dinamikusan növekednek. Az orosz régiók felében az egy főre jutó beruházás összege az országos átlag 75 százaléka alatt van. A vesztesek nem csupán a depressziós régiók és a déli köztársaságok közül kerülnek ki, hanem sok, viszonylag fejlett keleti régió is ebbe a csoportba tartozik. A keleti régiók közül különösen alacsonyak a beruházási mutatók a Tengermelléki területen, az országos átlag felénél alacsonyabb beruházási ráták nem csupán az objektív fejlődési problémáknak, hanem igazgatási hiányosságoknak is köszönhetőek: magas a befektetések kockázata, lényegében kedvezőtlen az általános befektetési légkör. Az elmúlt évtized beruházási anomáliái a regionális különbségeket fokozták, az ország keleti területeinek elmaradottságát tovább mélyítették.

3. ábra

Az ipari termelés alakulása, 1997–2006, 1990=100

Jelmagyarázat: 1 – A legjobb öt százaléknyi régió; 2 – Oroszország átlaga;
3 – A legrosszabb öt százaléknyi régió.

Forrás: A szerző szerkesztése.

3. táblázat

*Az egy főre jutó beruházás értéke, 2000–2006
(a megélhetési költségekkel korrigálva)*

Nyertes régiók	Oroszország = 100	Vesztes régiók	Oroszország = 100
Vezető kőolaj- és gázipari régiók	799	Távol-keleti régiók (Szahalin és Csukcsföld nélkül)	70
Moszkvai és szentpétervári agglomeráció	164	Déli köztársaságok	53
Fejlett ipari régiók	110	Kelet-szibériai régiók	47
Tengermelléki régiók	109	Depressziós térségek	43

Forrás: A szerző adatgyűjtése.

A régiók jövedelme és fogyasztása nem mutat erős különbségeket annak köszönhetően, hogy az állam erőteljes újraelosztási politikát folytat. A lakosság vásárlóerejében megmutatkozó különbségek 6-7-szeresek. Az életszínvonal Moszkvában a legmagasabb, ezt mutatja a következő aránypár: Moszkva lakossága Oroszország népességének 7 százalékát teszi ki, ugyanakkor az orosz lakossági jövedelmek egyötöde összpontosul ide.

A szegénység regionális különbségei (pl. a létminimum alatt élők aránya) az előzőekhez hasonló sorrendet mutatnak. A gazdag, kőolaj- és gázkitermelő Tyumenyi terület autonóm körzeteiben a szegénységi küszöb alatt a lakosság 8-9 százaléka, a legfejletlenebb nemzetiségi köztársaságokban pedig 60 százaléka élt. Meg kell említenünk ugyanakkor, hogy a déli köztársaságok statisztikai adatszolgáltatásának hitelességét kétségesnek kell tartanunk. A munkaerő-piaci különbségek még szélsőségesebbek: Moszkvában lényegében nincs munkanélküliség (a munkanélküliségi ráta 1 százalék körül alakul), több déli köztársaságban meghaladja a 20 százalékot (az Ingus Köztársaságban 50 százalék feletti értéket mutat). Míg a fejlett országokban ezek az életszínvonalbeli és foglalkoztatottsági különbségek kiemelkedően kedvezőtlennek minősülnek, Oroszországban ezeket természetes jelenségnek tekintik.

A fejletlen térségeknek nyújtott állami támogatások évről évre emelkednek, a területi különbségek mérséklődésében ennek nyomát sem találhatjuk. A Gini-koefficiens azt mutatja, hogy valamennyi fontos társadalmi-gazdasági mutató esetében a regionális különbségek növekedéséről lehet beszámolni (4. táblázat). A munkanélküliség és az egy főre jutó GDP esetében tapasztalhatóak a legnagyobb és növekvő különbségek. A lakossági jövedelmek alakulása is azt mutatja, hogy a kőolaj világpiaci árának emelkedéséből származó többletjövedelmek nem egyenletesen oszlanak el a régiók és a társadalmi csoportok között.

A pénzügyi erőforrások újraelosztásának kevés pozitív eredménye közül meg kell említnünk a szegénység területi különbségeinek lassú mérséklődését. A fejletlenebb térségeknek juttatott állami források a költségvetési ágazatokban bérnövekedést eredményeztek, s csökkent azoknak a szegény háztartásoknak a száma, amelyekben kereső foglalkozásúak voltak. (Az 1990-es évek végén a szegénynek tekintett orosz háztartások felében a szülőknek nem volt keresetük.) A régiók kiegészítő szociális támogatásokban részesítik az alacsony jövedelmű szociális csoportokat. A gyorsan növekvő kőolaj-bevételekből származó költségvetési többlet megteremtheti az alapját annak, hogy a regionális szociális különbségek csökkenni kezdjenek. Ha viszont a kőolaj világpiaci ára netán csökkenne, akkor a regionális szociális különbségek még gyorsabb növekedésnek indulhatnak, a vesztes régióknak ugyanis semmi eszközük nincs a változások korrekciójának szabályozására.

4. táblázat

A regionális egyenlőtlenségek Gini-koefficiensei

Mutató	1999	2002	2003	2004	2005
Egy főre jutó GDP	0,25	0,28	0,28	0,33	0,35
Munkanélküliségi ráta	0,16	0,24	0,26	0,26	0,26
Egy főre jutó lakossági jövedelem	0,25	0,18	0,19	0,20	0,21
Szegénységi ráta	0,21	0,18	0,18	0,17	0,18

Forrás: A szerző számításai.

A demográfiai potenciál és a humán erőforrások minőségének területi különbségei

Az ország fejlődésének egyik kulcskérdése a demográfiai erőforrások területi koncentrációjának mérséklése, a természetes fogyás területileg egyenlőtlen képének a megváltoztatása. Komoly gondot jelent a központi európai régiók és az északnyugati térségek népességének csökkenése, a moszkvai agglomeráció kivételével. A születésösztönző intézkedések önmagukban nem alkalmasak a nagymértékű depopuláció megfékezésére. Az ország népességének 70 százaléka él csökkenő népességű régiókban, 16 százaléka pedig rohamosan fogyó népességű térségekben (5. táblázat). Ezek közé sorolható az európai központi térség régióinak háromnegyede, az északnyugati régiók fele. Az oroszországi régiók mindössze 6-7 százalékában nő a természetes szaporodás, ezek döntő többsége az ország déli részén található nemzetiségi terület, amelyek az ország fő demográfiai tartalékait jelentik.

5. táblázat

*A régiók megoszlása a természetes szaporodás mértéke szerint,
a 2001–2005. évek átlagában*

Megnevezés	Régiók száma	Az e régiókban élő népesség aránya, százalék
Az ezer lakosra jutó természetes szaporulat		
10,0 – 19,0	3	2,9
5,0 – 9,9	3	1,4
0,0 – 4,9	10	2,0
Összesen	16	6,3
Az ezer lakosra jutó természetes csökkenés		
–0,1 – –4,9	23	23,3
–5,0 – –9,9	33	54,0
10,0 – –15,3	17	16,4
Összesen	73	93,7

Forrás: A szerző számításai.

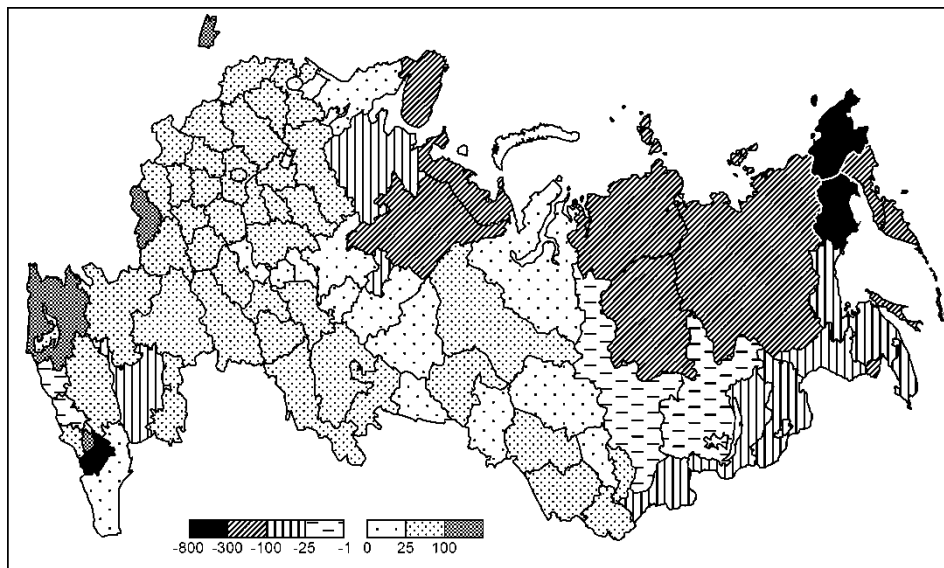
Az országban zajló vándorlási folyamatok is a népességkoncentráció erősödését eredményezik. A 2000-es évek elején a migráció irányai a gazdasági válság következtében jelentősen megváltoztak. Az 1990-es években Oroszország déli és nyugati régiói voltak a migráció fő célpontjai, mára jelentőségük lényegesen csökkent (4. ábra). Újjáéledtek a hagyományos vándorlási irányok, a perifériákról és a kevésbé fejlett térségekből a népesség a nagy agglomerációkba áramlik. A XX. század második felének trendjéhez való visszatérés azt jelenti, hogy a mai migrációs irányok stabilnak tekinthetők. Tovább folytatódik az elvándorlás az ország északi és keleti területeiről, bár ez alacsony szinten stabilizálódott, az elvándorlás intenzitása a helyi munkaerőpiacok keresleti-kínálati viszonyainak alakulásától függ. Egyidejűleg növekedésnek indult a déli területekről való elvándorlás. Ez a folyamat is a koncentráció erősödésének az irányába mutat, hisz a migráció célpontjai a nagyvárosi agglomerációk és a gazdag kőolajipari térségek. Noha a mai migráció intenzitása nem éri el a szovjet korszak mutatóinak felét-harmadát, a népesség mobilitása folyamatosan növekszik, ami fokozza a népesség területi koncentrációját. Azzal is számolni kell, hogy a régiók emberi erőforrások iránti igényei fokozódnak, ebben a versenyben vélhetően a nagyvárosi agglomerációk jutnak újabb előnyökhöz, a többi térséget pedig szakemberhiány sújtja majd.

Az ország határain kívülről érkező bevándorlók száma meglehetősen kevés, a tiszta migrációs nyereség ma az 1990-es évek átlagának mindössze ötöde. A 2001–2005. években a belső migráció képes volt ellensúlyozni a 9 százalékos,

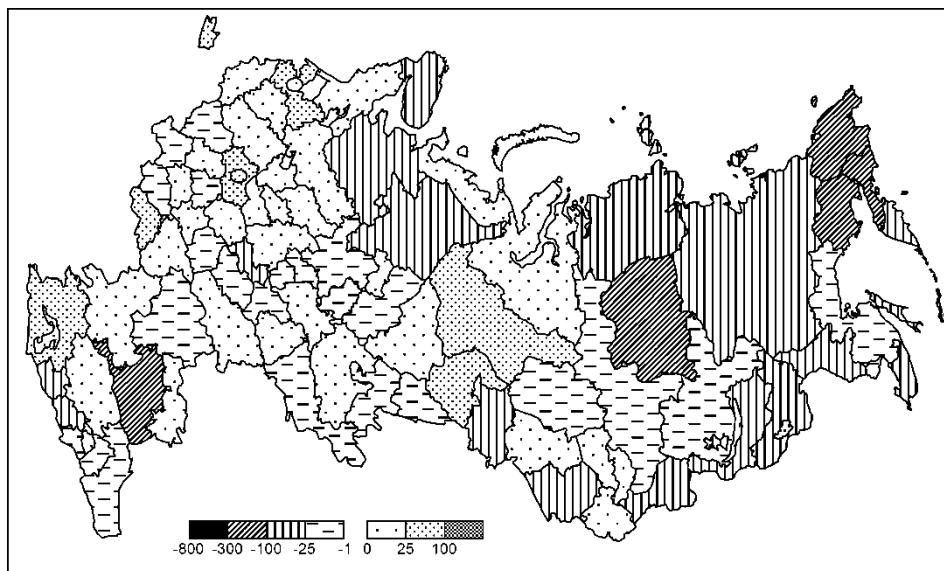
4. ábra

Átlagos évi természetes szaporodási ráta az oroszországi régiókban

a) 1993–2000

b) 2000–2005

Forrás: A szerző szerkesztése.

2005–2006-ban pedig a 12–18 százalékos népességsökkenést. Az utóbbi két évben a bevándorlás pozitív tendenciájának statisztikai oka van, a hosszabb idő óta az országban tartózkodó bevándorlókat legalizálták. Tudomásul kell venni, hogy a más országokból érkező bevándorlás ösztönzése nélkül a növekvő munkaerőhiányt nem lehet mérsékelni. A sikeres migrációs politika sem képes a gyorsan csökkenő népességű régiók demográfiai problémáinak a megoldására. A keleti és az északi régiókban még súlyosabb a helyzet, a nagy népességelvándorlás a magas kereseti lehetőségeket biztosító munkahelyek betöltését veszélyezteti. A Független Államok Közösségéből a keleti régiókba áramló alacsony bérű munkavállalók nem orvosolják a kvalifikált munkaerő hiányából fakadó gondokat.

A növekvő gazdasági és demográfiai különbségekkel párhuzamosan a népesség minőségi paramétereinek regionális differenciái is erősödnek. Sajnos nem állnak rendelkezésünkre pontos adatok a humán erőforrások minőségéről, ezért közvetett módon igyekszünk vázolni az emberi tőke regionális különbségeit Oroszországban. Nézzük például a születéskor várható élettartam mutatóját. Oroszországban ez a mutató katasztrófálisan alacsony: 65 év a teljes népesség és 59 év a férfiak esetében. Moszkvában és a Tyumenyi területen 4-6 évvel magasabb és folyamatosan növekvő értékeket találunk. A várható élettartam emelkedése a magasabb lakossági jövedelmektől, a jobb egészségügyi finanszírozástól és a lakosság életmódjának változásától várható. Az Észak-Kaukázus több térségében az idős korú népesség magas arányt mutat, ennek okai a kedvező természeti-klimatikus viszonyokban és az egészséges életmódban (például az iszlám kultúrára jellemző alacsony alkoholizálási szintben) keresendők.

Jól megkülönböztethetők azok az övezetek, amelyek rendkívül rossz mutatókkal rendelkeznek. Krízishelyzet alakult ki a Tuva Köztársaságban, az északi alacsony népességszámú nemzeti körzetekben, ahol a születéskor várható élettartam – a kiterjedt alkoholizmus miatt – nem haladja meg a 46–50 évet. Alacsony élettartam jellemzi a Bajkál-tó körüli szibériai régiókat, több központi európai és északnyugati régiót, ahol magas a marginalizálódott agrárnépesség aránya. A falusi férfiak várható élettartama nem sokban különbözik az előbb említett mutatóktól. A népesség alacsony minőségi színvonala nem kevesebb gondot jelent, mint az erős népességsökkenés.

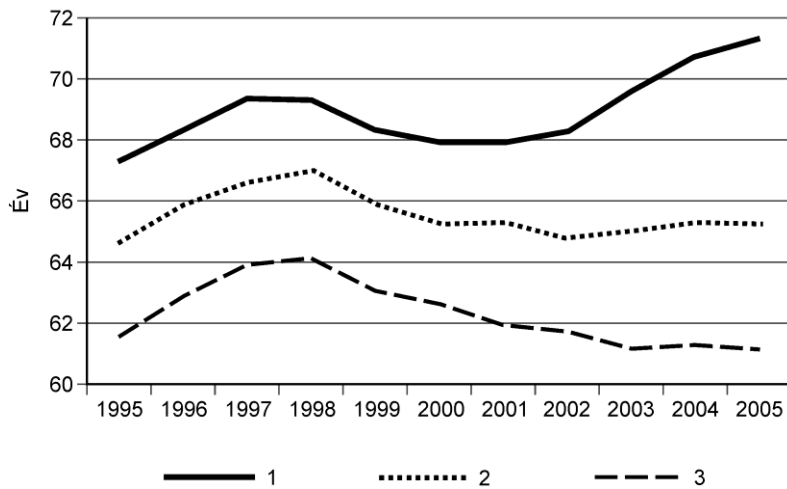
A népesség minőségének regionális differenciálódása divergáló trend szerint zajlik, az életmód sok térségben modernizálódik, sok helyütt viszont a társadalmi degradáció folyamatos válságot generál. Ezt a kettősséget szemléletesen mutatja a legjobb és a legrosszabb 5 százalékos régióban a várható élettartam alakulása. A regionális különbségek növekednek, ennek következtében a régiók versenyképessége mindinkább a népesség minőségétől függ (5. ábra).

A képzettséget vizsgálhatjuk persze csupán a foglalkoztatottak esetében, a korszerkezet szerepe ez esetben jelentéktelenné válik, vagy elemezhetjük csak a

városi foglalkoztatottak körében, hogy a településszerkezetből adódó különbségeket kiküszöbölhessük. Egyértelműnek tekinthető, hogy a képzettség színvonalának növekedésével a népesség minősége is javul, e mutató alakulását tehát nagyon fontos szempontnak kell tekinteni.

5. ábra

A várható élettartam mutatói az 5 százaléknyi legjobb és legrosszabb régióban, év

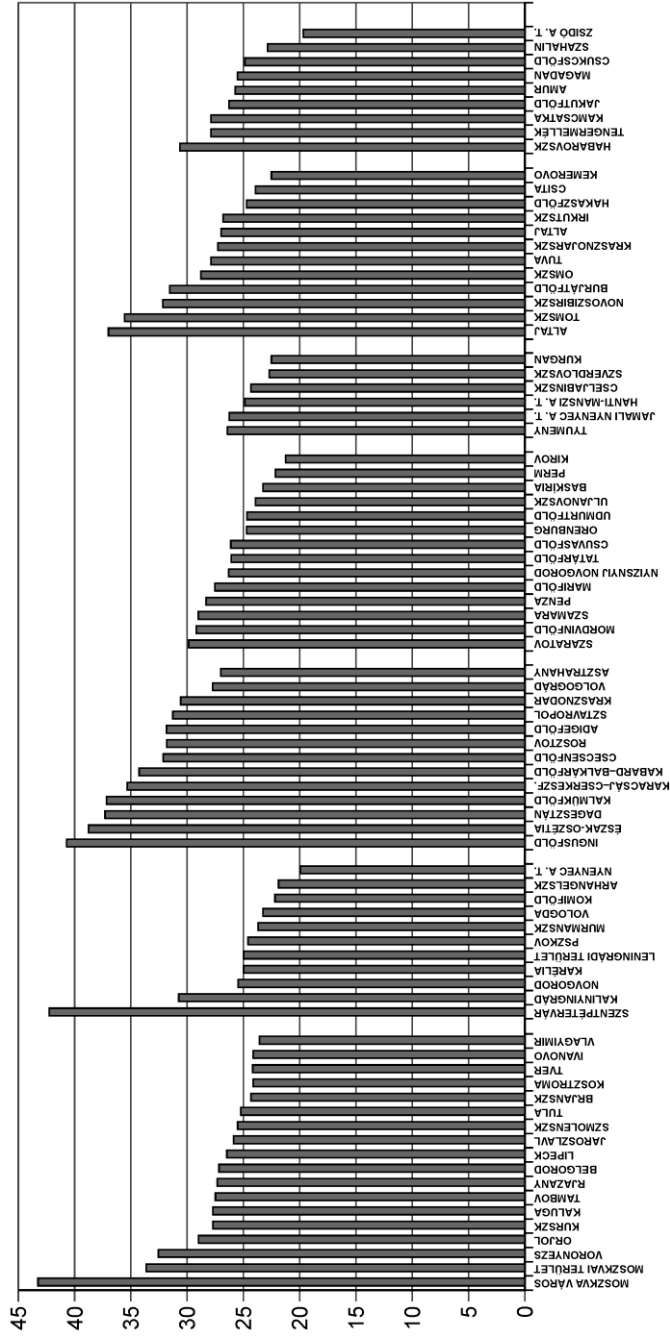

Jelmagyarázat: 1 – A legjobb öt százalék; 2 – Oroszország átlaga; 3 – A legrosszabb öt százalék.

Forrás: A szerző szerkesztése.

A városi felsőfokú végzettségűek arányát tekintve az összehasonlítások azt mutatják, hogy a tömeges felsőfokú képzés ellenére a régiók között kétszeres különbség mutatható ki. Különösen jelentős differenciák tapasztalhatók a nagyvárosi agglomerációkat magukban foglaló szövetségi körzeteken belül. Moszkva és Szentpétervár népessége tekinthető a legversenyképesebbnek és legképzettebbnek Oroszországban. A Volga vidékén és az Urálban csökkent a magasan képzett városi foglalkoztatottak aránya (6. ábra). Ezekben a régiókban a középfokú szakképzettségű munkaerő van túlsúlyban, amely nem képes a munkaerő-piaci változásokra rugalmasan reagálni. A felsőfokú végzettségűek magas aránya nem minden esetben jelenti a népesség minőségének javulását. A déli köztársaságokban és néhány fejletlen szibériai térségben a népesség minőségét sok tényező befolyásolja: a foglalkoztatottak fiatalabb korszerkezete, a felsőfokú végzettséggel nem rendelkezők körében tapasztalható magas munkanélküliség, a gyenge minőségű diplomához jutás könnyű lehetősége (magán

6. ábra
 A régiók rangsora a városi népesség képzettsége alapján szövetségi körzetek szerint, 2002, százalék

Forrás: Népszámlálási adatok alapján a szerző szerkesztése.

felsőoktatási intézményekben „vásárolt” diploma). A felsőoktatás minőségi színvonalának csökkenésétől a regionális különbségek növekedése vetíthető előre.

A képzettségi mutatókkal jellemzett népességminőség regionális különbségeinek sajátosságait a következőkben összegezhetjük.

- A nagyvárosi agglomeráció és külső perifériáik közötti különbségek rendkívül nagyok; Az ipari térségek népességének minősége kedvezőtlenül alacsony, kivételnek csak a nagy egyetemi központokkal rendelkező régiók számítanak;
- A nagyszámú közepesen fejlett és depressziós régió gyenge versenyképességének egyik oka a népesség gyenge minősége;
- A gyengén fejlett régiókban a népesség minőségét nem lehet kizárólag a képzettséggel mérni.

A gazdasági és a társadalmi-demográfiai mutatók alakulásából arra a következtetésre juthatunk, hogy a gazdasági fejlődés a regionális különbségek növekedését eredményezi. Gyorsabban fejlődnek azok a térségek, amelyek a piaczgazdaságra jellemző előnyös tulajdonságokkal rendelkeznek. A szélsőségesen heterogén Oroszországban az egyenlőtlen fejlődést a kőolaj árának növekedéséből származó jövedelemkoncentráció is fokozza. A pénzügyi erőforrások újraelosztása nem képes mérsékelni az egyre növekvő társadalmi-gazdasági különbségeket. E mechanizmus nem hatékony, s ami a legfontosabb, a támogatásokban való érdekeltség olyan viszonyokat teremt, amelyek nem ösztönöznek intézményi modernizációra a régiókban.

A humán erőforrás fejlődésének regionális egyenlőtlenségei

A társadalmi-gazdasági különbségek általános értékelésére kiválóan alkalmas az ENSZ által kidolgozott humán fejlettségi index. Ez a mutató képzettségi, életkorral kapcsolatos és jövedelmi adatokat egyaránt tartalmaz. 2005-ben Oroszország belépett a fejlett országok csoportjába, az országok rangsorában a 67. helyet foglalja el. Más országok mutatói gyorsabb ütemben javultak, ezért az előbbi pozíció a 2001. évhez (63. hely) és a 2004. évhez (65. hely) rosszabb.

Oroszország régiói közül mindössze négy (Moszkva, a Tyumenyi terület, Szentpétervár és Tatár föld) éri el a fejlett országok színvonalát (Doklad o razvitií..., 2007). Kedvező fejlettségi mutatóval rendelkezik a Szamarai, a Tomszki, a Lipecki és a Belgorodi terület is. Magas a közepesen fejlettnek tekinthető régiók aránya is, amelyek mutatója az oroszországi és a nemzetközi átlag között mozog. A humán fejlettségi index dinamikája azt mutatja, hogy a vezető régiókban az index értéke gyorsabban nő, mint a fejletlen régiókban, ki-

véve azt a két-három legfejletlenebb régiót, amelyek jelentős állami támogatásban részesülnek (7. ábra).

Az orosz régiókat más országokkal összevetve azt találjuk, hogy Moszkva mutatója a cseh és a máltai értékkel azonos, a Tyumenyi terület adatai Magyarországhoz hasonlóak, Szentpétervár Bulgáriával mutat azonos értéket. A gyengén fejlett Tuva és Ingus Köztársaság Mongóliával, Guatemalával és Tadzsikisztánnal hasonlítható össze. A humán fejlettségben megmutatkozó nagy különbségek egyhamar nehezen lesznek mérsékelhetők, hosszú évtizedekre lesz szükség a kedvezőbb trendek kialakulásához.

Reálisabb képet kapunk a területi egyenlőtlenségek állapotáról, ha nem csupán a régiók számával, hanem az ezekben élő népesség arányával is mérjük a különbségek mértékét. Oroszország lakosságának egynegyede él az országos átlagnál magasabb humán fejlettségű régiókban, ebből 15 százaléknyan a négy legkedvezőbb adottságú régióban: Moszkvában, a Tyumenyi területen, Szentpéterváron és a Tatár földön, ahol a humán fejlettségi index a fejlett országok mutatóival azonos értékű (8. ábra). Ezek a régiók saját erőforrásaikra támaszkodhatnak, a humán erőforrások fejlesztéséhez megfelelő adottságaik vannak, a gazdaság fejlődését szolgáló versenyelőnyök szép számmal állnak rendelkezésre. A legrosszabb (0,73 alatti) mutatójú régiókban a népesség mindössze 6 százaléka él, ezek a térségek tekinthetők az ország legproblematikusabb részeinek, fejlődésük csak jelentős állami támogatással indítható el.

A leggazdagabb és a legszegényebb régiók között nagy kiterjedésű régiócsoport helyezkedik el, ide tartozik az ország lakosságának kétharmada. Gazdasági erőforrásaik nem elégségesek a stabil fejlődéshez, az állami támogatások mértéke túlzottan alacsony ahhoz, hogy e térségek népességmegtartó képessége fejlődjön. E régiókban megoldást jelenthet a vállalkozások támogatását szolgáló intézkedések bővítése.

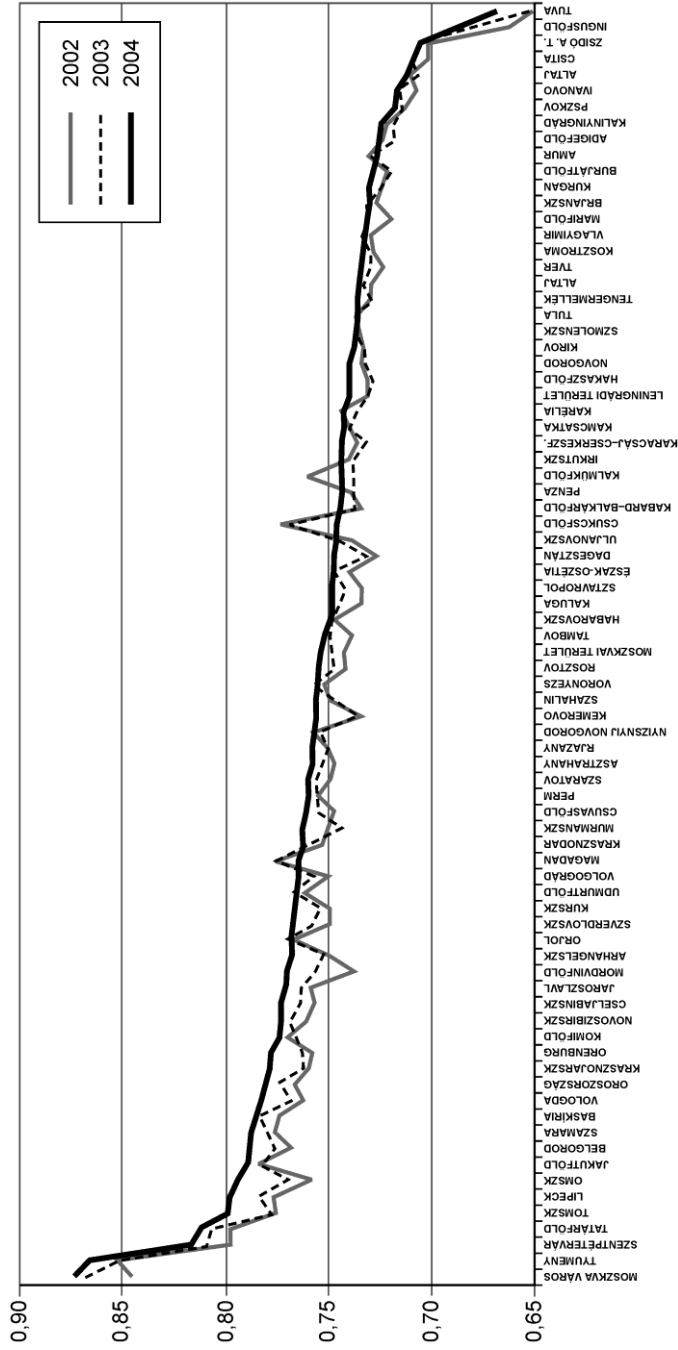
Dinamikusan fejlődő övezetek

A regionális fejlődés dinamikája alapján meghatározhatók a leggyorsabban növekvő térségek. Ezek az övezetek jól azonosíthatók, s már előljáróban le kell szögeznünk, hogy ezek nem ösztönöznek nagy kiterjedésű és stabil területi fejlődést.

A kialakult, illetve a kialakulóban lévő oroszországi növekedési övezetekhez többfajta térségtípus sorolható:

- *A szövetségi alárendeltségű nagyvárosok agglomerációi*, amelyek az agglomerációs hatás következtében jelentős népességi és befektetési vonzerővel rendelkeznek;

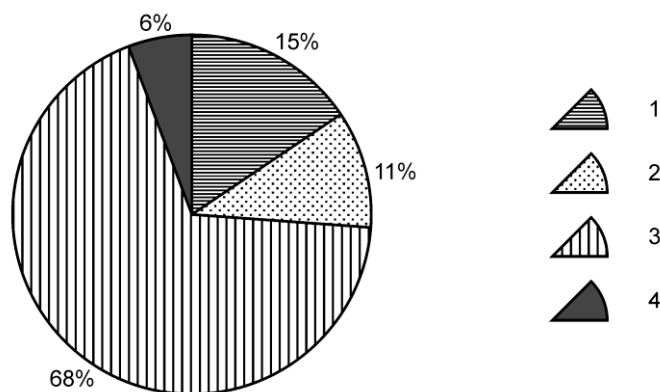
7. ábra
 A humán erőforrás-index alakulása Oroszország régióiban, 2002–2004

Forrás: A szerző szerkesztése.

8. ábra

A különböző humán fejlettségű régiókban élő népesség aránya, 2004, százalék

Jelmagyarázat: 1 – Fejlett (0,800 felett); 2 – Az oroszországi átlag feletti; 3 – Átlag alatti; 4 – Legfejletlenebb (0,730).

Forrás: A szerző szerkesztése.

- A régiók sokfunkciójú nagyvárosi központjai, amelyek növekedését a szolgáltatóipar, a feldolgozóipar (mindenekelőtt az importhelyettesítő termékeket előállító ágazatok) fejlődése, ugyanakkor alacsony bevándorlás és lassú befektetés beáramlás alakítja;
- A vezető nyersanyag-kitermelő és előállító (kőolaj- és gázipari, illetve kohászati) régiók, fejlődésük kevésbé stabil és alapvetően a nyersanyagáraktól függ, a nagy költségvetési bevételek az emberi tőke és az infrastruktúra fejlesztését támogatják;
- Az európai Oroszország déli és nyugati kikötőtérsegei, amelyek a fő kereskedelmi utak mentén, a nagyvárosi agglomerációk közelében helyezkednek el; ez a típus a feltörekvő országok fontos jellemzője, Oroszországban kialakulásuk még kezdeti fázisban van. A kedvező infrastruktúrájú déli tenger melléki térségek fejlődését a politikai kockázatok mérséklődése kedvező irányba terelte.

Oroszországban a csúcstechnológiai ágazatok uralta ipari régiókban ma még nem jöttek létre dinamikusan fejlődő övezetek, ami arról tanúskodik, hogy a természetes előnyök sorában az innováció térbeli koncentrációjának még kevésbé fontos a szerepe. A nemzetközi tendenciákat figyelembe véve csúcstechnológiai övezetek kialakulásának meg vannak az esélyei a fejlett iparral, természeti erőforrásokkal és csúcstechnológiai ágazatokkal rendelkező Volga menti és uráli

régiókban. E régiókban jelentős szakképzett munkaerőt és fejlett szolgáltatási ágazatokat felmutatni képes nagyvárosok (Szamara–Togliatti agglomeráció, Perm, Kazany, Ufa, Jekatyerinburg és Cseljabinszk) találhatóak, amelyek már ma növekedési központot jelentenek. E régiók – amelyek többsége költségvetési donorként szerepel, a központi költségvetésből kiegyenlítést szolgáló támogatásokat nem kapnak – fő problémája, hogy az állam jövedelmük több mint felét a központi költségvetésbe összpontosítja, megfosztva a régiókat növekedési erőforrásaiktól és az infrastruktúra fejlesztésének lehetőségétől. A Volga menti és az uráli térségek jelentős beruházási forrásokat nem voltak képesek magukhoz vonzani. Mindezekről függetlenül a Volga–Urál vidéke a jövőben fontos növekedési övezetként jöhet szóba, a nagyvárosi agglomerációk és a nyersanyag-kitermelő keleti területek fejlődését is kedvezően befolyásolhatja. E térségek fejlődése jórészt a növekedés terjedésének ütemétől függ, hasonlóan a kínai fejlődési paradigmához, ahol a tengerparttól halad a növekedés az ország egyéb területei irányába, Oroszországban viszont a fővárosi agglomeráció a növekedés fókusza.

Távlatosan növekedési övezetként jöhetnek szóba a dél-szibériai nagyvárosok – Novoszibirszk és Tomszk –, amelyek nagy munkaerő-potenciállal és az innovatív gazdaság fejlődéséhez szükséges adottságokkal rendelkeznek, ugyanakkor korlátozó tényezőt jelent a kedvezőtlen infrastrukturális helyzet és az alacsony beruházási ráta.

A keleti és az északi nyersanyag-kitermelő régiók fejlődési perspektívái a nagy kitermelő vállalatok stratégiájától és az állami politikától függenek. Az átmeneti korszakban e térségek erőforrásait a gyenge infrastruktúra és a magas költségek miatt nem hasznosították kellőképpen. Az utóbbi időben azonban a központi hatalom számtalan alkalommal kijelentette, hogy a keleti térségek fejlesztése újra prioritás lett, ám ennek finanszírozási jelei nem láthatók, az állami programok és az üzleti vállalkozások koordinációja is gyenge.

A területi fejlődésben a városok játsszák a meghatározó szerepet, mint a gazdasági növekedés és a társadalmi modernizáció centrumai. Több kutatás (*Trejvis – Nefjodova*, 1998; *Zubarevics*, 2002) eredménye szerint a több mint ezer orosz város közül a piaci viszonyokhoz leginkább alkalmazkodó városok négy csoportba sorolhatók:

- A szövetségi irányítás alatt lévő nagyvárosok agglomerációi, itt él a városi népesség 14 százaléka;
- A többi egymillió népesség feletti város, a városi népesség 12 százalékát teszi ki;
- A 200–250 ezer fő feletti népességű regionális központok, ezekben él a városi népesség 20 százaléka;

- Egyprofilú, nagy exportkapacitásokkal rendelkező, nagyvállalatok uralta városok, ezekben a városi lakosság 7 százaléka él.

E városok száma viszonylag csekély, az összes városnak mindössze 14 százaléka, azonban ezekben él az orosz városi népesség több mint fele. A nagyvárosok előnyei egyértelműek: a regionális központ funkciói között jelentős súlya van a pénzügyi szolgáltatásoknak, a fejlesztési források koncentrációja magas fokú, a fizetőképes fogyasztók száma is igen magas. Az egyprofilú városokban a foglalkoztatottak átlagkeresetei az országos átlagnál jóval magasabbak, a helyi költségvetés is részesedik a magas exportbevételekből, ami a városfejlesztéshez való fontos hozzájárulást jelent. E városok fejlődési távlatai természetesen különbözőek, de ezek rajzolják ki az ország térképén a növekedési pontokat, kiegészülve a tenger melléki kikötővárosokkal (Zubarevics, 2007). A központi hatalom finanszírozási és intézményfejlesztési politikája azonban nem hat ösztönzően a városfejlődésre, gazdasági erőforrásaikat újraosztják, a helyi önkormányzatok jogosítványait egyre inkább megnyirbálják. Mindennek következtében lelassul a gazdasági növekedés nagyvárosokból a közepes méretű városokba, majd a perifériákra irányuló terjedése.

* * *

Összegzésképpen azt állapíthatjuk meg, hogy Oroszországra éppúgy jellemzőek a térbeli különbségek, mint a feltörekvő országokra általában. A fejlettségben megmutatkozó egyenlőtlenségek mindenekelőtt a centrum és a perifériák között tekinthetők markánsnak, de a kedvező földrajzi helyzetben lévő régiók és a belső perifériák, a fejlett infrastruktúrával rendelkező és a távoli, nehezen megközelíthető térségek közötti differenciák is jelentősek. A regionális fejlődést alapvetően befolyásolja a nemzetközi területi munkamegosztásba való bekapcsolódás mértéke, az exportálható nyersanyagok (kőolaj és földgáz) és termékek (kohászati alapanyagok és késztermékek) jelenléte az egyes régiókban.

A területi különbségekben azonban orosz sajátosságok is felfedezhetők. Egyrészt erőteljesebb korlátot jelent az ország társadalmi-demográfiai állapota, a régiók több mint fele jelentős népességvesztést regisztrálhat, s egyedül a fővárosi agglomeráció képes a népességcsökkenést bevándorlással ellensúlyozni. Másrészt Oroszországban erőteljesebben érvényesül az állam kiegyenlítést célzó politikája. Harmadrészt a városfejlesztésnek ma még nem tulajdonítanak jelentőséget, a regionális és a költségvetési politika nem veszi figyelembe a városok meghatározó szerepét a regionális folyamatok alakításában.

A nagy területi különbségek Oroszországban csak hosszú idő alatt mérsékelhetők szemmel látható módon, az átalakulás és a nekirugaszkodás időszakában tartós fennmaradásukkal kell számolni. A depopulációs időszakban a régiók

között egyre erősebb verseny bontakozik ki a munkaerőért, fokozódik a fejlettebb és kedvezőbb életfeltételeket teremtő régiókban a népesség koncentrációja, ami a területi különbségek további növekedését eredményezi. Kérdéses az is, hogy a regionális szociális egyenlőtlenségeket sikerül-e a jelenlegi keretek között tartani. A kóolajarak körüli bizonytalanság miatt erre egyértelmű választ ma még nem lehet adni.

POSZTINDUSZTRIÁLIS REGIONÁLIS FOLYAMATOK ÉS A RÉGIÓK ÚJRAIPAROSÍTÁSA

ANDREJ TREJVIS

A Szovjetunió történelme és földrajza strukturális-gazdasági összefüggésben mindenekelőtt az iparosítás története és földrajza. Az ipar a túlélés eszköze és a fejlődés értelme lett, amit hevesen és kitartóan, minden erőt latba vetve fejlesztettek. Az áldozatok hatalmasak voltak, a győzelmek pedig nem egyértelműek. A Szovjetunió a világ második ipari nagyhatalmává vált, de nem érte utol fő vetélytársainak, a jelenlegi posztindusztriális államoknak általános fejlettségi szintjét. Oroszország, leküzdvé a szocializmus elszigeteltségét és korlátait, néhány áru exportjától, a világpiacon áráktól, a tőkeimporttól, a kulcstechnológiáktól és szolgáltatásoktól függ.

Az ipar leépítése és a reindusztrializáció

A *posztindusztrializáció*¹ fogalma és származékai általában véve nem szerencsések, Oroszország esetében pedig különösen nem. Először is a posztkommunizmushoz és a posztmodernizmusához hasonlóan csak az újdonságról szól, nem pedig a jelenség lényegéről. Másodszor, szigorú logikai sorrendben ez az új szakasz teljes mértékben posztagrár lehet. Harmadszor, az Oroszországi Föderáció legtöbb régiója nem vált posztindusztriálissá gazdasági összetételét tekintve, ezek határozzák meg az ország helyét a világban. Vizsgáljuk meg részletesebben ezeket az állításokat.

Az agrár- és ipari gazdaságok tartalma egyenesen következik az elnevezéseikből. A posztindusztriálisokénál ez kettős: 1) a szolgáltatások előállítása fe-

¹A *tradicionalizmus* történelmileg szimmetrikus megfelelőjeként kb. száz éve vezette be A. Kumaraszava kultúrtörténész és Kelet-kutató. A posztindusztriális elméleteket az 1960–70-es években D. Riszman, D. Bell, A. Toffler, D. Helbert fejlesztették tovább. A gazdaság primer (iparosítás előtti), szekunder és terciér szférára való felosztása az oroszországi D. I. Mengyelejev nevéhez fűződik (1907), nyugaton A. Fischer (1939) és más szerzők alkalmazták először.

lülmúlja az áruk termelését, ebben az értelemben a posztindusztriális gazdaság – *szolgáltatás*; 2) az információra, az ismeretekre támaszkodik, így ez a gazdaság *információs–tudományos–műszaki*, innovatívabb és alkotóbb. A posztindusztriális, különösen a szolgáltatások javára történő átalakulás kezdetben áthelyezi a forrásokat, köztük a munkaerőforrásokat a náluk nem magasabb, sőt gyakran alacsonyabb termelékenységű zónába. Ugyanakkor az ipar növelheti a termelést, csökkentve a nyersanyag-felhasználást.

A posztindusztriális ágazatok, beleértve a kitermelőipart, hozzájárulása a világ legtöbb országának GDP-jében jelenleg magasabb a foglalkoztatottságbeli részaránynál. Oroszországban ez az arány 35–37 százalék, illetve 21–22 százalék. Ezek átlagos adatoknak tekinthetők. A kőolaj és a gáz kitermelése vagy a hatalmas feldolgozó szektor szintén jelentősen hozzájárul Írország, Norvégia, Algéria, Azerbajdzsán, Kína, Korea, Thaiföld GDP-jéhez. A szolgáltatások aránya ezekben az országokban 2-4-szer magasabb az ipar részarányánál a foglalkoztatottak körében. Példás egyenlőség vagy az ipar részarányának túlsúlya jellemzi Kelet-Európa nem nyersanyagokon alapuló gazdaságait. Oroszországban és a posztszovjet Ázsiában nagyobb szerepet játszanak a nem munkaigényes és jövedelmező kitermelő ágazatok, illetve a mezőgazdaság.

A foglalkoztatottság vezető ágazatai változásainak két típusát lehet megkülönböztetni sorrendjük szerint: az *európai*, az ipar hosszabb-rövidebb ideig tartó vezető szerepével, ide soroljuk az építőipart is, valamint a szolgáltatási struktúrához vezető *amerikai–ázsiai* utat, amely az agráriumból indul, megkezdve a hiperindusztrializációt (1. ábra).

A hasonló eredetű struktúrákat általában logikusabb posztagrárnak nevezni, mint posztindusztriálisnak. Ugyanezt nem mondhatjuk el az Egyesült Államokról, Kanadáról vagy Japánról, jóllehet agrárszektoruk vezető szerepét felváltotta a forgalmi és a szolgáltatási szféra. A még későbbben iparosodott országok szekunder szektora gyakran nem érte el az összes foglalkoztatottak számának a harmadát sem, még mielőtt elkezdtek volna felszámolni őket. A turisztikai és pénzügyi paradicsomok (leginkább a miniállamok) és más vadonatúj terciér gazdaságok soha nem rendelkeztek az ipari munkások jelentős tömegeivel. Oroszország egészében véve az európai utat választotta: szekunder szektora az 1950-es évek végétől 15–20 éven vezető szerepet játszott.

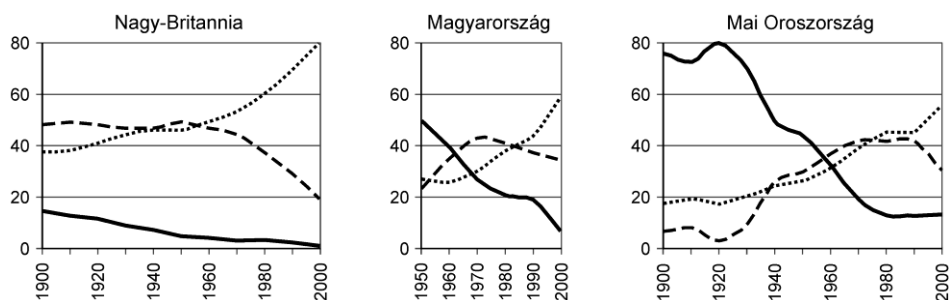
Az Oroszországi Föderációban nem mindegyik régió jutott el az ipari fejlődés csúcsára (2. ábra). Sokan közülük, főleg a nemzeti autonómiák eljutottak az amerikai–ázsiai út által kijelölt posztagrár szolgáltatási struktúrához. A három makroszektor foglalkoztatási arányai a struktúra kilenc típusra való felosztásán alapulnak (2–3. ábra).²

² A túliparosított régiókhoz tartoznak azok, amelyekben az iparban és az építőiparban foglalkoztatottak részaránya meghaladja az 50%-ot, a szolgáltatások túlsúlyával rendelkezők pedig a terciér

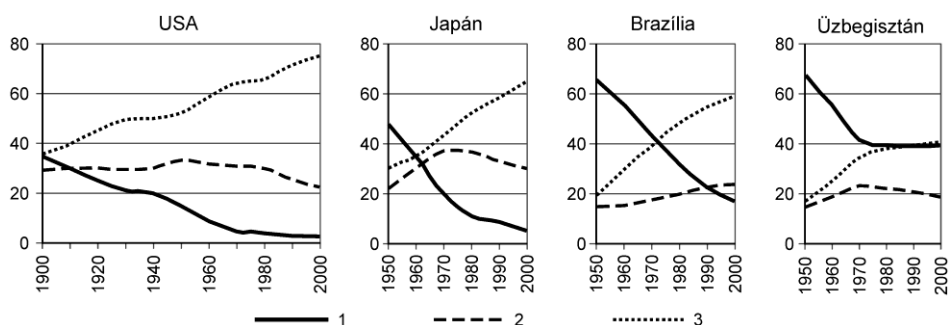
1. ábra

A foglalkoztatottak szerkezeti változásának két típusa, a foglalkoztatottak aránya a főbb mezőgazdasági ágakban, százalék

a) Európai típus

b) Amerikai-ázsiai típus

Jelmagyarázat: 1 – Mező- és erdőgazdaság; 2 – Ipar, építőipar; 3 – Tercier ágazat.
 Forrás: A szerző szerkesztése.

A 2. ábrán – a grafikontól eltérően – az agrárszektor kiegészül a háztáji gazdaságban önállóan gazdálkodókkal, ami átlagosan megkettőzte a részarányt. A fő változások az 1990-es években zajlottak le, amikor is eltűntek a túliparosított régiók, és alig maradtak iparosítottak (az agrár-ipariak már korábban, az 1980-as években „kihaltak”). A hatalmas szovjet tömb utolsó maradványai a Moszkvától keletre található, régen iparosított vlagyimiri és ivanovoi körzetek voltak. A válság idején a munkások elmenekültek a kihalt üzemekből és gyárakból az őrző-védő vállalkozásokba, a kereskedelembe, a vámhivatalokba vagy egyszerűen a kiskertjeikbe a túlélés érdekében. A típusok változása tükrözi az általános

részarányát beleértve több, mint 70 százalékot. A szektorok paritása mellett az ipar szintén fontos a tipológia számára.

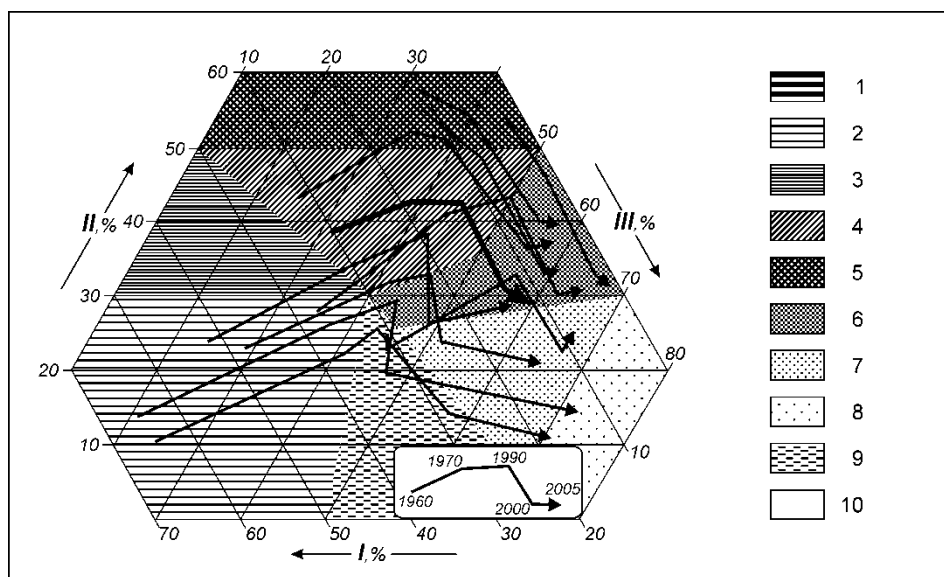
ipari leépítést, valamint az újraagrárosítást a délnyugati és a központi körzetekben, továbbá néhány keleti régióban. A 2000-es években ez a tendencia tovább terjedt délről a Volga-vidékre, északon és Szibériában viszont átadta a helyét a *tercier* szféra térhódításának: a foglalkoztatottak összetételében nőtt a *tercier*, pontosabban a szolgáltató szektor részaránya.

Másfajta képet kapunk, ha azonos kritériumok mellett osztályozzuk a bruttó regionális termék szerkezetét, a statisztikailag egybevetett periódus ugyanis rövidebb, az informális szektorok termékei pedig, még ha számításba is vesszük őket, csak kevés súllyal esnek a latba. A válságos 1998-as év után az Oroszországi Föderáció 88 régiója közül – Csecsenföldet nem számítva – mindössze 36 (40 százalék) maradt túliparosított vagy iparosított. Az előbbiekből persze több maradt (3. ábra, 1. táblázat). Még ennél is gyorsabban nőttek a szolgáltatási régiók, de a hiperszolgáltatás megbukott.

2. ábra

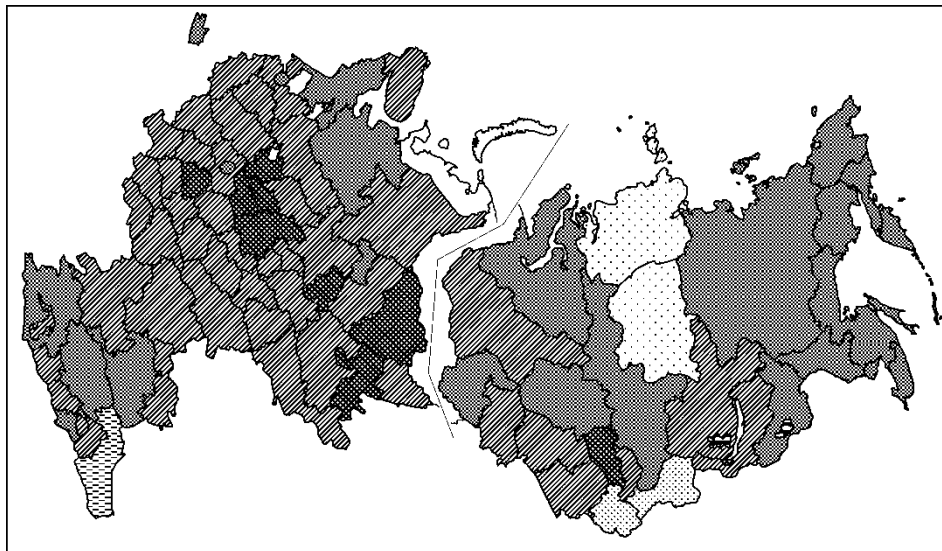
A foglalkoztatottak ágazati szerkezetének alakulása

a) A három nemzetgazdasági ágban foglalkoztatottak arányának változása néhány oroszországi régióban, 1960–2005

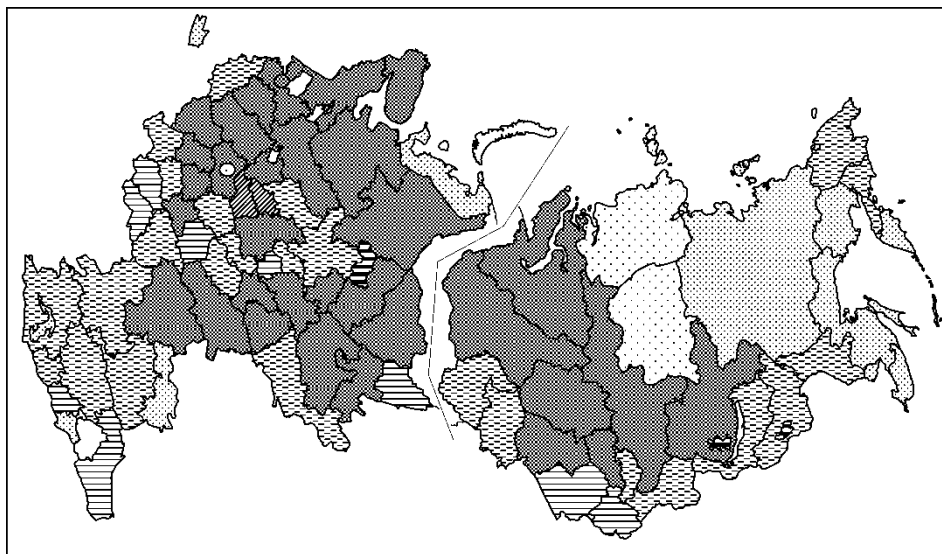

Jelmagyarázat: I – Mező- és erdőgazdaság; II – Ipar, építőipar; III – Tercier ágazat. 1 – Dominánsan agrár; 2 – Agrár; 3 – Agrár-ipari; 4 – Ipari; 5 – Dominánsan ipari; 6 – Ipari-szolgáltatási; 7 – Szolgáltatási; 8 – Dominánsan szolgáltatási; 9 – Agrár-szolgáltatási; 10 – Nincs adat.

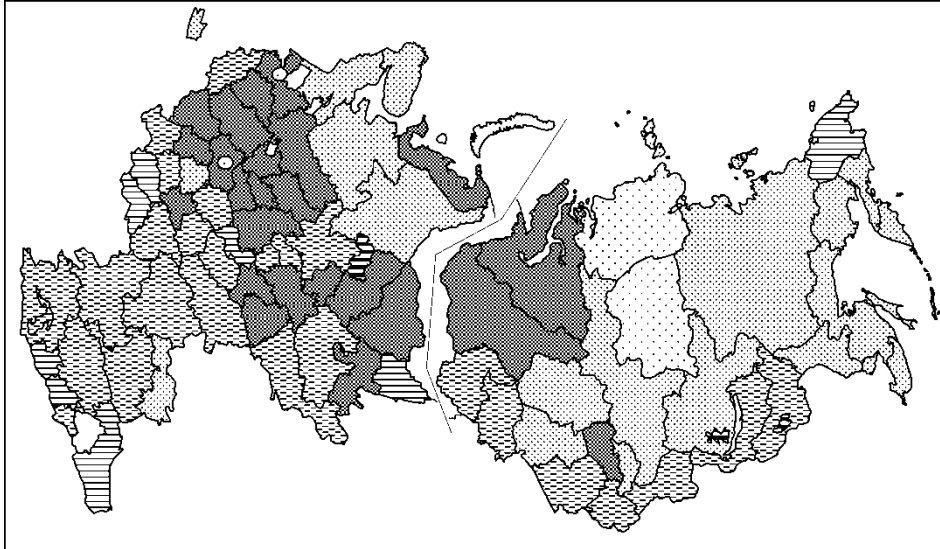
b) A régiók foglalkoztatási típusai, 1980-as évek vége

c) A régiók foglalkoztatási típusai, 1990-es évek vége

d) A régiók foglalkoztatási típusai, 2006

Forrás: A szerző szerkesztése.

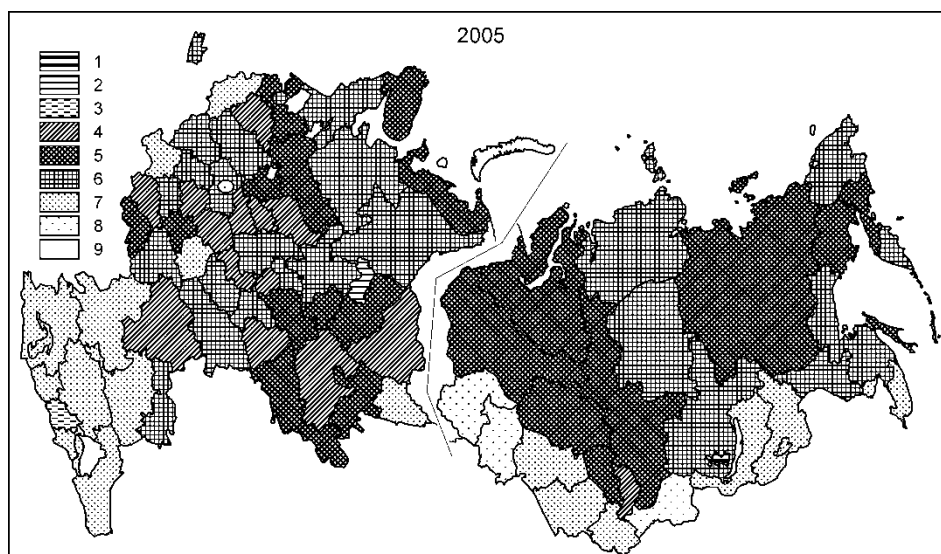
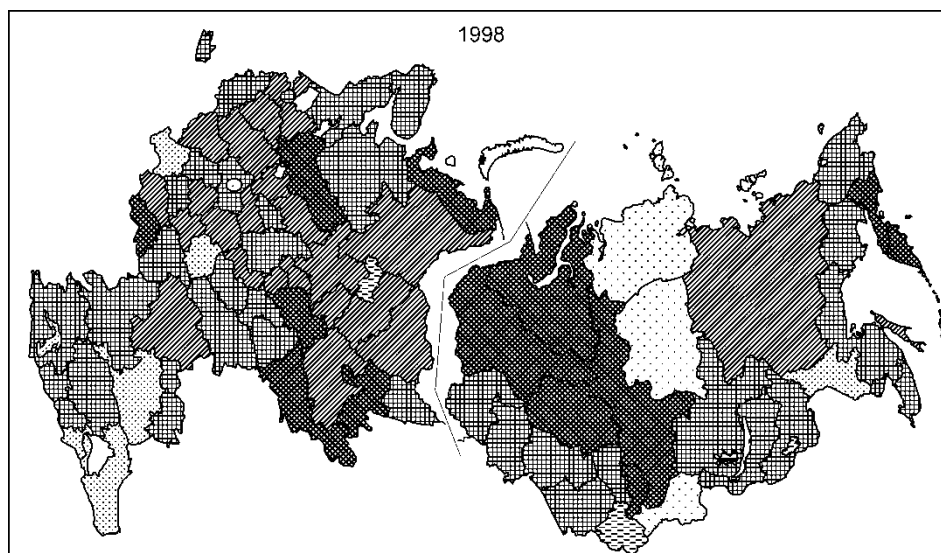
Moszkva növeli e típus általános kereskedelmi jelentőségét és GDP-jét, ezek a szolgáltatási régiók gyakran gyengék és depressziósak, jóllehet kibővültek az Oroszországi Föderáció déli részének sűrűn lakott éléstáiraival. Az ipari zónához tartozott Jakutföld, a kőolajban gazdag Tyumenyi terület, a Kuznyecki-medence és a Krasznojarszki határterület, az Urál fontosabb régiói, Vologda, Lipeck és Belgorod körzetei a hozzájuk tartozó vaskohászattal stb. Az Oroszországi Föderáció területét, beruházásait és ipari termelését tekintve e csoport két típusának a részaránya eléri a 47–57 százalékot.

Általánosságban megállapíthatjuk, hogy az ipar nem olyan hirtelen adta át a helyét a szolgáltatásoknak az értéktermelést tekintve, mint a foglalkoztatottak vonatkozásában, egyes helyeken pedig ellentámadásba ment át. Az 1998–2005. évi *újraiparosítás* a régióknak csaknem a felét érintette, de legfeljebb csak egy tucatnyiban nőtt meg a szekunder szektor részaránya. A változások több irányban történtek. Egyes régiók növelték a tercier szektort, mások a szekundert, a többiek pedig az újraagrárosítás útjára léptek (ami kevésbé jelentős a GDP szempontjából, mivel figyelmen kívül hagyták a „méretgazdasági összetevőket”).

Oroszországban valójában egyetlen jelentős szolgáltatás típusú régió van, ez pedig a globális város, Moszkva. Szibéria egyes körzetei megközelítik ugyan a foglalkoztatottak és a termékek összetételét tekintve, de ez mindössze a másik két szektor gyengeségét mutatja.

3. ábra

A GDP ágazati szerkezete az oroszországi régiókban

Jelmagyarázat: 1 – Dominánsan agrár; 2 – Agrár; 3 – Agrár-szolgáltatási; 4 – Ipari; 5 – Dominánsan ipari; 6 – Ipari-szolgáltatási; 7 – Szolgáltatási; 8 – Dominánsan szolgáltatási; 9 – Nincs adat (Csecsen Köztársaság).

Forrás: A szerző szerkesztése.

1. táblázat

Az ipari és szolgáltatási dominanciájú régiók főbb mutatói, 1998–2005

Mutatók	Jellemzően ipari		Ipari		Jellemzően szolgáltatási		Szolgáltatási	
	1998	2005	1998	2005	1998	2005	1998	2005
A régiók száma	13	21	23	15	3	4	8	20
Oroszországi részarányuk, százalék								
Terület	20,5	41,4	27,9	7,1	6,1	2,8	3,4	11,8
Lakosság	13,3	21,4	23,0	19,0	6,1	9,8	5,2	21,7
Bruttó regionális termék	20,6	28,2	20,5	13,6	15,4	25,5	2,3	10,6
Ipari termelés	26,5	36,6	26,2	20,4	5,8	12,2	1,4	7,7
Kiskereskedelem	10,6	17,4	16,7	16,0	27,9	23,2	2,8	16,8
Beruházások	23,3	33,0	19,8	13,9	16,1	14,8	2,2	12,0

Forrás: A szerző tipológiája a régiókról és regionális statisztikai adatok.

Ha ott például hozzálatnak a kőolaj kitermeléséhez, az ilyen „szolgáltatási” régió, amelynek gazdasága szűkösen kiszolgálta a helyi lakosságot, gyorsan megváltozik. A szekunder szektor hozzájárulása a Krasznojarszki határterület Evenki autonóm körzetének GDP-jéhez 1998-tól háromszorosára nőtt, és elérte a kétötöd részt, bár foglalkoztatottjainak száma csak egyhatod részt tesz ki. Moszkvától eltérően még Szentpéterváron is kissé növekedett a szekunder szektor részaránya a terciér kárára a második főváros nem igazán helyénvaló iparágainak fejlődése miatt (pl. gépkocsi-összeszerelés stb.). Sok más nagyvárosban – beleértve a regionális központokat – hasonló a helyzet.

Természetesen másféle példákat is fel lehet hozni: a tudomány és az oktatás városait, az üdülőhelyeket, a kikötőket és mindkét alapvető posztindusztriális szféra – az informatika és a szolgáltatási – egyéb központjait. De ezek csupán szigeteket jelentenek régióiknak ipari-mezőgazdasági tengereiben, és nem is a legsikeresebbeket, különösen akkor, ha kívül esnek a nagy agglomerációkon. Különben is ez más mértéket jelent, amiről majd később szó esik.

A posztindusztriális gazdaság *információs (kvaterner) szektorát* nehéz elkülöníteni a foglalkoztatási statisztika alapján, és még inkább a GDP szerint. Úgy tartják, az Egyesült Államokban a XXI. században a „kreatív osztály” a dolgozóknak 30 százalékát alkotja. Ha a felsőfokú végzettséggel rendelkező dolgozók részarányát tekintjük, az Oroszországi Föderáció alig marad el mögötte: kb. 24 százalék, Moszkvában pedig 42 százalék. Kreatív tevékenységgel azonban nem mindenki rendelkezik. Az értékelés a 2000-es évek közepére 10–11 százalékot mutat országosan, 20 százalékot Moszkvában, 14–16 százalékot Szentpéterváron és a Moszkvai területen. Általánosságban ezek a számok megközelítik az

Oroszországi Föderáció átlagát, és csak a kis autonóm körzetekben magasabban, más ágazatok fejletlensége mellett. Tuva Köztársaságban a szektor részaránya 18 százalékot ért el, de itt kb. 7-8-szor kevesebb dolgozó van (kb. 19 ezer fő), mint a novoszibirszki területen, 18-szor kevesebb, mint Szentpéterváron és 50-szer, mint Moszkvában.

A válság éveiben a foglalkoztatottság stagnált ebben a szektorban, a tudományban pedig gyorsan csökkent. 1990-ben az Oroszországi Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaságban 1,9 millióan foglalkoztak kutatással és fejlesztéssel, 2005-ben pedig az Oroszországi Föderációban mindössze 0,8 millióan. Moszkvában ez a létszám csaknem félmillióval csökkent. Igaz, hogy a Szovjetunióban a gyengén fejlett tercier és kvaterner szektorok bizonyos inverziója jutott kifejezésre: a szuperhatalomnak a NATO-val folytatott fegyverkezési versenyben szüksége volt a tudományos-technikai kapacitásra. Ez az 1990-es években összeomlott, fejlődött viszont a bankszektor (az 1998-as időszakos hanyatlás ellenére), az üzleti szolgáltatások és az igazgatás.

Egy tudós vagy egy főiskolai oktató könnyebben túlélte a válságot a szegényebb, de olcsóbb peremvidékeken, mint a fővárosban. Az üzleti életben a dolgok másként alakultak. A bejegyzett vállalkozások és szervezetek részaránya Moszkvában 1991-ben 6 százalékról 25 százalékra nőtt, Szentpéterváron pedig 2,2 százalékról 7,6 százalékra. E két városban az ország vállalkozásainak csaknem egyharmada összpontosult. Szám szerint a kisvállalatok dominálnak, de a fővárosok vonzották a nagy üzleti csoportokat, a külföldieket és az oroszországiakat egyaránt, amelyek fő bázisai a nyersanyagzónákban voltak. De ezek nem egy termékre szakosodott központok, amelyek egy-két csoporttól függenek, mint a közép- és nagyvárosok (Togliatti 0,7 millió lakos), az Urál–Volga-vidék, Észak, Szibéria (Zubarevics, 2005). Igaz, hogy az osztályon felüli üzleti szolgáltatások szintje Moszkvában sem nagyon magas. A megbízható oroszországi cégek komoly ügyekben külföldi könyvvizsgáló cégekhez, jogi, biztosítási ügynökséghez fordulnak.

Oroszországban mindig érzékelhető volt és idővel el is mélyült a *központ-periféria* ellentét, amely a fejlődés minden egyes szakaszában új formákat öltött. Jelenlegi példaként lehet felhozni az ún. „számbeli szakadékot.” A Közvélemény Alap adatai szerint 2006–2007 telén Moszkvában az internetezők aránya havonta elérte a munkaképes felnőtt lakosság kétharmadát, ugyanakkor az egész ország területén alig haladta meg az egynegyedét, délen, az Urálban és Szibériában pedig kevesebb volt egyötödnél. Emellett (vagy éppen emiatt) jelentős különbségek vannak a világhálóval való információs ellátottságban az egyes régiók között. Egy 2007 áprilisában végzett speciális felmérés a *yandex.ru* nevű honlappal kapcsolatban azt mutatta, hogy Moszkvának 3,8-szer több oldalt szentelnek, mint Szentpétervárnak, és 6-9-szer többet, mint más nagyvárosoknak (Szidorenko, 2007).

A szovjet ipari potenciál Oroszországban sokkal egyenletesebben helyezkedett el. Ez hiábavaló érvelés az újraiparosítás javára. De a hajdani ipar, és annak mostani termelése nem egy és ugyanaz. Mintegy húsz régió elérte, illetve meghaladta a termelés 1990-es volumenét. Ugyanennyi már-már megmozdult. És ugyanennyi számára – beleértve az ivanovoi textilipart vagy az udmurtföldi hadiipart és másokat – ez kevésbé reális. Az 1990-es évek árrobbanásai, a szűkös kereslet, a konkurencia és más ismert tényezők megváltoztatták az ipar ágazati és térségi szerkezetét, megerősítették nyersanyag-orientációját, és tovább mozgatták keletre. Az ipari termelés nagysága már megközelíti a válság előtti, összetétele viszont más lett. A regionális struktúrák osztályozása alapján (4. ábra) a felső szintű termelés az OSZSZSZK nyugati régióinak többségében terjedt el. Ezt a típust a nyersanyag és félnyersanyag típusok délen, keleten, északon és belülről korlátozták a „döntős” ágazatok hanyatlása és az árak változása miatt, melyek elég magasak voltak a szovjet korszakban a termékeket tekintve, de alacsonyak a nyersanyagra és az energiára vonatkozóan.

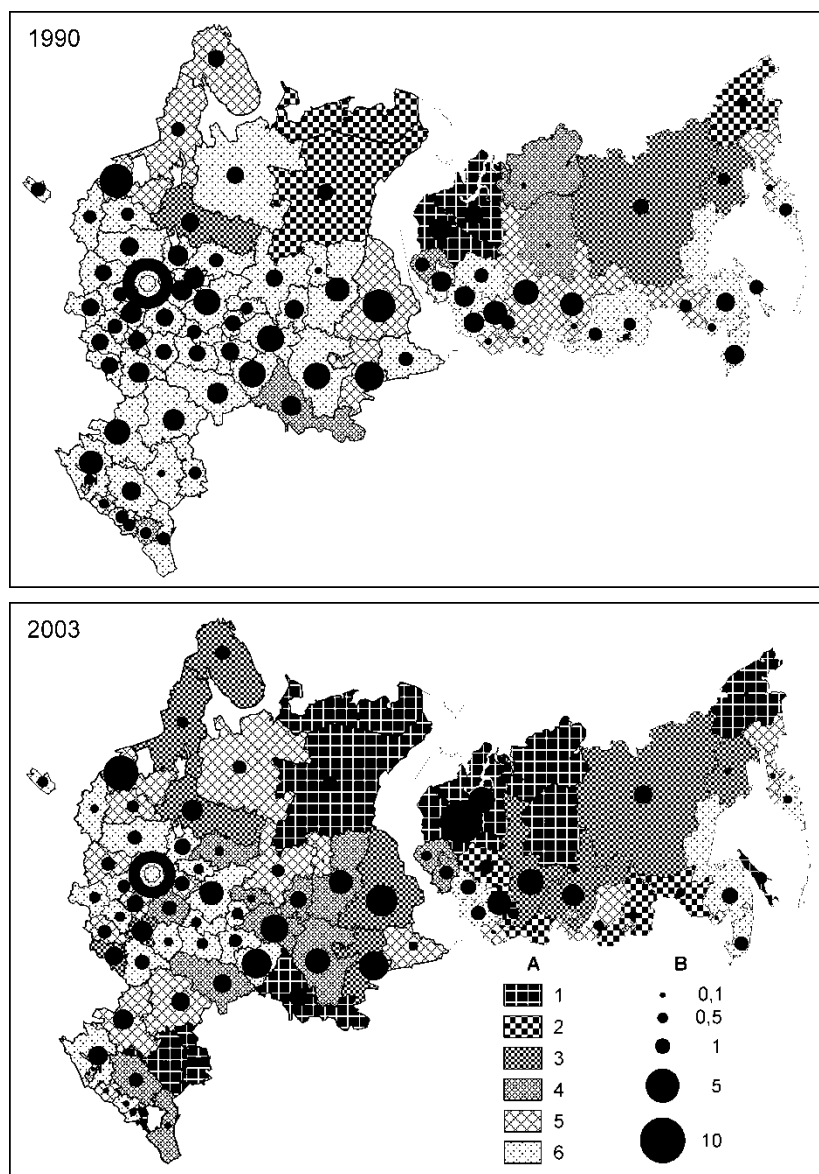
Az ipari termelést szintén két csoportra oszthatjuk: 1) fordista technológiák és nagyüzemek, melyek feltételesen egyféle termékeket gyártanak, és függnek a hagyományos fejlődési tényezőktől és az elhelyezkedéstől (forrási, szállítási, méretgazdaság) 2) posztfordista technológiák, kisebb vállalatok, különféle bonyolult termeléssel, amelyek az új tényezőkkel függnek össze (állomány, tudomány és oktatás, kereslet stb.). Oroszországban és régióinak többségében az első csoport szerepe mindig jelentős volt, napjainkban viszont mindenhol jelentősen megerősödött, így az ország nyugati részén is.

Mint az 5. ábrán látható, az új szovjet ipar körzetei sokáig nem tudták kiszorítani a régen iparosodottakat, mindenekelőtt a Központi körzetet és Moszkvát. Igaz, már 1950-ben jelentős eredményt ért el az Urál, Nyugat-Szibéria, a Központi körzet jelentősége viszont csökkent. A piaci folyamatok meggyorsították a változásokat. A statisztikai téren történő kiegyenlítődésként az 1990-es évek válságának csúcspontján rendkívüli mértékben megnőtt, de később újabb csúcsokat ért el, különösen a nyugat-szibériai olajvidék. Az Urál szintén fejlődött, de nyilvánvalóan elmarad a Tajmir–Jamal–Urál–Volga ipari-export „hegygerinc” mögött, amelynek ipara meghatározza Oroszország arculatát, és megteremti költségvetési forrásainak jelentős részét.

Az a tény, hogy az orosz statisztika nemrég áttért a nyugat-európai ágazati besorolásra, világosan elválasztotta a nyersanyag kitermelését a feldolgozástól, és kiszélesítette magának az iparnak a kereteit, idesorolva a villany-, gáz- és vízellátást. A strukturális profil azt mutatja, hogy bár a feldolgozás nem jelentős és nem is nagyon jövedelmező, két keleti körzet kivételével élen jár az összes körzetben. Az ellátás fent említett alacsony jövedelmezőségű szférája csak vékony „réteget” képez (6. ábra). Részaránya csak a ritka népességű, távoli körzetekben éri el a termelés 50–70 százalékát, minthogy ott nincs is más.

4. ábra

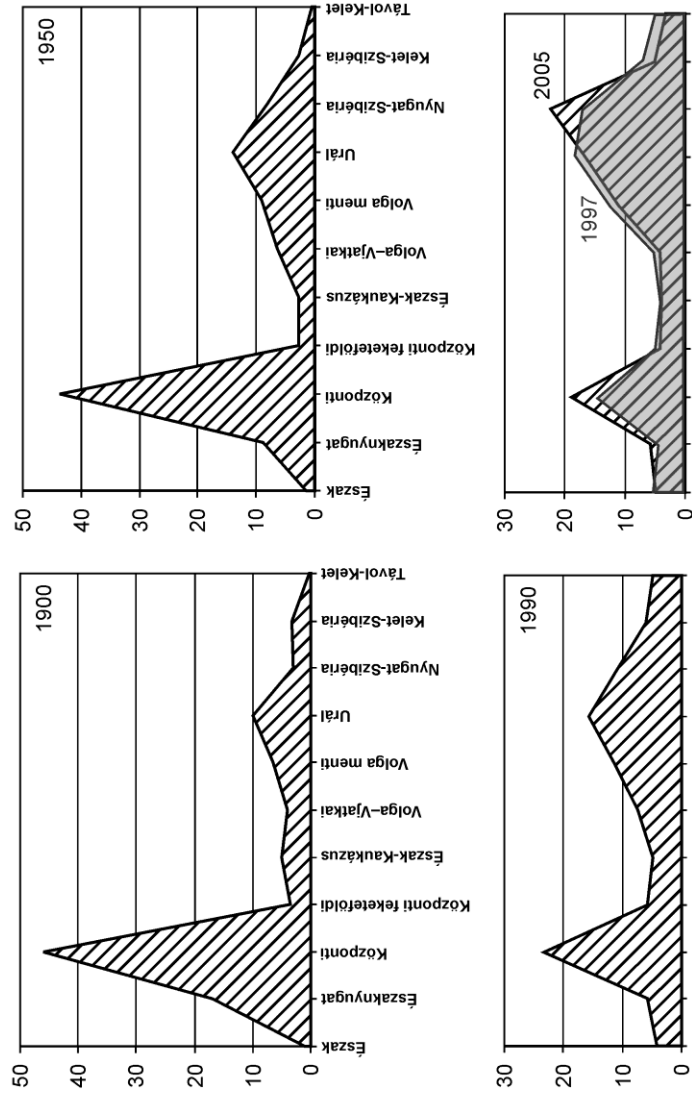
Az oroszországi régiók ágazati típusai

Jelmagyarázat: A) Szerkezeti típus: 1 – Fűtőanyag, energia; 2 – Energiahordozók, nyersanyagok; 3 – Anyagok; 4 – Energiahordozók, késztermékek; 5 – Anyagok és késztermékek; 6 – Késztermékek; B) A régió hozzájárulása Oroszország ipari termeléséhez, százalék.

Forrás: A szerző szerkesztése.

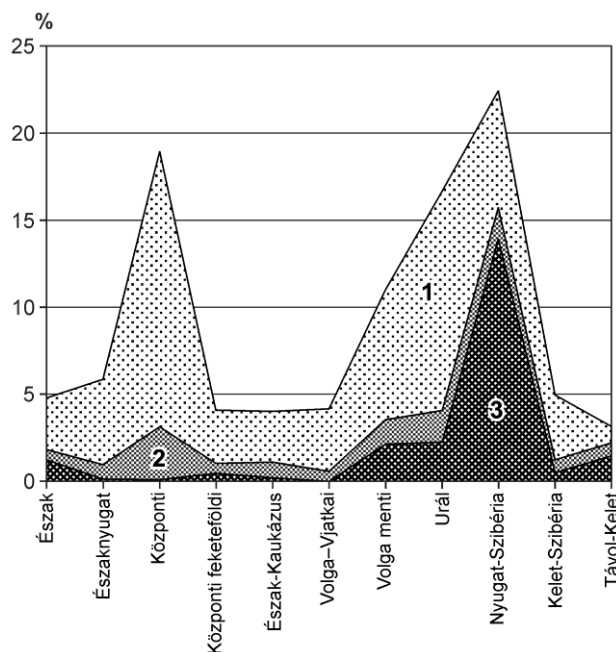
5. ábra
A nagyrégiók hozzájárulása az oroszországi ipari termeléshez, 1900–2005

Forrás: A szerző szerkesztése.

6. ábra

Az ipar három alágazatának hozzájárulása az oroszországi termeléshez a gazdasági körzetekben, 2005, százalék

Jelmagyarázat: 1 – Feldolgozóipar; 2 – Elektromos energia, gáz- és vízszolgáltatás; 3 – Kitermelő ipar.

Forrás: A szerző szerkesztése.

Posztindusztriális illúziók és a valóság

A századfordulón Oroszországban, többek között, gazdaságföldrajzi dráma zajlott le. Az egész országban széles körben elterjedt ipar, amely különféle profilú körzeteket hozott létre, válságba került. Erre az ország nem volt felkészülve. A hanyatló ipari övezetekre, ellentétben az agrárjellegűektől, a Szovjetunióban nem fordítottak figyelmet, úgy gondolták, hogy a szocializmus nem ismer ilyen jelenségeket. Hiányzott a revitalizáció és a támogatás politikája is, azon kívül, hogy tervszerűen alkalmazták a női munkaerőt azokban a körzetekben, ahol túlsúlyban volt a férfimunka és viszont. A pangást elfedte a hiánygazdaság, ahogy arra Kornai János is rámutatott (Kornai, 1982). De nem volt elég tartaléka a fej-

lődésnek, a régi ágazatokból és körzetekből az újak számára sok forrást vontak el.

A gorbacsovi peresztrojka idején mindenhol, különösen a „kifáradt körzetekben” (a sajtóban használt kifejezés) környezetbarát posztindusztriális fejlődésről álmodoztak. Az ilyen álmok bekerültek a regionális és lokális stratégiákba, nevezetesen az, hogy infrastruktúrára, tőkére, reklámra, belső vagy külső fizetőképes keresletre, turistákra, egyetemistákra, banki betétesekre, szabadidő- és orvosi központokra van szükség. Egy elmaradt, szegény és nem vonzó helyen a szolgáltatás „hátramaradt”, elavult, kezdetleges. Akkor már ennél jobb kiszállítani a faanyagot, a téglát, a kénsavat, rendelést találni egy hadiüzem számára.

Circulus vitiosus jön létre. A szegénység megöli a szolgáltatási gazdaság csíráit, a régi ipar pedig nem képes legyőzni a szegénységet, véghezvinni a *gazdasági átmenetet* az alacsony szintű költség-, ár- és jövedelemrendszerből egy magasabb szintűbe, vagyis az olcsó nyersanyagtól, munkától és szélesebb értelemben az „olcsó embertől” a drágához (Lipeck, 1966). Az ország helyzetének ismérveit ebben a korszakban a jövedelmi és árviszonyok, a valuták és hivatalos árfolyamuk vásárlóerejének paritása jellemzik.

Ahhoz, hogy általánosságban megértsük a regionális különbségeket, a *gazdaság három rétegének* vázlatához kell folyamodnunk F. Braudel az anyagi civilizációról szóló művének bevezetése alapján (Braudel, 1986). A középső réteg a piacgazdaság, a legáttetszőbb, amely ismert törvényeknek van alávetve. Alatta található a természetes cserék erős, ősi rétege. A piac felett pedig a szuperintézmények, kereskedelmi és bankházak, a Soros György típusú szereplők struktúrái (többek közt az államoké is), amelyek a tőzsdén és a valutaárfolyamokon keresztül hatnak a makrogazdaságra. Braudel csak a felső, mintegy ötszáz éves réteget tekinti kapitalistának.

Számunkra fontosabb az, hogy az alsó réteg lokális, a középső réteg pedig a mezoméret, amely a regionálistól a nemzetköziig terjed. A felső réteg globális, különösen manapság. Minden réteget egy helyen lehet megtalálni, de arányuk és hatásuk helyenként különböző. A központok jelekkel dolgoznak (politika, tömegtájékoztatás), az eldugott vidékek pedig árucikkkel (áru- és naturálgazdálkodás). Emitt az élet a dollár árfolyamától függ, amott pedig az időjárástól és a burgonyaterméstől (Kaganszkij, 2001). Ilyen volt az élet a különböző korokban, és a XX. században a szakadék csak nőtt: a központok a modernizáció és a monetarizmus felé fordultak, a periféria pedig lesüllyedt az idők mélyére, a táplálékot adó földek és erdők világába.

Az ellentétek nemcsak a város és a falu közt óriásiak, hanem a különböző méretű, működési típusú, státusú, elhelyezkedésű városok között is. Hogy ezeket elemezzük, információkra és különleges módszerekre van szükség, hiszen ebben a nagy országban sok város található. Oroszországban több mint ezer város van (nem számítva a városi jellegű, közbeeső kategóriájú településeket).

A településtípusok közti különbségeket egy 7-es paraméterrendszerrel értékeltük,³ amelyet a Szövetségi Statisztikai Hivatal elektronikus adatbázisából merítettünk (Paszporta gorodov Rosszijszkoj Federacii).

Az osztályzatokat úgy kaptuk, hogy minden időpontra egységes alap szerint skálát készítettünk, majd időrendbe helyeztük azokat.

Az eredményt az oroszországi iskolai osztályozás szerint mutattuk be: 1 ponttól (nagyon rossz) 5 pontig (kitűnő). 1991-ben a különböző típusú városok pontszámai alig különböztek egymástól (7a ábra). Ez az eredmény mind a szovjet „egyenlősdivel”, mind a lefele történő nivellálódás első szakaszára jellemző tipikus válsággal magyarázható. Ezután az értékek esni kezdtek, és a különbségek növekedtek. 2004-re a négy típusból háromban meghaladták a kezdeti értékeket. A pontszámok mindig magasabbak a hivatalos régióközpontokban, beleértve az ország két fővárosát. Utánuk következnek az iparosítottak, majd a nem iparosítottak, egyre inkább leszakadva az élenjáróktól, ami a posztindusztriális fejlődés bázisának ismert szűkösségéről tanúskodik. Az értékelés összhangban van a központ lélekszámával, dinamizmusával, bár szigorúan véve csak mintegy száz „kiváló” eredmény született (7b ábra).

A korai válság idején jobban tartották magukat az Urálon túli városok, de a kilábalást korábban kezdték el a déliek és a nagyvárosok agglomerációi – követve a központokat. Keleten a kőolajzónákat és más övezeteket leszámítva a jelentős differenciálódás megemelte a pangó városok százalékarányát. 1996-ban a válság göcai mindenhol megjelentek, leginkább a gyenge autonóm területeken és a legbelsőbb perifériákon, majd kezdtek megszűnni, és csak néhány peremterületen maradtak fenn.

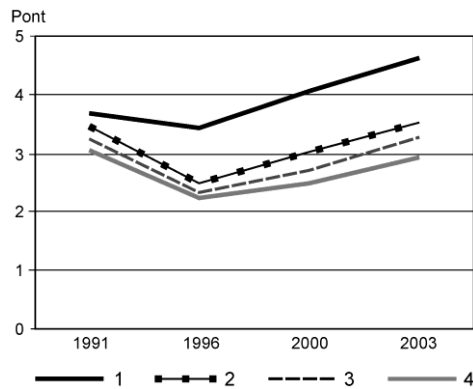
Ott, ahol általában sok város van, gyakran képződnek sűrűbb területek, betegek is, egészségesek is. Így például Moszkva környékén 1991-ben és 2004-ben 11 város volt 1–2 ponttal, 4-es osztályzatot 21 város kapott 1991-ben (a „kitűnők” már elfogytak), 23 város 2004-ben 16 város pedig a legmagasabb 5 pontot kapta. A különböző típusú kontrasztok, különösen a központ–periféria mindenhol jelen vannak és néhol nagyobbak a különbségek a városok és a falusi körzetek között, mint az ország régiói közt.

³ 1) az egy főre jutó beruházások; 2) az ipari termelés dinamikájának mutatója (olyan városokban, ahol az ipari munkások száma meghaladta a 40%-ot, jellemzően megkétszereződött, 20–40%-os részarányánál a többiekkel egyformának mutatkozott, a nem iparosítottaknál viszont számításon kívül mutatkozott); 3) a gazdaságban nem foglalkoztatottak részaránya; 4) a foglalkoztatottak átlagbére a létminimumhoz viszonyítva; 5) az egy főre jutó fogyasztás értéke; 6) az egy főre jutó lakásterület; 7) csatornázottság és telefonellátottság.

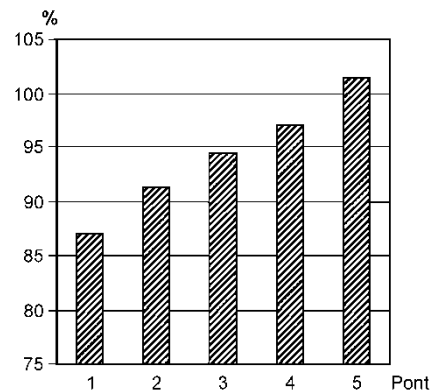
7 ábra

A különböző várostípusok helyzetének változása

a) A pontszámok alapján

b) A népességszám változása alapján

Jelmagyarázat: 1 – Területi központ; 2 – Ipari; 3 – Részben ipari; 4 – Nem ipari.

Forrás: A szerző szerkesztése.

Regionális és lokális példák

Nézzünk meg részletesebben három területet: a moszkvait, az ivanovoit és a permit.

A *Moszkvai terület* az ipari-szolgáltatási régió példája, a főváros körüli fejlesztés és az újraiparosítás nyilvánvaló aktivizálódásával. Az első változás abban jutott kifejezésre, hogy a kiskereskedelmet a városon kívülre telepítették. Korábban a Moszkva közeli térségek a terület kereskedelmi forgalmának 23 százalékát tették ki, a lakosság 28 százaléka élt itt. Mintegy 35 százalék jutott a második legnépesebb övezetre, de innen szintén Moszkvába jártak vásárolni. 2001-ben a közeli övezet részaránya elérte az egyharmadot, majd a négyötödöt. Minél közelebb van egy övezet a fővároshoz, annál dinamikusabb: mindegyik övezet a központtól csökkenő sorrendben épült ki.

A második tendencia később mutatkozott. Moszkva GDP-je régóta és tartósan a terciér szektorra épül, a területen viszont elkezdett növekedni a szekunder részaránya. 2004-ben az ipar és az építőipar a GDP 43 százalékát tette ki (a fővárosban 14 százalék), a közlekedés, a kereskedelem és a szolgáltatások pedig 53 százalékot; ez kevesebb, mint 1998-ban (Moszkvában 86 százalék). A válság éveiben a termelés meredekebben esett, mint Moszkvában, és azonos ütemben a szentpétervárival. Ellenben a fellendülés 1998 után gyorsan ment végbe, csak-

nem kompenzálva a veszteségeket. Más kérdés, hogy milyen strukturális alapon, és hogy mi következik majd a helyreállítási szakasz után.

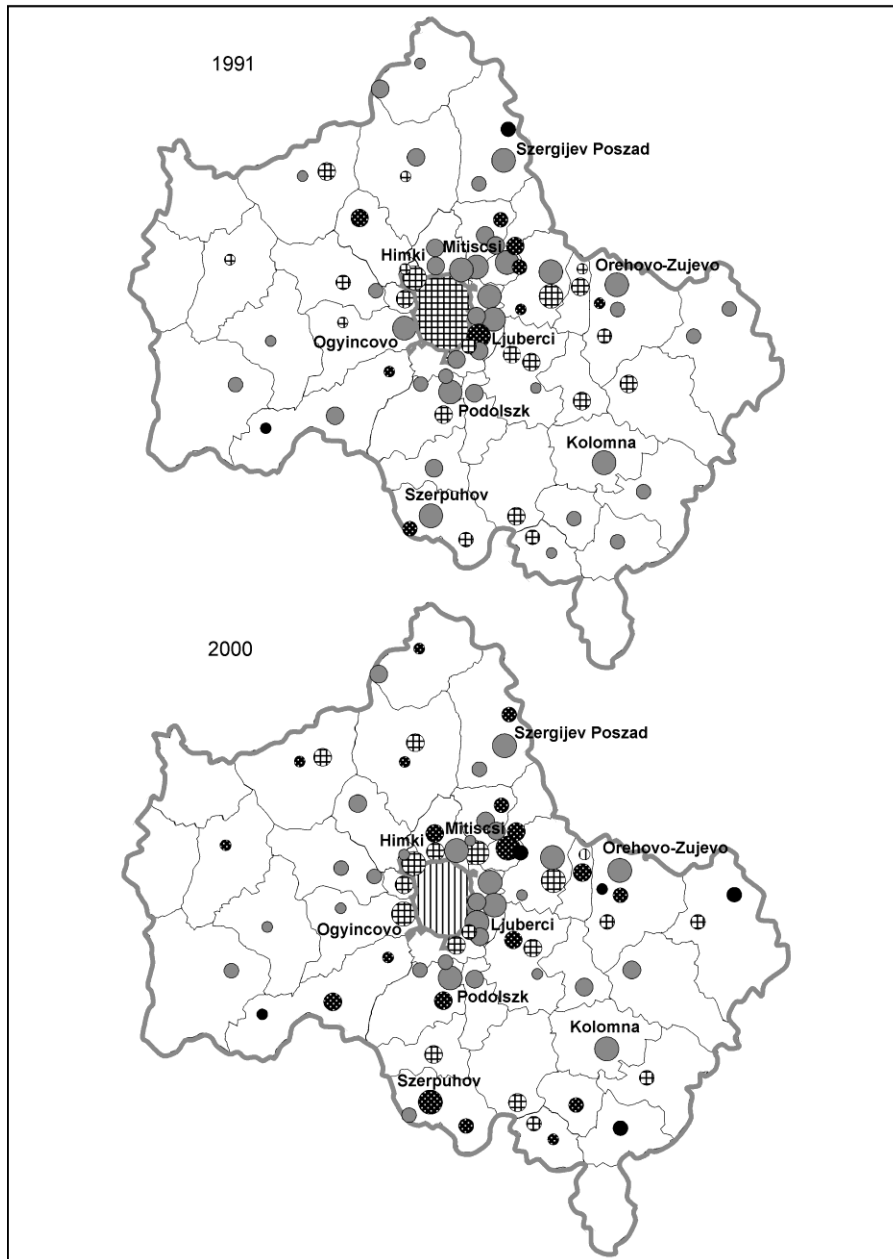
Az ipart a terület középső zónája (a termelés kétharmad része) vonzza, ahol magasabb az egy főre eső volumen. Moszkvához képest ez kisebb, bár a növekedés gyorsabb. Itt régen kialakult a kelet–nyugati aszimmetria, a régóta iparosított keleti területek túlsúlyával. Ma is vezető szerepet játszik az alapanyag-termelésben, a körzet energetikai központjai itt találhatóak. A keleti részek aránya csökkenést mutat, s emelkedik a történelmileg elmaradott nyugati területek részesedése. A Moszkva környéki élelmiszeripari ágazatok fejlődése döntő hatással van a gépgyártásra, mint ahogy ez régebben Moszkvában is volt. Ez a „fővárosi tendencia” meggyorsítja a pénzforgalmat és kiegészíti a költségvetéseket.

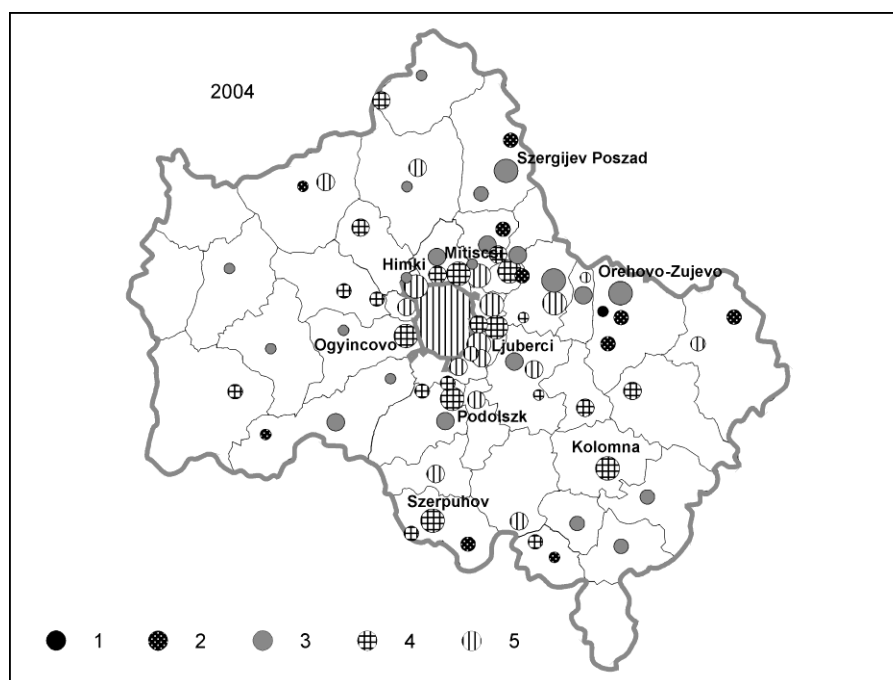
Hiányzik ugyanakkor a térségből a csúcstechnológia. A K+F szférában foglalkoztatottak számát tekintve a terület alig marad el Szentpétervár mögött. A fővárosok tudományos potenciálja az 1990-es években a felére zsugorodott. A Moszkva környéki tudományos városokban, amelyek gyakran egyprofilúak és elég távol helyezkednek el, nehezebb dolog helyben más munkát találni vagy Moszkvába utazgatni. Itt a csökkenés folytatódik, miközben a fővárosokban ez a folyamat már megállt. Moszkva környékét korábban a tudomány és a technika fellegettségének nevezték. Oroszországban pedig nincs sok olyan hely, ahol meg lehetne valósítani az innovatív fejlesztések forgatókönyveit (Moszkovszkij szto-licsnij region na rubezse vekov...). Egyébként már Nyugaton is kivétel a technopolisz tiszta válfaja. Több van belőlük a nagy agglomerációkban, ahol egyszerűen nem annyira szembetűnők (Chisholm, 1990).

A Moszkva környék aktívan betölti települési és rekreációs funkcióit, valamint a kényelmes életkörülmények biztosítására hivatott posztindusztriális szerepét. Moszkva és a moszkvaiak, keresletük és tőkájük nagymértékben biztosították elsőbbségüket a Oroszországban a lakásépítésben. A Moszkva környék városainak kedvező helyzete a jólét jelentős tényezője lett (8. ábra). 1991-ben a sikeres központok fővárostól való függősége még csak gyengén mutatkozott. Többségben vannak a 3-as osztályzattal rendelkező városok, maga Moszkva is csupán 4 pontot kapott, ez is a lefelé történő nivellálódásról tanúskodik. A XXI. században jött létre a közelebbi „siker gyűrűje”, ahol a peremvidéktől eltérően, már nincsenek „kettesek” és ritka a 3-as osztályzat is.

Az *Ivanovoi terület* – depressziós régió, az ország történelmi központjának része, de távol esik a főútvonalaktól, amelyek Jaroszlavlon és Nyizsnyij Novgorodon haladnak keresztül. Közvetlenül a Volga mögött pedig zsáktelepülések sora helyezkedik el. L. V. Szmirnjagin (1990) ezt a térséget az orosz „holt vidék” megtestesítőjének nevezte.

8. ábra

A Moszkvai terület városainak társadalmi-gazdasági állapota

Jelmagyarázat: 1 – Igen rossz; 2 – Rossz; 3 – Közepes; 4 – Jó; 5 – Igen jó. A körök nagysága a városok mérete szerint változik.

Forrás: A szerző szerkesztése.

Ezt csak megismételte *R. Berger* svájci újságíró (2002), aki felfedezte „a Moszkvától 300 kilométerre rejtőzködő vidék rejtelmét, az orosz Manchestert, az első városi szovjet és a menyasszonyok városát”. Ez a régen iparosított régió más viszonylatban fiatalabb szomszédainál és azok központjainál, amelyek valamikor hercegségek fővárosai voltak. Ivanovo kora saját területén átlag alatti, a várossá nyilvánítás dátuma 1871, az ipari fordulat időszaka (2. táblázat).

1870 és 1915 között Ivanovo népessége 17 ezerről 170 ezer főre nőtt, ezzel a harmadik „gyapotváros” lett Moszkva és Orehovo-Zujevo után; 1905-ben pedig Pétervár és Moszkva után a harmadik proletár fővárossá vált (Lenin szerint), hivatalosan megmaradt a Vlagyimiri kormányzóság átlagos városának. 1918-ban kormányzósági székhely lett, majd 1929-ben a közigazgatási felosztás átfogó teljes reformja után szupertérség lett, ahová besorolták Jaroszlavlot, Vlagyimirt és Kosztromát mint körzeti központokat. Az 1930–40-es években a szupertérségeket megszüntették, de a rövid ideig tartó székhelyjelleg nem múlt el nyomtalanul, ez az időszak főiskolákat, klinikákat és a konstruktivizmus építészeti emlékeit hagyta a városra.

2. táblázat

Az Ivanovoi és a vele határos területek városainak adatai

Területek	A városok száma	A várossá nyilvánítás éve		A városok kora 2000-ben	
		átlagosan	a központi városé	átlagosan	a központi városé
Ivanovoi	17	1838	1871	162	129
Nyizsnyij Novgorod-i	28	1514	1221	486	779
Kosztromai	12	1368	1152	632	848
Jaroslavlvi	11	1247	1010	753	990
Vlagyimiri	23	1478	1108	522	892

Forrás: A szerző számításai.

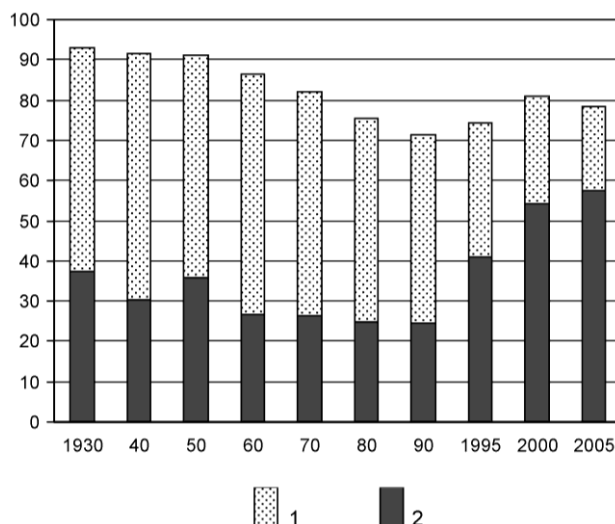
A régió az 1930-as években még az ország „kartonkészítő üzeme” szerepét is betöltötte. A könnyűipari zónája jelentősen megnőtt azzal, hogy peremvidékei kibővültek, továbbá „ellátta menyasszonyokkal” a nehézipari térségeket. A Szovjetunió városaiban az új ágazatok nem közvetlenül szorították ki a régiéket, hanem ez a prioritást élvezők terhére történt.

A kiszorítás gyorsabban valósult meg a textiliparral rendelkező Központi régió Moszkva környéki részén, az iparág visszaszorult Ivanovóba. Az 1990-es években a régió teljes termelésében a textilipar részaránya csaknem felére, azaz egyharmadra csökkent (Oroszországban ez az arány 1,5 százalék). Azonban a régió több mint a felét adja az oroszországi szövetgyártásnak, a pamutipart tekintve pedig az arány kétharmad, nagyobb mint 50–75 éve (9. ábra). A XXI. században a régió tíz városában a könnyűipar a termelés 50 százalékát tette ki, ötben 75 százalékát. A hajdani presztízs és a nagy nyereség azonban már a múlté.

Sok ivanovoi számára a textilipar mégis megmaradt szent tehénnek. A régió korábbi kormányzója, *V. I. Tyihonov* reménykedett ennek az ágazatnak az újraéledésében, és abban, hogy konfekcióiparral lehet majd kiegészíteni, amit a terület fejlesztési stratégiája is előirányzott a 2010-es évre (Ekonomika Ivanovszkoj oblasztyi...). Igaz, megvitatták azt a változatot is, amely a tudományra, az oktatásra és a szolgáltatásokra támaszkodott volna. Az ivanovoi főiskolákon külföldiek és moszkvaiak is tanulnak, olcsón, jó tanároktól. De általában egy olyan területen, ahol az egy főre eső jövedelmek, beruházások, gépkocsik és telefonok száma 2-3-szor kevesebb, mint a Központi régió középső részében, a szolgáltatási modell legalábbis kétséges.

9. ábra

Az Ivanovoi terület (1) és Oroszország többi régiójának (2) hozzájárulása az ország textilipari termeléséhez, 1930–2005, százalék

Forrás: A szerző szerkesztése.

Az ipar sem csodaszer. Az összes gyárnak mintegy a fele, a textilgyáraknak pedig kétharmada még nemrég veszteséges volt, és gyakran cseréltek gazdát. A hitelek, a megdrágult nyersanyagok és energia megingatták stabil helyzetüket. A szövetek túl olcsók a költségek fedezésére, és ugyanakkor drágák is a WTO feltételein alapuló konkurenciához képest. A ruhaipari ágazat fejlesztésének ötletét hasznosították a kisvállalkozások. Ez a szféra azonban kedvezőtlen helyzetben van. A sok száz kisüzemben átlagosan 6-7 varrónő szinte kizárólag ágyneműt készít. A régen oly jelentős szerszámgépipar újjászületése viszont elmaradt. Ezt a régiót mégis csak egyszerűbb dolog átállítani, mint a szén- és acélipart. A bányákat és a kohókat nem könnyű újból működtetni. Ivanovoban a gyárakat eladják, hogy helyük legyen az üzleteknek, kluboknak, kaszinóknak. Ilyenkor a jó berendezést gyakran áron alul értékesítik, vagy pedig hagyják tönkremenni.⁴

⁴ Egy gyárépületet az „Ezüst város” nevű ivanovoi kereskedelmi központ foglalta el. A gépeket egyszerűen kidobálták az ablakon, és elvitték a fémhulladék gyűjtőhelyre. Amikor 2004-ben meglátogattam a központot, mindjárt szembe tűnt, hogy sorban állnak az élelmiszerosztály előtt, a drága nyugati árucikkeket kínáló kirakatok előtti rész pedig kongott az ürességtől (az olcsókat a piacokon árusítják). Egy kis adalék a fejlődés szolgáltatási modelljének sikeréről szóló vitához.

Az 1990-es évek elején az Ivanovoi területen csakúgy, mint a moszkvaiban már nem voltak 5 pontos sikeres városok, jelentős többségük 3 pontot ért csak el (*10. ábra*). 1996-ban már egy sem maradt közülük, csak Ivanovo, Kohma és Pucsezs kaptak 2 pontot, a többiek mindegyike 1-et. Az új században a terület fővárosa javított eredményén, de 2004-ben a városok 70 százalékának még nem sikerült a válságból kilábalni, ezek 1 vagy 2 pontot szereztek. Az általános és a környékbeli élénkületet tekintve ezek még szánalmasabbnak tűntek.

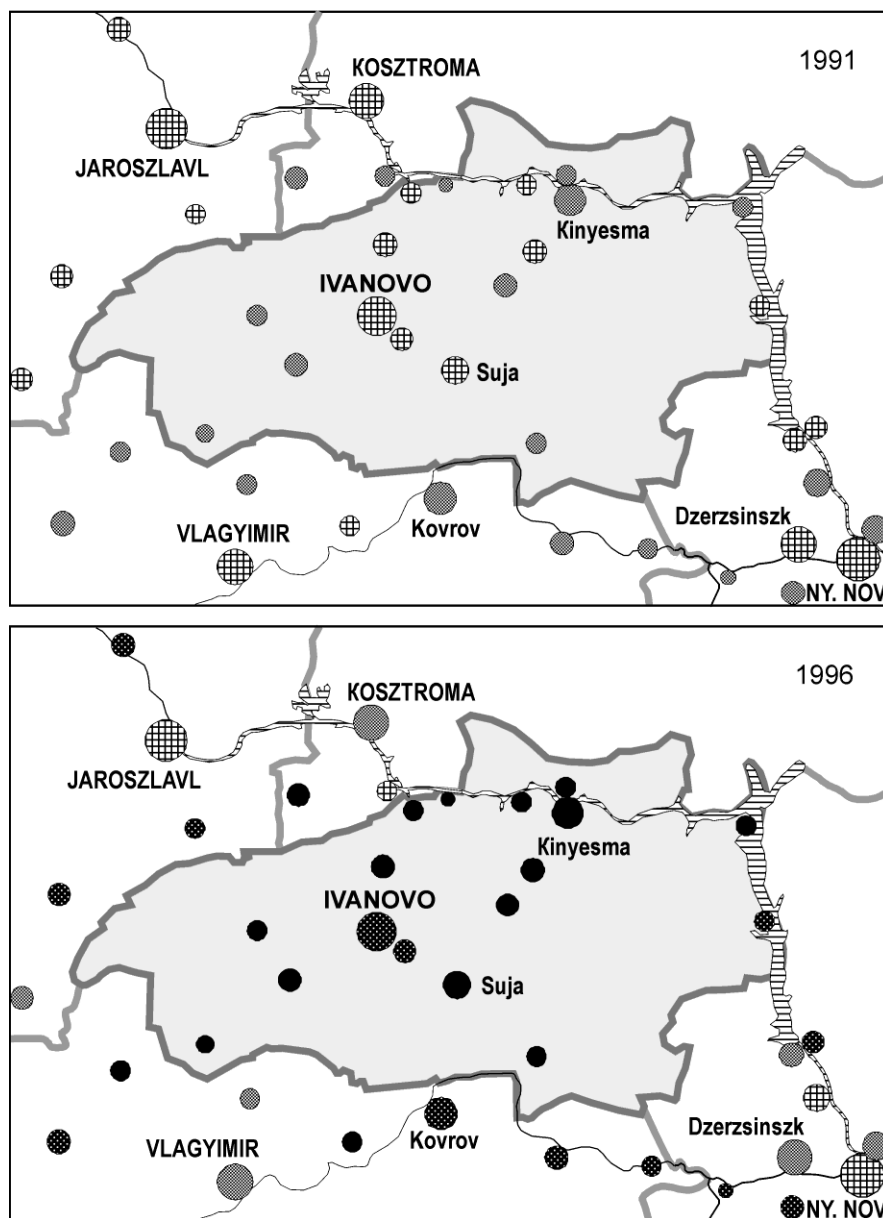
A *Permi határterület* a XVII–XVIII. században az uráli manufaktúrák egyik központja. Akkoriban a fémeket faszénnel olvasztották, de később a kőszénből hiány lépett fel. Emiatt váltak értékkessé a *kizeli lelőhelyek*. Ez a kis medence része annak az ipari körzetnek, amely a Káma folyótól az előhegységeig terjed (200 km), és szénbányászattal, kokszyártással, kohászattal, fafeldolgozással és gépgyártással rendelkezett. Kizelt a XVIII. század végén alapították. 1913-ban 7 ezer lakosa volt, 0,9 millió tonna szenet bányásztak (ez az ország termelésének közel ötöde volt). 1950-re a termelés jelentősen megnőtt. A városi címet a település 1926-ban nyerte el, elég későn, ahogy ez az uráli lelőhelyekre jellemző volt, de ez elég volt ahhoz, hogy kora 90 évvel alatta legyen a vidék városai átlagos életkorának. Az Urál „kazánházának” és kokszkészletének fellendülése az 1940–50-es évekre esett. Ekkor 30 bánya működött, nem számítva Kizelt, Gubahit, Gremjacsinszkát, valamint Koszpast, amelyet később felszámoltak. A körzetnek az OSZSZSZK széntermelésében való részaránya az 1960-as években 6, majd 1985-ben 1,5 százalékra csökkent, nem állta a versenyt a minőség és az önköltség tekintetében. Kizelben más vállalatok is épültek, de ezek sem mentették meg a várost a csődtől.

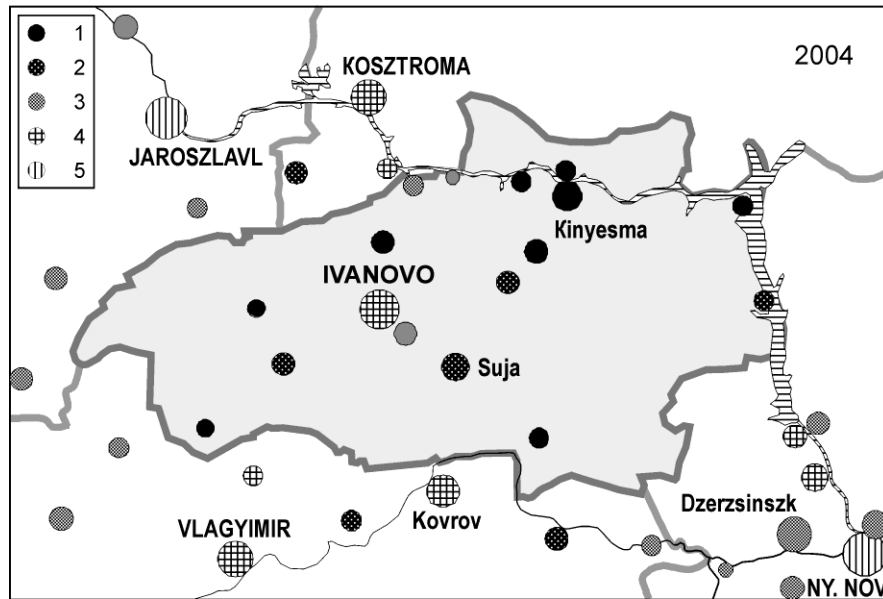
2002 nyarán terepbejárást végeztünk a környéken. Csuszovoj városból (3 pont) indultunk, ahol a kohómű mérgező füstöt bocsátott ki a völgybe, aminek a város lakói csak örültek: működik az üzem, van munka. Germjacsinszkben kezdődött a szénmedence.⁵ Igaz, útba esik még Gubaha az új metánfeldolgozó üzemmel, amely a tyumenyi gázt dolgozza fel, és szokatlan módon sielésre alkalmas bázissal rendelkezik (télen le lehet siklani a hegyről az izzó koksztelepkehez; 4 pontos osztályzat). Mögötte terül el a Kizeli-medence legnagyobb része: mintegy 2 ezer km², kb. tíz településsel. És megint a pusztulás... Miben rejtőzhet ennek az oka? A dolgok könnyörtelen menetében, valakiknek a hibáiban, gáztettekben vagy csak általában a fejekben (variálva a bulgakovi szereplő kérdéseit a „Kutyaszívben”)? Valamennyi ok jelen van.

⁵ Bár ismertük sorsát, mégis megdöbbenünk, amikor saját szemünkkel láthattuk a pusztulás beteljesedését. Ilyen rombolást csak egy bombatámadás tud maga után hagyni. Amikor elpusztul egy erdei falu, a természet lágyan törli el a nyomait. A salaktömbházak romjai (nedvesek és hidegek, ezeket hagyják el elsőként) viszont hosszú ideig állnak.

10. ábra

Az Ivanovoi terület és a szomszédos térségek városainak társadalmi-gazdasági helyzete

Jelmagyarázat: 1 – Igen rossz; 2 – Rossz; 3 – Közepes; 4 – Jó; 5 – Igen jó.
Forrás: A szerző szerkesztése.

Kizel kálváriájának története helybéli hőskötemény lett. Amikor 1993-ban a Világbank kijelölte az eszközöket a széntermelés szanálására Oroszországban, Jelcin elnök összehívta a szénvidékek vezetőit. Sokakat rémületbe ejtettek a szociális költségek. A permi vezető, G. V. Igumnov állítólag kijelentette, hogy Kizelben kevés a szén és veszteséges. A karbantartás és az öntöde, a bútorgyár és a szolgáltatási szféra segít a városban a túlélésben. Két-három év múlva a „Kizeugol” tröszt bezárta a bányákat. Az 59 ezer főt számláló város a hozzátartozó telepekkel pusztulásra ítéltetett (jelenleg 30 ezer fő lakik itt). Tiltakozó megmozdulásoktól tartva, a bányával néhány óra alatt végeztek: kikapcsolták az áramot, a berendezéseket elsüllyesztették a föld alá. 2002-ben a tröszt a pénz-eszközök célszerűtlen felhasználása miatt csődöt jelentett: a dokumentumok szerint a medence felszámolására elköltött pénz egynegyedét találták meg.

Ha a diagnózisnak a megállapításokat tartalmazó részei ésszerűeknek bizonyultak is, a prognózisok megbuktak. A bányák és a bányászok fizetése miatt⁶ összeomlott valamennyi ágazat, meg sem kísérelve azt, hogy tartalékágazatból

⁶ Az átlagbér tekintetében Kizel 1991-ben nem maradt el Permtől, és megelőzte a szomszéd városokat. 2000-ben már a harmadik volt hátulról számítva, a teljesen visszaesett Ohanszk és Csermoz után. A még meglévő vállalatok munkásai ott 4-5-ször kevesebbet kaptak, mint Perm-ben, Bereznyikiben, Szolikamszkban, Gubahában vagy Csuszovojban.

fő ágazatokká váljanak. 2000-re a hajdani termelésnek mindössze egy százaléka maradt meg, ez a depresszió góciának a rekordja. A kizeliek vadásznak a bányaudvarokból és a kereskedelemről származó fémhulladékokra, hogy az éhhaláltól megmeneküljenek. A közeli erdőgazdaságokban és táborokban dolgoznak (amitől korábban a bányászok mereven elzárkóztak). Ehhez jönnek még a veteményeskertek, bár a talaj és az éghajlat olyan, hogy csak dió nagyságú krumpli terem. A bezáráskor a 11 ezer bányászból 1200 kapta meg a megígért lakás-kiutalási igazolást. Van, aki még most is erre vár, munka nélkül tengődik a „rozsdás romhalmazban”.

A fő paradoxon – szociális. Munka alig akad, és furcsa módon dolgoznak. A boltokban és az éttermekben a személyzet a jelenlétünkben úgy viselkedett, mintha sorban állás és hiánycikkek lennének, pedig ezek már rég megszűntek. Egyes tulajdonosok, miután megvásárolták a ruhagyárat, nem találtak benne 30 józan varrónőt. Úgy látszik, a depresszió mindenféle örvényének ez a sajátossága. Beszívnek, megtanítanak a szegénységre, kimerítik az emberi erőforrásokat – nem egyenként, hanem tömegesen. Közülük azok, akik megkapták az igazolást (33 m² alapterület egy személyre, 54 m² háromra bármely városban) „árura váltották” azokat Perm-ben, eladták a drága lakást, és visszatértek Kizel-be. Ez spekulációs játék.

Kizel krónikusan sebezhető pontként újratermeli ezt a különös forrást. A nagy és változatos Permi terület 25 városából Kizel a három legrosszabb helyzetben lévő város közül a legnagyobb (11. ábra). A második a már említett ugyancsak bányaváros, Gremjacinszk, a harmadiknak, az egykori kohászati bázisnak, Csermoznak már 5 ezer lakosa sincs. A szomszédos, bányaberendezéseket gyártó üzemmel rendelkező Alekszandrovszkban valamivel jobb a helyzet, de ez közelebb van Bereznyikhoz, ahol van munka és kereset.

Záró gondolatok

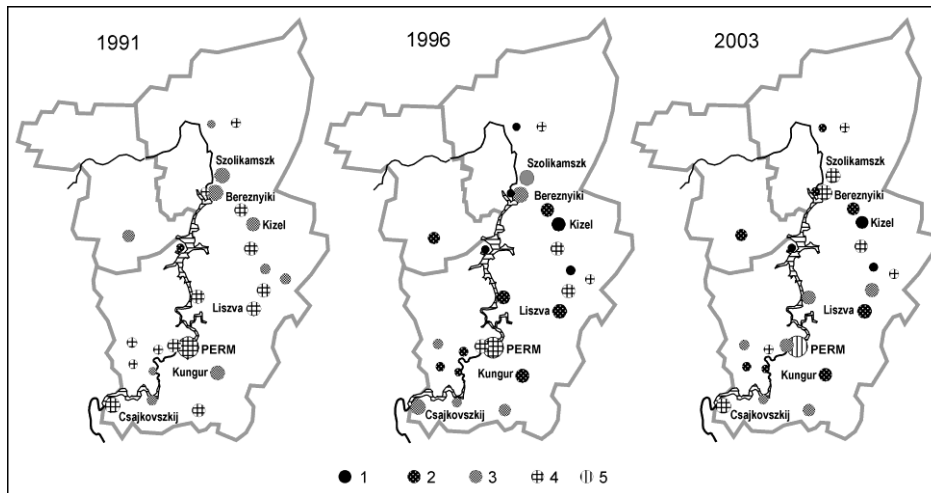
Oroszországban a gazdasági növekedés rendkívül szelektív. V. N. Lekszin (2005) értékelése szerint 120–160 helyre koncentrálódik. A mi méréseink szerint, amelyek a városi statisztikán alapulnak, 1996-tól kezdve a növekedés jelei mutatkoztak meg a városok kétharmadában. Azonban az összes város abszolút növekedési volumenének 90 százalékát 1996–2004 között az ipari termelésben 190, a kiskereskedelemben 160, a beruházásokban 100 település adta.

Oroszország posztindusztriális ipari ország, és ez nem egyedülálló jelenség. A posztindusztriális ipar jelenségét Oroszországban is tanulmányozzák, de nyugati minták alapján (Gorkin, 2004). Ha ez paradoxon, akkor terminológiai jellegű, bár a „posztindusztriális” szó nem azt jelenti, hogy „ipar nélküli”. Az ipar,

akárcsak a mezőgazdaság a szolgáltatási-információs környezetben nem tűnik el, hanem szerényebben és észrevétlenebbül működik, áruk tömegét hozza létre, és kevesebb forrást használ el, legalábbis egységni áru előállítására.

11. ábra

A Permi határterület városainak társadalmi-gazdasági helyzete

Jelmagyarázat: 1 – Igen rossz; 2 – Rossz; 3 – Közepes; 4 – Jó; 5 – Igen jó.

Forrás: A szerző szerkesztése.

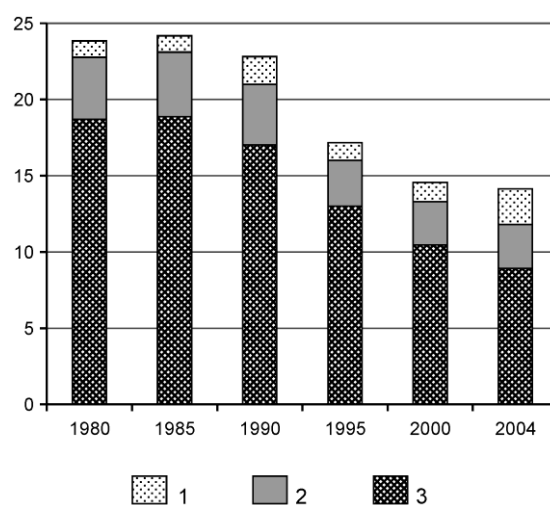
Az ipar „posztindusztriális komplexumának” összetétele vitatott dolog. Két-féle álláspont létezik: 1) új gazdasági ágazatok, amelyek a termelés, az informatika és a szolgáltatás határterületén jönnek létre, és hozzájárulnak az ismeretek gyarapodásához, az emberek egészsége és a természetes környezet megőrzéséhez; 2) valamennyi ágazat a posztindusztriális láncszemek – marketing, reklám, logisztika, vevőszolgálat és vezetőképzés – növekedésével. Sajnos, az első álláspontot Oroszországban a statisztika nem igazolja. A második érthetőbb a megfigyelés számára, legalább is az egész országot tekintve. Az ipari vezetők számának csökkenése mellett nő a nem termelő láncszemekben foglalkoztatottak száma. Létszámuk 1995 óta megkétszereződött, és a termelésben alkalmazottakkal együtt elérte a 37 százalékot, holott az 1980-as években és az 1990-es évek elején mindössze 21–25 százalék volt (12. ábra).

Másrészt a posztindusztriális, szolgáltató-informatikai változások az Oroszországi Föderációban jobban érintették a *fogyasztást* (termelőit és nem termelőit), mint a *termelést*, annak összetételét és minőségét. Ebből származnak az ipar problémái, új helyet kell keresnie a világban. Oroszország kétségkívül ener-

getikai nagyhatalom. Ambiciózus terveit viszont gyakran akadályozza a hazai felszereltség hiánya. Valamikor a Szovjetunió a világ feldolgozóiparának 18 százalékát adta. Oroszország hozzájárulása ennek ötöde, a termelés szerkezetében pedig – összehasonlítva a világgal – élen járnak a fémek, a belőlük készült termékek, és bármilyen különös, az élelmiszerek. A gépek és berendezések, a vegyi anyagok, a faanyagból készült termékek – beleértve a papírt – részaránya sokkal kisebb.

12. ábra

Az oroszországi ipari foglalkoztatottak szakmai szerkezete, millió fő

Jelmagyarázat: 1 – Nem termelő tevékenységet végzők;
2 – Termelő tevékenységet végző szellemi; 3 – Fizikai.
Forrás: A szerző szerkesztése.

Nyilvánvaló, hogy Oroszország oly módon változik, hogy Európa és Kelet-Ázsia az energetikát és a nyersanyagokat tekintve függő viszonyba kerül tőle. Egyet kell értenünk azokkal, akik a termelés innovatív (tudományos-információs, fejlett technológiai színvonalú) fejlesztésére hívják fel a figyelmet. Oroszország nem Kuvait és nem Kanada. Az áringadozások miatt a 70 milliós gazdaságilag aktív lakosának nem nyújt megélhetést a nyersanyag kitermelése és elsődleges feldolgozása. A hatóságok felismerték ezt a veszélyt, és igyekeznek valamivel ellensúlyozni. Igaz, a mobilizációs ugrásnak nincs még itt az ideje. És hol vannak a tartalékok? Úgy gondoljuk, hogy mindenképp a belső keresletben. Például az ingatlanpiacon. A nagyvárosokban ez „túlhevített”, az árak a csillagos égben vannak. De pontosítsuk: kétlakásos piacokról van szó,

beleértve a nagyon tágas városkörnyékieket. A városlakók 70 százaléka rendelkezik nyaralóval, ezek funkcionálisan, szociálisan és gazdaságilag nagymértékben különböznek egymástól (ráépítés, üdülő, a munka, a tehetség és a tőke függvényében, különböző távolságok, típusok és árak). Ezt a piacot nyilvánvalóan alábecsülték a statisztikában és a kutatásokban, az ország fejlesztési programjaiban, jóllehet az építőanyag-iparra, az energia- és biotechnológiára, a közszolgáltatásokra gyakorolt multiplikátor hatásuk potenciálisan rendkívül jelentős.

Száz éve az iparosítás élharcosa, *D. I. Mengyelejev* ezt írta: „Az ipar korlátozott növekedése elfogadhatatlan országunk számára, és méltatlan népünkhöz.” Kissé átalakítjuk ezt az idézetet, hogy alkalmazható legyen a posztindusztriális Oroszországra: *a gyenge ipar* elfogadhatatlan országunk számára és méltatlan népünkhöz.

A NAGYVÁLLALATOK REGIONÁLIS BEFEKTETÉSI STRATÉGIÁI

OLGA KUZNYECOVA

A nagyvállalati csoportok az 1990-es évek első felében kezdtek kialakulni Oroszországban, és hamarosan a régiók társadalmi-gazdasági fejlődésének legjelentősebb tényezőjévé váltak. Az utóbbi években megváltozott az ország gazdasági helyzete, átformálódtak a nagyvállalatok és azok stratégiái, és mindezek következtében módosult a nagyvállalatok régiókra kifejtett hatása is. Nincs lehetőségünk a kérdés teljes körű áttekintésére, ezért a továbbiakban a nagyvállalatok regionális befektetési stratégiája alakításának általános tendenciáira és törvényszerűségeire összpontosítjuk figyelmünket.¹ Áttekintésünk csupán az ipari és a mezőgazdasági ágazatokban tevékenykedő nagyvállalatokra korlátozódik.

Nagyvállalatok Oroszországban

Mielőtt bemutatnánk a nagyvállalatok regionális befektetési stratégiáit, definiálnunk kell, mit értünk pontosan nagyvállalaton, hiszen annak sem hivatalos, sem általánosan használt definíciója nincs. *Pappe* (2005) szerint minőségi és mennyiségi kritériumok alapján lehet a nagyvállalatokat lehatárolni. A minőségi kritérium szerint a vállalkozásnak képesnek kell lennie megváltoztatni a gazdasági intézményeket saját tevékenységi területén, a mennyiségi kritérium pedig az értékesített áruk vagy szolgáltatások volumenére vonatkozik. 2005-ben egy reálgazdaságban tevékenykedő cég akkor számított nagyvállalatnak, ha az éves forgalma elérte az 500 millió USA dollárt, az olaj- és a gázágazatokban pedig az egymilliárd USA dollárt.²

¹ A nagyvállalatok befektetési stratégiáinak a regionális gazdasági fejlődésre kifejtett hatását, az orosz gazdasági ágazatok földrajzi elhelyezkedését részletesen *Kuznyecova – Kuznyecov – Turovskij – Csetverikova* (2007) munkája elemzi.

² *Galuhina – Pappe*, 2005.

Annak ellenére, hogy Oroszországban több vezető értékelő cég is jelen van (az Expert és a Finance szaklapok, a „RoszBizneszKonszaltin” ügynökség csakúgy, mint a Forbes magazin), a nagyvállalatok pontos körének meghatározása lehetetlen. Ezért a nagyvállalatok értékelésében jelentős szerep jut a szakértők véleményének. A hibák és pontatlanságok elkerülésének azonban számos akadálya van. A legfontosabbak a következők.

Először is ki kell hagyni azokat a vállalatokat, amelyek nem hozzák nyilvánosságra adataikat. Ide értendők főként az ún. „zárt” vállalatok. Ezek olyan vállalkozási formát választanak, ahol az adatközlés nem kötelező. Nem minden vállalat törekszik arra, hogy felfedje saját működésének körülményeit, ezek legtöbbször kimaradnak az értékelésekből.

Másodszor, a nagyvállalati forma nem önálló jogi kategória. A nagyvállalatok nem mindig büszkélkednek méretükkel és vállalati kapcsolataikkal. Időnként előfordul, hogy a nagyvállalat helyett annak elkülönült egységei kerülnek be az értékelésbe, ahogyan az is, hogy egyszerre értékelik a nagyvállalatot és annak egységeit, ami duplikációhoz vezet. Ráadásul nem mindig tisztázható a társaságok forgalmi adatai és ágazati besorolása sem.

Ha kiküszöböljük a pontatlanságokat, összeállítjuk a vizsgálatba bevont nagyvállalatok listáját, láthatjuk, hogy 2005-ben Oroszországban több mint száz, termelő tevékenységet folytató társaság (pontosabban 116 vállalat és 7, e kategóriához közeli) felelt meg a kritériumoknak. E vállalatok ágazati megoszlását az 1. táblázat mutatja. A vegyipari nagyvállalatok az alapvegyipari tevékenységek (főként műtrágyagyártás) és a polimer anyagok előállítása területén működnek. A gépipari nagyvállalatok szinte az összes gépipari tevékenységet képviselik, de kiemelkedik az autógyártás. A mezőgazdasági nagyvállalatok a mezőgazdaságban és az élelmiszeriparban egyaránt érdekeltek, és az egyes élelmiszeripari ágazatokra specializálódtak.

A több mint száz vizsgált nagyvállalat között találunk állami és külföldi, illetve hazai magántulajdonban lévő vállalatokat is, a többség azonban orosz tulajdonú magánvállalat.

Regionális stratégiák vagy a befektetési stratégiák regionális vetületei?

Áttekintve a nagyvállalatok regionális befektetési stratégiáit, a kutató azt reméli, hogy megrajzolható a nagyvállalatok befektetéseinek regionális térképe. Véleményünk szerint azonban a nagyvállalatok régiókban megvalósuló befektetéseinek elemzése során két alapvető csoportot kell vizsgálni: a nagyvállalatok befektetéseinek regionális hatásait és a tényleges regionális stratégiákat. Ezért

nem a vállalati dokumentumokban (amelyek általában hiányoznak) formálisan megjelenő befektetésekkel foglalkozunk, hanem a ténylegesen megvalósuló befektetésekkel és azok hatásaival.

1. táblázat

A nagyvállalatok ágazonkénti megoszlása, 2005

Ágazat	Vállalatok száma, db
Olajipar, olajfinomítás és petrokémia	13
Gázipar	3
Szénbányászat	8
Uránbányászat és -dúsítás	1
Villamos energia	8
Acélgyártás	17
Színesfémipar	8
Vegyipar	11
Gépipar	23
Erdőgazdálkodás	2
Ipar, építőipar	9
Agrár-ipari komplexumok	21

Forrás: A szerző felmérése.

A befektetési stratégiák regionális vetülete fogalom valójában a vállalkozások befektetési döntéseinek regionális hatásait jelenti, olyan döntéseket, amelyek nem veszik figyelembe az új telephely elhelyezkedését, és amelyek mögött nem áll tudatos régióválasztás. Ez a forma különösen elterjedt az 1990-es években, amikor a szovjet időkben létrejött vállalkozások – a piacgazdasági átmenet követelményeire reagálva – átalakultak. Ekkor magának a vállalkozás meglétének és a termelés hatékonyságának, és nem pedig a területi elhelyezkedésnek vagy a régiók egyéb jellemzőinek volt jelentősége.

Az önálló regionális stratégia kifejezés azt jelenti, hogy a vállalat közvetlenül dönt arról, hogy hol, mely régióban végezze az adott tevékenységet. Ugyanakkor a telephelyválasztó vállalatok lehetőségei és igényei sokszor összeütközésbe kerülnek. Először is nehézségek adódhatnak az új vállalkozások telephelyválasztása során abban az esetben, amikor különböző típusú telephelyek állnak rendelkezésre (területek a gép- vagy az acélgyártás számára, illetve telephelyek egyéb iparágak számára). Problémát jelenthet továbbá a meglévő eszközök közötti választás, ha az adott eszközből sok vagy túl kevés áll rendelkezésre. Például a mezőgazdaságban és az élelmiszeriparban meglehetősen magas a vállalkozássűrűség, míg a nyers- és alapanyag-termelő ágazatokban gyakran egy-egy gigantikus nagyvállalat tevékenykedik.

Az új vállalkozások telephelyválasztása is megjelenhet régióválasztásként, főként a nyersanyag-kitermelő vállalatok esetében. Ha a vállalat nem valósíthatja meg összes elképzelését, valamilyen elfogadható kompromisszumot kell kötnie. Ez történt például az egyik cellulóz- és papírgyárral vagy az alumíniumipar legnagyobb oroszországi vállalatával. Ez utóbbi több alternatív tervet dolgozott ki, de csak az egyes részleteket valósított meg, szinte mindegyikből válogatva.

Milyen viszony van a befektetési stratégiák regionális hatásai és a tényleges regionális stratégiák között? Nehéz erre a kérdésre határozott választ adni. Ugyanakkor megállapítható, hogy a 2000-es évekre a regionális stratégiák szerepe jelentősen megerősödött. Először is a 2000-es években a gazdasági környezet változása miatt egyre több ipari vállalatot alapítottak. Másodszor, a nagyvállalatok importhelyettesítési törekvései következtében észrevehetően megnőtt a vállalkozások száma a termelő ágazatokban, ahol sokkal nagyobb a telephelyválaszték, sokkal jobban kiépített az infrastruktúra és szélesebb a hasznosítható eszközállomány köre (napjainkban nem jellemzők a vállalatfelvásárlások és a vállalatok átrendeződése, szétválása).

Függetlenül attól, hogy a vállalati befektetési stratégiák regionális vetületei és a térségi vállalatok döntései között laza a kapcsolat, a régiók társadalmi-gazdasági fejlődése szempontjából a regionális stratégiáknak óriási jelentőségük van. A nagyvállalatok sokkal aktívabb befektetési politikát folytatnak, és jobban hozzájárulnak a vállalkozások modernizációjához, mint a kisebbek. Ennek egyik indoka lehet, hogy a meghatározó erőforrásokat birtokló nagyvállalati csoportok folyamatosan a saját létesítményeikre koncentrálhatnak, míg az egyéni vállalkozások számára a befektetésekhez szükséges források felkutatása egyre nehezebb feladatot jelent. *Ily módon a dinamikusabb gazdasági fejlődés esélye nagyobb azokban a régiókban, ahol a nagyvállalatok meghatározóbb szerephez jutnak.*

Azonban a régiók társadalmi-gazdasági fejlődése szempontjából a regionális stratégiák kérdése sokkal fontosabb és érdekesebb jelenség. Az új vállalkozások alapítása alapvető változásokat eredményezett a gazdaság térbeli szerkezetében. A telephelyválasztó, új vállalkozásokat létrehozó vagy éppen a meglévőket felvásárló vállalatok régióválasztási lehetősége a térségek nagyvállalati befektetésekért folyó versengéséhez vezetett. Ezért fontos kiemelnünk, hogy *a 2000-es évekre lezajlott a nagyvállalatok teljes földrajzi elterjedése, amelynek hátterében a nagyvállalatok számának növekedése és ágazati diverzifikációja állt.*

Regionális különbségek a nagyvállalatok jelenléte alapján

A nagyvállalatok több mint 15 éves oroszországi fejlődése a föderáció térségei közötti jelentős különbségek kialakulásához vezetett a nagyvállalati jelenlét hiánya miatt. Ezek a különbségek nemcsak az egyes régiókban működő nagyvállalatok számából fakadnak, de az ágazati specializáció is differenciál. A továbbiakban nem foglalkozunk az Oroszországi Föderáció térségeinek tipizálásával, az egyes típusok és átmeneti kategóriák legtipikusabb példáinak bemutatásával sem, hanem a szemmel látható regionális különbségeket mutatjuk be, példákkal illusztráljuk azokat.

Regionális pólusok

A föderáció térségei között két fő csoportot, „pólust” képezhetünk: a nagyvállalatokat jórészt nélkülöző régiókat és a különböző termelő és nyersanyag-kitermelő ágazatban tevékenykedő sok nagyvállalattal rendelkező térségeket.

Az utóbbi csoportba azok tartoznak, amelyekben egyidejűleg több feltétel teljesül:

- Az első feltétel, hogy jelentős eszközállomány álljon az alapanyag-termelő ágazatok (energiaszektor, kohászat) rendelkezésére. Ezek a nagyvállalatok még az 1990-es években alakultak, s működésüknek köszönhetően a régiók kedvező fejlődési pályán vannak. E vállalatok eszközállománya az alapanyag-feldolgozás magasabb szintjeinek az elérésére is alkalmas (például az olajiparban a polimer anyagok gyártásáig terjed).
- A gazdasági fejlettség magas szintje együtt jár a bonyolultabb termékek előállításához szükséges feltételek jelenlétével (felsőoktatási szakintézmények működnek, termelési tradíciókkal rendelkezik stb.).
- A feldolgozóipar fejlesztéséhez elengedhetetlen szükség van a jó minőségű közlekedési infrastruktúrára, hatalmas értékesítési piacokra és megfelelő természeti és éghajlati körülményekre.

A kedvező feltételekkel rendelkező régiók között szerepelnek a gazdaságilag legfejlettebb területek, a Volga menti és az uráli térség. Ide sorolhatjuk még Baskíriát és a Tatárföldet, valamint a Szamarai és a Szverdlovszki területeket is. Oroszország többi európai területén azonban kevés példát találhatunk.

Az ellentétes póluson azok a régiók helyezkednek el, ahol többnyire nincsenek vagy igen kis részarányt képviselnek a nagy magánvállalatok, ide sorolható szinte az összes észak-kaukázusi köztársaság (kivéve Karacsáj-Cserkeszföldet). Ezekben a térségekben a nagyvállalatok hiánya két fő okra vezethető vissza. Az első az, hogy a piaci reformok kezdetén nem volt fejlett ipar, illetve hiányzik a

nagyvállalatok számára vonzó eszközállomány. A másik ok a komplex társadalmi-politikai helyzetből, valamint az e régiókban a gazdasági tevékenységek irányításáról vallott sajátos felfogásból adódik. Hasonló a helyzet a Kalmükföldön is.

A nagyvállalatokat nélkülöző vagy majdnem nélkülöző régiók között található az ország keleti területeinek egész sora: az Altaj Köztársaság, a Tuva Köztársaság, Kamcsatka határterület, a Magadani terület, a Zsidó autonóm terület és Csukcsföld is. E térségek többségében a piacgazdasági átmenet kezdetén gyér iparfejlesztés valósult meg, továbbá a közlekedési infrastruktúra fejlesztésében is elmaradás mutatkozik, illetve a természeti és éghajlati adottságok sem kedvezőek. A keleti térségek sajátos fejlődési problémáit később bővebben tárgyaljuk.

A nagyvállalatokat nélkülöző régiók között sajátos helyet foglal el a Pszkovi terület. Az úgynevezett „orosz” térségek között ez a régió a szovjet időktől kezdve az egyik legfejletlenebb, ugyanakkor viszonylag jó gazdasági-földrajzi helyzete, és a „normális” természeti és éghajlati jellemzői a régióba vonzhatták volna a befektetéseket. A Pszkovi terület mégis elvesztette a szomszédos területekkel folytatott versenyt, amelyek nemcsak sokkal jobb feltételeket biztosítottak a nagyvállalatok fejlődéséhez, de a regionális hatóságok is jóval ösztönzőbb befektetési politikát folytattak.

A többi régió e két pólus között helyezkedik el. A nagyvállalatokkal maximálisan ellátott régióktól az azok hiányától szenvedő térségekbe két úton lehet eljutni: a régió vállalatai számának csökkenésével és/vagy a régiók ágazati diverzifikációjának szűkítésével.

Különbségek az észak–déli és a nyugat–keleti tengelyek mentén

Nyilvánvaló, hogy a regionális nagyvállalati jelenlét szerinti kategorizálás alapja a szovjet idők óta meglévő és a nagyvállalatok számára hasznosítható magánosított eszközök jelenléte. Ezeknek az eszközöknek a regionális megoszlása nem esetleges, és fő magyarázatát adja az észak–déli és kelet–nyugati tengelyek mentén kialakult regionális különbségeknek.

A déli térségek, különösen az az észak-kaukázusi orosz régiók, a legjobb feltételeket biztosítják az agrár-ipari komplexumok számára, továbbá – a meleg éghajlatnak köszönhetően – a legkisebb költség szintet a különböző feldolgozó iparágak működéséhez (alacsonyabb építési költségek, kommunális szolgáltatási díjak és munkabérek miatt sokkal alacsonyabbak a működési költségek). A sokkal mostohább természeti és éghajlati adottságú térségek nemcsak a mezőgazdaság fejlesztéséhez nem nyújtanak megfelelő lehetőségeket, de az összes

többi ágazatban is magasabb működési költségeket eredményeznek. A szélsőséges viszonyok között – a sarkkörön túli északi területeken – a gazdaságfejlesztés feltételei extrém módon korlátozottak.

Oroszország nyugati és keleti területei közötti népsűrűségbeli különbség még jóval a piaci reformok előtt kialakult. A piaci átmenetet követően a migráció tovább erősödött. Ennek eredményeként az ország keleti részében a jóval szűkebb fogyasztói piacok és a magasabb szállítási költségek együtt járnak az alacsonyabb népsűrűséggel és a fő piacoktól (Oroszország európai részétől) való távoli fekvéssel. Ennek következtében a keleti régiókban az össz-oroszországi piacra való termelés kevésbé jövedelmező, mint nyugaton. A keleti régiók megkülönböztető ismérve, a nyugatiakhoz képest, az infrastruktúrafejlesztés elmaradása, különösen a közlekedési és energetikai infrastruktúra esetében; valamint a jóval kedvezőtlenebb természeti és éghajlati adottságok.

Sok keleti és északi régió legfőbb versenyelőnye a természeti erőforrások széles tárháza. Az ásványkincsek legfontosabb lelőhelyei az ország keleti és az európai országrész északi régióiban találhatóak. E térségek a piaci reformok kezdetén meglehetősen sok előnyt nyújtottak a nyersanyag-kitermelő ágazatok nagyvállalatai számára, sőt, napjainkban is nyújtanak, mivel hosszú ideig ki nem merülő erőforrásokról van szó.

A fentiek következtében az oroszországi régiókban eltérő gazdaságfejlesztési feltételek alakulnak ki, és azok a nagyvállalati jelenlét alapján differenciálódnak.

Először is, az agrár-ipari komplexumok növekvő szerepe jellemző az Észak-Kaukázus orosz régióiban – a Krasznodari és a Sztavropoli határterületeken, a Rosztovi területen csakúgy, mint a központi feketeföldi övezet régióiban, mindenekelőtt a Belgorodi és a Voronyezsi területeken, valamint az ország harmadik legjelentősebb agrártérségében, Délnyugat-Szibériában és mindenekelőtt az Altaji határterületen.

Másodszor, a gépgyártás nyilvánvalóan gyengébb súlya vagy teljes hiánya mutatkozik meg az ország keleti és északi régióiban a régió nyersanyag-kitermelő ágazatokra való történelmi specializációja és az oroszországi piacra termelő feldolgozóipari ágazatok fejlesztéséhez szükséges feltételek hiánya miatt. E térségtípus legszemléletesebb példája Komiföld. Ebben a köztársaságban sok társaság működik a gázszektorban, a színesfémiparban, az erdészeti komplexumokban, ráadásul az ezekben az ágazatokban működő nagyvállalatok jelentős eszközállományt birtokolnak. A régióban ellenben a gépgyártás egyetlen képviselője sincs jelen. Hasonló helyzet alakult ki a nagyvállalatok jelenléte alapján vezető szerepet játszó szibériai régiókban, – a Krasznojarszki határterületen, illetve az Irkutszki és a Kemerovoi területeken. A föderáció e térségeiben természetesen jelen vannak a nagy gépgyárak (amelyeket még a szovjet időkben

alapítottak, s amelyek a piacgazdasági feltételek között is a nagy méretben voltak érdekeltek). Ezeken kívül azonban más gépipari vállalatok nincsenek.

Harmadszor, szembeűnő a nyersanyag hiánya és a feldolgozóipar dominanciája Oroszország európai területeinek jelentős részén. A fogyasztói piacok befogadóképessége a föderáció e térségeiben új ipari tevékenységek meghonosodásához vezetett, ami nem jellemző az ország keleti és északi területeire. Új ipari létesítmények például az acélkohászati üzemek vagy a műtrágyagyártó kisüzemek.

Lehet, hogy a napjainkban jellemző regionális különbségek nem számottevők, ám minden bizonnyal sokkal élesebb interregionális különbségek rajzolódnak majd ki, amikor a feldolgozóipari vállalatok nagyobb számban bekerülnek a nagyvállalatok élmezőnyébe.

A népességszám szerepe

Az előbbieken a legfontosabb régiókat a nagyvállalatok mérsékelt vagy nagy szerepvállalása alapján csoportosítottuk. Az orosz térségek ugyanekkora része azonban a „köztes” kategóriába sorolható, vagyis közepes mértékű nagyvállalati jelenlét jellemzi őket. A föderáció e „köztes” régiói viszonylag kisebb népességszámmal rendelkeznek. Ha a nagyvállalati jelenlét alapján vezető régiók népességszámát vizsgáljuk, megközelítőleg néhány millió főt kapunk eredményül (a népességszám 2,5 milliótól 5 millió föig terjed, átlagban 3–4 millió fö). Ugyanakkor a „köztes” régiókban a népességszám nem haladja meg a 1,5 millió főt, gyakran el sem éri az egymilliót. Ezért a föderáció térségei között a vállalatok fajlagos számában megmutatkozó különbség háromszoros lehet – csupán az eltérő népsűrűség okán.

Emellett a „köztes” régiókban különböző ágazati specializáció a jellemző, amely a korábban bemutatott differenciáló tényezők függvényében alakult ki. Vannak olyan régiók, amelyek a nagyvállalati specializációval érintett ágazati spektrummal rendelkeznek. Jó példa erre a közép-oroszországi Lipecki terület, ahol a nagyvállalatok az alapanyag-termelő szektorban (fémkohászat), a gépgyártásban, az építőiparban és az agrár-ipari komplexumokban érdekeltek, és ahol a népességszám majdnem eléri az 1,2 millió főt.

A régió és különösen a régióközpont népességszáma befolyásolja a régiók közötti, a feldolgozóipar szerepe és mértéke szerinti különbségek kialakulását. Például még az ország keleti részében is a legnépesebb térségekben seregnyi helyi piacra termelő élelmiszeripari vállalat tevékenykedik. Ezek a térségek Nyugat-Szibériában a Novoszibirszki területen, Kelet-Szibériában a Kraszno-

jarszki határterületen és a Távols-Keleten a Tengermelléki határterületen találhatók.

Moszkva és Szentpétervár fogyasztói piacainak közelsége számottevően gyorsabb fejlődési ütemet eredményezett a környékbeli agrár-ipari komplexumok számára, beleértve azokat is, amelyek nem tartoznak közvetlenül a központi feketeföldi övezethez, és különösen a moszkvai térséghez. Maga Moszkva és Szentpétervár a nagyvállalatok jelenléte alapján sajátos típust alkot. E nagyvárosokban a szennyező iparágak fejlesztési lehetőségei ugyancsak korlátozottak, és még inkább elképzelhetetlen az ásványkincsek bányászata. A két szövetségi város sajátosságai azonban túlmutatnak mindezekben. A legnagyobb fogyasztói piacoknak köszönhetően Moszkva és Szentpétervár számos élelmiszeripari nagyvállalat telephelyévé vált. Moszkvában egész sor nagy építőipari anyagokat gyártó vállalat is megtelepedett.

A föderális és regionális szervek politikája

A regionális nagyvállalati jelenlét szerinti kategorizálás egyik differenciáló tényezője a kormányzati politika, ide értve a szövetségi regionális politikát is. A szövetségi szerveknek egészen a közelmúltig nem volt a nagyvállalatok területi elhelyezkedését alakító politikája (ami nem azt jelenti, hogy a szövetségi szervek ne befolyásolták volna a nagyvállalatok fejlődését). Kivételt csupán a föderális regionális társadalmi-gazdasági fejlesztési célprogramok jelentettek, az ezekhez kapcsolódó központi források a nagyvállalatok fejlődéséhez is elengedhetetlen infrastruktúra fejlesztését szolgálták. A kivételek között említhetjük a Kalinyingrádi térséget, ahol a különleges gazdasági övezet programjának köszönhetően összeszerelő üzemek létesültek, amelyek közül néhány eléri vagy megközelíti a nagyvállalati kategóriát.

A helyzet a 2000-es évek közepétől kezdett megváltozni. A szövetségi társadalmi-gazdasági regionális fejlesztési célprogramok olyan központi politikai eszközökkel bővültek, mint az Oroszországi Szövetségi Befektetési Alap vagy a különleges gazdasági övezetek. Ezek szerepe a nagyvállalatok területi elhelyezkedésének befolyásolásában még csak most formálódik.

A regionális szervek szerepe sem mondható jelentősnek. Emellett a nagyvállalati fejlődés különböző szakaszaira eltérő hatásuk volt a regionális szervek különböző felfogásának. Ez figyelhető meg például a nemzetiségi köztársaságok fejlődésében.

A legértékesebb eszközök „privatizációja” során nagyon fontos, máig ható jelenség volt a *regionális közigazgatás ellenállása a moszkvai vállalatok régióbeli vagyonszerzésével szemben*. Ez történt például a nemzetiségi köztársaságok

gazdasági fejlődése során Tatárföldön és Baskíriában, Jakutföldön és a föderáció azon egységeiben, ahol karizmatikus vezetők voltak, mindenekelőtt a Kemerovoi területen. Példaként említhetjük Tatárföldön és Baskíriában a helyi állami kőolaj-komplexumokat és a Kemerovoi területen több helyi szénbányát. Az utóbbi időkben a helyzet kezd megváltozni, az említett régiókban egyre nagyobb mértékben telepednek meg szövetségi vállalkozások.

A 2000-es években, amikor már kevés privatizálható eszközállomány maradt, a regionális közigazgatás szerepe jelentősen lecsökkent (jóllehet nem szűnt meg teljesen). Sőt mi több, a 2000-es évekre maradt privatizálható állami tulajdonrészek már nem voltak olyannyira értékesek, hogy a regionális szerveket kiskapukon keresztül ne lehetett megkerülni.

Az utóbbi években a vállalatok termelésmodernizáló befektetéseivel párhuzamosan a regionális szervek beruházásokat vonzó kedvező feltételeket igyekeznek teremteni. A területi közigazgatás egyik fontos feladata lett befektetési klíma javítása (bár az 1990-es években is figyelmet fordítottak erre). A regionális szervek egyébként a nagyvállalatokat részesítik előnyben.

A nagyvállalatok fejlesztési lehetőségei

A nagyvállalatok jövőbeli fejlesztése, miként napjainkban is, a vállalatok regionális stratégiáitól és a befektetési döntések regionális hatásaitól függ. Ezért a nagyvállalatok fejlesztési lehetőségeinek értékelését nem csupán a tulajdonképeni regionális metszetben kell elvégezni, hanem ágazati szerkezetben is.

Fejlesztési lehetőségek – ágazati megközelítésben

Az *olaj- és gázipari komplexumok* fejlesztése mindenekelőtt az ásványkincsek lelőhelyétől függ. Ezért a nagyvállalatok területi elhelyezkedése adottság, az egyetlen kérdés csupán az, hogy melyik vállalat birtokolja majd az adott lelőhelyet. Az olaj- és gázszektor potenciális új központja lehet a Barents-tenger szárazföldi talapzata, a Krasznojarszk–Irkutszk–Jakutia térség (a lelőhelyek nagyon közel vannak a Krasznojarszki határterülethez, az Irkutszki területhez és Jakutföldhöz, ami egységes csővezeték kiépítését feltételezi), az Ohotszki-tenger szárazföldi talapzata, főként Szahalin. Ez utóbbi területek lelőhelyeinek kiaknázásában hatalmas előrelépések történtek, a projektek többségének megvalósítása azonban a jövő feladata lesz. Az új gázlelőhely-területek fejlesztésének lehetősége azonban kisebb, mivel a gáztermelésnél sokkal nagyobb szere-

pet játszik a gáz stabil szállítása a gázvezetékeken (és pontosan ez az a körülmény, ami nem teljesen tisztázott).

Még nem minden körülmény tisztázott az olaj- és gázipari fejlesztési lehetőségeket illetően sem, miként az alapanyagokat feldolgozó polimeripar esetében sem. A nyitott kérdések a régiók befektetésekért folytatott versenyét egyre élesebbé teszik. Világosan látható, hogy a polimer anyagokat előállító gyárak fejlesztése a már kialakult vegyipari és petrokémiai központokba koncentrálódik: a Tatár földre, Baskíriába és a Tomszki területre. Ugyanakkor bizonytalansági tényező a feldolgozóipari fejlesztések lehetősége az újrahaznosított lelőhelyeken – egyedi termelésfejlesztés mind a lelőhelyek közvetlen közelében, mind pedig a fogyasztók közelében lehetséges.

Sajátos helyzetben van a *szénbányászat*. Ami az ágazat egészének fejlesztését illeti, a következő években a tervezett leépítések révén meglehetősen nagy nyomás nehezedik majd a szénbányászathoz kötődő energetikai létesítményekre. Ezért minél előbb fejleszteni kell az energetikai célú szénbányászatot a tradicionális szénbányászati térségekben. Felmerül azonban a kérdés, hogy mi a helyzet a kocszolható szénrel, ami azonban már a kohászati vállalatok szempontjából érdekes. Új szénbányászati központ lehet Tuva Köztársaság, ahol a befektetési alap támogatásával tervezik az Elegeszt környéki köszénlelőhely kiaknázását.

A villamosenergia-ágazat reformja keretében jelentős mértékű eszközátcsoportosítást kell végrehajtani az energetikai vállalatok között. Ez már folyamatban van mind az energiaforrások kiaknázásával foglalkozó (földgáz, energetikai célú szén), mind pedig az energiaigényes iparágakban (mindenekelőtt a kohászatban). Ezeknek az iparágaknak bővülő szerepet kell vállalniuk az energetikai szektorban. Ráadásul az összes orosz fűtő-energetikai ágazat közül éppen a villamosenergia-iparban várható a következő években a külföldi tőke jelentőségének növekedése. A jelenlegi villamosenergetikai fejlesztések is nagyobb dinamizmust igényelnek, mivel nyilvánvalóvá vált, hogy az orosz gazdaság fejlesztéséhez hiányzik a megfelelő energiakapacitás, továbbá nagyléptékű befektetési programok is szükségesek (egyre többet lehet hallani egy második GOELRO-terv kidolgozásának a szükségességéről).

Az *acél- és vaskohászat* minden bizonnyal a „stabil” ágazatok egyike marad. A legtöbb ágazati befektetési terv a meglévő termelés modernizációjához és bővítéséhez kapcsolódik, jóllehet időnként új gyárak alapítása is szóba kerül. Vannak tervek a keleti országrészben új vasérclelőhely feltárására. E lelőhelyeknek a birtokba vétele a megfelelő infrastruktúra hiánya miatt nem volt lehetséges, és ennek az infrastruktúrának a kiépülése ugyancsak kérdéses (feltehetően nem fog kiépülni vagy legalábbis nem teljesen).

A *színesfémkohászat* belül a legnagyobb aktivitás az alumíniumiparban mutatkozik. Az utóbbi idők egyik jelentős eseménye, hogy az alumíniumipari

nagyvállalati komplexumok fejlesztését követően megjelentek az ágazatban a befektetési tervek, és megkezdődött azok megvalósítása is. Egészében véve hatalmas tartalékok állnak rendelkezésre a színesfémkohászat fejlesztéséhez, megint csak az ország keleti térségeiben, ahol számos színesfémlelőhely található. Birtokba vételüknek ugyancsak az infrastruktúra hiánya szab gátat. Ugyanakkor sikertörténet a Csitai terület több fémét is tartalmazó lelőhelyeinek feltárása, ez a projekt az oroszországi befektetési alap támogatásával valósult meg. A színesfém-kohászati vállalatok, ahogyan a vaskohászatiak is, az ország legjelentősebb vállalatai közé tartoznak. A nemesfém-kitermelőipar kivételt jelent. Az „Aranypólus” nagyvállalaton kívül az ágazatban néhány, nem nagyméretű vállalat található, némelyikük a jövőben nagyvállalattá is válhat.

A nyilvánosan meghirdetett befektetési programok többsége a *gépgyártáshoz*, azon belül is leginkább az autógyártáshoz kötődik. Ugyanakkor még az autógyártásban is különböző fejlődési utak vannak. Az első kérdés az, hogy lesz-e olyan tervük az autógyártó vállalatoknak, hogy biztosítani tudják a maximális kapacitású személyautó-gyártást. Többek véleménye szerint az utóbbi években tapasztalható autóiapi keresleti boom, és az azt követő tömeges külföldi tőkebefektetés összefügg a megfizethetetlen lakásárakkal és megélhetési költségekkel, illetve a növekvő lakossági bevételekkel. Általános képletté vált: „lakást szeretnék, veszek egy autót”. Ezért a lakáspiaci helyzet változásakor minden bizonnyal csökken majd a személyautó kereslet, és így – késleltetve – visszaesik az ágazat fejlődése is.

A második kérdés – milyen szerepet játszanak a nagyvállalatok az autóalkatrészek gyártásában. Az autó-összeszerelő üzemek alapításának állam által diktált feltételei, nevezetesen a meghatározott színvonalú telephely biztosításának követelménye, megköveteli az érintett vállalatok fejlesztését Oroszországban. Ugyanakkor vannak még nyitott kérdések: felszívják-e az autó-összeszerelő gyárak a jelenleg már működő vállalatokat; létrejönnek-e új gyárak (a meglévő és nem modernizálható, ugyanakkor nem megfelelő minőségű termelés ellensúlyozására); megjelennek-e hazai autóalkatrész-gyártó nagyvállalatok; vajon a termelés térben koncentrálnak majd vagy éppen ellenkezőleg, szétterül. Bármely kérdést is nézzük, az ágazatban elengedhetetlenek a változások.

A gépgyártásban bekövetkezett változások másik iránya az állami gépgyártó holdingokkal kapcsolatos. Ezek feltehetően bekerülnek a legnagyobb orosz vállalatok közé. A nagyvállalatok száma növekedhet a magánvállalatok előretörésével is, abban az esetben, ha azok képesek lesznek folytatni dinamikus fejlesztésüket. Ez főként a *háztartási elektronikai és elektrotechnikai gyártás területén* következhet be.

Hasonló a helyzet több *vegyipari ágazatban* is. A nagyvállalati kategóriába bekerülhetnek olyan cégek, amelyek fogyasztási cikkeket, mindenekelőtt háztartási vegyi árut gyártanak. Biztató perspektívával egyelőre csupán a gyógy-

szeripar rendelkezik. Ami az ágazat alapanyag-termelő részét illeti, az tulajdonképpen közelebb áll a már említett nyersanyag-kitermelő ágazatokhoz (például a kohászathoz). Összességében ebben az alágazatban már vannak nagyvállalatok, a legnagyobbak még a szovjet vagyomból részesültek (jóllehet van néhány független termelő is, amelyek bizonyos feltételek mellett bekapcsolódni tudnak a nagyvállalati csoportokhoz). A lelőhelyek nagy részét már birtokba vették. A ritka kivételek egyike a Gremjacinszkoje környéki kálisó lelőhely a Volgográdi területen, amelynek kiaknázása hozzájárulhat a káliumműtrágya-gyártás második központjának kialakulásához – együtt a Permi határterülettel. Mindemellet a mezőgazdaság dinamikus fejlesztése megkívánhatja az alapvegyipari termelési kapacitások bővítését (elsősorban a kőolajat, mint nyersanyagot felhasználó nitrogénműtrágya-gyártásra kell gondolni).

Az *építőanyag-gyártás* fejlődése nagymértékben az építőipar helyzetétől függ. Napjainkban a lakásvásárlás a lakosság nagy része számára elérhetetlen, ezért az ágazat korántsem növekszik annyira, mint amennyire képes lenne. Ha az építőipar helyzete pozitív irányban változna, az alapvetően megváltoztatná az építőanyag-gyártó ipar körülményeit. A nagy építőipari termelő vállalatok nemcsak Moszkvában és Szentpéterváron találhatóak, hanem több további (legalább „millió”) nagyvárosban is. A szövetségi városi cégek más orosz térségben is megjelentek, és már el is kezdtek terjeszkedni. Így az építőipar és az építőanyag-ipar az az ágazat, ahol még jelentős mértékű eszközátcsoportosítás várható.

Az *erdészeti komplexumokban* a legfontosabb elméleti kérdés az oroszországi feldolgozóipari gyárak fejlesztési feltételeinek megteremtése, különösen az ország keleti részében. A Távol-Kelet és Szibéria majdnem minden térségében (ahol van fakitermelés) szükséges, és elvileg lehetséges is cellulóz- és papíripari kombinátok alapítása. Eddig egyelőre csak egy projekt indult el kínai befektetőknek köszönhetően, a Csitai területen az amazarszkovói cellulóz- és papíripari komplexum. A cellulóz- és papíripar fejlesztésének másik tényezője az új gyárak alapításának magas költsége, emellett alacsony fokú az ágazatban a vállalati integráció. Más szóval az iparág vállalatai között sok az önálló cellulóz- és papíripari komplexum, amelyeknek egyszerűen nincs meg a tőkeerejük új, megfelelő méretű gyárak alapításához. Ez azt jelenti, hogy az ágazat még jelentős változások előtt áll.

Az *agrár-ipari komplexumokban* a nagyvállalatok tömeges befektetési projektjei és az ágazat viszonylagosan alacsony fokú integrációja a jellemző. Úgy tűnik, az orosz agrár-ipari holdingok progresszív fejlesztésének jövőbeli folytatásához a hosszabb megtérülési idejű befektetések fokozatos elterjedése szükséges az egyes alágazatokban (manapság például az agrár-ipari komplexumok szívesen fektetnek be a baromfitenyésztésbe, a sertésitenyésztésbe, de nem annyira aktivizálják magukat a szarvasmarha-tenyésztés területén). Egyedüli

agrár-ipari alágazat a halászat, ahol a helyzet nem túlságosan egyszerű és ahol nincsenek nagyvállalatok. Az ágazat problémái jól ismertek (a feketegazdaság meghatározó szerepe, a feldolgozóipari ágazatok fejlesztéséhez szükséges kedvező feltételek hiánya), és a problémák leküzdéséhez vezető utat még nem találták meg.

A *könnyűipar* az egyedüli iparág, ahol egyetlen nagyvállalat sem tevékenykedik. Meglehetősen nehéz a nagyvállalatok perspektíváiról beszélni a könnyűipar esetén. Egyrészt a gazdasági növekedés néhány éve alatt a nagyvállalatok nem jelentek meg ebben az ágazatban. Másrészt néhány vállalat gyakorlata alapján előre vetíthető, hogy Oroszországban megvan a lehetősége a versenyképes hazai könnyűipari termékek előállításának.

Fejlesztési lehetőségek – területi megközelítésben

A nagyvállalatok fejlődésének távlatai a régiókban többnyire az általános nagyvállalati növekedés regionális vetületét is jelentik. Ugyanakkor meg kell említeni néhány regionális törvényszerűséget és sajátosságot is.

Mindenekelőtt szembeötlő tendencia az ország keleti és nyugati része között, az ágazati specializáció révén megmutatkozó területi különbségek fennmaradása és további fokozódása. Szibériában és a Távols-Keleten meghatározó módon nyersanyagra alapozó tervek, az új ásványkincs-lelőhelyek birtokbavételének elképzelései dominálnak, illetve az ásványkincs-feldolgozásban a teljesítő-képesség fokozása a fejlesztések fő iránya. Ezzel szemben Oroszország európai részén a feldolgozóipar fejlesztése van napirenden (ennek legszemléletesebb példája az autógyártás: az összes jövőbeli gyártási telephely a tatárföldi Elabugától nyugatra található). Az említett tendencia nehezen változtatható, ám befolyásolható magasabb feldolgozottsági fokú termékek gyártásának ösztönzésével.

A nyersanyagtermelés fejlesztésének mértéke a keleti régiókban nagymértékben függ a központi politikától: az ásványkincs-lelőhelyek többségének meghódítása az infrastruktúra fejlesztését feltételezi, történjen az akár a központi költségvetésből, akár az állami infrastruktúra-fejlesztési társaságok támogatásával. Az ország keleti térségeinek fejlesztésére szánt források nagysága a szövetségi gazdaságpolitika prioritásaitól függ: akár a nyersanyag-kitermelő ágazatokba, akár a magasabb hozzáadott értékű feldolgozóiparba fektetnek be (lásd például az állami gépgyártó vállalatok fejlesztését).

Meg kell említenünk, hogy az állami gépgyártó vállalatok jelentős szerepet töltenek be a regionális fejlesztésben, nem kisebbet, mint az ásványkincs-lelőhelyek kiaknázásához elengedhetetlen állami infrastruktúrafejlesztés a keleti régiókban. Sok gépgyártó vállalat – amelyeknek be kell lépniük vagy amelyek be-

léphetnek az állami társaságokba – telephelye depressziós térségekben és nem a legfejlettebb régiókban van. Az állami társaságok tehát hozzájárulhatnak a régiók fejlettségbeli kiegyenlítéséhez.

Ugyanakkor a kelet–nyugati regionális különbségek fennmaradása és további mélyülése mellett az észak–déli tengely mentén is vannak területi különbségek, beleértve Oroszország európai területeit is. A déli régiókban folyamatosan fejlődnek az agrár-ipari komplexumok, ezzel szemben az északi térségekre, az európai területek északi részére különböző feldolgozóipari ágazati fejlesztési tervek készülnek, a keleti régiókban pedig a nyersanyag-kitermelő ágazatok fejlesztési lehetőségei vannak napirenden.

Az elkövetkező években várhatóan fennmarad majd a föderáció területi egységeinek ma tapasztalható ágazati specializációja. Más kérdés, hogy egyes régiókban az ágazati specializáció elősegítésének feladata még távolról sem megoldott, sem a nyersanyag-kitermelésre alapozó régiókban, például a Jamali-Nyenyec autonóm körzetben, sem pedig a feldolgozóipari térségekben. Például a Krasznodari határterületen még vannak lehetőségek az agrár-ipari komplexumok további fejlesztésére, Moszkvában és Moszkva környékén az építőipari termékek gyártására, és folytathatnánk a sort. Más régiókban az ágazati specializációt támogató befektetési törekvések már valószerűtlenek, jóllehet a termelés modernizációját szolgáló befektetések természetesen megvalósulnak. Utóbbira példa sok vas- és színesfém-kohászati vállalat.

A nagyvállalatok helyzetét tekintve legbonyolultabb szituáció (legalábbis az utóbbi években) nyilvánvalóan az észak-kaukázusi köztársaságokban alakult ki. A külföldi befektetők óvakodnak attól, hogy beruházzanak ezekben a sajátos gazdasági környezettel rendelkező köztársaságokba (ahol jelentős a feketegazdaság, a Csecsenföld közelében helyezkednek el stb.). Más régiók, amelyek még nem túlságosan vonzóak a nagyvállalatok számára, javíthatnak helyzetükön a központi költségvetésből támogatott infrastrukturális befektetések segítségével (éppen ott, ahol viszonylag kevés eszköz áll rendelkezésre, és ahol a központi költségvetés sem bővül), ugyanakkor az észak-kaukázusi köztársaságokban egyes befektetési problémák egyszerűen nem megoldhatók.

A MEZŐGAZDASÁG TÉRSÉGI ÁTRENDZŐDÉSE

TATYJANA NEFJODOVA

Az orosz mezőgazdaság sajátossága, hogy a területfoglalás vágya és eluralkodása, illetve az öngondoskodásra való törekvés időszakában az agrárágazat a számára legkedvezőbb területekről a tágas, zord éghajlatú és fogyatkozó népességű övezetekbe lett „kítaszítva”. Ez a helyzet alakult át a természethasznosítás tradicionális extenzív és alacsony technológiájú gazdálkodási rendszerévé.

A mezőgazdaság térbeli szerveződésének fő tengelyei

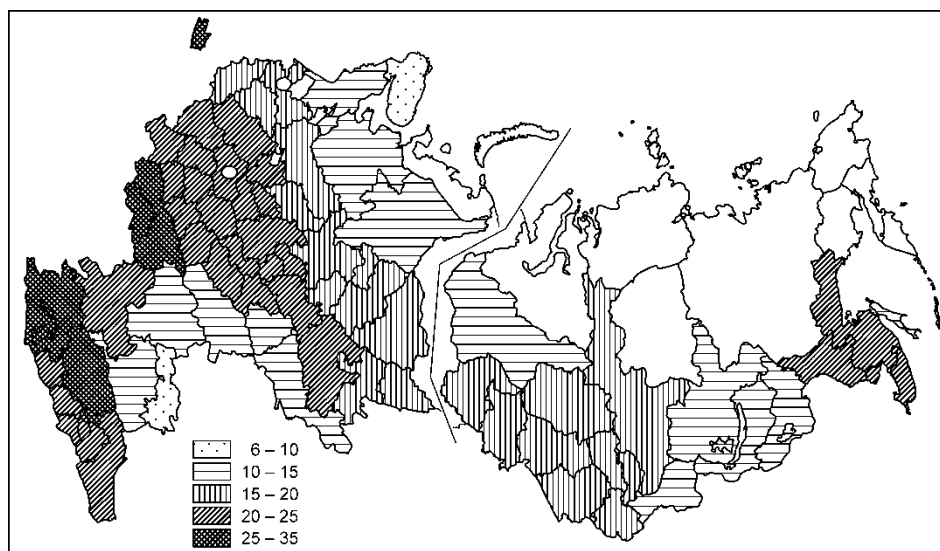
Oroszország jelenlegi mezőgazdasága nagyon differenciált. Ez nemcsak a gazdaság különböző természeti feltételek szerinti specializálódását jelenti. A foglalkoztatottak ezreit alkalmazó és magasan kvalifikált menedzsment által irányított nagy agrárholdingok mellett kis családi gazdaságok is vannak. Egyes területeken az agrárvállalatok beléptek a piacra és növelték termelésüket, másutt viszont az összeomlás szélére sodródtak. A kis magángazdaságok között egyaránt megtalálhatók magas piacképességű és csaknem naturálgazdálkodást folytató termelési egységek. Oroszország hatalmas területein mindez összefügg a termelés kulcstényezői, a munka, a föld (tágabban a természeti kincsek és adottságok), valamint a tőke közötti kapcsolatok rendszerével. Oroszország esetében három lényeges térbeli lejtő, a változások területi folyamatainak irányát jelző fő irány különíthető el: az észak–déli, a nyugat–keleti, a centrum–periféria lejtő, amelyek az agrártérben is egyértelműen kimutathatók (*Trejvis, 2001*).

Az észak–déli lejtő mentén elhelyezkedő, eltérő sajátosságú területek jól ki rajzolódnak az agroklímatis potenciált ábrázoló térképen, amelyeken természetes hő és csapadék felhasználásával, trágya talajba juttatása és különleges agrotechnikai eljárások nélkül termelhetők a speciális állami fajtanemesítő állomásokon előállított gabonafélék magas terméshozamokkal (*1. ábra*).

A területek birtokbavételének foka, a falusi népsűrűség, a települések mérete szintén északról délre haladva növekszik (*2. ábra*). Kivételt csak a közelmúltban elfoglalt területek jelentenek, ahol azonnal nagy települések létesültek.

1. ábra

Az állami fajtanemesítő állomások által szolgáltatott, a gabonafélék lehetséges terméshozamait jelző indexek az Oroszországi Föderáció területi-közigazgatási egységeiben, mázsa/hektár

Forrás: A szerző szerkesztése.

Délen a kedvező természeti adottságok és munkaerő-potenciál a beruházások legnagyobb megtérülését biztosították a mezőgazdaságban. A XX. század elején az eredeti állapotában leginkább megmaradt és túlnépesedett feketeföldi régiók és az akkoriban gyengén meghódított szárazságyos területek a legnagyobb nyertesei lettek a szocialista átalakulásnak. Abban a korszakban gyökeresen átalakultak az agrártermelés alapvető övezetei is. Oroszország európai részének déli területei (Központi Feketeföld, Észak-kaukázusi-síkság, Volga-mellék és Dél-Urál) az ország területének 9 százalékát foglalják el, a teljes mezőgazdasági termelésnek a felét adják.

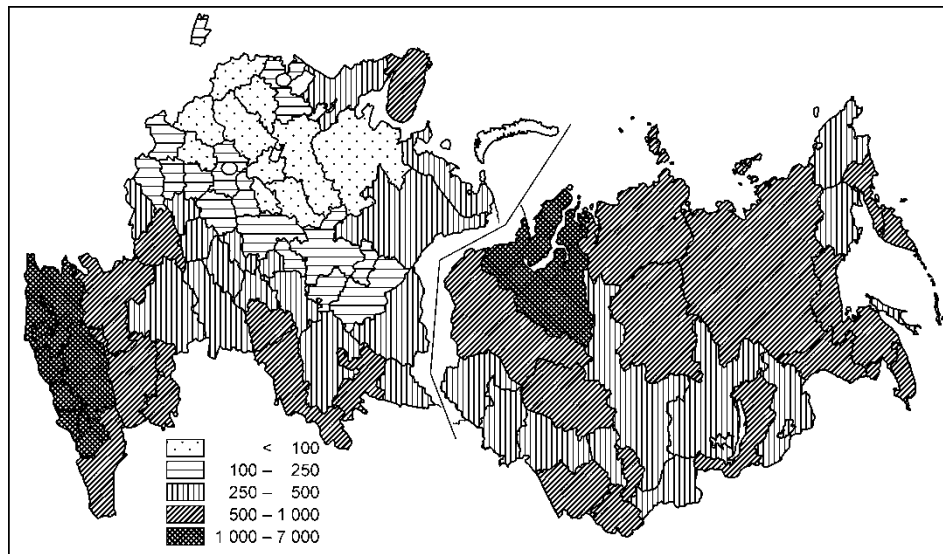
A mezőgazdasági termelés legnagyobb volumene már hosszú évek óta a Krasznodari határterületről származik. Ha azonban figyelembe vesszük a felszíni jellemzőket, a különbségek délről az északi fennsík irányába fokozatosan csökkennek, ami együtt jár a mutatók emelkedésével, illetve visszaesésével (3. ábra).

A termelés volumenének emelkedése legegyértelműbben a moszkvai és a szentpétervári körzetben mutatkozik meg, különösen ami az egy hektár művelés

alatt álló termőterület termelési mutatóit illeti (4. ábra).¹ A nem Feketeföld adja Oroszország mezőgazdasági termelésének 28 százalékát, Szibériában és a Távols-Keleten hozzávetőleg 20 százalékát. A kedvezőtlen természeti viszonyok között az elnéptelenedő övezetekben a mezőgazdaság felettlébb ingatag helyzete mutatható ki.

2. ábra

A falvak átlagos mérete az Oroszországi Föderáció régióiban, 2002, fő

Forrás: A szerző szerkesztése.

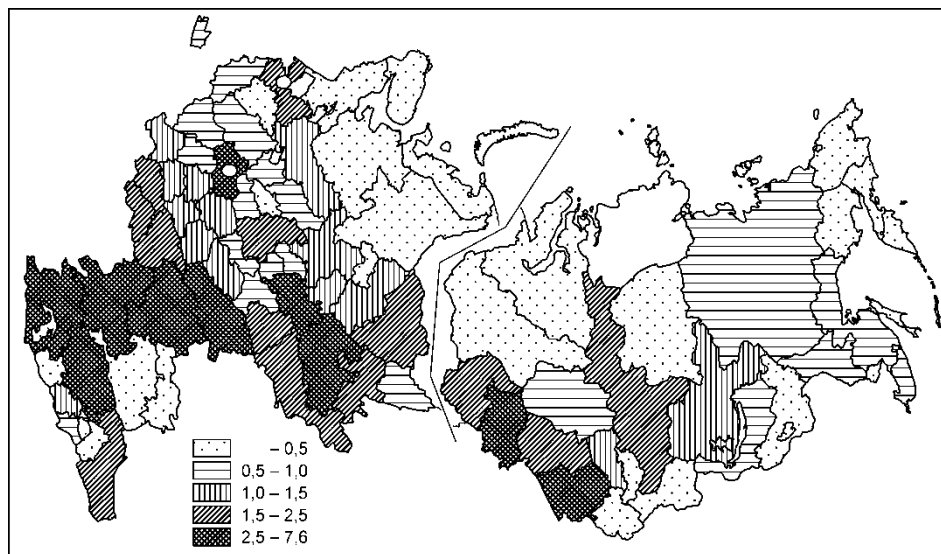
A nyugat–keleti lejtő nem annyira a természeti körülmények – bár a kontinentális éghajlat jellemzővé válása kétségtelenül befolyásolja a mezőgazdaság eredményeinek a stabilizálását –, hanem sokkal inkább az általános kulturális és történelmi sajátosságok által determinált térség. Orosz és külföldi tudósok már a XX. század elején hangsúlyosan kiemelt térségnek tartották, főként ami az agrártermelés eredményeit illeti (Gettner, 1907; Cselincev, 1929). A mezőgazdaság kudarcait gyakorta írták az éghajlati és a beruházási körülmények, a parasztságban a tulajdonosi érzést elpusztító kolhozrendszer, valamint az 1900-as évek reformjainak a rovására. Csak ennyi és semmi több. Ju. E. Janszina munkájára támaszkodva G. B. Ioffe (1990) meggyőzően mutatott rá, hogy a nyugat–

¹ Az egységnyi művelés alatt álló termőterületre eső termelési mutatók emelkedése néhány északi és keleti régióban a kis termőterülettel és az üvegházi mezőgazdaság fejlettségével függ össze.

keleti lejtő már száz évvel ezelőtt is világosan megmutatkozott, és hogy a benépesülés módja és a mezőgazdaság eredményei nemcsak az olyan tovatűnő jelenségektől függnak, mint a forradalom, a kollektivizálás, a pangás, a reformok stb.

3. ábra

A régiók részesedése Oroszország mezőgazdasági össztermeléséből, 2005, százalék

Forrás: A szerző szerkesztése.

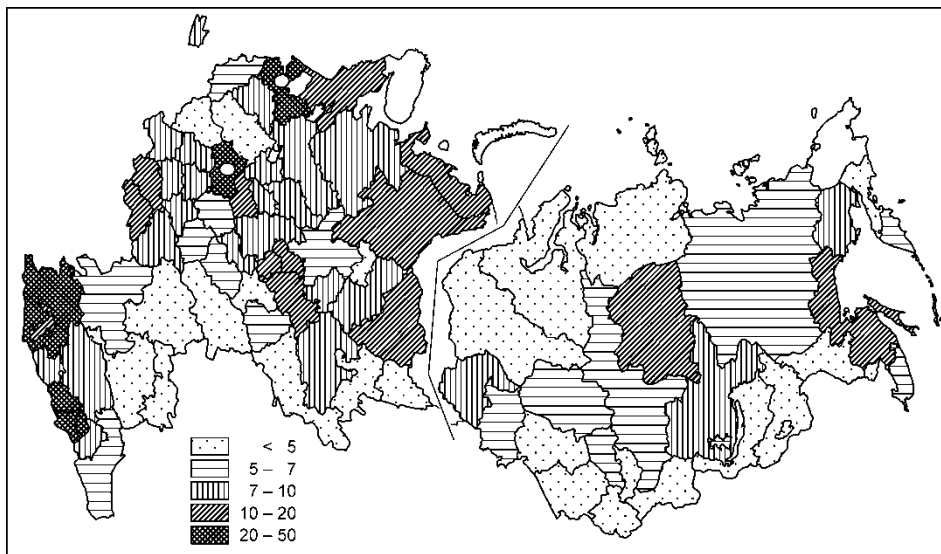
Fontos, hogy a mezőgazdaság eredményei, beleértve a földművelés teljesítőképességét, az állattenyésztés produktivitását stb., térbelileg megegyezzenek a területek használatba vételének, benépesíttetésének és infrastrukturális kiépítettségének a mértékével. Németországtól az Urálig húzódó vonal mentén nemcsak a közös területhasználat hirtelen csökkenése, hanem az agrár teljesítőképesség nyugat-keleti irányú visszaesése grafikonok egész sorával bizonyítható (5. ábra). Az első nagy csökkenés a gabonafélék terméshozamában már Németország és Lengyelország viszonylatában észrevehető, a második pedig Fehéroroszország és Oroszország között mutatható ki. Hasonló visszaesések mutatkoznak az egy tehénre eső tejhozam, a húselőállítás stb. tekintetében is. Ez a lejtő a Szovjetunióban egyértelműen kimutatható volt Oroszország nyugati határán. Például növénytermesztésben a terméshozam a szovjet balti köztársaságok és a pszkovi körzet között – a közel azonos természeti körülmények ellenére – 2-3-szoros különbséget ért el. Az északnyugati nem Feketeföld területen a

nyugat–keleti lejtő kevésbé mutatható ki a népességcsökkenés következtében erősen hanyatló mezőgazdaság miatt. A nagy területi egységeket – Közép-Oroszország, Volga mente, Urál, Szibéria – szemlélve, az agrártermelés intenzitásának az általános visszaesése nyugatról keleti irányba érzékelhetővé válik a földhasznosítás és a föld termőképessége alapján.

A *centrum–periféria lejtő* (a mezőgazdaságra alkalmazva helyesebb a *városkörnyék–periféria* kifejezés) a XX. század elején még csaknem láthatatlan. Az urbanizáció és a falusi lakott helyek népességcsökkenése nyomán egyre inkább észrevehetővé vált a lakosság és a termelés nagyvárosok körüli koncentrációja. A kolhozoknak és szovhozoknak az urbanizációs folyamathoz és a munkaerőforrás csökkenéséhez való alkalmazkodási képtelenségén kívül még egy speciálisan Oroszországra jellemző tényező tükröződött a falvakban. Ez a hatalmas területtel és a nagyvárosok ritka hálózatával összefüggő sajátosság azt eredményezte, hogy a városok önmaguk köré tömörítették a népességet, az infrastruktúrát, a befektetéseket, jelentős befolyást gyakorolva a környező falusi területekre is.

4. ábra

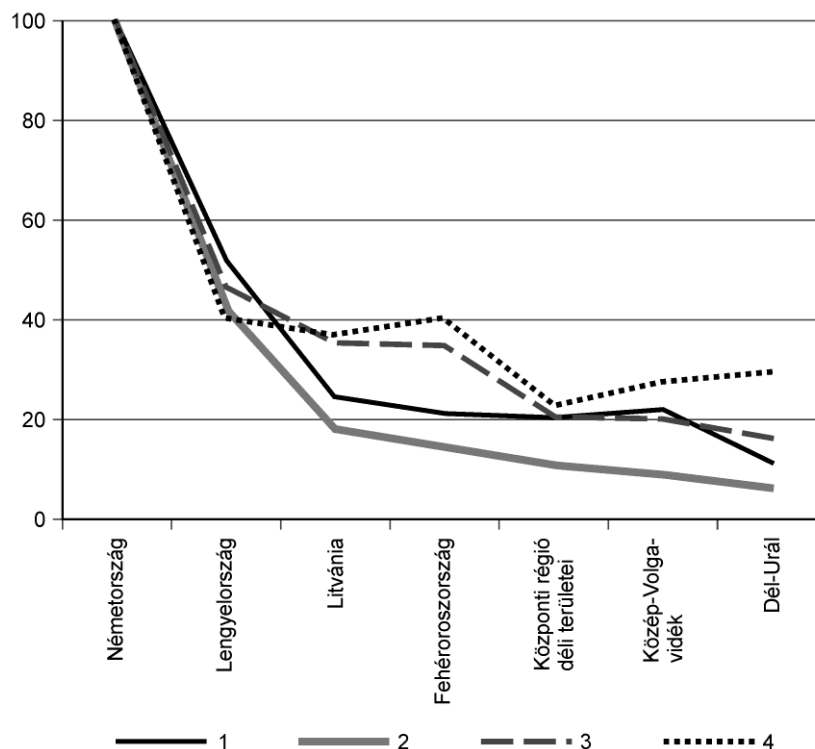
*Egy hektár művelés alatt álló termőterületre jutó mezőgazdasági össztermék,
2005, ezer rubel*

Forrás: A szerző szerkesztése.

5. ábra

A területek benépesültségének és a mezőgazdaság teljesítőképességének változásai Németországtól az Urálig, 2002 (Németország = 100)

Jelmagyarázat: 1 – Népsűrűség, $\text{km}^2/\text{fő}$; 2 – Autóutak sűrűsége, $\text{km}/100 \text{ km}^2$; 3 – Gabonafélék terméshozama, q/ha ; 4 – Hústermelés, $\text{t}/\text{száz falusi lakos}$.

Forrás: A szerző szerkesztése.

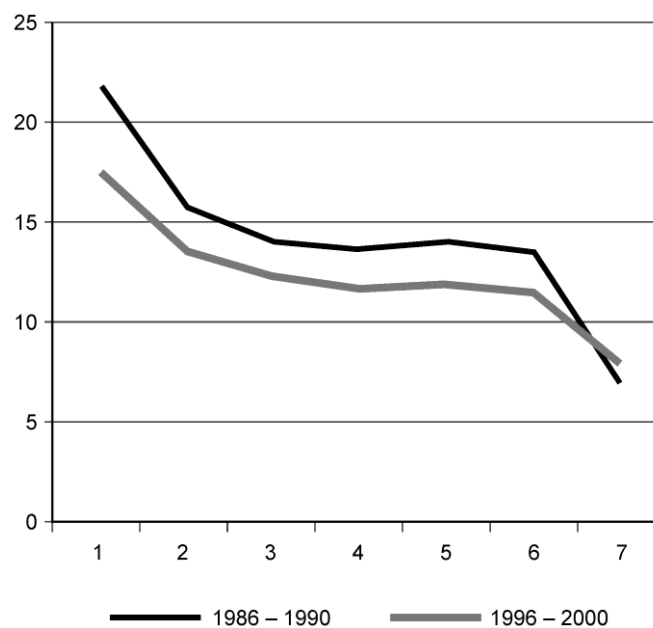
Ez a területi főirány különösen a nem Feketeföldön érzékelhető, ahol jellemzően az *egész gazdaság – benne a mezőgazdaság is – szervezési elveinek a pozíciója*, a jellemző vonások többsége a városok távolságának és nagyságának a méretétől függ (Nefjodova, 2003). A városok körül helyezkednek el a legrentábilisabb mezőgazdasági üzemek, legnagyobb az állatállomány sűrűsége és átlaghozama, a legmagasabb minden haszonnövény terméshozama, sőt az olyan nem városkörnyéki növényeké is, mint a gabona (6. ábra).

A városkörnyéki övezetek kiterjedése a városok méretétől függ. Ez a Moszkva környéki elővárosi konglomerátum példáján is jól tanulmányozható, amely a Moszkvai terület nagy részét foglalja magában a szomszédos körzetek-

kel együtt. A földművelés és az állattenyésztés átlaghozamainak csökkenése a nagyvárosok közeli és a távoli perifériák között az európai Oroszország nem feketeföldi régióiban eléri a keleti országrészek 5-10-szeresét. Oroszország dél-európai részén a legkedvezőbb természeti és demográfiai feltételek közepette a „városkörnyék–periféria” területi lejtő erősebben tükröződik, nagy hatása van a csapadékviszonyoknak és a népesség etnikai összetételének is.

6. ábra

A gabonafélék terméshozama a nem Feketeföldön a területi központoktól való távolság függvényében kialakított övezetek szerint, mázsa/hektár

Jelmagyarázat: 1–7: a területi központoktól távolodó övezetek.

Forrás: A szerző szerkesztése.

A három területi főirány az „észak–déli”, a „nyugat–keleti” és a „városkörnyék–periféria” egyidejű érvényesülése Oroszországban a mezőgazdasági tevékenység bonyolult, északi–keleti irányú lejtőjét formálta meg, kis völgyekkel, mélyedésekkel az Oroszországi Föderáció közigazgatási egységei határainak érintkezési pontjában és külön kimagasló csúcsokkal a nagyvárosok környezetében. Minél magasabban helyezkedik el a közös fennsík, annál kevésbé vehetőek észre a magaslatok, mint például az európai Oroszország déli felében, különösen a fejlett krasznodari részeken, ahol azok már csaknem láthatatlanok.

Az elmondottak szerint tehát a mezőgazdasági tevékenység eredményeit tekintve a térségi differenciálódás legfőbb tényezőjévé a területek birtokbavételének és benépesültségének a típusa lép elő, szoros összefüggésben a természeti feltételekkel és a nagyvárosoktól való távolsággal. Minél gyéribbnek tűnik egy társadalmi-gazdasági térség, annál erősebben alakultak ki a mezőgazdaság lejtői. A különböző természeti és társadalmi-gazdasági tényezők összekapcsolódása, a szövetségi kormányzat 1990-es években hozott határozatai miatt is, a mezőgazdaság állapota erős különbségeket mutat az ország egyes közigazgatási egységeiben, sőt azokon belül is.

Az 1990-es évek reformjai és az agrártermelés térbeli elmozdulásai

Az 1992. évi árliberalizáció az ipari termékárak erős növekedéséhez vezetett, s miközben a mezőgazdasági termelés árai is emelkedtek, a lakosság fizetőképessége korlátozott volt, ami jelentős árdiszparitást idézett elő. A szovjet időkre jellemző hatalmas állami támogatások csökkenése, az állami terménybeszolgáltatás rendszerének korábban kialakult kényelmes technikáinak és az agrártermékek felvásárlásának a megszűnése a mezőgazdaság válságának elmélyüléséhez vezetett, ami egyébként a közigazgatási területek egész sorában, mindenekelőtt a nem Feketeföldön már az 1970-es években is nyilvánvaló volt.

Az 1990-es évek végére az agrártermelés összvolumene a korábbiak 40 százalékára esett vissza, de a nagy- és közepes üzemekben csak 60 százalékára. A mezőgazdasági üzemek szarvasmarha-állománya csaknem harmadára, a sertésállomány negyedére esett vissza, ugyancsak 3-4-szeresével csökkent a tej- és hústermelés (Szelszkoje hozjajsztvo 1998; Szelszkoje hozjajsztvo ohota i leszovodsztvo, 2004). Különösen erős termeléseszkökenés volt megfigyelhető azokon a vidékeken, amelyek kedvezőtlen természeti vagy társadalmi-gazdasági adottságokat mutattak.

Az 1990-es évek mezőgazdasági reformjai a következőket tartalmazták: 1) az agrárüzemek reformjai; 2) földreform; 3) a farmtípusú és a lakossági gazdálkodás fejlődési feltételeinek megteremtése; 4) a nagy agrárripari társaságok fejlesztése. A reformok eredményei csak az 1990-es évek végén kezdtek megmutatkozni, amikor a vállalatok egy része már alkalmazkodott az új feltételekhez. Az 1999-es esztendőől a mezőgazdasági termelés nőni kezdett. A legrosszabb két esztendőhöz, az 1996-os és az 1998-as évekhez képest a termelés 2006-ig 33 százalékkal emelkedett. „*A mezőgazdaság fejlesztésének a programja 2008–2012 között*” című dokumentum további 24 százalékos termelésnövekedéssel számol. A fanfárokot megfűjni azonban még korai. A különböző

ágazatokban zajló és a vidéken elveszített pozíciók helyreállítását jelző folyamatok eltérő gyorsaságáról esik a legtöbb szó. Emellett komoly elmozdulások történnek a mezőgazdaság ágazati szerkezetében és földrajzi elhelyezkedésében is.

A mezőgazdaság reformjának kísérlete és az általános gazdasági válság, megterhelve az ágazatokat, számottevő befolyást gyakorol a mezőgazdasági térségekre is. A mezőgazdaság állami szabályozásának a kiküszöbölése, a támogatások korábbi gyakorlatáról való lemondás és a differenciált felvásárlási árak oda vezettek, hogy vidéken a kedvezőtlen természeti és társadalmi feltételek miatt „feszés” agrártermelés egyre gyorsabban kezdett összezsugorodni. És jóllehet a régiók önállóságának a növekedésével a regionális önkormányzatok megpróbálták fenntartani a regionális öngondoskodás politikáját, már nem támaszkodhattak annyira pénzügyi támogatásra, mint korábban.

A reform legfőbb térbeli következménye az *agrártermelés déli irányú elmozdulása* lett, amely ugyan nem egyszerre, hanem az 1990-es évektől folyamatosan zajlott. A válság kezdetén viszont éppen fordítva, a déli árutermelő-kereskedő jellegű mezőgazdasági régiók szenvedtek erősebben, mert volt mit veszíteniük. Ezért az első időszakban a nem Feketeföld részaránya még nőtt is (*1. táblázat*). A statisztikai arányszámok szerint a válságból való kilábalás során egyre érzékelhetőbb módon erősödött az Észak-Kaukázus és a Központi Feketeföld.

A nyugatról keletre haladó változások már a válság első éveiben érzékelhetőek voltak (*2. táblázat*). A termelés hanyatlásán kívül az európai Oroszország fő áruforgalmi övezeteiben ez szintén a szállítási költségek drágulásával függött össze, ami az élelmiszerek nagy távolságra történő fuvarozását hátrányos helyzetet hozta. A helyi lakosság keresletére reagálva Nyugat- és Kelet-Szibériában gyors fejlődésnek indult az élelmiszeripar, amely megkövetelte saját nyersanyagbázisának a korszerűsítését. Ez lökést adott a mezőgazdasági fejlődésének is.

Az 1990-es évek második felében a válságból való leggyorsabb kilábalás az európai Oroszország déli régióit jellemezte, ami újból megemelte a nyugati makrotársaság arányszámait. A saját mezőgazdaság továbbfejlődésének alapjait keleten sok tekintetben akadályozta (és fogja akadályozni) a falusi népesség városokba és az európai Oroszországba irányuló, az 1990-es évektől megfigyelhető migrációja. Ezek a változások a vetésterületek összezsugorodásának a hátterében zajlottak, miután Oroszország egészét tekintve a vetésterületek nagysága az 1990. évi 117,7 millió hektárról 2006-ig 77,1 millióra esett vissza (Szel'szkoje hozjajsztvo; Rosszija v cifrah). A vetésterület csökkenése az ország keleti felében nagy ütemben ment végbe. A hivatalos statisztika erősen megkésett a szántóföldek forgalomból való kivonásának a rögzítésével, ám a szántóterületek tömeges elhanyagolása burkoltan megmutatja a különbséget a szántóföld és a vetésterület között. Ez a különbség Oroszországban 1990-ben átlagosan 11

százalékot, míg 2005-ben már 32 százalékot tett ki. Szibériában az átlagos szint az alapvetően legstabilabb gabonatermelő területeken alakult ki (Altaji határterület, Omszki, Novoszibirszki terület). A többi keleti régióban a szántóföldeket 50 százalékot is meghaladó arányban gyakorlatilag nem hasznosítják.

1. táblázat

A mezőgazdasági termelés részarányának változása az európai Oroszország és az Urál makrorégióinak bruttó termeléséből, 1990–2004, százalék

Megnevezés	1990	1995	2000	2004
Európai Észak	3,7	4,1	3,1	2,6
Nem Feketeföld egyéb régiói a Permi és a Szverdlovszki területtel együtt	39,2	40,9	37,7	32,5
Központi Feketeföld	9,9	10,2	12,8	11,6
Észak-Kaukázus	19,1	16,6	19,4	24,5
Volga mente és Dél-Urál	28,2	28,1	26,8	28,8

Forrás: Szel'szkoje hozajsztvo v Rosszii; Rosszija v cifrah.

2. táblázat

Az európai, az uráli és a keleti területek részaránya az orosz mezőgazdaság bruttó termeléséből, 1990–2004, százalék

Megnevezés	1990	1995	1998	2001	2004
Európai Oroszország	73,9	70,7	73,8	74,2	74,7
Uráli szövetségi körzet	6,7	7,5	7,1	6,6	6,4
Szibériai és távol-keleti szövetségi körzetek	19,4	21,7	19,2	19,3	18,9
Oroszország összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Szel'szkoje hozajsztvo v Rosszii; Rosszija v cifrah.

A városkörnyék és a perifériák közötti lejtő a legutóbbi években csak növekszik. A régiók vállalatainak az állapota eltérő, különösen a legkedvezőbb agroklimatikus feltételekkel rendelkező övezet határain túli területeken (nem Feketeföld, Szibéria). Helyzetüket jórészt a nagyvárosokhoz fűződő kapcsolatuk határozza meg. A legnagyobb városok környékén átlagban a vállalatok háromnegyede maradt meg, a belső, elmaradott területeken kevesebb mint egynegyedük, sőt esetenként csupán egy-két gazdaság. Ezeknek a különbségeknek az erősödése a veszteséges periférikus gazdaságok sokéves támogatáspolitikájával függött össze a szovjet időkben, ami megerősítette kiszolgáltatottságukat és a

minimális szinten tartotta önálló döntési képességüket. Ahogy az állami támasz összeomlott, a vállalatok felhagytak az árutermelő tevékenységgel. Az elővárosi vállalatok viszont éppen fordítva, jelentős termelési és munkaerő-potenciált halmoztak fel, amelynek hatására a támogatások megszűnése után is folytatták a munkát. Később az élelmiszeripari válságból való kilábalás után éppen az városkörnyéki üzemek lettek az ágazat fő nyersanyagszállítói, nem annyira a távolsági tényező miatt (a modern technika lehetővé teszi az élelmiszerszállítást több száz kilométerre is), hanem a mezőgazdasági nyersanyagszállítás megbízhatósága miatt.

A mezőgazdaság a válságból való kiút időszakában

A *növénytermesztés* gyorsabban kilábalta a válságból: az 1990. évi szintet már 2004-ben elérte. A termelés általános növekedésére való tekintet nélkül folytatódott Oroszországban a vetésterület csökkenése (7. ábra). Ez a mezőgazdaság helyreállítási folyamatainak a megválasztásáról tanúskodik. Újjáépülnek és modernizálódnak a vállalatok a déli régiókban és az elővárosokban, ezek a termelés jelentős növekedését eredményezik. Számos nem feketeföldi és keleti régióban, különösen azok periférikus részein, a szántóföldek 30–80 százalékát nem hasznosítják, ezeket benövi a fű és az erdő.

A gabonafélék vetésterületének aránya érezhetően megnőtt a déli területeken. Oroszország sok év után gabonaimportálóból ismét exportáló orszaggá vált. Egyidejűleg azonban a gabonafélék szerepe a nem Feketeföldön csökken (8. ábra). A szovjet időkben ezekben a térségekben rendkívül alacsony volt a gabonatermés-hozam és nagyon magas volt az önköltség. A piacgazdaságban a gabonatermelés a nem Feketeföld sok körzetében gyakorlatilag megszűnt, különösen a perifériákon. A 2000-es években a növénytermesztésben nyilvánvalóvá vált az átmenet a régiók önellátásáról a területi munkamegosztásban megszerzendő előnyös pozíciók irányába.

A déli körzetekben jelentősen nőtt a napraforgó vetésterülete. Folytatódott viszont a lentermelés csökkenése, ami számos támogatási program ellenére az egész XX. századot jellemezte Oroszországban. Az ágazat csaknem teljes visszafejlődésének a hátterében az áll, hogy az európai Oroszországban hagyományos lentermelést a válságból való kilábalás jegyében keletre helyezték át. A 2000. esztendő követően a teljes orosz lentermelés egyharmada az Altaj vidékén és a Novoszibirszki területen koncentrálódott.

Elttekintve attól, hogy a burgonya túlnyomó részét a lakossági gazdaságok termelik meg, a termelés nem esett vissza. A termelést alapvetően a lakossági önellátás jellemzi, nemcsak a falusi, de a városiakok esetében is, akik kiskertek-

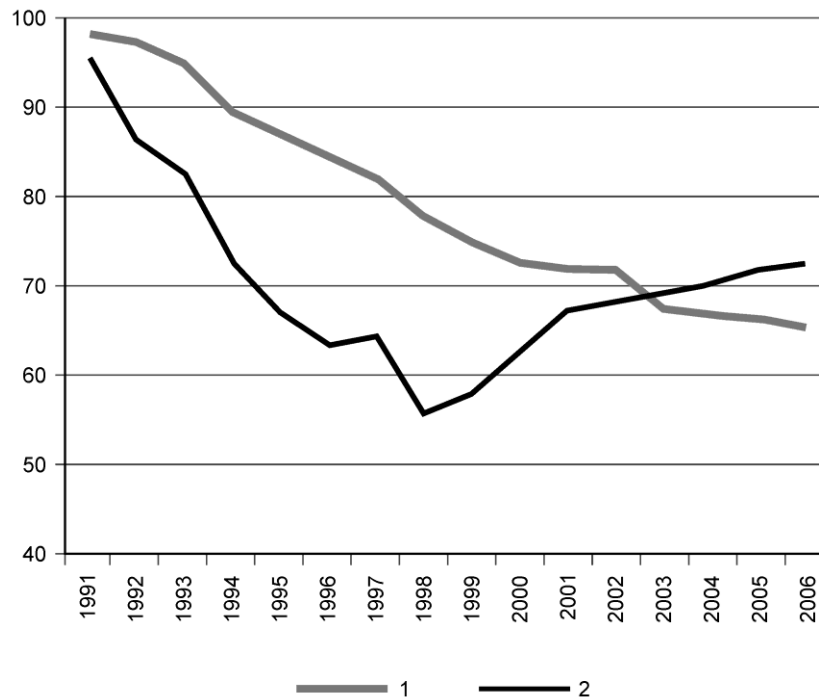
ben és apró konyhakertekben, illetőleg falusi rokonok földjein termesztik a burgonyát. Ugyanakkor a nagyvárosi kereskedelem a kis falusi árutermelők általi elérhetetlensége a városok vezetését burgonyaimportra kényszerítette. Gyorsan növekedett a falusi népesség és a városiak önellátása zöldségfélékből, és bővültek azok termelési övezetei.

Az állattenyésztés különösen mély válságot élt ált. Részesedése a mezőgazdaság össztermeléséből az 1990. évi 63 százalékról 2006-ig 45 százalékra csökkent.

Azt lehet mondani, hogy a mezőgazdaság specializálódását tekintve az állattenyésztést számos helyen növénytermesztés, vagy a növénytermesztést az állattenyésztést váltotta fel. Az állatállományból 1990 és 2007 között a szarvasmarha-állomány kevesebb mint 40 százaléka maradt meg Oroszországban. Megváltozott a tulajdoni szerkezet is.

7. ábra

A mezőgazdasági termelés és a vetésterület alakulása Oroszországban, 1991–2006, 1990 = 100

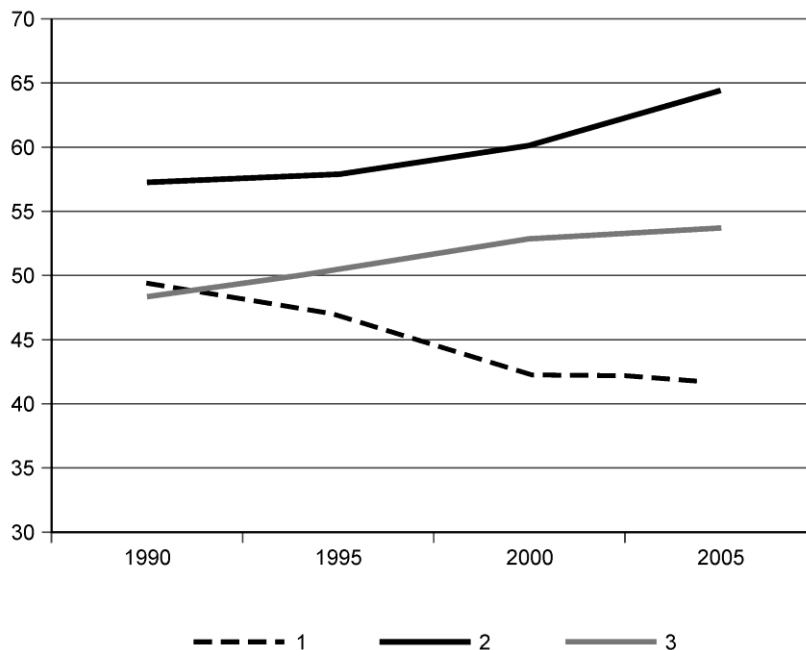

Jelmagyarázat: 1 – A vetésterület változása; 2 – Az agrártermelés változása.

Forrás: A szerző szerkesztése.

8. ábra

A gabonafélék vetésterületének arányváltozásai Oroszország különböző makrorégióiban, 1990–2005, százalék

Jelmagyarázat: 1 – Nem Feketeföld; 2 – Déli régió, Urál és Szibéria; 3 – Szibéria egyéb területei és Távols-Kelet.

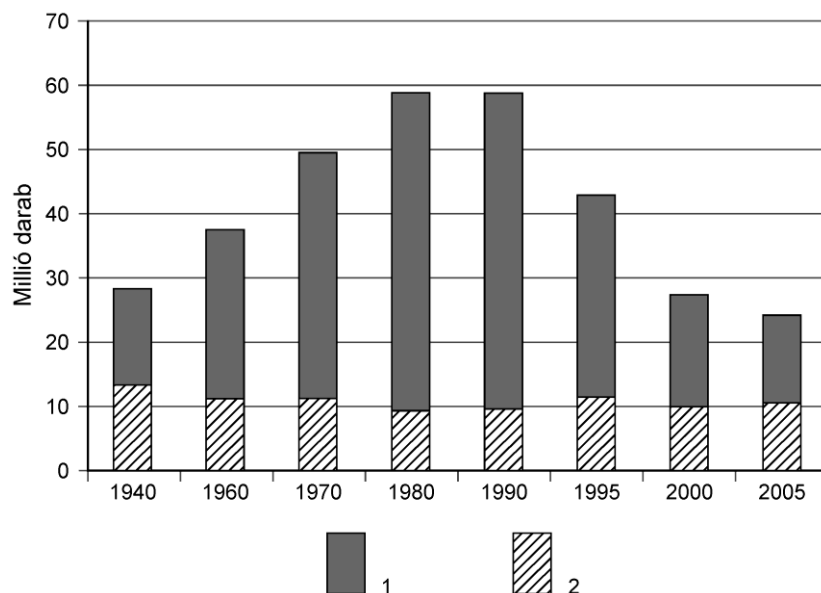
Forrás: A szerző szerkesztése.

Az állatállomány a lakossági gazdálkodók kezébe került (9. ábra), méghozzá elsősorban a déli területeken, ahol jobban megerősödött a munkaerőforrás a falusi településeken, és ahol a gabonatermesztésre szakosodott üzemek segítették a lakosságot a takarmány beszerzésében. A szarvasmarha-állomány csökkenése az ezredfordulót követő években is folytatódott. Az állatállomány összoroszági szintű csökkenésének hosszú távra szóló következményei vannak. Az egyik következmény a korábban soha nem tapasztalt gabonafelesleg jelensége. Oroszország gabonaexportőr lett, mert még nem képes gazdaságát hústermelésre átállítani.

Az egyes vállalatok modernizációja, a nem produktív és a beteg állatok levágása ahhoz vezetett, hogy az egy tehénre jutó tejhozam egészében véve megnőtt Oroszországban, a 2006-os esztendőben elérte a 3,6 tonnát, ami magasabb a válság előtti 1990. évi 2,8 tonnás átlagnál.

9. ábra

A szarvasmarha-állomány alakulása a nagy- és közepes méretű kollektív üzemekben és a családi gazdaságokban, 1940–2005, millió db

Jelmagyarázat: 1 – Kollektív üzemek; 2 – Lakossági gazdaságok.

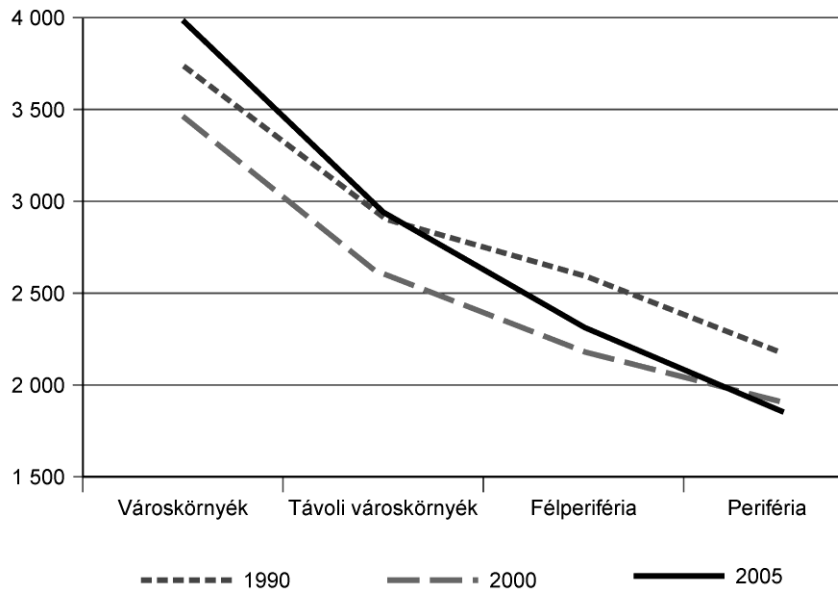
Forrás: A szerző szerkesztése.

A régiók közötti és a régiókon belüli kontrasztok azonban erősödtek. A déli és az elővárosi üzemek tejhozamai növekedtek, míg a perifériákon, különösen a nem Feketeföldön folytatódott a mély válság, a szarvasmarha-állomány csökkent, az egy tehénre jutó tejhozam nem haladta meg a 2 tonnás éves átlagot (10. ábra). Lassanként helyreáll a sertés- és juhállomány, jelentős részük kisgazdaságokban koncentrálódik. A válság legsúlyosabban a baromfiágazatot érintette, miközben a baromfiállomány 70 százaléka a nagy baromfiüzemekben összpontosul. A baromfi részaránya a hazai hústermelésben megnőtt, ami ugyancsak az elővárosok agrárgazdaságát bővítette, ahol baromfiüzemek nagy számban vannak jelen.

Összességében, maga a válság és az agrártermelés részleges helyreállításának folyamatai megváltoztatták a mezőgazdaság szerkezetét és területi elhelyezkedését, számos térségben pedig a specializációját. A reform fő következménye a mezőgazdaság sokoldalú szervezeti rendszerének a kialakulása lett.

10. ábra

Az egy tehénre jutó átlagos tejhozam a városkörnyékeken és a nem fekete földi perifériákon, 1990–2005, kg

Forrás: A szerző szerkesztése.

A sokszerkezetű mezőgazdaság

Másfél évtized alatt a mezőgazdaság megváltozott. A nagy- és közepes üzemek elvesztették az agrártermékek fő előállítójának a funkcióját. Földjeiket és vagyonukat a vállalati dolgozók, a falusi lakosok és a nyugdíjasok között osztották fel, akik formálisan magántulajdonosok lettek. A lakosság vagyonbérletei és földhasználati részesedése ellenére nem sok változott, az agrárgazdaságot ugyanazok irányítják. Az agrárüzemek, különösen a szovhozok, nevet változtattak, mezőgazdasági szövetkezetek, részvénytársaságok, egyéb társaságok stb. lettek. Számuk 26-ról 22 ezerre csökkent. Míg korábban egy vállalatra átlagosan 1800 db szarvasmarha esett, addig jelenleg mindössze 600. Ezzel szemben a nagy- és középüzemek maradtak a legfőbb földhasználók, 15 év után átlagos területük 2,9 ezerről 2,5 ezer hektárra mérséklődött, a földterületek háromnegyede felett rendelkeznek. A foglalkoztatottak száma is lecsökkent, míg 1990-ben a közepes nagyságú üzemekben 300–400 ember dolgozott, addig jelenleg 150 fő.

Az orosz falvak monofunkcionális mezőgazdasága és az agrárvállalatok súlyos válsága miatt az üzemek gyakran nem tudtak bért fizetni, s ez komoly problémákat okozott a munkanélküliség által sújtott falvakban, és lökést adott az elvándorláshoz. Ebből fakadt a falusi munkanélküliség paradox összekapcsolódása a munkaerő-hiánnyal, ami sok tekintetben az elnéptelenedő területeken a falusi népesség marginalizációjának és alkoholizmusának a fő okaként jelölhető meg.

Az 1990-es években megjelentek a farmerek. Számuk a reformeufória hullámain különösen gyorsan nőtt az 1990-es évek első felében, amikor a farmergazdaságoknak a kedvezmények sokaságát nyújtották, számuk elérte a 280 ezret. Számuk később csökkenni kezdett, és lényegében 260 ezer körüli szinten stabilizálódott a gazdaságok száma. A falusi népesség mindössze 2 százaléka (a családtagok figyelembevételével 5–7 százaléka) tekinthető farmernek, részarányuk a termelésben, a gabona és a napraforgó kivételével nem magas (3. táblázat). Az 1990-es évek közepétől az üzemek dolgozóinak joguk van kiválni a közös gazdaságokból a rájuk eső és föld- és vagyoni részükkel és farmer státus nélkül vezetni gazdaságukat. Az ilyen önálló gazdasági egységek a falusi népesség további két százalékát jelentik. Mások inkább üzemi alkalmazottak akarnak maradni, bérbe adják a föld- és vagyonrészüket a gazdaságnak, s egyéni kiegészítő gazdaságaikban is tevékenykednek. Számos vidéken ezek a háztáji gazdaságok válnak az agrárvállalatok válsága idején az agrárfoglalkoztatottak alapvető jövedelemforrásává.

3. táblázat

*Az agrártermelés szerkezete gazdasági kategóriák szerint,
1990–2006, százalék*

Megnevezés	Kollektív üzemek			Lakossági gazdaságok			Farm-gazdaságok	
	1990	2000	2006	1990	2000	2006	2000	2006
Részesedés a mezőgazdaság össztermeléséből	75,0	43,4	40,9	25,0	53,6	52,7	3,0	6,4
Részesedés a								
gabona-,	99,7	90,7	78,5	0,3	0,9	1,5	8,4	20,0
burgonya-,	34,0	6,5	7,0	66,0	92,4	90,1	1,1	2,9
zöldség-,	70,0	19,9	14,6	30,0	77,9	78,3	2,2	7,1
tej- és	76,0	47,3	45,0	24,0	50,9	51,5	1,8	4,5
hústermelésből	75,0	40,3	48,7	25,0	57,9	48,7	1,8	2,6

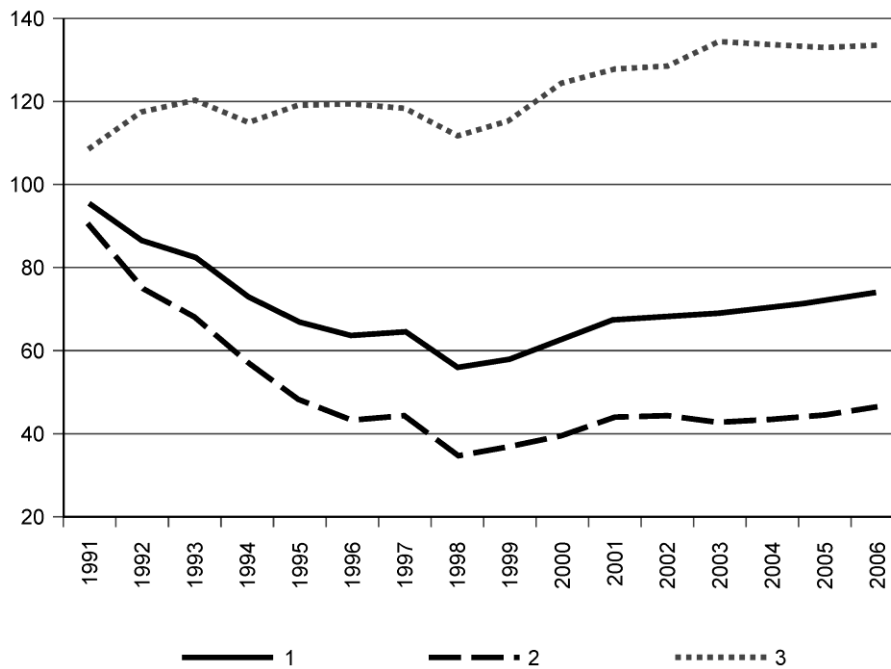
Forrás: Roszija v cifrah; Szel'szkoje hozjajsztvo; Szelszkoje hozjajsztvo, ohota i leszovodsztvo.

Ily módon megtörtént a visszatérés a lakosság élelmiszertermékekkel való önellátásához és a kisárutermelő tevékenységhez. A mai Oroszország élelmiszerterményiségének a statisztikai adatok szerint több mint felét a lakosság kis egyéni gazdaságai állítják elő, a falusi háztáji gazdaságok mellett a városlakók dácscái, kertjei és konyhakertjei (3. táblázat). Falvakban a lakossági gazdaság részaránya különösen magas ott, ahol a nagyüzemek válsága elmélyült. A nem feketeföldi régiók perifériáin arányuk eléri az össztermelés 80–90 százalékát.

Ahogy a nagy- és középüzemek kilábalnak a válságból, a kis magángazdaságok hányada csökken. A nagyvállalati termeléssel párhuzamosan, érdekes módon a lakossági gazdaságok kibocsátása is emelkedett (11. ábra). Ez azt jelenti, hogy a magánszektor belső tartalékai még nem merültek ki. Az árutermelő magángazdaságok számtalan térségben mutatnak jelentős erőt, termékeik a városok piacaira kerülnek, és nagy keresletnek örvendenek (Nefjodova – Pellet, 2006).

11. ábra

A nagy- és közepes kollektív üzemek és a lakossági gazdaságok termelési volumenének alakulása, 1991–2006, 1990 = 100

Jelmagyarázat: 1 – Összes termelés; 2 – Kollektív üzemek; 3 – Lakossági gazdaságok.
Forrás: A szerző szerkesztése.

A lakosság és egyéni gazdaságaik befolyást gyakorolnak a nagyüzemek működésére is. Sok veszteséges vállalat piacképessége csak azért marad fenn olyan sokáig, mert a helyi fogyasztók vásárolták termékeiket. A falusi lakosok e vállalatoktól kapnak takarmányt, árucikkeket mérsékelt árakon (gyakorta munkabér helyett), igénybe veszik a gépeiket kertjeik felszántásához, szénakaszáláshoz stb. A vállalatok így takarékoskodnak a béralapjaikkal és az adókkal, illetve pénzzé teszik saját termékeiket. Azokon a területeken, ahol a lakosság sok tehenet vagy baromfit tart, az emberek erősebben függenek a kolhozok segítségétől saját gazdálkodásukban is. A Volga vidékén, Dél-Szibériában, a föderáció számos közigazgatási egységének periferiáján ez a készpénz nélküli szimbiózis különösen erős. A mezőgazdasági üzemek válságos állapotában ez a megoldás a másik oldal számára előnyökkel is jár. A válságból való kilábalás folyamatában mind több üzem részesíti előnyben a pénzbeli elszámolást, különösen a városok közelében elhelyezkedő agrárcégek járnak élen a piacosodás intézményesítésében.

A mai mezőgazdaság elemzésében már nem szabad csak a technikai-gazdasági mutatókra támaszkodni. *A mezőgazdaság szoros kapcsolatban van a helyi lakosság életmódjával és az egyéni gazdálkodás különböző formáival.*

A mezőgazdaság és a falusi vidékek polarizációja

A mezőgazdaság fejlődését befolyásoló természeti, demográfiai és gazdasági tényezők szoros kölcsönhatásban állnak, együttesen alakítják az egységes társadalmi-gazdasági térszerkezetet. E tényezők eloszlása az észak–déli, a nyugat–keleti és a városkörnyék–periféria tengelyek mentén a szovjet időkkel összevetve nem változott lényegesen. Átalakult viszont a mezőgazdaságnak a természeti és a társadalmi-gazdasági tényezőkkel kapcsolatos alkalmazkodóképessége. A regionális fejlődés alábbi paramétereit lehet nagy biztonsággal számításba venni:

- 1) A területi munkamegosztás elmélyülése észak és dél között, valamint a mezőgazdaság eltolódása a kedvezőbb agroklimatikus viszonyokkal rendelkező területek irányába;
- 2) A mezőgazdaság specializálódásának átalakulása;
- 3) A városkörnyékek mezőgazdasági fejlődésben játszott szerepének erősödése, különösen a nem Feketeföldön;

- 4) A depressziós mezőgazdasági övezetek bővülése általában az ország periférikus körzeteiben, illetve az Oroszországi Föderáció közigazgatási egységeinek a perifériáin.

Erősödött az etnikai különbségek befolyása is a mezőgazdaság szerveződésére és eredményeire (Nefjodova – Pellet, 2006). Ez nemcsak az egyéni gazdálkodás módjának nemzetiségi sajátosságaival kapcsolatos – aminek jelentősége egyébként növekedett –, hanem a kedvezőbb demográfiai potenciállal, a kisebb népességcsökkenéssel is összefüggésben van a nem orosz vidékeken.

A mezőgazdaság területi szerveződésében bekövetkezett alapvető változás az, hogy *erősödött az agrárgazdaság térbeli polarizációja, nőtt az élenjáró üzemek fejlődését befolyásoló ereje, és jelentősen romlott a fejlődésben lemaradó üzemek pozíciója.*

A válság következményeit és az 1990-es évek reformját tekintve az agrárgazdaság szoros kapcsolatban áll az általános társadalmi-gazdasági polarizációval és az orosz perifériák terjeszkedésével. Területileg jól elkülöníthetően alakulnak a nagy kollektív árutermelő mezőgazdaság fejlődésének bázisai, amelyek a leginkább perspektivikus, komplex állattenyésztő-növénytermesztő vidékeken és a szűk specializációjú térségekben jönnek létre. Ezek legújabbán kiegészülnek a specializált magángazdaságok területeivel.

A polarizálódás a magánszektorban, a farmer- és lakossági gazdaságok körében is jelentős. A farmergazdaságok csökkenéséről és az általuk művelt földterületek növekedéséről azt állítják, hogy a termelés egyre inkább a nem nagyszámú legsikeresebb farmerek kezében összpontosul, a többiek tömegesen tönkremennek. A lakossági gazdaságok szintén különböző árutermelő – lényegében kvázi farmer – és naturálgazdaságokra oszlanak, amelyek burgonyát és néhány zöldségfélét termelnek.

A gazdasági polarizáció mindig szociális polarizációval társul. Meg kell különböztetnünk a demográfiailag és gazdaságilag stabil falusi területeket a nagyvárosok környékén délen, valamint néhány köztársaságban, a leginkább válság sújtotta területektől, ahol a társadalmi-demográfiai degradálódás az agrárium szinte teljes gazdasági leépülésével párosul. Ez mindenekelőtt az európai Oroszország északkeleti részén és Szibéria számos területén figyelhető meg. A mai válság legfőbb oka az, hogy a kedvezőtlen természeti feltételek eltérő jellege miatt a szovjet időkben a mezőgazdaság, mindenekelőtt a növénytermesztés jelentős támogatást kapott. Az ország északnyugati részében a falusi területek társadalmi-gazdasági depressziója nagyobbárrszt a falvak erős elnéptelenedésével hozható összefüggésbe.

A depressziós falusi térségek fő problémája, hogy degradálódik a társadalmi tudat. A fiatalok az iskola befejezése után a városokba vagy más térségekbe költöznek, a népesség elveszíti a munkaképességét az életkor és az alkoholizmus

következtében. Az ilyen területeket gazdasági szabályozókkal feltámasztani nagyon nehéz. Azok a remények, hogy e vidékeken a nagyüzemek helyett sok farmergazdaság és falusi árutermelő kisgazdaság jelenik meg, ez ideig nem teljesültek. Ehhez biztos társadalmi közeg és munkaerő szükséges. A mezőgazdasági nagyüzemek megszűnésével a háztáji kisegítő gazdaságok száma, amelyek mindig szoros szimbiózisban éltek a kolhozokkal és szovhozokkal, ugyancsak jelentősen csökkent. *A falusi területek periferiáin a régi életmód elmúlása és a mezőgazdaság által birtokba vett térségek nagy ütemű elvesztése zajlik.* Néhány periférikus falusi terület újjászületésének a gócait (a falusi turizmus, a faipar, az erdészeti termékek, az új agrárbiznisz fellendülését) a falusi közösségek társadalmi-gazdasági leépülése korlátozza.

Összességében az agrárszektor gazdasági helyzete az új körülmények között, *a természeti adottságokkal és a társadalmi-demográfiai erőforrásokkal összhangban alakul.*

A központi és a regionális politika hatása a mezőgazdaságra

A válságból kivezető út kiválasztása, az agrárvállalatok polarizálódása, a lakossági árutermelő gazdálkodás részarányának növekedése, valamint ezek eredményeinek adaptálása az új gazdasági környezethez, együtt kínálják a megoldást Oroszországban. A kormány intézkedéseket hozott az orosz mezőgazdaság megmentésére.

A mezőgazdasági állami támogatások tényleges nagyságának megítélése meglehetősen nehéz feladat. A nemzetközi gyakorlatban a belső és nemzetközi árak összevetéséből kialakított mérőszámok azt mutatják, hogy Oroszországban négyszer-öttször alacsonyabbak a támogatások, mint az USA-ban és az Európai Unióban (Akszonova, 2007). A támogatások rendkívül sokfélék lehetnek. Oroszországban például ilyen a kedvezményes adórendszer a mezőgazdasági kisárutermelők számára, azon kívül, hogy ők alig fizetnek a földért. Európa néhány országában ugyanis a földhasználatért fizetett összeg eléri a termelési önköltség 20 százalékát is. Ez az orosz termelők közvetett, de mégis igen jelentős központi támogatását bizonyítja. Az 1990-es évek elején többször kivetettek vállalati adókat, hogy kiprovokálják a vállalkozások fokozottabb felhalmozását. Kialakult a mezőgazdasági műszaki technikák lízingelésének mechanizmusa, bevezették a gabonafélék intervenciók árának a szabályozását, a hústermékek kvótáit stb. Ám ezek az akciók kaotikusak voltak, és a süllyedő hajó fenekén keletkezett lyukak betömődéséhez hasonlítottak.

A mezőgazdaság állami támogatási politikájának új szakasza kezdődött el „Az agráripár komplexum fejlesztése” című nemzeti program 2006-ban történt

elfogadásával. A projekt három alkotórészből áll, ezek „Az állattenyésztés gyorsított fejlesztése”, „A kis gazdasági formák fejlesztésének ösztönzése” és „A falvak fiatal szakemberekkel való ellátottságának biztosítása” címet viselik. Ma már állíthatjuk, hogy az agrártermelési viszonyok alakításában a nemzeti program hatása érzékelhető. A program valójában a vállalatok életképességének a fenntartását támogatja, ami fokozza az ágazat polarizációját. A depressziós régiókban rendszerint tíz-tizenötöt kiválasztanak két-három gazdaságot, amelyek, ha nem is térítik vissza a hiteleket, termelésüket növelik, a hitelkamat törlesztésével pedig segítséget kapnak. A többi gazdaságot pedig a sorsára hagyják. Az erősödő vállalatok szintén vonzó hitelforrást jelentenek a lakosság és a farmerek számára. Ez az igény csak ott jelentkezett, ahol megmaradt a munkaerő-potenciál, és fejlődnek az árutermelő kisgazdaságok.

„A mezőgazdaság fejlesztésének és a mezőgazdasági termelés, a nyersanyag és élelmiszer piaci szabályozásának állami programja 2008–2012 között” című, 2007-ben elfogadott dokumentum alapvető prioritásokat állított fel. A mezőgazdaság támogatására és fejlesztésére 22 millió dollárt irányzott elő a szövetségi költségvetésből és ugyanannyit a régiók költségvetéséből. Az összes pénz-eszköz felét a mezőgazdaság pénzügyi stabilizációjának a megteremtésére, közvetlenül pedig szarvasmarha, technikai eszközök stb. vásárlására igénybe vett hitelkamat-törlesztés támogatásának a folytatására irányozza elő. Mintegy 12 százalékot tesz ki a mezőgazdaság fejlesztésének feltételeit megalapozó támogatás, a talaj termőképességének megőrzése, a meliorizációs rendszer kiépítése és rekonstrukciója stb. A különböző években 7–14 százalék között mozog az állattenyésztés, különösen a tenyészállomány fejlesztését szolgáló támogatás, 4 százalék körüli pedig a növénytermesztés egyes ágazataira jutó fejlesztés. A 2008. évi 10 százalékról 2012-ig 24 százalékra emelkedik a falvak lakossági és műszaki és mindössze 2 százalék lesz az agrártermelés piaci szabályozására szánt támogatás.

A legjobb szovjet tradíciókat követve tüzetesen írja le a program a termelés növekedését, a szarvasmarha-állomány gyarapodását, a terméshozam emelkedését. A növekedés mechanizmusát azonban nem tárja fel. A mezőgazdaság fejlesztésének fő társadalmi kockázatait a jelentősen elnéptelenedő nem fekete-földi régiókban és a népesség jelenlegi csökkenését Szibériában teljes mértékben figyelmen kívül hagyja. Sőt mi több, a mezőgazdaságban a területi munkamegosztás reális tendenciáinak ellensúlyozására a program a növénytermesztés bővítését irányozza elő a zord éghajlatú régiókban, a munkaigényes len- és kendertermelés felújítását azokon a helyeken, ahol alig maradt falusi lakosság. Sok életbevágóan fontos problémát a program nem is érint.

Ismeretes, hogy a reformok csak abban az esetben léptetnek életbe adózási megoldásokat, amikor egy ország rendelkezik hatékony infrastruktúrával és piaci intézményekkel, beleértve az antimonopolista jogalkotást is (*Minyervin*,

2001). Az alapvető főútvonalakat környékező közúti infrastruktúra, finoman szólva, kívánni valókat hagy maga után. Az állami termékfelvásárlás és a fogyasztási szövetkezetek szovjet rendszere megsemmisült, de közel két évtized alatt sem jött létre az agrártermékek értékesítésének infrastruktúrája. Létrehozásának ösztönzése fontos feladat a hatalom minden szintjén, különösen regionálisan. Számos régióban a termelők a felvásárlóktól és az alkalmi cégektől függenek. A nagy- és kiskereskedelmi piacok, a szarvasmarha- és gabonavásárok hozzáférhető hálózata kitűnő információkat nyújt a fogyasztási termékek, a nagyüzemek, a farmerek és a lakossági gazdálkodás által előállított létszükségleti cikkek árainról is. Ugyanez vonatkozik a talajjavító termékekkel, üzem- és kenőanyagokkal való ellátottságra is. Emellett a termelők jogot kapnak fogyasztási termékeket szállító cégek tetszés szerinti kiválasztására is.

Igaz, hogy az Oroszországi Föderáció számos közigazgatási egységében a regionális közigazgatás mellett létrejöttek piaci-adminisztratív struktúrák is átláthatatlan költségvetéssel, amelyek a mezőgazdaság korábbi irányítását váltják fel. Ezek az új igazgatási szervek gyakran monopolizálják a lízingügyleteket, a nélkülözhetetlen anyagokkal való ellátást és termékértékesítést. Nem ok nélkül törekszenek a legerősebb agrárüzemek az ilyen regionális struktúráktól való függőséget kiküszöbölni. Sok közigazgatási egység a termékekre bevezette a mezőgazdasági termelés nem túlságosan nagy dotációjának a különböző formáit, például a tejre a tehének átlaghozamától vagy az állomány teljesítményétől függően.

A horizontális együttműködés az orosz mezőgazdaságban nagyon gyenge. Az utóbbi években viszont aktívan fejlődött a vertikális együttműködés. Az agrárvállalatok nem a föderális és a regionális kormányzatok tevékenységét támogatják, inkább más ágazatokra figyelnek, mindenekelőtt az élelmiszeriparra, amely elsők között lábalt ki az általános gazdasági válságból.

A mezőgazdaság, a ma még csaknem mindenhol veszteséges marhahústermelés kivételével, okos irányítás mellett jövedelmező ágazat. Termékeire nagy a kereslet, gyors a befektetés megtérülése, különösen a növénytermesztésben. Kevés az olyan termelőágazat, amelybe tavasszal fektetnek be, de ősszel már megmutatkozik az eredmény. Viszonylag gyorsan megtérülnek a nem nagy gazdaságok, valamint a borjú- és a baromfitenyésztés befektetései. Ezért sok, mezőgazdasági nyersanyagot feldolgozó cég kezdett mezőgazdasági beruházásba, megerősítve saját nyersanyagbázisát és differenciálva termelését. A vertikális integráció különböző mechanizmusai közül kiemelhető, többek között, az agrárvállalatok nagy holdingjainak a megszervezése, a birtok- és vagyონrészek cseréje, a lakossági birtokrészjegyek megváltása, felszerelési tárgyak modernizációja, és a tenyészmарha-állomány felfrissítése.

A nagy agráripari holdingok egy része a társaságok bázisán alakul ki, a mezőgazdaságtól távol eső fő tevékenységek révén. Például Oroszország déli

részen a nagy agrárvállalatok a Gazprom konszern és a Sztojlszki vasércdúsító kombinát részvényeit szerezték meg. A külföldi tőkebefektetésekkel működő élelmiszeripari vállalatok szintén befolyást gyakorolnak az orosz mezőgazdaságra. Meggyőző példák a tejfeldolgozó üzemek hálózatáról a moszkvai közigazgatási körzetben: Danone, Ehrmann, Campina. Ezek kiterjedt körzetekben támogatják a mezőgazdasági termelést, a magasabb tejfelvásárlási árakat ajánlanak, mint a helyi tejfeldolgozó üzemek, illetőleg felszereléseket szállítanak. Az agrárholdingok és a külföldi tőkebefektetésekkel működő vállalatok azonban rendszerint keményebb követelményeket támasztanak a minőséggel és a termelési volumennel szemben, ezért az erős és nagy, gyakrabban a városkörnyéki gazdaságokra támaszkodnak, általuk is erősítve a mezőgazdasági termelés gazdasági és területi polarizálódását. Eközben százezernyi kis árutermelő farmer- és lakossági gazdaság maradt a horizontális és a vertikális együttműködésen kívül.

Mindez a mezőgazdasági termelés önszerveződésének a hiányára mutat rá, s a magukra maradt kisgazdaságok mindegyike szemben találja magát az ösztönző piaccal és a mezőgazdaság helyreállításának a spontán mechanizmusaira hagyatkoznak, amelyek egyelőre még túlsúlyban vannak a hatalom tudatos cselekedeteivel szemben. *A hatalom fő fogyatékosága Oroszország óriási sokféleségének a mellőzése, annak a ténynek a figyelembevétele, hogy az ország különböző részei különböző világokban élnek, sőt különböző időkben is.* Az orosz mezőgazdasági fejlődés korlátozásának indítékai földrajzilag is nagyon erősen differenciáltak, és gyakran függetlenek a hatalom akaratától.

OROSZORSZÁG KÖZLEKEDÉSI RENDSZERÉNEK ÁTALAKULÁSA

SZERGEJ TARHOV

A hatalmas terület, a nagy távolságok és a gazdasági birtokbavétel nagy regionális különbségei miatt Oroszországban a közlekedés jelentősége mindig meghatározó volt. Ez egyesíti az ország térségeit és biztosítja a régiók között szükséges kapcsolatokat. A nagy távolságokra néhány jellemző: Kalinyingrád és Vlagyivosztok 10,5 ezer km-re fekszik egymástól, amely vonaton 9 nap, repülővel 14 óra (moszkvai átszállással); az észak–déli távolság Murmanszk és Mahacskala között 4 ezer km, Tikszi és Vlagyivosztok között 4,4 ezer km (repülővel 8-9 óra, jakutszki és habarovszki átszállással). Jól szervezett és megbízhatóan működő közlekedés nélkül a gazdaság és a társadalom élete megbénulna. A közlekedés egyesíti Oroszország különböző régióit egységes egésszé, az egyes országrészek közötti kommunikáció legfontosabb eszköze, és biztosítja a kölcsönös gazdasági, társadalmi és politikai területi kapcsolatokat.

Az orosz közlekedés szerkezete

A XIX. század végén Oroszországban 39 181 km vasút, 90 670 km hajózható út és 16 034 km országút volt. A vasúti közlekedésnek és a gőzhajózásnak a XX. század második felében való megjelenésével a közlekedés fejlődése felgyorsult, és az év minden időszakában működő rendszerre vált. Az aktív vasútépítés az 1860 és 1960 közötti évekre esett.

A közúti közlekedés a XX. század közepétől indult fejlődésnek, amelyet – elsősorban az 1960–1990 közötti időszakban – a szilárd burkolatú utak tömeges kiépítése tett lehetővé. Ugyanakkor a korábban fejlett folyami hajózási útvonalak hossza csökkent (1980 és 2000 között 30 százalékkal). A XX. század második felében honosodott meg az új ágazatot jelentő csővezetékes szállítás, és annak hálózata. A XXI. század elejére a közúti rendszer lett a legfejlettebb: hossza csaknem 5,4-szerese a vasútvonalak hosszának.

A XX. század folyamán a közlekedési ágak súlyarányai folyamatosan változtak. 1928-ban a vasúti és a belvízi szállítás volt a meghatározó, 1970-re a közúti fuvarozás lett a legfontosabb, a vasúti a második helyre szorult és a harmadik a csővezetékes szállítás. 2001-ben a vasút továbbította az összes teheráru 40 százalékát, a közúti közlekedés 21 százalékát, a csővezetéken történő továbbítás aránya 32 százalék, a belvízi hajózásé 5 százalék, a tengerhajózásé és a légi szállításé pedig együttesen 2 százalék.

A *személyszállítás* szerkezete is változott. 1940-ben a legnagyobb hányadot a vasúti közlekedés adta (67 százalék), a közúti aránya 29 százalék, a belvízi hajózásé pedig 4 százalék volt. 1960 és 1980 között az utasok tömege váltott a vasútról az akkor gyorsan fejlődő közúti és légi szállításra. 2001-ben a vasút szállította az utasok 41 százalékát, az autóbusz-közlekedés az 54 százalékát, 5 százalékra nőtt a légi közlekedés aránya és kevesebb, mint 1 százalék lett a tengeri és belföldi hajózásé.

A nagy távolságok következtében Oroszországban a közlekedési ágak történetileg kialakult specializációs szerkezete mutatható ki. A nagy és közepes távolságú *teherszállításban* a vasút a meghatározó (1 tonna fuvaráru átlagos szállítási távolsága 1992-ben 1185 km, 2001-ben pedig 1213 km), a rövidtávú fuvarozásban a közúti szállítás a jellemző (1992-ben 138 km, 2000-ben pedig 175 km az előző mutató értéke). A belföldi – főleg folyami – hajózás mind a teheráru, mind pedig a személyi szállításban jellemzően közepes távolságokra szolgál (csak a nyári és őszi évszakban; a fentebbi mutató 1992-ben 381 km, 2000-ben pedig 619 km). A tengerhajózást a főként hosszú távú part menti (öblök közötti) szállítás jellemzi, leginkább külföldre, és döntően az Északi-tengeren (a mutató értéke 1992-ben 4484 km, 2000-ben pedig 3766 km). Egy tonna kőolaj átlagos csővezetékes szállítási hossza 2118 km, egy tonna földgázé pedig 2289 km.

A személyszállításban a nagy távolságú utazásokra elsősorban a légi közlekedést veszik igénybe (az egy utasra eső átlagos távolság 1992-ben 1632 km, 2000-ben 2055 km), a közepes távolságúakra a vonatot (1992-ben 622 km, 2000-ben 839 km a mutató), a rövidtávúakra pedig az autóbust (1992-ben 61 km, 2000-ben 94 km az átlagos menethossz). A folyami személyhajózásban az átlagos utazási távolság 170 km.

Ily módon a szállítás szerkezete a távolság szerint a következő: a hosszú távú szállítás jellemzően légi, tengeri, csővezetékes és vasúti, a közepes távú vasúti és belföldi hajózási, a rövid távú pedig autóbuszos.

A közlekedési hálózat nagysága alapján Oroszország jelentősen elmarad az USA-hoz képest, de 2-3-szorosan meghaladja az olyan nagy területű országok hálózati hosszúságát, mint Kína, Kanada, Brazília vagy Ausztrália. A hálózat nagysága ellenére a hálózat sűrűsége rendkívül elmaradott a fejlett országokkal való összehasonlításban (*1. táblázat*).

1. táblázat

A vasúti és közúti hálózat hossza és sűrűsége a fejlett országokban és Oroszországban, 2000

Ország	A vasúthálózat hossza, km	A szilárd burkolatú közutak hossza, km	A vasúthálózat sűrűsége, km/ezer km ²	A szilárd burkolatú közutak sűrűsége, km/ezer km ²
Franciaország	31 939	892 900	57	1 620
Egyesült Királyság	16 878	371 603	70	1 518
Japán	23 671	863 003	53	1 414
Németország	40 826	650 891	107	646
Amerikai Egyesült Államok	225 750	5 733 028	25	396
Oroszország	139 000	754 000	9	31

Forrás: A szerző számítása.

A szállítás területi szerkezete

A gazdasági tér egyenetlenségei tükröződnek a közlekedés területi szerkezetében is: az európai országgrész vasúti és közúti hálózatának sűrűsége (rendre 13,7 és 194,6 km/ezer km²) jelentősen meghaladja az ázsiai országgrészét (2,1, illetve 13,9 km/ezer km²). A legsűrűbb hálózat a Szentpétervár–Szocsi–Kemerovo alkotta háromszög területén van, amelynek mutatója megfelel egész sor észak- és délkelet-európai ország mutatójának.

Egészében véve Oroszországot a földrajzi értelemben vett szélességi irányú szállítási áramlás jellemzi. Ugyanakkor a gazdasági tér legintenzívebb övezetében mind a teheráru, mind pedig a személyfuvarozás fő áramlási irányai (miként a közlekedési magisztrálék is) sugaras szerkezetűek, és a főváros, Moszkva felé tartanak.

A különböző közlekedési fajtáknak a távolságok szerinti specializációját, a szállítás megbízhatóságát és gyorsaságát a nagy távolságok, az egyes térségek közötti utazások időráfordításai és a bonyolult időjárási viszonyok alakítják. Az ország sok térsége nem rendelkezik közvetlen kapcsolattal a szomszédos régiókhöz (például Északnyugat és Kelet-Szibéria, Észak-Kaukázus és Távol-Kelet stb.). Emiatt Oroszországban azok a közlekedési módok váltak az országos és a régióközi szállítás fő hordozóivá, amelyek a legrövidebb időn belül tudják legyőzni ezeket a távolságokat, és megbízhatóan képesek működni még különleges időjárási viszonyok közepette is. A gazdasági vérkeringésbe bekapcsolt, feltárt területek esetében ez a vasúti közlekedés, a feltáratlan vagy gyen-

gén hasznosított övezetek esetében pedig a légi szállítás (ez a legdrágább mód, de minden évszakban képes működni), a tengerhajózás (nyáron a folyami hajózással együtt) és a csővezetékes szállítás.

A régiókon belüli közlekedés fő módja a közúti szállítás (a gazdasági értelemben feltárt területeken), a belső vízi szállítás, valamint a távoli északi régiókban a légi szállítás. Az urbanizált térségekben a közúti szállítás, valamint a villamosított kötött pályás (városi, elővárosi) közlekedés a jellemző.

Az orosz külkereskedelmi teheráru 2000-ben 528 millió tonna volt, az ország területén áthaladó tranzit teheráru pedig összesen 21 millió tonna. Rendkívül alacsony fokú a konténerizáció: vasúton a konténeres teherszállítás aránya 2000-ben mindössze 1 százalékot tett ki. Az ázsiai, csendes-óceáni térség és Európa közötti tranzitút fekvés hasznosítása is alacsony fokú: a Kelet-Ázsiából Nyugat-Európába irányuló tengerhajózás évente 6 millió konténert továbbít a Szezi-csatornán keresztül, és ebből mindössze 30 ezer konténer érinti Oroszország területét.

A főbb szállítási módok eloszlása Oroszországban

Vasúti szállítás

2001-ben a teljes vasúthálózat hossza Oroszországban 139 ezer km volt. Ebből 86 ezer km volt a közcélú hálózat (az Oroszországi Föderáció Közlekedési Minisztériuma kezelésében) és 53 ezer km az üzemi (hivatali) használatú. A személyszállító menetrendi vonatok átlagos utazási sebessége 48 km/óra. A közcélú hálózat 69 százaléka az ország európai részén helyezkedik el. A teljes hálózat átlagos sűrűsége Oroszországban 8,6 km/ezer km², az európai részekén pedig 13,7 km/ezer km². A legsűrűbb hálózattal a Moszkvai, a Tulai, a Kalinyingrádi, a Kurszki, a Leningrádi, a Vlagyimiri és a Lipecki területek rendelkeznek.

A legfontosabb szélességi irányú magisztrálé a Breszt–Szmolenszk–Moszkva–Ural–Omszk–Novoszibirszk–Krasznojarszk–Irkutszk–Habarovszk–Vlagyivosztk vonal. Ezen túl a Moszkva–Ural térségben három, egymást „megkettőző” kétpályás, villamosított vonal alkotja a másik magisztrálét. A magisztrálé keleti része a Transzszibneke nevezett vonal (Cseljabinszk–Omszk–Vlagyivosztk), amelyet egyfelől a dél-szibériai fővonal kísért (Omszk–Barnaul–Novokuznyeck–Abakan–Tajset), északon pedig a Bajkál–Amur vasútvonal.

A vasúti szállításban a jellemző teheráru a kőszén (az összes teheráru 23 százaléka), az építési anyag (22 százalék), a kőolaj és kőolajtermékek (15 szá-

zalék), valamint a vas- és színesfém ércek (11 százalék). Ezen túl következnek a vas és acél, a faipari termékek, valamint a műtrágyák és kemikáliák.

A vasúti személyszállítás összességében nem túlságosan távolsági jellegű: 2000-ben a vasúton szállított utasok száma 1419 millió volt, amelyből 1280 millió fő a városkörnyéki és a városokon belüli vasúti közlekedést vette igénybe.

A teheráru áramlásának hálózati koncentrációja magas: a hálózat 27 százaléka bonyolítja le a teheráru-forgalom 70 százalékát. A legjelentősebb teheráru és utasáramlás a földrajzi szélességi irány szerint haladó forgalomban, valamint a Moszkva–Szentpétervár, az Észak-Kaukázus, a Volga-vidék és az Ural sugaras szerkezetű magisztráléinak és vonalainak irányában történik. Ezen irányok tehermentesítésére dolgozták ki az 1980-as évek végén a Központ–Dél nagysebességű vasút tervét, amely azonban a Szovjetunió széthullása miatt nem valósult meg. A másik nagysebességű vasúti projekt Moszkva és Szentpétervár között létesített volna új kapcsolatot (a jelenlegi vonaltól nyugatra, 657 km hosszú pályán 250 km/óra sebességgel), amely a magas költségek és ökológiai megfontolások miatt hiúsult meg.

Oroszország vasúti közlekedésének főbb problémái a jelenlegi fővonalak és a gördülőállomány halaszthatatlan technikai modernizációja, a fő csomópontok (Moszkva, Szamara, Rosztov, Cseljabinszk, Novoszibirszk) tehermentesítése, valamint az európai–ázsiai tranzit megvalósítása.

Közúti szállítás

Az 1960–2000 közötti időszak felerősödött útépítései Oroszország európai részén és Nyugat-Szibériában létrehozták a fővonalak vázrendszerét, a orosz utak problémája összességében megoldódott. Ugyanakkor az ország északi, déli és keleti részének sok régiójában a gyenge közúti infrastruktúra problémája megmaradt. A szilárd burkolatú utak aránya a Kalmuk Köztársaságban 70 százalék, a Vologdai területen 72 százalék, az Omszki, Tyumenyi, Tomszki és Novoszibirszki területeken 70–78 százalék, Tuvában és a Habarovszki határterületen több, mint 80 százalék. A legjobb utak a központi gazdasági körzet térségeit, az Észak-Kaukázust és a Kalinyingrádi területet jellemzik. Mind a mai napig fennmaradt néhány régiónak a vele szomszédos régiótól való elválása a közvetlen közúti összeköttetés hiányában (Jakutföld, Magadani és Tomszki területek, a Krasznojarszki határterület és a Távols-Kelet déli része). 39 ezer település összesen mintegy 10 millió lakosa nem rendelkezik szilárd burkolatú közúti hálózati kapcsolattal és kívül maradnak a kibontakozás időszakát élő környező világból.

Oroszországban a teljes közúthálózat hossza 2001-ben 902 ezer km volt, ezen belül a szilárd burkolattal rendelkezők aránya 77 százalék. A korszerűbb (aszfaltos, betonos vagy kátrányos) burkolatú utak hossza 517 ezer km. Az orosz közutakon az átlagos sebesség mindössze 40 km/óra, amely fele az európai átlagnak.

A gyorsforgalmi (szilárd burkolatú többpályás) utak hálózata az ország fejlettségéhez képest rendkívül elmaradott, teljes hossza mindössze 4,3 ezer km, amely 17-szer kisebb, mint az Amerikai Egyesült Államok, 4-szer kisebb, mint Kanada vagy Kína és 2,6-szer kisebb, mint Németország hálózata, jóllehet, Németországhoz képest Oroszország területe 48-szor nagyobb. Az orosz gyorsforgalmi hálózatot zömmel több kisebb, sugaras szerkezetű részegység alkotja, egyrészt a Moszkvából kivezető vonalaknál, másrészt a nagyobb városok bevezető szakaszain, harmadrészt pedig az egymáshoz közel eső központok (például Szamara–Togliatti, Szentpétervár–Szesztroreck–Viborg stb.) között.

A szilárd burkolatú közutak sűrűsége Oroszországban 2005-ben átlagosan 31 km/ezer km², az európai részeken 195 km, az ázsiai részeken viszont mindössze 14 km. A legjobb a helyzet a Központi régióban, az európai országrész déli felében (a Moszkvai területen 358, Észak-Oszétiában 286), valamint a Kalinyingrádi területen (306 km/ezer km²), a legrosszabb pedig az európai országrész északi körzeteiben (17–40 km) és az ázsiai részeken (0,02–19 km). Ez a fejletlenség Oroszország jelentős területeit teszi szinte elérhetetlenné.

A vasúthálózattól eltérően a főközlekedési utak rendszere Oroszországban főként sugaras szerkezetű: szinte valamennyi főút Moszkvába vagy Szentpétervárra, illetőleg a regionális főközlekedési utak a területi központokba tartanak. A városkörnyéki utak hálózata eléggé sűrű, a perifériáké pedig igen alacsony. Rendkívül kevés a kelet–nyugati távolsági kapcsolatot lebonyolító főút, gyakori, hogy az egymással szomszédos gazdasági körzetek között (különösen az ázsiai országrészben) nincs közvetlen szilárd burkolatú közúti kapcsolat. Keleten és a távoli Északon a közutak továbbra is egymástól elszigetelt kisebb helyi hálózatokat, rendszereket alkotnak.

A gazdaságilag kevésbé feltárt térségekben ugyanakkor – vasút hiányában – a külvilággal való kapcsolatot kizárólag a régi országutak (így például a csujai, uszai, tunkini, kolimai stb.) jelentik. Az európai északi területeken és Szibériában a befagyott folyók (a Lena, a Jana, az Indigirka, a Kolima, az Aldan stb.), tavak jegén, illetőleg a hóban téli autó- vagy traktorutakat alakítanak ki. Télen ilyen jégút határátlépési kapcsolat működik Oroszország és Kína között a befagyott Amuron (Blagoveszenszk és Leninszkoje térségében).

A közúti teheráru-szállítást átlagban a viszonylag rövidebb (legfeljebb 200 km-nyi) szállítási távolság jellemzi. A főbb fuvaráru az építőanyag, a faipari termékek, az agroipari komplexumok termékei, a kőolajtermékek, valamint a vas- és színesfém ércek.

Az autóbusz-közlekedés leginkább a városokban és a városok körzetében intenzív (3511 millió utas). A városok közötti forgalomban 175 millió utast regisztráltak, a nemzetközi forgalomban pedig 1,8 milliót.

Csővezetékes szállítás

Ez a szállítási mód néhány áruféleség – így a kőolaj és származékai, a földgáz, az ammónia és a széniszap – továbbítására használatos.

Az első *kőolajvezetékek* 1928–1936 között létesültek Oroszországban az észak-kaukázusi és nyugat-kazahsztáni mezők, valamint a kőolaj-feldolgozó üzemek, illetőleg a kikötők között. 1960–1980 között épült meg a Volga-vidék és a nyugati országrész, illetve Kelet-Európa országai között a „Druzsbá” vezeték, amely a Tatárföld, Baskíria és a Volga-vidék kőolaját továbbítja Ukrajnába, Fehéroroszországba, Lengyelországba, Csehországba (Szlovákiába) és Magyarországra.

Az 1960–1980 közötti időszakban feltárt gazdag nyugat-szibériai mezők a vezetékhalózatot is átformálták: az első vezetékek a lelőhelyeket Omszk, valamint a Volga-vidék feldolgozóival kötötték össze. Később közvetlen vezeték épült a Tyumenyi terület és a nagy kőolaj- és kőolajtermék fogyasztók (például Moszkva, Jaroszlavl, Szentpétervár, továbbá az európai országrész, Fehéroroszország, Ukrajna és Európa több városa) között. A kőolajvezeték hálózat döntő többségét a „Transznyefty” vállalat működteti, teljes állami felügyelet alatt.

Kisebb egyedi, helyi jelentőségű kőolajvezeték létezik még a Távol-Keleten Oha (Szahalin) és Komszomolszk-na-Amure, valamint a Krasznojarszki határterület északi részén Vankor és Dikszon között.

A *kőolajtermék-vezetékek* a kőolajleparlók és a feldolgozó üzemek között, illetőleg ezen üzemek és a főbb fogyasztók között létesültek. Az első kőolajtermék-vezetékek 1930–1950 között épültek a kerozin és a benzin szállítására. Az 1950–1970 közötti években hozták létre Baskíria és a Tatárföld kőolaj-feldolgozó vállalatai, illetőleg a nagyvállalatok és az orosz nagyvárosok (Rjazany–Moszkva, Kirisi–Szentpétervár) közötti termékvezetékeket.

Oroszországban 1986–1989 között épült meg az első *iszapot továbbító vezeték* Bjelovo (Kemerovoi terület) és Novoszibirszk között, 262 km hosszúságban, széniszap továbbítására. E vezeték működtetése ma szünetel.

Az 1980-as években létesült Togliatti és Odessza között a 2400 km hosszúságú *ammónia-vezeték*, az exportra kerülő termék szállítására. Napjainkban tervezik egy csatlakozó oldalág beruházását, amely orosz területeken át vezetve tartana a Zseleznij Rog (Krasznodari határterület) kikötőjében épülő ammónia terminálhoz.

A földgázvezetékek hálózata a XX. század második felében alakult ki Oroszországban. A vezetékrendszer fejlődése a földgázkitermelő mezők működtetése és a termelt gáz mennyisége függvényében szakaszosan történt.

Az 1940–1950 közötti években a Volga-vidék és az Észak-Kaukázus mezőinek megnyitásakor helyi és regionális vezetékek épültek, amelyek a Volga-vidékről indulva csak a nagyvárosok, valamint a kitermelő helyek közvetlen környezete ellátását szolgálták. Az újabb, gazdagabb lelőhelyek termelésbe fogásával szélesedett a vezetékhalózat is: az új vezetékek egyre több és több termőhelyet és fogyasztási központot hálóztak be.

Az 1960–1970 közötti években épültek meg az első nagyobb távolságra szállító vezetékek, az akkor legnagyobb gáztermelő (Üzbegisztán, Türkmenia, Komi Köztársaság) helyekből kiindulva. Az 1980-as években a Nyugat-Szibéria északi részén és az Orenburgi területen a még nagyobb hozamú helyek kitermelésbe állításával a vezetékrendszer már elérte az európai országrész gyakorlatilag összes nagyobb városát.

A teljes földgázvezeték hossza 2001-ben 152 ezer km-t tett ki. A legfontosabb vezetékek Nyugat-Szibéria és a Tyiman-Pecsora-medence, valamint az európai országrész központi körzete között működnek, ahonnan azután három irányba oszolva haladnak tovább: Fehéroroszországon keresztül Lengyelországba, Ukrajnán keresztül Nyugat- és Délkelet-Európába, az Észak-Kaukázuson keresztül pedig a Kaukázuson túli területekre.

Belföldi hajózás

A belföldi hajózási fuvarozás a folyókon és tavakon történik. Működése szezonális: a földrajzi szélességi fokok szerinti helyzettől függően a hajózás évente 2-3 hónaptól 7-9 hónapig tart. 2001-ben a hajózható folyók és csatornák hossza együttesen 102 ezer km volt, amelyből azonban csak 42 ezer km-nyi volt a garantált mélységű vízi út.

A vasúti és közúti hálózati eloszlástól eltérően a belföldi hajózási utak kisebb része esik az európai országrészre (32 százalék), a többség (68 százalék) az ázsiai országrészben található. Ennek ellenére a hajózási utak sűrűsége az európai országrészben 6,6 km/ezer km², az ázsiai országrészben pedig – a hatalmas terület következtében – csak 4,5 km/ezer km².

A hajózható csatornahossz összesen 13,8 ezer km. A leghosszabb csatorna és mesterséges vízi út Oroszországban a Volga–Balti-tenger útvonal (1100 km), a Fehér-tenger–Balti-tenger-csatorna (227 km), az Észak-Dvini rendszer (130 km), valamint a Moszkva-csatorna (128 km) és a Volga–Don-csatorna (101 km).

Az oroszországi folyókon és tavakon összesen 125 teher- és személyforgalmi kikötő működik. A legfőbb hajózási teheráru az építőanyag, a kőolaj és kőolajtermékek, a faipari áruk, a műtrágyák és kemikáliák, a kőszén és a vasérc. A belföldi folyami hajózás része az északi „árufelhozatali rendszerben” a folyó–tenger kombinált vízi szállításnak, amely az Északi-tenger kikötőiből továbbítja a teherárut a távoli Észak kisebb folyó melletti kikötőibe. A folyó folyásiránya szerint felfelé az ásványi lelőhelyek kikötőibe az életvitelhez szükséges árukat, visszafelé pedig ugyanazon kikötőket használva a felszínre hozott ásványokat szállítják, amelyek azután vagy észak felé, a tengeri kikötők felé vagy délre folytatják útjukat.

A belföldi hajózás 2001-ben 27,5 millió utast szállított, még hozzá 57 százalékkat a városokon belüli forgalomban.

Tengeri hajózás

A tengerhajózás fő funkciója az export-import teheráru-fuvarozás; az azovi- és fekete-tengeri, a Kaszpi-tengeri, az északi-tengeri és a csendes-óceáni öblökben lebonyolódó part menti teherhajózás, továbbá a már említett „északi felhozatali rendszer” személyszállítási része viszonylag jelentéktelen súlyú. Az orosz külkereskedelmi teheráru-forgalomnak hozzávetőlegesen a 60 százaléka a tengeri fuvarozás keretében történik.

Oroszországban 43 tengeri kereskedelmi és 33 személyforgalmi kikötő van. A kikötők többsége befagy (csak a fekete-tengeri, továbbá egyes japán-tengeri kikötők és Murmanszk fagymentesek). A legnagyobb kikötők Novorosszijszk, Nahodka, Szentpétervár, Tuapsze, Vosztocsnij, Murmanszk és Vlagyivosztojk. A közepes forgalmú kikötők sorába tartozik Kalinyingrád, Viszock, Viborg, Uszty-Luga, Primorszk, Taganrog, Azov, Arhangelszk, Vanino, Holmszk és Korszakov.

A kikötők többsége specializálódott. Például a novorosszijszki és tuapszei kikötők elsősorban kőolajat és kőolajtermékeket, valamint szárazáru forgalmaznak és e két kikötőn keresztül fordul meg az orosz külkereskedelmi teheráru mintegy 40 százaléka. Taganrog az import timföldre, a színesfém hengerelt árura, az ércre és a gabonára szakosodott. A Tamani-félszigeten levő Zseleznij Rog lesz az orosz ammónia és finom földgáztermék export legfontosabb kikötője. Murmanszk kikötője döntően kőszén, apatit koncentrátumot, műtrágyát, vas-, acél- és színesfém árut indít és timföldet fogad. Arhangelszk (a legrégebbi kikötő) fő profilja a faipari termékek, a cellulóz és a karton, valamint a különféle fémek exportra küldése.

Az Északi-sarkkörön át folyamatos, egész évben üzemelő hajózási utak működnek jégtörők és rakodóhajók igénybevételével Dugyinka–Murmanszk–Rotterdam és Jamal–Murmanszk útvonalakon.

Fejlődik a tengeri hajózási turizmus is: atomjégtörőkön évente 23 tengeri utazást bonyolítanak le az Északi-sarkra.

Légi szállítás

A légi szállítás fő funkciója elsődlegesen a személyforgalom, másodlagosan pedig a teheráru továbbítása és a postai szállítás.

A légi útvonalak és a repterek fejlődése általában attól függött, hogy a repülőgépek technikai színvonala (leszállás nélküli repülési távolság, sebesség), illetőleg a földi infrastruktúra (a fel- és leszálló pályák, a légi pályaudvarok) hogyan fejlődött.

Az orosz repülési géppark 2002-ben 5971 gépet számlált, amelyből 3931 volt a repülőgép (31 típust képviselve) és 2040 a helikopter (8 típusba tartozva). A géppark háromnegyed része erkölcsi és fizikai értelemben amortizálódott. Új generációs hazai gyártású gép mindössze 28 van. 2010-re kivonják a forgalomból az összes IL–62, TU–154B, TU–134, AN–24, JAK–40, AN–28, AN–12 és AN–26 típusú gépet, ami 70 százalékkal csökkenti a gépparkot.

Az ország területén 486 repülőtér üzemel, amelyből 63 szövetségi jelentőségű (azaz fontos stratégiai és állami érdek fűződik hozzájuk) és 72 a nemzetközi reptér vám- és útlevél ellenőrzéssel. A legnagyobb csomópont Moszkva (nemzetközi repülőterek: Seremetyjevo, Domogyedovo; vegyes forgalmúak: Vnukovo, Bikovo és Osztafjevo). A XX. és XXI. század fordulóján Moszkva utasforgalma 22 millió volt. Moszkvából 67 külföldi és 46, a Független Államok Közössége és a Baltikum területén található repülőtérre indulnak járatok. A további legfontosabb csomópontok: Szentpétervár (Pulkovo repülőtér, amelynek éves utasforgalma az ezredfordulón 5 millió), Szocsi (Adler repülőtér, 484 ezer utassal), Novoszibirszk (Tolmacsevo és Szevernij repterek, 443 ezer utassal), Jekatyerinburg (Koljcovo repülőtér, 422 ezer utassal), Szamara (Kurumocs repülőtér, 360 ezer utassal), Szurgut (332 ezer utassal), Habarovszk (312 ezer utassal), Nyizsnyevartovszk (310 ezer utassal) és Ufa (306 ezer utassal). Minden nagyobb és közepes méretű városnak van repülőtere, továbbá repülőtér található a távoli Észak és Szibéria minden olyan településének a többségében, ahol máig az egyetlen egész évben működő szállítási lehetőség a légi úton történő.

A legforgalmasabb belföldi légi utak a Moszkvából Szentpétervárra, Szocsi, Anapába, Krasznodarba tartók, illetőleg a többi déli irányú vonal, vala-

mint a szamarai, permi, jekatyerinburgi és a nagy szibériai városokba közlekedő járatok.

A menetrendi külföldi útvonalak mellett egész sor repülőtársaság üzemeltet charter járatokat (2000-ben az összes járat 15 százaléka volt charter). A legnépszerűbb charter útvonalak Egyiptom, az Arab Emirátusok, Finnország, Svájc, Svédország, Thaiföld stb.

A teljes utasforgalom több mint 60 százalékát a hat legnagyobb orosz légitársaság adja: az „Aeroflot – Roszsijszkije Aerolinii”, a „Szibir” (amely magába olvasztotta a „Vnukovszkije Aerolinii” vállalatot, és 2001-ben a szállított utasok száma alapján Oroszország második légitársaságává lépett elő), a „Pulkovo”, a „Domogyedovszkie Aerolinii”, a „Transzaero” és a „Krasznojarszkije Aerolinii”.

Rekreációs személyutaztatás

A rekreációs közlekedés a pihenni vágyók, a turisták és a sportolók szállítására szolgáló infrastruktúrát és működtetést foglalja magában. Ezek: a drótköteles (hegyi, turista, üdülőhelyi) függővasutak, a sport felvonók, a fogaskerekű vasutak (például szanatóriumokhoz, üdülőhelyekhez), a múzeum vasutak, a gyerekvasutak, a barlangokban működő földalatti vasutak, a természetjárók és turisták vízi és légi utaztatása.

Városi közösségi közlekedés

A városi közlekedés a város határain belül, illetőleg a város közvetlen környezetében szolgálja az utas- és teherszállítást. A teheráru-forgalom intenzitása itt többszöröse a regionális vagy az országos átlagnak. A közlekedési hálózat fejlődése és a fuvarforgalom növekedése közötti egyensúly megbomlása a közlekedési csomópontok és egyes hálózati elemek túlterhelését idézi elő, valamint jelentős városi környezeti szennyeződéssel is jár. Ez a probléma súlyosbodik akkor, ha az erőteljes automobilizáció ellenére a nagyvárosok gyorsabb forgalmat lebonyolítani képes úthálózata hiányos vagy fejlődése lassú.

A városi teheráru-fuvarozás a vállalatok, a külső szállítók városi csomópontjai és a fogyasztók között zajlik. Minden nagyobb városban léteznek vasúti teheráru állomások, közúti szállítási vállalatok és légi fuvarozási terminálok.

A városi közlekedésben a személyforgalom egyéni vagy közösségi (tömegközlekedési) módon történik. A városi közösségi személyszállítás többféle módon bonyolítható le: villamossal, trolibuszal, földalatti vasúttal (metróval), villamosított elővárosi, városkörnyéki vasúttal, közszolgáltatási vagy vállalko-

zási (kereskedelmi) autóbusszal, állandó útvonalon közlekedő kisbuszokkal, taxival, de ide sorolhatók a fogaskerekű vasutak, a drótköteles függővasutak, a mozgólépcsők, az egysínpályás járművek stb. is (2. táblázat).

A legrégebb városi közösségi személyszállítási eszköz a *villamos*. Az első ilyen kötött pályás vonalat – lóvontatással – 1863-ban építették meg Szentpéterváron, majd 1872-ben Moszkvában, 1875-ben Kazanyban, 1881-ben Kalinyingrádban (Königsbergben), 1887-ben Rosztov-na-Donu-ban. Ma 67 városban van villamosközlekedés.

A *trolibusz* az 1940–1970 közötti időszakban vált a villamos vetélytársává. Az első trolibuszvonalak Moszkvában létesültek 1933-ban. Ma 90 városban van trolibusz-közlekedés.

Az *autóbusz* ma a városi közlekedés vezető személyközlekedési eszköze. Az 1960-as években az autóbuszok száma már meghaladta a villamoskocsik és a trolis együttes számát, az autóbusz útvonalak száma pedig az összes villamosított vonalak számát. Az autóbusz-közlekedéssel rendelkező városok és városias települések száma gyorsan növekszik: 1930-ban 55, 1990-ben 1378 településen volt autóbuszjárat.

A *metró* az ország hét városában közlekedik. 1990-ig a Szovjetunióban az az elv érvényesült, hogy a hagyományos felszíni gyorsközlekedési vonalakon túl metró csak az egy millió főnél népesebb városokban érdemes építeni. A megépült hálózatok stratégiai megfontolásból zömmel a föld alá kerültek, bár a legtöbb városban (Moszkva, Szentpétervár, Szamara, Novoszibirszk) vannak felszíni szakaszok is.

A legnagyobb metróhálózattal Moszkva rendelkezik (10 vonal 266 km hosszúsággal és 165 megállóval, amely ezen felül híres az állomások egyedi építészeti formáiról is). A nagysága szerint a második legnagyobb hálózat Szentpéterváron üzemel (négy vonalon, 99 km hosszúsággal, 58 megállóval, az első vonal 1955-ben épült meg). A többi város metróközlekedése általában 1984–1991 között létesült, egy vagy két útvonalon, kivéve Kazanyt, ahol 2005-ben indult el az első szerelvény.

A közlekedés szervezeti változásai az 1990–2000 közötti időszakban

A Szovjetunió felbomlásával a köztársaságok között korábban létezett gazdasági kapcsolatok lényegében megszakadtak, a szállítási teljesítmény jelentősen szűkült nemcsak a volt köztársaságok között, hanem magában Oroszországban is. Kiseb lett továbbá az a gazdasági tér is, amelyen belül szabadon (vámmentesen) áramolhattak a teherárak vagy az utasok. Ez különösen az ország nyugati részét érintette érzékenyen, mert korábban az intenzív gazdasági kapcsolatok

2. táblázat
*A városi tömegközlekedés utasszáma Oroszország városaiban összesen,
 1917–2001*

Év	Autóbuszszon		Metrón		Villamoson		Trolibuszszon		Az összes utasszám, millió fő
	száma, millió fő	aránya, százalék	száma, millió fő	aránya, százalék	száma, millió fő	aránya, százalék	száma, millió fő	aránya, százalék	
1917	–	–	–	–	760	100,0	–	–	760
1940	400	6,7	377	6,3	4 922	82,7	254	4,3	5 953
1960	7 200	46,8	1 144	7,4	5 163	33,6	1 874	12,2	15 381
1965	10 700	53,1	1 592	7,9	5 400	26,8	2 471	12,2	20 163
1970	14 600	57,5	2 047	8,1	5 370	21,2	3 358	13,2	25 375
1975	19 500	60,8	2 520	7,8	5 725	17,8	4 373	13,6	32 118
1980	17 503	56,5	3 036	9,8	5 695	18,4	4 739	15,3	30 973
1985	18 818	57,5	3 319	9,6	5 997	17,4	5 314	15,4	34 448
1990	22 869	59,3	3 695	9,6	6 000	15,5	6 020	15,6	38 584
1995	18 522	47,9	4 150	10,7	7 540	19,5	8 475	21,9	38 687
2000	18 345	48,3	4 186	11,0	6 940	18,3	8 486	22,4	37 957
2001	17 490	46,4	4 205	11,2	7 354	19,5	8 604	22,9	37 653

Forrás: A szerző adatgyűjtése.

rajta keresztül valósultak meg a FÁK országaival, valamint Kelet- és Nyugat-Európával. A balti köztársaságok és Ukrajna önállóvá válásával több fontos export-import kikötő veszett el, és nehézkessé vált a Kalinyingrádi területtel való szállítási kapcsolat is. A kikötők szállítási útvonalainak egy részét a legközelebbi orosz balti-tengeri és fekete-tengeri kikötőkbe helyezték át vagy Fehéroroszországon keresztül szárazföldi szállításra tették át.

Más oldalról viszont az orosz külgazdasági kapcsolatok kiszélesedtek és sokrétűbbé váltak. 1990-ig a Szovjetunióban 18 olyan határátkelő volt, amelyen át külkereskedelmi forgalom zajlott. 2000-ben az orosz határátkelők száma 224-re nőtt, ami jelentősen megnövelte Oroszország lehetőségeit a szomszédos európai és ázsiai országokkal való gazdasági kapcsolatok terén.

A posztszovjet térségben a geopolitikai helyzet változása módosításokat eredményezett a *vasúti szállításban* is, beleértve az útvonal korrekciókat is. A balti államok kiválása és az önálló határellenőrzés és vám felállítása az Orosz Államvasutakat a Szentpétervár és Nyugat-Európa közötti útvonal áthelyezésére kényszerítette. A korábbi Daugavpilsz–Vilnius irány helyett a vonatok Lettország és Litvánia kikerülésével orosz és fehérorosz területeken át haladva jutnak el külföldre. Hasonlóképpen a Csehországba, Szlovákiába és Dél-Lengyelországba tartó szerelvények is Fehéroroszországon keresztül és nem Ukrajnán át közlekednek, mint azt megelőzően.

Változik a *vezetékes kőolajszállítás* is. A balti-tengeri országok nagy olaj-exportáló kikötőinek elvesztésével új olajterminál épült Primorszkban (Leningrádi terület), ahová 2001-ben csatlakoztatták a „Balti-tengeri csővezeték rendszer”-t, amely Kirisi városából indul. Az orosz olaj kínai exportjára két új vezeték építését tervezik Dacinba (Belső-Mongólia) és Nahodkába. 2002-ben hagyták jóvá a Szurgut–Usza–Murmanszk vezeték tervét, amelyet a Fehértenger alatt vezetnek át. Murmanszról az olajat tankhajókkal szállítják majd Európába és az Egyesült Államokba.

Mivel a *földgáz exportvezetékeinek* többsége Ukrajnán megy keresztül, ahol az 1990-es években többször önkényes kivétel történt, alternatív megoldásokat vettek tervbe. Oroszország és Németország között a Balti-tenger alatt létesül új vezeték, amely Ukrajnán kívül Fehéroroszországot és Lengyelországot is megkerüli. 2002-ben adták át a „Kék Áramlat” új földgáz kiviteli vezetéket, amely a „Druzsba”-tól indulva a Fekete-tenger alatt Törökországba megy. További új exportvezetékeket terveznek a Finn-öböl és a Balti-tenger alatt Svédországba, Gävle-be, a Tomszki terület északi részéről az Altaj vidékén át Kínába, valamint Szahalin-sziget és Japán között.

A *folyami hajózás* is nemzetközivé lép elő. A Volga és a Balti-tenger közötti folyami útvonalat tervezik bekapcsolni az Észak–Dél nemzetközi szállítási folyosóba (ennek keretében tíz új, egész évben működő konténer terminált

építenek). A már működő Volga–Don–Duna hajózási utat a Kaszpi-tengeren át Irán felé szándékoznak meghosszabbítani.

Jelentős átalakulások történtek a *tengeri kikötőknél* is. Az orosz behozatal nagy hányada a balti országok (a kilenc nagy volt szovjet, nyugati útvonalakra szolgáló kikötőből öt – Klajpeda, Ventszpilsz, Riga, Tallinn és Novotallinszkij – volt itt), Ukrajna (Odessza, Iljicsevszk, Juzsnij, Mariupolj a további négy), valamint Finnország kikötőin át jutott az országba. A Szovjetunió széthullása után a forgalom egyik részét az orosz kikötőkbe helyezték át, a másikat pedig szárazföldi szállításra tették át. Néhány, félig hadászati kikötőt (Kalinyingrád, Baltijszk, Viborg, Viszock, Szovjetszkaja Gavany, Vlagyivosztk) az export-import forgalom fogadására alakították át, új kikötőket építettek a balti térségben (Uszty-Luga, Primorszk, a Batarejnaja-öböl), az azovi–fekete-tengeri partokon (Taranrog, Temrjuk, Zseleznij Rog, Tamany), a Kaszpi-tengeren (Olja) és a Csendes-óceánnál (Zarubino). Emellett zajlik a nyugati, északi és keleti külkereskedelmi vonalakat kiszolgáló kikötők korszerűsítése és bővítése (új – gyakran konténeres – terminálok építésével) is.

Az orosz kikötői forgalom minden számítás szerint tovább fog növekedni, a külkereskedelmi teheráru-forgalom részaránya eléri majd a 90 százalékot. További kikötők kapacitásának a növelését tervezik, hosszabb távon pedig új kikötő építését Bolsoj Kamenynél (Primorszki körzet), Szosznovij Bornál (Leningrádi terület) stb.

A *nemzetközi légi forgalomban* a határok megnyitása, a légi útvonalak bővülése, a jegyárak drágulása és a megszigorodott repülésbiztonsági szabályok érzékelhető átalakulásokat okoztak. 1980 és 1990 között kibővült az A és B kategóriás repterek (legalább 3000, illetve 2500 méteres beton kifutó pályák) hálózata. Az 1990-es években a nagyobb súlyú repülőgépek fogadására sok városban korszerűsítették a földi infrastruktúrát. 2000-ben üzembe helyezték a Domogyedovoi repülőtéren (Moszkvai terület) az új utasforgalmi komplexumot és a teheráru terminált, egy sor nemzetközi légitársaság telepítette át ide a járatait. 2002. április 1-jén lépett életbe az európai repülőtereken, továbbá Izraelben és Japánban a régi orosz repülőgép típusok (IL–62, IL–86, IL–76, TU–154B, TU–134) zajvédelmi okokból elrendelt fogadási tilalma (a 2059, fővonalon repülő gép közül ez 1611 gép letiltását jelentette), ami a charterjáratok jelentős csökkenéséhez vezetett. A légi fuvarozó cégeknek TU–154M, JAK–42, illetve A–319, A–321, A–330, Boeing–737 és Boeing–747 típusokkal kellett lecserélniük ezeket a régi gépeket. 2003 szeptemberében lépett hatályba a még szigorúbb zajkibocsátási szabály, majd 2006-tól a tovább korlátozó euro-3 standard (amely a hazai típusok közül csak a TU–204, TU–214 és IL–96 repülését engedélyezi). A géppark megújításának problémája minden korábbinál élesebben jelenik meg.

A kerozin drágulása és a repülőjegyek árának növekedése visszavetette a *belföldi légi utasforgalmat*. Az 1992–1994 közötti évek jelentették a belföldi

légitársaságok számára a válság éveit: az európai országrészben a járatok száma jelentősen csökkent, az utazások többsége a vasútra ment át. A „90-es évek második felében tovább zsugorodott az utasforgalom, jóllehet, 2001-ig az irányzat megfordulására számítottak. 2001-ben a becslések ellenére mindössze 26,4 millió utast számláltak, szemben az 1990-es 91 millióval. Több közepes méretű repülőtéren megszűnt a menetrend szerinti forgalom és kizárólag a charterjáratok használják ezeket (Kaluga, Kirov, Tula), másokat meg egyszerűen bezártak (Ivanovo, Nyeftejuganszk, Tver). Néhány katonai repteret a kereskedelmi utasforgalom fogadására alakítottak át.

A *belföldi légi teheráru-fuvarozás* is jelentősen visszaesett: az 1990-ben még 2,5 millió tonnás forgalom 2001-ben már csak 0,54 millió tonna.

Az orosz belföldi forgalom jelentős csökkenésével szemben az Oroszországból a FÁK országaiba irányuló forgalom erősen megnőtt. Ezek a külföldi járatok 2001-ben 10 millió főt szállítottak, 1992-ben még csak 3,5 milliót.

1992–1993-ban az „Aeroflot” légitársaságot 65 önálló légi vállalatra bontották szét. 1998 elejére a légitársaságok száma 420-ra szökkent fel, majd az erős konkurencia miatt 2000-re már csak 284 maradt.

A korábban kizárólag nemzetközi járatokat üzemeltető „Aeroflot–Rosszjieskie Aerolinii” az 1990-es évek második felében célba vette Oroszország és a FÁK-országok belső piacainak elhódítását. Az orosz piacot az 1990-es években alapított, szűk utaskontingenst kiszolgáló és emellett a hivatásforgalom lebonyolítására szervezett charter járatokat működtető légiforgalmi társaságok, valamint a kormány alá tartozó állami tulajdonú „Rosszija” légi közlekedési vállalat és a „Gazpromavia” alkotja. Ez utóbbi tulajdonosa a „Gazprom” és 105 légi járművel rendelkezik, de hozzá tartozik az első orosz társasági tulajdonú repülőtér, a Moszkvához közeli, 2000-ben megnyílt Osztafjevo, valamint a Jamburg és a Jugorszk város melletti Szovjetszkij repülőterek.

1990-ig a *rekreációs-üdülési célú folyami és tengerhajózás* eléggé jelentős volt (1989-ben a kiránduló- és sétahajók 13,4 millió, a turistahajók pedig 1,3 millió utast szállítottak). Az 1990-es években a járatok száma a minimálisra csökkent. Az utóbbi években a Volga-vidéken újították meg a folyami turistahajó útvonalakat, továbbá speciális tengeri járatokat szerveznek az Északi-sarkra. A nagyobb folyók mentén vagy a tengerparti városokban (Moszkvában, Szentpéterváron, valamint a Volga, a Káma, az Ob és a Jenyiszej melletti, továbbá a Fekete-tenger parti városokban) a nyári hajózás keretében a városok határain belül vagy a közvetlen környékre kínálnak kiránduló- és turistahajó utakat.

Az 1990-es években a *városi közösségi közlekedés* mély válságot élt át, amelyet még a politikai populizmus is fokozott azzal, hogy ingyenessé tette az utazást a városlakók csaknem 70 százaléka számára. A városi közlekedési vállalatok a mai napig cipelik magukkal a felhalmozott veszteségeket, és a városi kö-

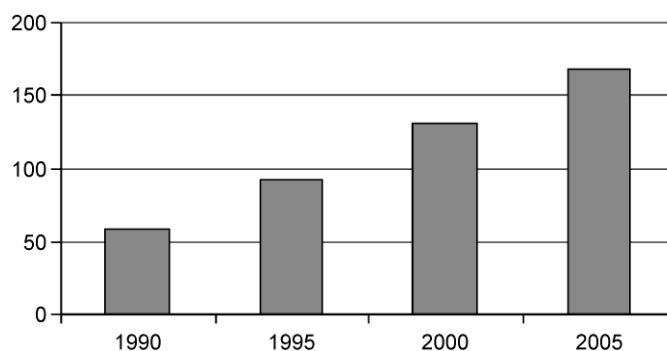
zösségi közlekedést magát mintegy szociális kérdésként kezelik. Ugyanakkor a legforgalmasabb szakaszokon fokozatosan egyre több versenytárs fuvarozó lép a színre (mikrobuszokat és autóbuszokat üzemeltető magánvállalatok), amelyek ugyanazért a viteldíjért magasabb utazási komfortot és sebességet képesek nyújtani.

Az 1990-es években megtorpant *metró* építés az ezredforduló után új erőre kapott: évente egy-két új állomást építenek Moszkvában, egy-egy új megállóval fejlődik Novoszibirszkben, Szamarában, Nyizsnyij Novgorodban és Jekatyerinburgban a városi hálózat, 2005-ben Kazanyban új földalattit avattak és 2008 és 2010 között épül meg Omszkban is az első metróvonal. Moszkvában, a Juzsnoje Butovo nevű déli elővárosi részen üzembe helyezték az első „könnyű” metró, amely a felszíni szakaszokban állványzaton halad és kisebb kocsiból áll a szerelvény; továbbá van már egysínes vonal is 8,5 km-es hosszúságban.

Az 1990-es években az egyéni *automobilizáció* erős növekedést mutatott. 2005-ben Oroszországban átlagosan ezer lakosra 169 személykocsi jutott, amely az 1990. évi szinthez képest háromszoros érték (1. ábra).

1. ábra

Az ezer főre jutó személygépkocsi száma, 1990–2005

Forrás: A szerző adatgyűjtése.

Az ezer főre jutó személygépkocsi száma a Szahalin-szigeten és Kamcsatán a legnagyobb (245–247), továbbá Moszkvában és a Moszkvai és Kalinyingrádi területen (232–235). A Távol-Keleten és a Kalinyingrádi területen a járműpark jelentős része támogatott import személygépkocsi.

Mindazonáltal, ezek a mutatók lényegesen alacsonyabbak, mint a fejlett országokban. A nemzetközi statisztikák szerint Oroszországban 2003-ban csak minden harmadik család rendelkezett személygépkocsival, ugyanakkor Németországban, Franciaországban ez a mutató már túllépte a 100 százalékot, az

Amerikai Egyesült Államokban és Japánban pedig a XXI. század fordulóján 100 családra 140 személygépkocsi jutott. Nyilvánvaló, hogy Oroszországban is tovább fog növekedni a személyautók száma.

Az orosz városok, és különösen a nagyvárosok a városépítés tervezése során nem készültek fel az ilyen erős automobilizációra. Az 1960–1980 közötti tömeges többemeletes lakásépítésnél nem gondoltak parkolók építésére. Az 1990-es években a városi telekárak a reális szintre emelkedtek, emiatt a városi kormányzatok nem építettek parkolókat, a magánparkolók pedig egy átlagos városlakó számára túlságosan drágák. Emiatt a városok útjait ellepik a teljes rendetlenségben parkoló magán gépkocsik, leszűkítve a forgalmat lebonyolító utakat, különösen a belvárosokban. Több nagyváros, és különösen Moszkva az állandó forgalmi dugók miatt közel áll a közlekedési és ökológiai összeomláshoz.

ERŐFORRÁS-HASZNOSÍTÁS A REGIONÁLIS FEJLŐDÉSBEN

IRINA VOLKOVA – GENRIETTA PRIVALOVSKAJA
– TAMARA LITVINENKO

Az erőforrások felhasználása a globalizáció korában

Az emberi civilizáció fejlődésének mai időszakában a társadalom, amely hosszú ideig a létfenntartás eszközeit a természeti erőforrások potenciáljára való ráhatással biztosította, az emberi tőke hasznosítására tért át. Emiatt az erőforrás-felhasználás, mint tudományos terület presztízse is csökken. Ugyanakkor nem szabad megfeledkezni arról, hogy a hozzáférhető, meg nem újuló természeti erőforrások prognosztizálható kimerülése, a használt földterület – amely 98 százalékban biztosítja a földkerekség összes lakója számára az élelmet – csaknem mindenütt tapasztalható romlása, és végezetül a környezet ökológiai károsítása a XXI. század nehezen megoldható problémáivá léptek elő.

Az energia- és nyersanyagforrások kitermelésének földrajzi helyei és a tömeges fogyasztásuk közötti globális területi aránytalanság, a fűtőanyagok iránt a világ országainak túlnyomó többségében tapasztalható folyamatos keresletnövekedés, a világpiacnak és a regionális piacoknak a kitermelhető nyersanyagok és az elsődleges feldolgozásuk révén keletkező áruk terén megmutatkozó, egyre növekvő újraelosztó szerepe mind arra utalnak, hogy a globalizáció az erőforrás felhasználás szféráját is magához ragadja. A XXI. század kezdetén a világban megtermelt molibdén, urán, nikkell, kálsó, nióbbium, tantál, ritka földfém, arany, gyémánt és platina 80–100 százaléka, a földgáz, cink, mangán-, réz-, wolfram-, vas- és más érc 33–46 százaléka, összességében a teljes elsődleges nyersanyagtermelés legalább fele megfordul a világpiacon (*Orlov, 2001*). Más szóval a globalizáció egyáltalán nem csökkenti a természeti erőforrások felhasználására irányuló földrajzi kutatások fontosságát, de a problémák megoldása új koncepciók és struktúrák feladatát rója a kutatókra.

A társadalomban tudatosul az, hogy a természet használatának erőforrás-nyersanyag típusú paradigmáját fel kell váltania az ökoszisztéma típusúnak, amely a bioszféra stabilitásának prioritását elismerő nézőpontra alapozódik, és ez a kiindulópont minden olyan gazdasági tevékenység szervezésénél is, amely a természeti környezeti erőforrások hasznosításához kapcsolódik. Ezt a paradig-

mát egy olyan időszakban kell megfogalmazni, amikor az ismert prognózisok szerint 2020-ra az egy főre jutó energiafogyasztás 40 százalékkal nő, és sok országban a fejlesztési stratégiák az iparosítás folyamatát helyezik előtérbe, ami szükségképpen növeli a nyersanyagok és az energiaforrások iránti keresletet. Éppen a soron következő 25–30 évben van esély a társadalmi evolúció egy olyan, az egyensúly szempontjából elfogadhatóbb útjának a megfogalmazására és a végrehajtása megkezdésére, amelyben a társadalom a természeti javak használatkor felhagy önmaga megsemmisítésével (*Vallersztajn*, 2007). Az erőforrás-használat összes szférájában a társadalmi irányultság erősödéséről van szó.

A történelmi tapasztalat azt tanúsítja, hogy makroszinten az egyes országokban nincs feltétlenül kapcsolat a nyersanyagokban való gazdagság és a gazdasági növekedés között. Egészen a XIX. század végéig a nyersanyagokban gazdag országok gyorsabban növekedtek, mint a szegényebbek. Ma az olyan iparilag fejlett országok, mint Németország, Japán, Hollandia és az Amerikai Egyesült Államok részletesebb vizsgálata azt mutatja, hogy a gazdaságuk számára szükséges nyersanyag mennyisége elképesztő nagyságú: évente 45–85 tonna egy lakosra vetítve (*World Resources*, 1998). Abból kiindulva, hogy a posztindusztriális gazdaságú országok a világban kitermelt elsődleges nyersanyagok nyomasztó többségét fogyasztják el, arra a megállapításra juthatunk, hogy a posztindusztriális típusú gazdasággal rendelkező országok csoportját sok más ország a természeti erőforrás potenciálja kiaknázásával támogatja meg. Mindez egységes világfejlődési folyamatban történik, és a dolog lényegét tekintve a posztindusztriális társadalmak nyersanyag fogyasztása biztosításának a globális funkcióját testesíti meg.

A természeti javaknak ez a dichotómiája a XX. század második felének a jeleménye, együtt a nyersanyagban gazdag országok azon kísérleteivel, hogy a szegénység béklyójából a globális fogyasztást szolgálva törjenek ki. Mindez ugyanakkor magyarázatot ad arra a tényre is, hogy az iparilag fejlett országokban a nyersanyagszektor mind a mai napig létfontosságú gazdasági bázist alkotó tényező maradt.

A természeti erőforrások kitermelésére és feldolgozására épülő nyersanyag-szektor elburjánzó növekedésével kapcsolatos összes „pro” és „kontra” tényező precíz számbavétele a különböző nemzetgazdaságok ismert fejlődési modelljeit körvonalazza. Gondoljunk csak például a kelet-ázsiai négy szakaszos növekedési modellre, amelyet Japán, Dél-Korea és Tajvan gazdasági növekedési útja követett (*Kuznets*, 1998). E modell az első és a harmadik stádium gyors átlépését szorgalmazza, azaz a közszükségleti cikkek importjának nem versenyképes termeléssel történő helyettesítését, valamint a zömmel külföldről behozott nyersanyagok feldolgozására épülő nehézipar (autógyártással párosuló) úgynevezett növekedési vágtájának szakaszát. Mindkét szakasz rövid időn belüli meg-

haladása következtében a gazdasági növekedés üteme gyorsul, míg a szakaszok időbeli eltolódása a lassulásához vezet. Regionális vetületben ez azt jelenti, hogy azok a régiók, amelyeknek termelési szerkezetében az importált nyersanyagokat feldolgozó ágazatok dominálnak, növekedési ütemüket tekintve elmaradnak azoktól, ahol a második és negyedik szakasznak megfelelően a versenyképes feldolgozóipar az uralkodó, illetőleg a kereskedelmi és ipari politika liberalizációja megy végbe.

A kelet-ázsiaiától eltérő modell az autark erőforrásmodell: a gazdag saját nyersanyagkincsel rendelkező Brazília, Kína és Mexikó szolgáltatja a példát (Auty, 1995). A modell a nyersanyagtermelés és -export révén elérhető magas jövedelmek lehetőségét demonstrálja. Ugyanakkor a tanulsága az is, hogy a nyersanyagtermelők nem érdekeltek az olyan magas költségekkel járó technológiai fejlesztésben, amely az egyébként jövedelmező nyersanyag ágazatoknak új, a növekedést hosszú távon is gyorsító gazdasági szektorokba való átnövést alapozza meg.

A természeti erőforrások potenciáljának nagysága és az orosz gazdasági növekedés közötti viszony reális értékeléséhez járul hozzá V. Polterovics és szerzőtársai nemzetközi összehasonlítások alapján végzett kutatása (Polterovics et al., 2007). Rámutatnak arra, hogy Oroszország nyersanyagbősége viszonylagos: az 5–10 ezer tonna egy főre eső fűtőanyag a fejlett gazdaságok esetében normális nagyság. Ebből a nézőpontból szemlélve jelenleg Oroszországban semmilyen fűtőanyag kitermelési „túlfelesleg” nincs: a természeti erőforrások gazdagságát úgy kell értékelnünk, hogy a gazdaság maga nincs abban az állapotban, hogy ezeket a javakat képes legyen megfelelő hatékonysággal feldolgozni.

A természeti javak bőségének kérdését csak a gazdasági fejlődés konkrét paramétereivel összevetve lehet felvetni. Oroszország esetében, ha van kitermelt nyersanyag-többlet, akkor valójában arról van szó, hogy a gazdaság nem eléggé fejlett ahhoz, hogy megfelelő módon bevonja azt a belső nemzetgazdasági körforgásba. Ha a gazdaság gyenge, akkor a megtermelt nyersanyagoknál adódhatnak feleslegek: ennek kapcsán a gazdasági fejlődést tekintve akár pozitív, akár negatív következmények is jelentkezhetnek.

Ezek után adódik a kérdés, hogy beszélhetünk-e egyáltalán az úgynevezett „erőforrások” fogalmáról. Nyilvánvaló, hogy e tényező hatása az ország társadalmi-gazdasági (továbbá politikai és kulturális) fejlettségének elért fokához képest csak másodlagos, és kiváltképpen az az intézmények fejlődéséhez (fejlődőképességéhez, hatékonyságához) viszonyítva. Csak a viszonylag hiányos vagy torz intézményrendszer mellett lép fel a nyersanyagokban gazdag országok kormányzásánál az olajbőségből fakadó kísértés. Valójában nincs helye az „erőforrások” felvetésének: a regressziós elemzések azt bizonyítják, hogy a

nyersanyaggazdagság hathat pozitív módon is a gazdasági növekedésre, de lehet akár jelentéktelen is arra (*Polterovics et al., 2007*).

E formula valóságtartalmát egész sor nyersanyagban gazdag ország példája bizonyítja. Norvégia, Brunei, Bahrein, az Egyesült Arab Emírátsok, Omán, Kuvait például a társadalmi intézmények magas fejlettségi fokán állnak, és a nyersanyagokban való gazdagságukat sikeresen hasznosítják a gazdasági növekedésük érdekében. Ugyanakkor Angola, Irak és Nigéria természeti javakban való bősége nem vezetett gazdaságuk egészének a növekedéséhez, és ezekben az országokban hiányoznak a hatékony társadalmi intézmények (*Polterovics et al., 2007*).

Az orosz erőforrás orientált régiók jellemzői és fejlődése

Oroszország a világ egyik erőforrás nagyhatalmaként az 1970–1980 közötti időszakban tette le névjegyét, amikor a nyugat-szibériai szénhidrogén kitermelésének ugrásszerű növekedésével együtt felgyorsult a villamosenergia-termelés és a nyersanyag-feldolgozó ipar legtöbb ágazatának növekedése is: jelentős fejlődést mutattak a kőolaj- és földgázfeldolgozók, a nehézvegyipari és vegyipari komplexumok, a színesfémipar, a modernizált vas- és acélipar, valamint a faipar. Az ország iparilag hasznosítható hatalmas természeti erőforrás-tartalékokkal rendelkezik, és legalább ekkora az egyelőre nem kiaknázható, úgynevezett ökoszisztémát szolgáló természeti vagyont (természeti javak és adottságok, amelyek nem kerülhetnek gazdasági célú felhasználásra).

Oroszország adja a világtermelésben a kőolaj 13 százalékát, a földgáz és a nikkel 25 százalékát, a gyémánt 30 százalékát, a platina 17 százalékát, a palládium 50 százalékát stb. (*Goszudarsztvennij doklad..., 2005*). Oroszország világelső a használatba vont erdőterület (388,5 millió hektár) és a hasznosítható fakészlet (47,6 milliárd m³) nagysága alapján. Hozzá kell azonban tenni, hogy piacgazdasági alapon csupán ezek 25–35 százaléka aknázható ki jövedelmező módon.

Az Egyesült Nemzetek Szervezete Oroszország ásványi és nyersanyagkészletét 30 trillió, a feltárt és kiaknázható (az A+B+C₁+C₂ kategóriák szerinti) hasznos ásványvagyonát pedig 9,5 trillió dollárra értékeli (*Goszudarsztvennij doklad..., 2005*). Az utóbbi becslés tekintetében az a körülmény játszott fontos korrekciós szerepet, hogy a hasznos ásványvagyon 70 százaléka fűtő- és nyersanyag, amely az ország északi és északkeleti részein helyezkedik el. Ez a kiaknázás minden stádiumában hatalmas és folyamatosan növekvő beruházási költségekkel jár. A csak az exportra szánt, feltárt és a prognózisok szerint kitermelésre kerülő javak felszínre hozásának összes beruházási költsége 147–170 milliárd dollárra tehető (*Golubcsikov – Jerohin, 2003*). E körülményekkel

számolva a hasznos ásványvagyon értékelésekor a becslések szerint a fentebbi bruttó vagyonérték legfeljebb 5 százaléka lehet kiaknázható reálisan, azaz piaci alapon jövedelmező módon.

A Szovjetunió felbomlását követően a nyersanyagsektor legfontosabb ágazataiban kevésbé jelentős volt a visszaesés, mint az ipari termelés egészét tekintve (1–2. táblázat). Ez alól a faipar, a fáfeldolgozás, a cellulóz- és papír- ipar, valamint az építőanyag-ipar a kivétel. Az ország megtartotta a nyersanyag-sektort, mint működő rendszert, még ha beszűkült szerkezetben is, és emellett meghatározta helyét a nyersanyagok világpiacán.

Az ipar makrogazdasági szerkezetében végbement változások általános negatív következménye a nyersanyagra való szakosodás kialakulása az ország gazdaságának egészében. 2004-től kezdődően a GDP 25–28 százalékát és a költségvetés valutabevételeinek 65–70 százalékát a nyersanyagsektor adja (Goszudarsztvennij doklad..., 2005), továbbá az export hozzávetőlegesen 80 százalékát is a különféle nyersanyagtermékek teszik ki (Csepaszova, 2005). Az olajbevételek tették lehetővé a stabilizációs alap létrehozását, amelynek értéke 2007. április 1-jén 46,75 milliárd dollárt, 36,45 milliárd eurót és 5,47 milliárd font sterlinget mutatott. Ezen felül jelentősen megnőtt az ország aranytartalék készlete is (394,3 milliárd dollár 2007. május 18-án).¹ D. Sz. Lvov akadémikus számításai szerint a nyersanyag kitermelés és feldolgozás szektorában – a nyersanyagszállítást és a kiszolgáló iparokat is beszámítva – 15–20 millió főt foglalkoztatnak (Lvov, 2004).

1. táblázat

A nyersanyagsektor néhány ágazatának időbeli változása a GDP és a teljes ipari termelés tükrében (összehasonlító árakon, az 1990-es év százalékában)

Megnevezés	1995	1998	1999	2000	2001
Bruttó hazai termék (GDP)	62	58	61	66	69
Bruttó ipari termelés összesen	50	46	50	57	60
Ezen belül					
Kőolaj-kitermelés	69	67	68	72	77
Földgázkitermelés	90	88	90	91	92
Szénbányászat	72	63	70	73	77
Vas- és acélipar	58	51	60	69	69
Színesfémipar	54	53	58	67	70
Faipar, fáfeldolgozás, cellulóz- és papír- ipar	43	33	39	44	45
Építőanyag-ipar	44	30	33	37	39

Forrás: A Prirodno-reszursznij kompleks..., 2002. felhasználásával a szerző szerkesztése.

¹Vedomosztyi, 2007. április 3. és Gazjeta.ru, 2007. május 24.

2. táblázat

A klaszterpolitika megvalósításának irányai Oroszországban

A termelés szerveződési formái	Területi szint	A politikáért felelős szervek	A politika fő irányai	A politika megvalósításának formája
Nem területi klaszterek	Ország	Szövetségi szervek	A verseny fenntartása, a képzési és az ökológiai követelmények érvényesítése, a külkapcsolatok összehangolása	Jogalkotás, nemzetközi szerződések kötése
Területi-termelési komplexumok	Régiók	Szövetségi szervek (a stratégia kidolgozásában) Regionális szervek (a projektek kidolgozásában)	Új nyersanyag-lelőhelyek feltárása, az infrastruktúra fejlesztése az újonnan birtokba vett térségekben, a meglévő területi-termelési komplexumok fejlesztése	Közösségi–magánszféra partnerkapcsolatainak fejlesztése, a területi-termelési komplexum jogi státuszának fejlesztése
Térbeli klaszterek	Régiók, községek	Regionális hatóságok és helyi önkormányzatok	A termékek piacra jutási feltételeinek támogatása, a régióimázs alakítása, a hálózatosodás fejlesztése, kapcsolatteremtés	Partnerség fejlesztése, normatív jogi szabályozás, klaszterkutatások ösztönzése, állami megrendelések a diverzifikáció érdekében, kiállítások, vásárok szervezése
Klaszterösztönzők	Községek	Helyi önkormányzatok	Hálózatfejlesztés, a piacra jutás támogatása, kapcsolatteremtés	Partnerség fejlesztése, a klasztertagok együttműködési lehetőségeinek kutatása, állami megrendelések, kiállítások, vásárok szervezése

Forrás: A szerző szerkesztése.

Emellett a gazdaság ilyen irányú fejlődésének kedvezőtlen velejárója a gazdasági növekedés lehetséges lelassulása is amiatt, hogy egészében magas a növekedés (és a nyersanyag-felhasználás) energia-, tőke- és alapigényessége. A növekedési ütem fenntartásához folyamatosan szükség van új nyersanyag-lelőhelyek és források üzembevételére (extenzív fejlődésre), és reális veszély a források gyors kimerülése, valamint a nyersanyagár emelkedése.

Tudományos körök komoly aggodalmuknak adnak hangot amiatt, hogy számítások alapján a GDP növekedése és a nyersanyag-termékek exportja között szoros korrelációs kapcsolat mutatkozik, továbbá, hogy nő az állami költségvetés függősége az úgynevezett olajdollároktól. Ugyanakkor egész sor közgazdász véleménye szerint az úgynevezett nyersanyagátok nem fenyegeti az orosz gazdaságot, mert ez a gazdaság mindig is sokoldalú volt, van és lesz (*Kimmelman – Andrjusin, 2007*).

Az ipari termelés árváltozásainak elemzése a legutóbbi száz évre vonatkozóan eléggé meggyőzően azt bizonyítja, hogy hosszú távon a nyersanyag-termelésben történt beruházások mindent egybevetve lényegesen kisebb hatékonyságot értek el, mint a feldolgozóipari ágazatokban (*Kazen, 1998*). Ha az 1990-es években Oroszország gazdasági növekedésében a nyersanyagszektor részesült előnyben, akkor ma egyre inkább a feldolgozóiparnak, a hadiipari komplexumoknak és a magas technológiai színvonalat képviselő termelésnek kell prioritást kapnia. Az exportra kerülő faipari termékeknél például intézkedések történtek a feldolgozottsági fok emelésére, ennek eredményességét azonban egyelőre még nem lehet értékelni.

Ki kell emelni, hogy az orosz gazdaság nyersanyag specializációját az *erőforrásrégiók* formálják, amelyek körébe az Oroszországi Föderáció azon egységeit soroljuk, ahol az ipari termelés szerkezetén belül a nyersanyagágazat súlya meghaladja az országos átlagot (ezek száma 50). Az aggregált ágazatok (ágazatcsoportok)² szerint számolva ez az átlag hozzávetőlegesen 60 százalék (Promislennosztj Rosszii, 2006), a területi egységek szerint számolva pedig – figyelembe véve az élelmiszeripari ágazatba sorolt halászatot és a biológiai nyersanyagok begyűjtését is – eléri a 85–95 százalékot. Együttesen e régiók az ország területének több mint 90 százalékát, a teljes népesség felét, az összesített bruttó regionális termék több mint 56 százalékát, valamint az export árbevétel körülbelül ugyanilyen arányát teszik ki (*Privalovszkaja, 2002*). A nyersanyag-szektor szerkezete, a népességszám időbeli változása, valamint a valószínű fej-

² Ezeket az ipari aggregált ágazatokat a statisztika ma is a hajdanán kialakított rendszer, a Népgazdaság egységes össz-szövetségi ágazati besorolása (OKONH) szerint használja, amelyben nincs kitermelő és feldolgozó termelési ágazat tagozódás, emiatt a számítások adatait némi feltételezésekkel kell fogadni.

lódési irányzat szerint ezen erőforrásrégiókat öt csoportba lehet besorolni, amely alapján a nagy nyersanyagövezetek jellemezhetők (1–3. ábra):

1) A folytatódó és perspektivikus, exportorientált természeti erőforrás kitermeléssel rendelkező régiók (észak-európai, Ob–Irtisz melléki, Jenyiszej melléki és bajkái körzet);

2) A régebben feltárt, nagy kapacitású kitermelő és feldolgozó komplexumokkal rendelkező régiók (dél-uráli, közép-uráli körzetek és az Ob-altaji Kuzbassz);

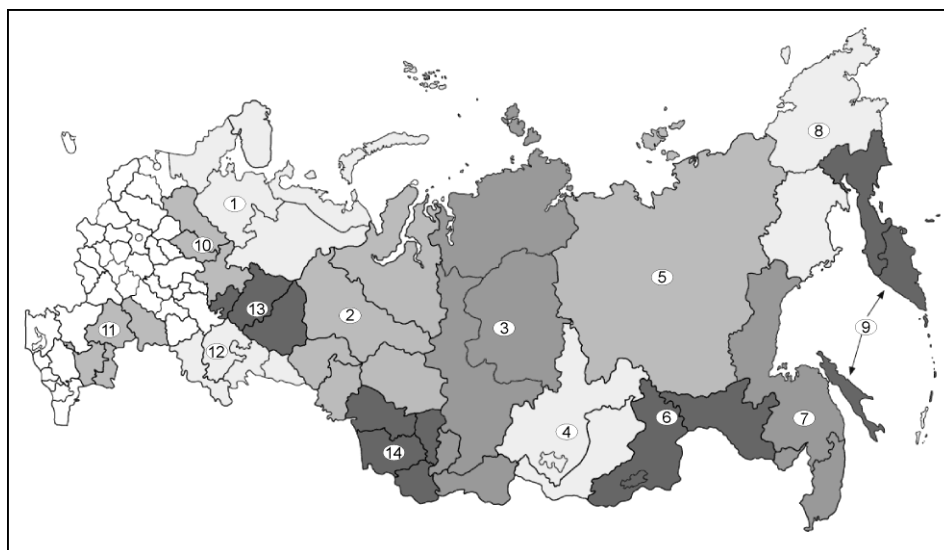
3) Az odaszállított fűtő- és nyersanyagok magas koncentrációt mutató feldolgozó kapacitásaival rendelkező régiók (alsó-volgai, észak-Volga-vidéki körzet);

4) A korlátozott fizetőképes keresletű természeti erőforrások hanyatló vagy időlegesen szűkülő kitermelésével rendelkező régiók, a kitermelésnek azonban reális esélye van a jövőbeni megújulásra és növekedésre (közép-amuri, tengermelléki és csendes-óceáni körzet);

5) A legértékesebb természeti javak egyedi kitermelő egységeivel, valamint sokféle ásványi és nyersanyag hatalmas tartalék készleteivel, lelőhelyeivel rendelkező régiók (a jakutföldi, magadáni, csendes-óceáni körzetek északi területei).

1. ábra

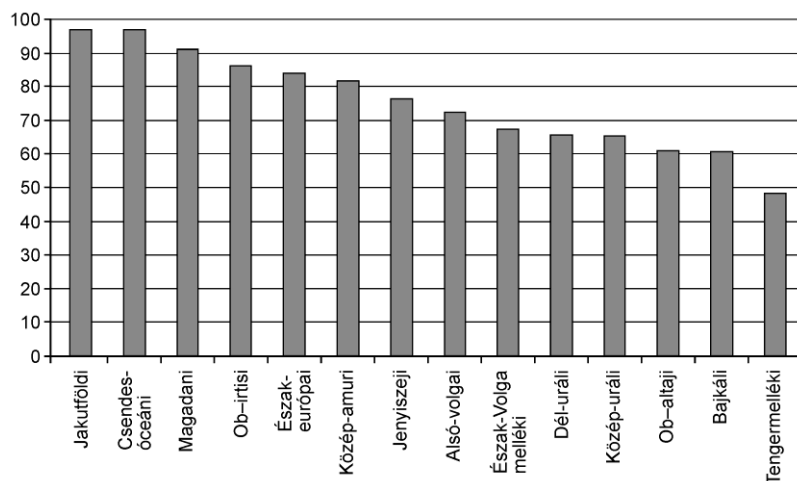
Nyersanyagövezetek Oroszországban

Jelmagyarázat: 1 – Észak-európai; 2 – Ob–Irtisz melléki; 3 – Jenyiszej melléki; 4 – Bajkái; 5 – Jakutföldi; 6 – Közép-amuri; 7 – Tengermelléki; 8 – Magadáni; 9 – Csendes-óceáni; 10 – Észak-Volga-vidéki; 11 – Alsó-volgai; 12 – Dél-uráli; 13 – Közép-uráli; 14 – Ob-altaji.

2. ábra

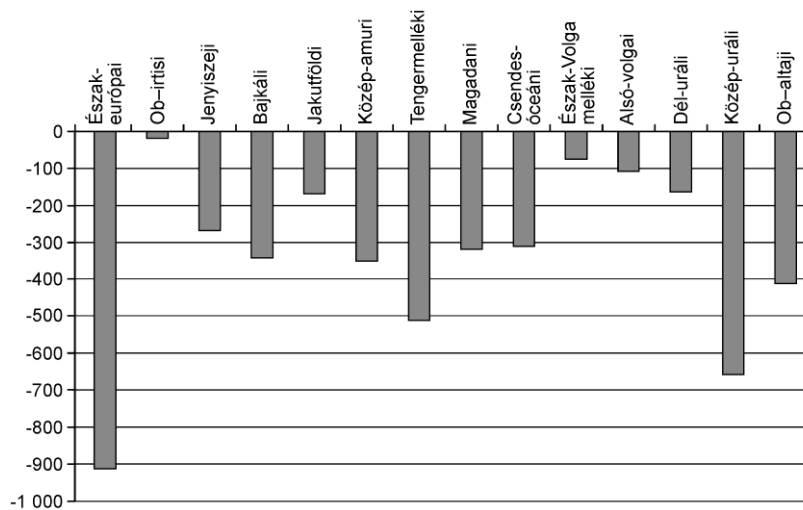
A nyersanyag termelés részaránya az ipari termelésen belül az Oroszországi Föderáció nyersanyagövezeteiben, 2004, százalék

Forrás: Promislenoszty Rosszii, 2006.

3. ábra

A népességszám változása az Oroszországi Föderáció nyersanyagövezeteiben, 1990–2004, ezer fő

Forrás: Regioni Rosszii, 2006.

Nézetünk szerint e nagy körzetek a termelési-gazdasági szerkezet diverzifikálásának különböző lehetőségeivel rendelkeznek. Ebben a tekintetben a fentebb első három csoport körzeteiben a legkedvezőbbek a feltételek, ahol több helyen gyakorlatilag már elindult az iparszerkezet és a gazdasági funkciók diverzifikációja.

Például a Hanti-Manszi autonóm körzet – amely az ország kőolajtermelésének 55,8 százalékát adja (Promislennoosztj Rosszii, 2006) – iparszerkezetében a kőolajtermelés 85,8, a kőolaj-feldolgozás 0,1, a földgáztermelés 2,7, a villamosenergia-ipar 7,2, a gépgyártás és a fémfeldolgozás 3, az egyéb ágazatok pedig 1 százalékot képviselnek (Szocialno-ekonomicseszkje pokazatyeli..., 2004). A statisztika egyelőre nem tükrözi még azokat a dinamikus folyamatokat, amelyeket a szénhidrogén és a fa feldolgozottsági fokának jelentős emelésére (a fa esetében egészen a cellulóz- és papírgyártásig) szolgáló vállalatok fejlesztésének megkezdése, a villamosenergia-bázis bővítése és rekonstrukciója, a szociális infrastruktúra fejlesztése stb. képvisel (Jevszejenko, 2005). A Hanti-Manszi autonóm körzet gazdaságszerkezetének megindult diverzifikációját gyengíti az, hogy a körzet költségvetése erősen függ a kőolaj világpiaci árának konjunkturális ingadozásaitól, de tükröződik benne az a felismerés, hogy a kőolajvagyon véges, és a körzetnek idejében fel kell készülnie arra, hogy a gazdaság fokozatosan átválthasson a távlati fejlődést hordozó új modellre. Ez csak a gazdasági tevékenységek kiszélesítésével és a népesség szociális életkörülményeinek a fejlesztésével érhető el. Nem véletlen, hogy az autonóm körzet demográfiai helyzetét jellemző mutatók rendre jobbak, mint az orosz átlag.

A Komi Köztársaságban a fűtőanyag- és energetikai, valamint a faipari bázisok megújítása és más kitermelő ágazatokkal történő kibővítése során előtérbe helyezték a térség lakhatóvá tételének és komplex (szociális infrastruktúra) kiépítésének a koncepcióját (Zajdfugyim – Golubcsikov, 2003).

A Murmanszki területen a régió társadalmi-gazdasági fejlesztési programja az apatitkoncentrátum gyártásának folytatása és újabb feldolgozóipari ágazatok létesítése mellett célul tűzte ki a nem gazdasági rendeltetésű természeti adottságok fokozottabb hasznosítását is: a tengerpart menti és folyami halászatot, téli üdülőhely létesítését a Hibini-csúcsnál, és ugyanott a gazdasági értelemben érintetlen területeken ökológiai bioszféra körzetek kialakítását. Ily módon másfél évtizednyi felejtés után újra megerősödhet a természeti erőforrások hasznosításának szociális funkciója.

A korábban feltárt, kedvező gazdaságföldrajzi pozícióval rendelkező régiókban már létrejött a diverzifikált ágazati szerkezetet mutató ipar, és kialakultak a sokoldalú gazdasági és szociális struktúrák. Ezzel együtt a gazdaságuk arculatában fennmaradt a hagyományos nyersanyagra való szakosodottság, jóllehet, hosszabb távon e jelleg elgyengül. A gazdaság fejlődése részben a saját ásványi és nyersanyagbázis kiaknázására épült, és velejárója volt a regionális és helyi

ökológiai rendszerek rombolása, amely az úgynevezett ökoszisztéma jellegű ökológiai funkciók fejlődését jelentősen korlátozta. Itt a gazdasági diverzifikációt alapvetően az határozza meg, hogy a nehézipar hagyományos nagy komplexumát a magas technológiai színvonalú ágazatok felé kell terelni, ide értve a széles körű hulladékfeldolgozást és az új típusú termékek gyártását is (Közép- és Dél-Urál, Kuzbassz), valamint, hogy fel kell gyorsítani a posztindusztriális típusú gazdasági és szociális struktúrák kifejlődését.

A harmadik csoportba sorolt régiók gazdasági szerkezetváltását leginkább az határozza meg, hogy itt rendkívül nehézkes a fejlesztést a szociális és ökológiai típusú funkciókkal kibővítve megvalósítani.

Kelet-Szibéria Bajkálon túli és a Távols-Kelet déli része óriási nyersanyag-regió-csoportot alkot, amelynek további fejlődése alapján véve a hatalmas természeti erőforráspotenciál bázisán a gazdaság nyersanyagra való szakosodása fenntartásával képzelhető el. A gazdasági diverzifikáció előfeltétele ezekben az övezetekben a közlekedés és az energetika nemzetközi jellegű termelési és infrastruktúra fejlesztési projektjeinek a megvalósítása, valamint az állandó népesség megtartásával kapcsolatos intézkedések (Baklanov, 2007; Isajev, 2005). A népesség helybentartása az életszínvonal és -minőség emelését célzó programok nélkül aligha lehet sikeres. Így például a Jakutföldön (Szaha Köztársaságban) ahol a gyémánt, az értékes fémek és más nyersanyagok export árbevételére épülő köztársasági költségvetés finanszírozza a regionális társadalmi-gazdasági fejlesztési programokat – célszerű a helyi olajkészletekre alapozva 1-3 nem nagy kapacitású olajfinomítót felépíteni azért, hogy megszűnjön a terület függősége a dízelolaj terén az úgynevezett „északi felhozatal” rendszerétől.

Végezetül, a távoli északi és keleti körzetekben – amelyek ma az állandó népesség folyamatos eláramlásának a zónájába tartoznak – a gazdaság diverzifikálásának az előfeltételei gyakorlatilag hiányoznak. Ezen a területen – amely az értékes ásványkincsek hatalmas tartalékaival rendelkezik és ahol az ökoszisztémák és a tájak érintetlenek – a gazdasági feltárás néhány egyedi gócpont kivételével, miként korábban, most is a távoli jövőbe tolódik ki.

Ily módon itt az újonnan elfogadott dokumentum, az Oroszországi Föderáció erdészeti kódexe alapján kijelölt „tartalék erdők” a globális jelentőségű geoökológiai tényező különleges státust kaphatják meg, mivel az alacsony természetes hozam, a közlekedési elzártság és a fejlődés gazdasági bázisának hiánya miatt az elkövetkező két évtizedben az erdők ipari felhasználásának sem a feltételei, sem a szükségessége nem alakulhat ki. Az itt élő népesség életfeltételeinek kardinális jobbítása láthatólag csak költséges szociális programok megvalósításával történhet.

Nyilvánvaló, hogy egy ilyen hatalmas erőforrástárség sorsa nem lehet hatás nélküli az egész ország fejlődése tekintetében, akkor, amikor az ország a gazdasági növekedés innovációs modelljére való átlépést deklarálja. Ez az, ami miatt

a nyersanyagszektor a regionális gazdasági-gazdálkodási hatások pozíciói szerint kell értékelni, amely hatások az erőforrás hasznosítás eredményeként jönnek létre.

A probléma attól válik különösen fontossá, ha emlékeztetünk A. G. Granberg és Ju. Zajceva kutatásaira, amelyek kimutatták, hogy a gazdasági fejlődés regionális ütemeinek gyorsulása vagy lassulása Oroszország jövője szempontjából sokkalta fontosabb tényező, mint a GDP általános növekedésének – például a 3,5 és 4,5 százalék közötti intervallumban mozgó – ráta variánsai közötti különbségek (Granberg – Zajceva, 2002a, 2002b). A szerzők kimutatták, hogy a XX. század utolsó évtizedének egyes éveiben bizonyos régiók bruttó regionális termékének növekedési ütem gyorsulása kedvező hatást gyakorolt ugyanazon időszakban az ország GDP-mutatójának a változására és fordítva, ugyanilyen pontosan megjelent egyes régiók bruttó regionális termék mutatójának rosszabbodása is az általános mutató alakulásában. Ebben az összefüggésben törvényszerűen vetődik fel a kérdés: lehetséges-e, és ha igen, milyen módon aktivizálni a nyersanyagszektor hatását az erőforrásrégiók gazdasági növekedési ütemére és a növekedés minőségére, figyelembe véve az adott szektor túlfűtött növekedésének mindenekelőtt a szociális, valamint az ökológiai következményeit is.

Pontosan a szövetségi központ, a régiók és a nyersanyagtermelő vállalatok közötti viszonyrendszerben alakul ki az erőforrás-hasznosítás hatásának aktivizációs problémája, mind az erőforrás régiók gazdasági növekedési ütemét és a növekedés minőségét, mind pedig e régiók társadalmi-gazdasági potenciáljának a hasznosítását illetően is. Különösen sértő (de jogos) az a gazdaságföldrajzos szakembereknek címzett szemrehányás, hogy az idő parancsát követve figyelmüket alapjában véve a viszonylag kevés számú, új technológiát alkalmazó központban végbemenő ipari szerkezetváltásra koncentrálnak, a nyersanyagrégiók sorsának kérdését pedig gyakorlatilag mellőzik (Uallachain, 1996).

Az erőforrás-felhasználás hatása a nyersanyagrégiók társadalmi-gazdasági potenciáljára

A tudományos és publicisztikai irodalomban gyakran jelennek meg olyan vélemények, hogy a nyersanyagszektor, és azon belül is a fűtőanyag- és energiacsoport alapvető hatással van a költségvetési szférára, és a nyersanyagszektor általában erősen növekvő szerepe van a gazdaságban. A hasonló vélemények vitathatók.

Először is, a 2000-es évekre vonatkozó adatok szerint a nyersanyag ágazatokban történt beruházások adták az ország GDP növekedésének a felét (Szanyko, 2001). Másodsor, a nyersanyaghoz kapcsolódó befizetések növek-

szenek. Így csak a bányahasználati és kitermelési befizetések 2005-ben rekord összeget, 40 milliárd rubelt tettek ki, szemben a 2004-es 8,5, és a 2003-as 1 milliárd rubellel. Ezzel egyidejűleg az állami költségvetésnek a geológiai információk értékesítéséből származó bevétele a 3,5-szeresére nőtt. A nyersanyag-kitermelés adóbefizetései a reform kezdete óta eltelt időszakban jelentősen megemelkedtek: az 1998–2002 közötti időszakban még csak 2,8–9,4, a 2003–2006 közötti időszakban azonban már 12,8–16,7 százalék volt a szektor részaránya az orosz költségvetés adóbevételein belül. A nyersanyaghoz kötődő kifizetések különféle fajtái egyenlőtlenül hatnak a költségvetési szférára, és azon keresztül a gazdaságra.

A nyersanyaghasználat jövedelmeinek a szövetségi központ és a régiók közötti elosztási rendszerét a különböző szintek költségvetéseibe történő befizetések jogszabályokban rögzített arányai határozzák meg. Ez a befizetésmegosztás a különböző országokban más és más, és a gazdasági, szociális és ökológiai helyzettel összefüggően időszakonként módosításokra is szükség van. Ma Oroszországban a nyersanyaghasználat jövedelmeinek a szövetségi központ és a régiók között történő megosztását egész sor jogszabály – a költségvetési, az adózási, a föld-, a víz- és az erdőkódexek –, továbbá olyan föderális törvények rendezik, mint a bányakincsekről vagy az élővilágról szólók stb.

Az ásványkincs-kitermelés befizetéseinek a különböző szintek költségvetései közötti megosztását a szövetségi költségvetési jogszabály írja elő (3. táblázat).

A nyersanyag-felhasználás közgazdasági mechanizmusa kapcsán érdemes szemügyre venni a természeti erőforrások használatához kötődő befizetések rendszerét az Oroszországi Föderációban. A rendszer legutóbbi módosítása három szakaszban történt. 2001-ben fogadták el azokat a módosításokat, amelyek az ásványi kincsek használatához kötődő befizetéseket elveiben alakították át. A használati jog díja (royalty) és a nyersanyagbázis újratermelési hozzájárulásai helyébe az ásványkincs kitermelési adó lépett, a kőolaj- és földgáztermelés befizetéseinek nagy része pedig a szövetségi költségvetést illette. 2004-ben a föderatív szint szabályozási hatókörét lényegesen kiszélesítették. És végül, a 2001–2005 között különböző szövetségi minisztériumok és szervezeteik bevonásával folyó előkészítő munka eredményeként 2005-ben terjesztették be az Oroszországi Föderáció Állami Dumájába az új ásványkincs törvény tervezetét. Ez nemcsak az ásványkincsek használati jogának átengedéséről rendelkezik, hanem a nyersanyag-hasznosítók tevékenységének szabályozásáról is, a polgári jogi viszonyok szélesebb körű rendezésével és a törvénybe való beépítésével. A jogszabály megerősítette az úgynevezett „két kulcs” elv (az erőforrások felhasználására vonatkozó döntések a föderatív szint és a föderáció más jogalanyainak közös hatáskörébe tartoztak) megszüntetését, továbbá a nyersanyag kitermeléssel összefüggő adók föderatív és regionális szint közötti megosztási arányainak

időszakonkénti korrekcióját. A régiók ezáltal a korábbinál passzívabb szerepkörbe szorultak a nyersanyag-hasznosítás feltételeiről történő egyeztetésekben, noha a szakértők véleménye alapján e rendelkezéseket nem szükséges alkalmazni a kicsi és közepes méretű nyersanyag-lelőhelyeknél. Ténylegesen a régiókhoz csak az egyéb, általánosan fellelhető, következésképpen kevésbé értékes ásványkincsek tartoznak (Krjukov, 2006).

3. táblázat

Az ásványkincsek kitermeléséből származó adóbevételek megoszlása a különböző szintű költségvetések között, százalék

Termelési adók	Föderatív költségvetés	Regionális költségvetés	Helyi költségvetés
Szénhidrogének (az éghető földgázok kivételével mindenfajta lelőhelyre vonatkozóan)	85,6	14,4	–
Ugyanaz a járásokhoz és a területekhez tartozó autonóm kerületek esetében	81,6	5,0	13,4 (az autonóm kerület költségvetése)
Éghető földgázok mindenfajta lelőhelyre vonatkozóan	100,0	–	–
Egyéb ásványkincsek	40,0	60,0	–
Az Oroszországi Föderáció kontinentális talapzatán, a kizárólagos gazdasági hasznosítású területeken belül és kívül termelt ásványkincsek	100,0	–	–
Általánosan fellelhető ásványkincsek, anyagok	–	–	100,0

Forrás: A szerzők adatgyűjtése.

A regionális hatalmi szervek gyakran illetik szemrehányással a nyersanyag-kitermelésből származó adóbevételek központosítását akkor, amikor a tervezett szociális vagy ökológiai programjaik nem teljes körű végrehajtását a regionális költségvetésekbe befolyó nyersanyagadók csökkenésével magyarázzák. Lehet, hogy ez igaz, számításaink szerint azonban a nyersanyagrégiók többségében nincs ilyen erős kapcsolat a költségvetési bevételek és a társadalmi-ökológiai programokra való ráfordítások között (Privalovszkaja – Volkova, 2004).

A nyersanyaggal kapcsolatos befizetések rendszerét ma még kevésbé lehet hatékonynak tekinteni abból a szempontból, hogy az ipari nyersanyag-felhasználásnak a természeti komplexumokra gyakorolt negatív hatásait gyengítse. Le-

hetővé teszi, hogy az ország gazdasága nyersanyag-irányultságát megőrizze, sőt erősítse is. Így például a XX. század utolsó éveiben az ország egészében és minden makrorégióban is növekedett a költségvetések bevételi oldalán a nyersanyagadók súlya, különösen az Urálban. Ugyanakkor a víz-, erdő- és földhasználattal kapcsolatos befizetések aránya – különböző mértékben – csökkent a természeti erőforrások használatával összefüggő díjakon belül. A vízforrások használatáért járó befizetés minden makrorégióban csökkent, a legnagyobb mértékben az ország európai és Kelet-Szibéria Bajkálon inneni részén. A földhasználattal kapcsolatos díjak számottevő módon csökkentek az Urálban, de nőttek az ország európai területein. Ezekért az ökológiailag, biológiailag értékes erőforrásokért a vállalatoknak jelentéktelen összeget kell fizetniük, noha nemcsak hogy intenzíven használják ezeket az ásványkincsek felszínre hozásakor, de még rontják a minőségüket is.

Annak ellenére, hogy a természeti javak hasznosítása után fizetett adók közgazdasági jelentősége néhány helyen nőtt, összességében Oroszországban a szintjük alacsony maradt, gyenge a területi differenciáltságuk és kicsi a hatásuk a különböző régiók gazdaságára. Az 1996. és 2005. évre végzett számítások szerint e befizetések és a bruttó regionális termék közötti pátkorrelációs kapcsolatok a különböző régiókban eléggé gyengének mutatkoztak. Gyakorlatilag ugyanezt az eredményt adták a természeti erőforrásokkal összefüggő befizetések és a lakosság életszínvonala közötti regionális korrelációs elemzések is. Csak a vízforrások használatának díjai korreláltak viszonylag szorosabban az életszínvonallal mindkét vizsgált évben (rendre 0,73 és 0,75 volt az értékük).

Bármilyen alacsony is jelenleg a természeti erőforrások használata után fizetett díjak nagysága, a nyersanyagsektor ágazatainak közvetett adóitól eltérően statisztikailag jól kimutatható, ami lehetővé teszi, hogy az adatok révén a természeti javak hasznosítása miatt befizetett adók időbeli változásai és a területi megoszlása tendenciájában értékelhető legyen.

Ami az egyes erőforrásfajták befizetéseinek a változásait illeti a makrorégiókon belül, az elmúlt 15 évben a legnagyobb módosulások az Urálban történtek: az ásványkincsek utáni befizetések 30 százalékponttal nőttek, a földhasználatért pedig 22 százalékponttal csökkentek. A földhasználati adók csak az európai országrészben nőttek, minden más régióban csökkentek.

Az erőforrások használata után történt befizetések területi átrendeződése a nyersanyagrégiók költségvetési bevételeinek új földrajzi képét határozza meg, amelyet jól szemléltet az Oroszországi Föderáció egyes települési-területi alanyainak a példája (4–5. táblázat).

A táblázatokból kitűnik, hogy a területi egységek költségvetésében e befizetések ott mutatják a legnagyobb bevételi hányadot, ahol a rossz természeti körülmények miatt a nyersanyag-kitermelő vállalatok jelentik az egyetlen vagy fő gazdasági tevékenységet és így gyakorlatilag tőlük függ a térség fejlődése is.

A hasonló természeti és társadalmi-gazdasági környezetben működő kitermelő ágazatok termelési volumenével párhuzamosan az északi és a keleti régiókban a költségvetésekhez való hozzájárulásuk is csökken. A legkisebb súlya e befizetéseknek a sűrűbben benépesült nyersanyagrégiók költségvetésében van, amelyek megfelelő módon diverzifikált nyersanyag szektorral és sokrétűbb adóbevételi szerkezettel rendelkeznek.

4. táblázat

A nyersanyagágazat vállalatai által történt befizetések aránya a bevételeken belül az Oroszországi Föderáció egyes költségvetéseiben, 2004

Megnevezés	Vállalat (társaság) – a legfontosabb befizető	A pénzbeli befizetés aránya a költségvetés bevételein belül, százalék
Hakaszia Köztársaság	Szajanogorszkij Aljuminijevij Zavod (RUSZAL)	47
Tamir (Dolgano-Nyenyec) autonóm kerület	GMK «Norilszkij Nikkel»	60
Szaha Köztársaság (Jakutföld)	AK «ALROSZA»	70

Forrás: Litvinyenko adatai alapján.

5. táblázat

A nyersanyagszektor vállalatai által történt befizetések aránya a bevételeken belül egyes települések, területek önkormányzatainak a költségvetéseiben, 2004

Megnevezés	Vállalat (társaság) – a legfontosabb befizető	A pénzbeli befizetés aránya a költségvetés bevételein belül, százalék
Nyizsnyeilimszkij rajon, Irkutszki terület	OAÓ «Korsunovszkij GOK», Sztalnaja gruppa «Mecsel»	60
Gorod Szorszki, Hakaszia Köztársaság	OOO «Szorszki GOK»	50
Gorod Norilszk, Krasznojarszki kraj	GMK «Norilszkij Nikkel»	80
Mirinszkij rajon, Szaha Köztársaság (Jakutföld)	Mirinszkij GOK, AK «ALROSZA»	60

Forrás: Litvinyenko adatai alapján.

A nyersanyag-hasznosítás gazdaságra gyakorolt hatása a nyersanyag orientált régiókban nem merül ki a közvetlen kitermelési adóbefizetésekben, hiszen emellett más adó- és nem adójellegű hozzájárulást is fizetnek. Mindezek miatt a nyersanyagrégiók esetében a természeti javak hasznosításának rendkívül jelentős hatása van a térség gazdaságára.

E hatás mértékének meghatározására a különböző nyersanyagrégió-csoportok esetében párhuzamos számításokat végeztünk olyan jellemzőkkel, mint a nyersanyag komplexum általános fejlettsége, a bruttó regionális termék, az ipari termelés nagysága, a regionális költségvetések bevétele és a népesség egy főre jutó havi jövedelme. A számítások a legszorosabb kapcsolatokat e jellemzők között az északi és dél-szibériai, a földrajzi szélesség irányát követő zónákban, valamint a Táv-Keletnek a földrajzi hosszúság szerint alakuló pólusában mutattak. Az együtthatók értéke itt a 0,886 és 0,743 közötti sávban mozogott, ami e nyersanyagrégiókban a lakosság életkörülményeinek nagyfokú függését bizonyítja a gyenge szerkezeti differenciáltságú helyi gazdaságtól. A jobb természeti és társadalmi-gazdasági körülményekkel, valamint sokrétűbb gazdasági szerkezettel rendelkező régióknál a megfelelő együtthatók 0,57 körüli értékre csökkennek. Az európai ország részben pedig – ahogy arra már utaltunk – a nyersanyagtermeléstől és hasznosítástól ily módon függő társadalmi-gazdasági fejlettség nem mutatkozik.

Egy másik sajátosság az, hogy a nyersanyagrégiókban a szociális környezet és a gazdasági jellemzők között gyenge kapcsolat tapasztalható. A számítások például azt jelezték, hogy a szociális-kulturális programok ráfordításainak költségvetéseken belüli részaránya alig függ a régió adóbázisának nagyságától. A környezetvédelmi ráfordítások nagysága és az állótőkék amortizációs szintje között sincs érdemleges kapcsolat. Hasonlóképpen gyenge összefüggés jelenik meg a népesség megbetegedési gyakorisága és a körzet marad káros anyag kibocsátási szintje között, már csak azért is, mert ahogy ez köztudomású, a megbetegedési ráta alapján véve a szociális körülményektől függ. Ezen túl, a számítások abban a tekintetben is gyenge értékeket adtak, hogy a makrorégiókon belül a kisebb területi egységek szintjén a megbetegedések jellege ökológiai okokra vezethető vissza.

A fentiek alapján az a következtetés vonható le, hogy *a nyersanyagrégiókban a nyersanyagsektor gazdasági hatása nem csak a kitermelés és felhasználás jövedelmeitől függ, hanem e jövedelmek felhasználásának társadalmi-gazdasági hatékonyságától is*. Néhány régió fejlesztési tapasztalata az, hogy a gazdasági hatás erősíthető, ha az erőforrás-felhasználásból származó jövedelmeket – még ha azok viszonylag szerényebbek is – beruházások formájában visszaforgatják a nyersanyag-kitermelésbe és a kapcsolódó gazdasági ágazatokba, elkerülve így azt, hogy a regionális gazdaság szerkezeti diverzifikációja kitolódjon a távolabbi jövőbe.

Az Oroszországi Föderáció stabilizációs alapja és a nyersanyag régiók fejlődése

Az Oroszországi Föderáció stabilizációs alapja 2003-ban jött létre, a fejlesztési költségvetés folytatásaként, amely 1998. november 5-én jelent meg először az orosz állami költségvetés részeként. A „fejlesztési költségvetés” alap gondolata olyan nagy állami ipari projektek finanszírozása (főleg a hadiipari komplexumok esetében), amelyek az orosz ipari fejlődés hajtóerőivé válnak a válság körülményei közepette. Az új költségvetés 2000-ig volt hatályban. Ekkorra állították le azt a gyakorlatot, hogy az adóbefizetők eszközeit állami beruházások formájában termelési projektekre költse. A stabilizációs alap új ideája kezdetben a fejlesztési költségvetés alap gondolatának pont az ellentettje volt. Rendeltetése elsődlegesen az volt, hogy tartalékot képezzen a költségvetési deficit finanszírozására abban az esetben, ha az olaj ára esne, másodlagosan pedig az, hogy az olajexportból származó dollárjövedelem-többletet „hatástalanítsa” és így módon megkönnyítse az infláció kézben tartását a külfölddel kapcsolatos aktívum (többlet) bevonásával. Végül is a stabilizációs alap azt a funkciót kapta, hogy tartalékot képezzen középtávon az állami nyugdíjrendszer deficitjének finanszírozására. Más szavakkal, a stabilizációs alap ellentétben a fejlesztési költségvetéssel, a „szűkösebb napokban történő felélésre” rendeltetett (Pavlenko, 2007).

2006 nyarától a stabilizációs alap pénzeit kezdték a Központi Bankban betétként elhelyezni: a dollár és euró devizák körülbelül 45, az angol font 10 százaléka került befizetésre. A bank e pénzek után a használatért kamatot fizet. Ebben az évben a betétek után a stabilizációs alap 10,94 százalékos éves kamatot kapott USA dollárban, ami 151,89 milliárd rubelt tett ki, és az ügylet révén a stabilizációs alap egy „speciális 13. havi jövedelemhez” jutott (Kukol, 2007). Ugyanis ez az összeg hozzávetőlegesen ugyanannyi, mint a stabilizációs alap olaj exportból és a nyersanyagadókból származó egyhavi bevétele. A pénzügyi műveletek következtében keletkezett jövedelmeket rubelben visszavezetik a stabilizációs alapba, majd ezt külföldi valutára váltva ismét elhelyezik betétként a Központi Bank devizaszámlájára.

Döntés van arról, hogy jelen formájában a stabilizációs alap megszűnik. Az olajexportból és a nyersanyagadókból származó bevételek kibővülnek a földgázjövödelmekkel, és a stabilizációs alap két részre osztozik: a tartalékalapra és a nemzeti jóléti alapra. Valószínű, hogy emellett változik e pénzek kezelési rendje is, de hogy miként helyezik majd be a pénzügyminisztérium rendszerébe, az még nem ismert.

A szakminisztérium becslése szerint a 2008–2010 közötti időszakban a szövetségi költségvetés bevételeinek 2008-ban 6,673 (a GDP 19,1 százaléka),

2009-ben 7,421 (a GDP 18,8 százaléka), 2010-ben pedig 8,035 (a GDP 18,1 százaléka) trillió rubelre kell rúgnia. Ezen számokból kiindulva határozták meg az alapok nagyságát: a tartalék alap 2008-ban 3,487, 2009-ben 3,948, 2010-ben pedig 4,447 trillió rubel lesz. A föderatív költségvetésbe történő transzfer 2008-ban 1,3, 2009-ben 1,5, 2010-ben pedig 1,6 trillió rubel. A nemzeti jóléti alap nagysága pedig rendre 637,7, 569,1 és 559,9 milliárd rubel.

Az első időszakban az olaj- és gázalap bevételeinek valutaszerkezete nem változik. Emellett a tartalék alapot csak az olaj-gáz költségvetési transzferre lehet felhasználni, akkor, ha a költségvetés számára a folyó olaj- és gázbevételek nem lennének elégségesek, vagy az államadósság határidős törlesztése ezt indokolja.³ A nemzeti jóléti alap pénzeszközeit csak az állampolgári önkéntes nyugdíj megtakarítások kiegészítő finanszírozására, illetőleg a nyugdíjalap hiányának a fedezésére lehet felhasználni. Ahogy fentebb említettük, korábban a stabilizációs alap esetében a Pénzügyminisztérium célszerű funkciónak tartotta az infláció kézbe tartását is, azaz a valuta beáramlás hatásának semlegesítését (de a nyersanyagrégiók vagy azok lakosainak támogatását nem).

A világban ismertek az orosz stabilizációs alappal rokon gyakorlatok. Oroszország számára különösen érdekes az összehasonlítás miatt az úgynevezett „Alaszkai Állandó Alap” létrehozása és működése, tekintettel arra, hogy az orosz nyersanyagrégiók egybefüggő zónái most is, és a jövőben is az északi, távoli és gyengén feltárt országterületekben helyezkednek el.⁴ B. H. Krasznopolszkij tett kísérletet először arra, hogy 2004-re megbecsülje a stabilizációs alap nagyságát, olyan rendszer szerint, mint ahogy az Alaszkában érvényes, vagyis hogy az olajkitermelésből 25 százalékos olajadót vonnak el. Oroszország éves bevétele ebben az esetben 7,5 milliárd dollár lenne évente, amely 13 év alatt 97,5 milliárd dollár. Következésképpen, a stabilizációs alap 2004 végére nem 20, hanem 97,5 milliárd dollárt tenne ki. Emlékeztetünk arra, hogy ez csak a 25 százalék, a maradék 75 százalék az olajtermelőké és ahogy Alaszkában, részben az állami költségvetésé. Vagyis gyakorlatilag 97,5 milliárd dollárnyi olajadó kerülne az olajtermelő régiók alapjaiba. Oroszországban a teljes stabilizációs alap összorosz és föderatív, nem regionális. Azok a morzsák, amelyek a központ

³ Az Oroszországi Föderáció kormányának 95. számú (2005.02.24.), 73. számú (2006.02.01.) és 302. számú (2007.05.21.) rendeletei.

⁴ Ismert, hogy Alaszkában például speciális adót (úgynevezett szuverén adót) vetnek ki az olajkitermelésre és a gazdasági ingatlanok értékére. A régió költségvetésének éppen ez az adó a legjelentősebb tétele. A bevételeket ebben az USA-ban az állami programok támogatására, a kedvezményes kölcsönök finanszírozására, a helyi önkormányzatok pályázataira, illetve a közösségi fejlesztések és az infrastruktúra közvetlen támogatására, valamint a regionális biztosítás tartalék alapjára használják fel (Agranat, 1984). Ilyen módon oldják meg a nyersanyag-kitermelő vállalatok által érintett régiók és a szövetségi állam közötti „igazságos” bevételmegosztás szinte minden problémáját (Golub – Sztrukova, 2001).

akaratából a régióknak jutnak, már nem 25 százalékot, hanem egészen más számokat adnak.

Igaz, hasonló jellegű regionális stabilizációs alap létrehozására történt kísérlet az Alaszkával összevethető népességű Szahalinon is, sikertelenül. 2000-ben a kormányzó aláírta a nemzedékek alapja létrehozásáról szóló rendeletet, amelyből 2003-tól minden szahalini és kurili lakos kapott volna pénzt. A szövetségi törvényhozás azonban megváltoztatta a használati jog díjának a megosztását a központi költségvetés javára: 2002-ben még 60, 2003-ban már csak 20, 2004-ben 14,4, 2005-ben pedig mindössze 5 százalék volt a helyi részesedés. Így történt, hogy Szahalinon csupán tízezer háborús veterán, a koncentrációs táborokban fogva tartott személy, blokádot elszenvedett ember és 40 évet a szigeten végigdolgozó nyugdíjas kap osztalékot, negyedévente fejenként 250 rubelt.

Következtetések

Oroszországban, ahol a feltárt vagy stratégiaileg becsült fontos nyersanyagok óriási része kedvezőtlen, sőt extrém természeti-időjárási tényezőkkel és társadalmi-gazdasági jellemzőkkel rendelkező térségekben helyezkedik el, a regionális nyersanyag-termelési struktúra diverzifikációjának lehetőségei erősen korlátozottak. Emiatt az új nyersanyagforrások birtokba vétele rendkívül bonyolult probléma, amely azt igényli, hogy előre pontosan számba vegyük az átmeneti vagy végleges kimerülés majdani következményeit és regionális velejáróit. Azokban a nyersanyagrégiókban, ahol a gazdasági struktúra diverzifikációjának a lehetőségei korlátozottak, különösen éles módon jelenhetnek meg a nyersanyagforrás kimerülésekor az olyan problémák, mint a munkahelyek számának csökkenése vagy egyszerűen a munkalehetőségek megszűnése, a bizonyos szakmák iránti kereslet visszaesése, a nyersanyag-kitermelés után a regionális vagy helyi költségvetésekbe jutó jövedelmek jelentős visszaszorulása, az egyprofilú városok és munkástelepülések kihalása és az emberek tömeges elköltözése más régiókba. A felsorolt nyersanyaglelőhelyek kimerülésével kapcsolatos problémák így vagy úgy már ma is jelentkeznek a csökkenő termelésű régiókban, és különösen negatív társadalmi és demográfiai helyzet mutatkozik azokban a jól feltárt térségekben, ahol a kitermelhető nyersanyagkészletek teljesen elfogytak.

Emiatt fölöttébb gyümölcsöző lenne mind Oroszország, mind pedig az egész világ számára a korszerű nyersanyag-hasznosítás alapvető kérdéseinek a megértése, amelyet az „Út a XXI. századba” című, 1999-ben megjelent monográfia foglal össze. A monográfia nemcsak és nem is annyira a természeti erőforrásoknak a jövő nemzedékek számára való megőrzését taglalja – ami természetesen igen fontos ügy –, hanem a természeti javak potenciáljának állandóan változó

összetételű és jellegű hasznosítását optimális felhasználási modell alapján. Ez a megközelítés növelheti a nyersanyag-hasznosítással nyerhető tartós jövedelmeket és hosszabb távon állandósíthatja azok megosztását is a konkrét régiók esetében. Előzetes megfontolásokat igényel a természeti erőforrások átmeneti vagy végleges kimerüléséből fakadó következmények, valamint a termelés szerkezetváltását szolgáló preventív programok időben történő megindítása, új munkahelyek létrehozása stb.

III.

A TERÜLETI TERVEZÉSTŐL A REGIONÁLIS POLITIKÁIG

CENTRALIZMUS ÉS REGIONALIZMUS, SZOVJET ÉS POSZTSZOVJET CIKLUSOK

ANDREJ TREJVIS

Regionalizmus és regionalizáció

A regionalizáció Oroszországban egyaránt jelent makroregionális integrációt, körzetesítési módot, a tér strukturált fejlesztését és körzetalakító folyamatot (Alajev, 1983; Na poroge..., 2001). Az 1990-es években a fogalmat a „régiók forradalmával”, az ország életében betöltött fontos szerepével (Kaganszkij, 1992, 2002; Lekszin–Andrejeva, 1993), az urbanizációhoz közel álló felfogással azonosították. A regionalizáció ebben az értelemben a regionalizmus megerősödésével azonos, mint ahogy ez Nyugat-Európában régóta ismeretes.

A különböző felfogások az alábbi közös jellemzőket foglalják magukban:

- 1) Regionális öntudat, identitás, „a föld lelke”, lokálpatriotizmus, ragaszkodás a provinciális hagyományokhoz, eredetiség;
- 2) Társadalmi mozgalom, korai formái a XIX. századi Franciaországban jelentek meg, a későbbi mozgalmak radikálisabbak, de sikeresebbek;
- 3) A régiók érdekérvényesítő képességeinek figyelembevétele a politikában, a társadalmi önszerveződés nyilvánvaló formájának elismerése.

A regionalizmus és a regionalizáció a centralizmus és a centralizáció fogalmak ellentétei, a szeparatizmusnak és a dezintegrációnak viszont nem szinonimái. A regionalizmus kibontakozását elősegíti a szigorú centralizmus és uniformizmus, a központi bürokrácia túlzott gyámkodása elleni küzdelem. A központi hatalom elleni fellépések száma a föderatív berendezkedésű országokban sokkal kisebb, ugyanakkor ennek ürügyén az állam regionalizációs törekvései még érvényesülhetnek. Az ellentétek azonban soha nem az elszakadás kérdésében bontakoznak ki. *Kaganszkijnek* (2002) abban igaza van, hogy a regionalizmus a szeparatizmus határait súrolja. A határ ott húzható meg, amikor a regionális közösségek készséget mutatnak a központi funkció bizonyos részeinek az átvételére, a központi hatalom viszont ettől elzárkózik. A falak előbb-utóbb leomlanak a regionális követelések előtt, minél később következik azonban ez be, annál nagyobb valószínűséggel fejlődik ki a totális szeparatizmus.

Példaként említhetjük a Szovjetunió felbomlását és Oroszország föderalizálását. Az iránymutatást Jelcin elnök adta meg, aki kijelentette: „... csak annyi

szuverenitást adjunk, amennyit képesek is vagyunk megtartani”. Nyilvánvaló, hogy sokan a regionális szerveződések robbanásszerű fejlődését a társadalom hipercentralizációval szembeni természetes ellenreakciójának tekintik, mások viszont a regionális elitnek a központ meggyengülése miatt kialakult neoszovjet és neofeudális típusú reakciójának tartják (Kuda igyot..., 1996).

Politikusok egész sora, nem csupán a Zsirinovszkij-félék, foglalnak állást a föderalizmus ellen. Montesquieu fogalmazta meg, hogy a nagy országokat vagy türannoszok irányítják vagy föderációként működnek. A Szovjetunió az első formát valósította meg, bár föderációnak tartotta magát. Az Oroszországi Föderáció „a két rossz közül mindkettőt választotta”. Az egy türannosz helyett 89 türannosz (kiskirályok, kánok, bárók és a regiokrácia egyéb tagjai) szövetsége jött létre. A föderalizmus gyakorlatilag nem függ sem az ország méretétől (lásd Kanada és Svájc), sem az etnikai összetételtől (Németország és India), sem pedig az államberendezkedéstől (az unitárius monarchiák, Hollandia és Dánia nagyobb önállóságot biztosít régióinak, mint a föderatív despotizmusok, Nigéria vagy Mianmar). A föderalizmus sokarcú jelenség, és nem jelent mentsvárat a szeparatizmus ellen (*Koloszov – Mironyenko, 2002*).

Bármennyire is kaotikus és spontán folyamatok alakították a föderalizmust Oroszországban az 1990-es évek elején, a szövetségi rendszer lényegében fejlődőképes lett. Amikor a pártelit rotációja és a központi hivatalok megszűnése miatt meggyengülnek a korábbi kapcsolatok, a regionális identitás marad az egyetlen tényleges szervező erő, fejlődése gyors ütemet vesz. Az orosz föderalizmus reformokat és költségvetési változásokat hirdető híveit a helyi szinteken bajkeverő, szenvedést okozó és pazarló politikusoknak, a regionalizmus híveit pedig védelmező atyáknak tartják. Ennek a felfogásnak hatása is lett az államszervezet alakításában, bővítették a kedvezmények körét, kétoldalú alkuk születtek a hatáskörök megosztására, azaz az alkotmányos föderalizmus helyett a „vásári föderalizmus” vonásai erősödtek. Előfordultak még furcsább esetek is. A tatár elnökkel, Sajmijevvel például aláírta Moszkva a föderációs szerződést, a csecsen Dudajevvel pedig nem.

A föderalizmus és a regionalizmus nem azonosítható egymással. A második fogalom univerzális, állandóan jelenlévő és ha úgy tetszik, az első fogalomnál földrajzilag meghatározottabb. A regionalizmus valamennyi országban megjelenik vagy megjelenik majd a jövőben, függetlenül azok állami berendezkedésétől. Az Oroszországi Föderációt jelenlegi határai között de facto, sőt de jure is föderatívnak tekinthetjük, mindent összevetve azonban ténylegesen csak sokkörzetű államként működik. A központ a szeparatizmus elleni harccal van elfoglalva, a régiókkal és a regionalizmussal a hasznos együttműködésre törekszik. Ennek a magatartásnak ugyanaz az alternatívája, mint a személyi szabadságnak vagy a piacnak. Másképpen fogalmazva ez a „húzd meg, ereszd meg” politikája, amit legitím törvényi szabályozással lehet működtetni.

Ha a regionalizáció a regionalizmus fellendülését váltja ki, akkor fel kell tennünk a kérdést: mikor kezdődik a regionalizmus, és mi jellemzi azt. Több szerző azon a véleményen van, hogy a helyi öntudat, a történelmi vidékek, a szokásos körzetfogalmak Oroszországban gyenge lábakon állnak (*Cimbajev*, 1997; *Szmirjagin*, 1999). Mások ezzel nem értenek egyet, sőt az orosz regionalizmus és provincializmus mély gyökereire hívják fel a figyelmet (*Krilov*, 2000; *Zubov*, 2000).

Az elsőként említett irányzat fogalmazta meg az orosz kultúra térsemleges jellegét, a hely, a távolság és a határok elhanyagolását a monoton természeti körülmények közepette a hatalmas és nagyrészt kolonizált országban. Innét már nincs messze az a következtetés, hogy az oroszok számára elfogadhatatlan a regionalizmus, noha a centralizált államhatalom mindenkor annak elfojtására törekedett, s a politika nem kevésbé fontos, mint a kultúra. A második irányzat kezdeményezője, Kosztomarov a regionalizmus ellentmondásait a Kijevi Rusz példáján mutatja be. A nyugat-oroszországi, a litván–belorusz és az ukrán területekről megjelent kutatási eredmények a XVII. századi centralizáció nyomán az elfojtott protoföderalizmus állapotát mutatják. Az orosz oblaszty (területi-közigazgatás)-elméletet Scsapov dolgozta ki. Az ugyancsak történész, Gefter arra a következtetésre jutott, hogy Oroszországra mindig a területi megosztottság volt jellemző. Az orosz regionalizmushoz fűződő viszonyuktól függetlenül egyesek a helyi eredetiséget értékelik benne, mások pedig a tradicionalizmus továbbélésével azonosítják (*Krilov*, 2000).

Ha pedig a regionalizmus volt és lesz, akkor ugyanolyan szokványossá válik, mint a régió. *Krilov* a történelmi tartományok két típusát különítette el: a nyugat-európai és az orosz. Az egyikre sajátos, a székhely központtól eltérő megnevezés (népcsoportokra utaló etnonim vagy vízrajzi kifejezéseken alapuló hidronim), policentrizmus és a központba irányuló migráció a jellemző. A másik poliszszerű szerveződést mutat, a városok és az elővárosok középkori hierarchiába rendeződnek (*Pszkov* mint Nagy-Novgorod elővárosa). A második típusú régiók egyértelmű dominanciát mutatnak az orosz kultúra központi magjában.

Valószínű, hogy bármely erősen centralizált országra ez a vidékiség a jellemző, amely a regionalizmust nem korlátozza, hanem részlegesen beépíti szervezeti rendszerébe, engedi a spontaneitás érvényesülését. Ez mindenekelőtt a térség méretétől és súlyától függ. Az orosz regionalizmus részben és akarva-akaratlan is alulról szerveződik, és rejtett mechanizmusok alakítják. A szokványos kulturális térség teljes kollekciónál a lakosság nehezen képes azonosulni, még az Internet korában is. Helyben kell az egyes elemekkel az embereket megismertetni éppúgy, mint Kolumbusz és Magellán korában. Más a helyzet a nagyméretű körzetekkel. Ennek a nagyságnak megvannak a maga problémái. Emlékeztetünk arra, hogy a népesség Oroszországban homogénebb, mint Kíná-

ban vagy Kanadában. A nagy országrészek – Központi régió, a Feketeföld övezet, az orosz Észak, a Volga mente, az Urál, Szibéria és a Távols-Kelet – mindig is nagyon különböztek egymástól, összetételük és határaik, kapcsolatrendszerük azonban nem stabil, rendezetlen. A makroregionalizmus a kultúra és az életmód diffúziójának elősegítését szolgálja. A XIX. századi szibériai oblasztynicsesztvo és a hegyi (kaukázusi) konföderáció gondolata nem nyerte el a felsőbb hatóságok támogatását.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy az orosz regionalizmus természete nem egyszerű, a vélemények eléggé polarizálódnak. Maga a jelenség is rendkívül bonyolult, tele titkokkal és váratlan következményekkel. Több általános fejlődési törvényszerűséget azonban meg lehet fogalmazni.

A regionalizmus–centralizmus inga

A fogalompár az oroszországi reform–ellenreform, nyitás–bezárkózás ingamozgásához hasonlóan írja le e társadalmi jelenséget. A reformok első szakaszai nemzetközi pályára állították az országot, azonban a félgyarmatosító függés terhe, a polarizáltság és a szétszakadás, beleértve a regionális jellegűeket is, sajátos kísérő jelensége a fejlődésnek. Az autarkia idején az ország letért a fejlődési pályáról, realitásérzéke jelentősen beszűkült. A szélsőséges visszalépések időről időre jellemzővé váltak, az orosz történelem és a nemzeti lét szerves velejárói lettek. Az európaiságtól a sajátos kommunizmusig és vissza, a nyersanyag-kitermelő perifériától a vezető világhatalom gondolatáig és fordítva – az ilyen kilengések nyomán óhatatlanul felmerül a kérdés: „mivé leszel” vagy „lenni vagy nem lenni” Oroszország (Gordon, 1999).

A centralizáció hullámmásával váltakozó regionalizmus és regionalizáció az országot befolyásoló folyamatok és mechanizmusok egy szepténeke tekinthető. A XX. századi két hatalmas megrázkódtatás, amelyek félig romba döntötték az országot, jelentik Oroszország történelmi kereteit. A hatalmi identitás két nagy válságát szeparatizmusba átnövő etnoregionális robbanás kísérte.

A nemzetek jogairól kiadott 1917. évi nyilatkozat Lengyelország, Finnország és Ukrajna függetlenségét eredményezte. 1917–1920 között a volt birodalom 70 tiszavirág-életű államocskára bomlott, ebből 30 a majdani Oroszországi Föderáció területére esett. Néhány központ, a fehér Szamara és Omszk a vörös Moszkva összorosz alternatívájának hirdették magukat. A kaotikus viszonyok közepette az etnikai és a regionális szeparatizmus domináns lett. Távlatai ugyan nemigen mutatkoztak, de hatásai nem múltak el nyomtalanul. Oroszország a továbbiakban nem zárkozhatott el a nemzetiségek autonómia-törekvéseinek elismerésétől, a névleges föderalizmustól. A Szovjetunió 1922. évi létrejöttével az

ország aszimmetrikus föderációvá vált, az orosz régiók mellett 18 különböző hatáskörű autonómia is a szövetség része lett. Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy a központ a szövetség összetételét és a tagok státusát bármikor megváltoztathatta.

A szovjethatalom kritikusai az Oroszországi Föderáció jogi szerkezetét fikciónak tartották. Valamennyi kérdésben, még a régiók sorsát illetően is a politikai bizottság döntött (erről a szerről ugyanakkor az alkotmány nem tett említést). Vannak szerzők, akik gyakran idealizálják a cári Oroszországot, mondván, hogy az Állami Dumában 1917 februárja után senki, még a lengyelek sem akarták a birodalmat felszámolni (Zubov, 2000). Sajnos, erről a széthullásig mélyen hallgattak. Az orosz birodalomban sok etnikai körzet félautonómiával rendelkezett. Az aszimmetriának és a centralizmusnak mély gyökerei vannak. Akik naiv módon gyors eltűnésükben reménykednek, az erős tradíciókról nem vesznek tudomást.

A szuverenitásról folytatott viták arról szólnak, hogy ki a ház ura, és nem arról, hogyan szervezzük meg a háztartást (Afanaszjev, 1998). El kell ismernünk, hogy a Szovjetunióban a régióközi integrációnak megvoltak az eszközei (tervező szervek, hivatalok). A gazdaság irányítását kezdetben a népbiztoságok, majd a minisztériumok látták el, ezek sajátos típusú, transznacionális képződmények voltak, arra szolgáltak, hogy helyettesítsék a magántőkét a körzetek közötti munkamegosztás szervezőjének szerepében.

A regionalizáció az identitás, az alulról és a felülről építkezés hármasként objektív és szubjektív, spontán és szabályozott, a szeparatizmussal nem azonosítható folyamat. Egyes korszakokban a körzetek államként működnek az országban, míg másokban csak az ellenőrzési szolgálat hálózatának elemét alkotják. Az érdekkonfliktusok mindig azzal a kérdéssel együtt merülnek fel, hogy centralizáltan vagy a régiókon keresztül fejlesszük az országot.

A regionalizmus hullámainak (ciklusainak) hossza 30 évre tehető. Harmincévente erősödik meg a régiók szerepe az ország szervezésében (1. ábra). A hullámhegy éppúgy bekövetkezhet nagy megrázkódtatás időszakában, mint békés körülmények között. Ez utóbbiak a kondratyevi értelemben vett ciklusközi periódusok, a regionalizmus csúcspontja a gazdasági irányváltáshoz kapcsolható, olyan szünetekhez, amikor a hatalom a természeti és a mobilizációs modell között ingadozik, az országban tapasztalható különbségeket figyelembe veszi, és harmonizálni igyekszik a fejlődést.

A Szovjetunióban két alkalommal, az 1930-as évek legelején (szuperoblasztyok) és az 1960-as években (népgazdasági tanácsok) próbálták az ágazati irányítást területire változtatni, a közigazgatási körzeteket gazdasági régiókra cserélni. Mindkét alkalommal a kísérleteket a mobilizációs hullám elsöpörte. Az iparosítás és a hadiipari komplexumok nem kerültek a régiók hatáskörébe, ezekkel nem számolhattak. A komplexitás elve is csak szólam maradt.

1. ábra

A szovjet és a posztsovjet regionalizációs–centralizációs hullámok vázlata

Forrás: A szerző szerkesztése.

A hrucsovi korszakot követően újabb 30 évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a köztársaságok és a régiók újra színre lépjenek az 1990-es évek elején, először csak mint gazdasági önelszámolást hirdető jelszó formájában, majd a politikai és a gazdasági szeparatizmus alanyaiként. Ez alkalommal, a Szovjetuniót létrehozó megrázkódtatásoktól eltérően, a politikai ciklus egybeesett a gazdasággal (az 5. hullám küszöbe). Gorbacsov a változásokat a politikával kezdte, mivel tisztában volt a koszigini tiszta gazdasági reformok kudarcával, a gazdaság átalakulási kísérleteinek nem volt ugyanis nyoma a politikai rendszerben. A „demokrácia térbeli formája” felfogás a válság és a szovjet hagyatékon való marakodás körülményei között a régiók meggyengüléséhez vezetett (Marcsenko, 1996; Lekszin – Svecov, 1997).

A Szovjetunió felbomlásában – egyéb okok mellett – a főszerepet Oroszország játszotta. Az erős hatalmi központ alá tartozó szinteken egyszerű végrehajtók szolgáltak. A parancsuralmi rendszerben a regionális politikát a területi tervezés helyettesítette. Oroszország nyers- és fűtőanyagra évente 20 milliárd rubelt költött. A köztársasági önelszámolás gondolata gyorsan gazdasági (megtadani a szövetségi adóbefizetéseket) és politikai szeparatizmussá alakult át. Az is igaz, hogy a Szovjetunió felbomlásának utolsó pillanatáig, éppúgy, mint az egykori orosz birodalomban, a szecesszionista törekvésekről nyíltan nemigen beszéltek.

Az 1990-es években Oroszországban közigazgatási-politikai regionalizáció zajlott le: a régiók tőkeakkumulációba fogtak, szoros együttműködésre léptek a gazdasági szereplőkkel. A szovjet időktől leginkább az különböztette meg a régiókat, hogy markáns különbséget tudtak tenni a miénk és másé között, a helyi vezéreket maguk választhatták, élvezhették a Moszkvával való kereskedelem monopóliumának valamennyi előnyét. A központi hatalommal aláírt hatásköri szerződések időpontját a régió makacssága vagy a föderáció vezetőihez fűződő kapcsolatai befolyásolták. (1994–1995-ben hét köztársaság kötötte meg a szerződést, többek között Tatár föld, Baskíria és Jakutföld. Ezeken kívül az alábbi régióknak sikerült megállapodniuk a központi kormánnyal: Szverdlovszki terület (Jelcin elnök szűkebb hazája és az orosz regionalizmus éllovasa), a Kalinyingrádi terület, az Orenburgi terület (az akkori miniszterelnök, Csernomirgyin szülőföldje) és a Krasznodarszki terület. Ezek a lépések, a hatalmi nomenklátúra bizonyos részének tulajdonszerzésével együtt jelentette a fizetséget az új rend békés kialakulásáért.

Más kritikusoktól eltérően ezek a szerzők tisztában vannak a regionalizáció pozitív következményeivel: erősödött az alkalmazkodóképesség, diverzifikálódtak a fejlődési lehetőségek és az irányítási viszonyok, a társadalmi technológia számtalan modelljét sikerült kipróbálni, ezek lakossághoz való közelítésének gyakorlata kezdett kialakulni, a „vörös” megoldások mellé szép számmal „liberális” elképzelések is felsorakozhattak (Na porogah..., 2001). Évekkel később az elnöki körzetek képviselői a regionális és a szövetségi jogalkotás harmonizálási munkálatai során azt állapították meg, hogy a területi egységek normaalkotása progresszívebb volt a szövetségénél.

A posztsovjét regionalizmust és az oroszországi hatalmi rendszert gyakran neofeudálisnak, neoszovjetnek és vadkapitalistának nevezik. A „Merre tart Oroszország” (Kuda igyot Rosszija, 2000) kötet szerzői egy teljesen új történelmi ciklust rajzolnak fel. A nomenklátúra osztályától az oligarchák felé tartó folyamat a következő képletekkel írható le: *hatalom + tulajdon* és *hatalom = tulajdon*. Mindezzel párhuzamosan nyíltan rajzolódnak ki az autoriter irányítás körvonalai is (miként ezt az 1993. évi elnök központú alkotmány is mutatja). Ebben a szerkezetben sokan a feudális ciklikusság megismétlődését fedezik fel, az oligarchikus kapitalizmus jelét látják. Olyan vélemények fogalmazódnak meg, hogy Oroszországban oligarchák oligarchia nélkül léteztek, ezek inkább háborúztak egymással, mint szövetséget kötöttek volna, a magántulajdont és a nomenklátúra javait rendi-feudális tulajdonnak lehet nevezni. A politológusok azonban nem tesznek különbséget az új „hűbéres hercegek”, az imámok, a bárók és a nomenklatúrához tartozó oligarchák között.

A történész és a regionális kutató nézőpontjából mindez persze az etnokulturális és a gazdasági részletek leegyszerűsítését jelenti. Valahol, leggyakrabban egy elmaradott körzetben, uralkodik egy kormányzó, aki privatizálta a térség

vagyonát, a nagy exportkapacitásokkal rendelkező ipari térségekben a „pénzeszsákok”, a vállalatvezetők privatizálták a hatalmat (ahogy Detroitban és Essenben, a Ford és a Krupp családok évszázadokkal ezelőtt nem feudális módon). Egyes régiók nyitottak az orosz és a külföldi piacok előtt, mások viszont elzárkóznak előlük. Egyesekben döntési centrumok, nagyvállalati és bankközpontok sokasága található, másokban csak fiókok és koldusszegény falvak vannak.

Egyedi jelenségnek számítanak azok a fővárosok körüli régiók, amelyeknek nincsenek központjaik, hisz az Oroszországi Föderációban a fővárosok nem részei a régióknak. A Moszkvai terület szempontjából ez megszokott jelenség (a fővárosi párt első titkár magasabb funkció volt, mint a Moszkvai területé), míg a Leningrádi területen korábban a várossal azonos volt az irányítás. Emiatt Szentpétervár a környező városok nagyobb hányadát volt képes közigazgatása alá vonni, mint Moszkva. Az 1990-es évek válsága divergáló regionális fejlődéssel járt együtt, a gyenge és az erős, a szegény és a gazdag régiók közötti különbségek növekedtek. Az egy főre jutó GDP és jövedelmek közötti differenciák megsokszorozódtak. Bár a gazdag régiókban ár- és jövedelmi verseny bontakozott ki, a helyi létminimumok azt mutatják, hogy a szegény szegényebb, a gazdag gazdagabb lett.

Oroszország választási tájképe a politikai instabilitás körülményei között is stabilitást mutat. Ebből a szempontból a választási eredmények előre prognosztizálhatók voltak, nem pusztán az állampolgárok kedvezőbb vagy rosszabb életkörülményein múlott, hogy kik a választók (koruk, képzettségük, foglalkozásuk) és hol laknak. Igaz, hogy időnként nem lehet érzékelni a városi és a falusi választási modellek jellegzetességeit, a regionális sajátosságok erőteljesebb hatással vannak a választók magatartására.

Az 1990-es évek Oroszországának képe arra utal, hogy a regionalizációs válság legalább olyan mély volt, mint a XX. század legelső válsága, és dezintegrációs hatásokat váltott ki (Formi i mehanyizmi..., 1999; *Granberg*, 2000). Az általuk létrehozott viszonyok azonban teljesen mások, mint a polgárháborút és az intervenciót követő időszaké, amikor az ellenséges környezetben az ország elszigetelődött a világtól, fejlődésében, a regionalizmus és a centralizmus közötti ingamozgás befolyásolásában a külső tényezők szerepe minimálisra zsugorodott. A hatalmi központnak nem kellett tekintetbe vennie a külső tényezőket és véleményeket, saját maga határozta meg a mozgás irányát és ütemét. Pontosabban kizárólag a belső gazdasági és politikai ritmustól függtek. A helyzet ma bonyolultabb, az inga másképpen mozog. A különböző kockázatok azonban nem kisebb mértékűek.

A regionális szeparatizmus kockázatairól rendszerint verbálisan alkotnak véleményt. Mi kísérletet tettünk arra, hogy tucatnyi tényező segítségével meghatározzuk a regionális autonómia fokát. Az értékelési tényezők három csoportba sorolhatók: *geopolitikai, etno-demográfiai és gazdasági* jellegűek. Meg-

határoztuk a regionális elkülönülés kockázatát is (egészen az elszakadásig), ezeket elsődleges és másodlagos kockázati következményeknek neveztük (*Petrov – Trejvis, 1995*). Megvizsgáltuk, hogy mi a kockázat forrása, mi a lényege, milyen szerkezetet mutat. Sokak számára ez az eljárás a valószínűség határain belül mozog, a szeparatizmus valószínűségének a lehetősége azonban mindig fennáll.

A számbavételnek voltak korlátai. A modellezési folyamat során nem volt lehetőségünk a régiók lehetséges kohéziós hatásaival foglalkoznunk, a számba vett régiók esetében az objektív sajátosságokat és nem a tényleges magatartást vizsgáltuk, a kockázati elemeket egyszerűen rangsoroltuk, majd a pontszámokat összesítettük. Összesen 86 régiót vizsgáltunk, Moszkvát és Szentpétervárt a környező oblasztyokkal, Csecsenföldet pedig Ingusfölddel együtt kezeltük. Az elsődleges kockázatok összesített pontszámai alapján kirajzolódtak azok a csomópontok és magvak, amelyek az Oroszországi Föderáció köztársaságait tartalmazták, körülöttük etnikailag tiszta orosz régiókkal: 1. A kaukázusi régió Csecsenfölddel a középpontban, körülötte kozák térségekkel, etnikai és geopolitikai problémák sokaságával; 2. A Volga–uráli olajkitermelő régió, Tatárfölddel az élen, a kockázati tényezők itt dominánsan gazdasági jellegűek; 3. Dél-Szibéria, Tuvával és Jakutfölddel a középpontjában (a kaukázusihoz hasonló kockázati faktorokkal). Vannak egyéb, kisebb kockázattal járó térségek a Kalinyingrádi területen és a Távols-Kelet déli részein (*2. ábra*).

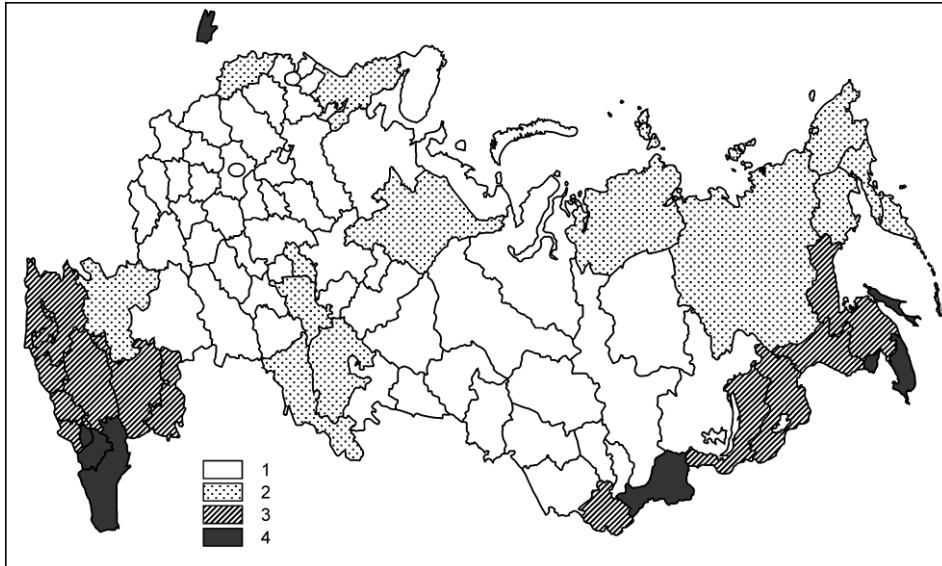
Az egyes köretekben tapasztalható elsődleges kockázaton kívül mértük a másodlagos kockázati elemeket is. Feltételeztük, hogy a dezintegráció gazdasági következményei minden más tényezőnél mélyebben és kedvezőtlenebbül érinthetik az Oroszországi Föderációt, nemcsak elveszítheti a leggazdagabb és legéletképesebb régióit, hanem az ország megosztottsága is sokkal mélyebb lehet. Az elszakadás következményei a potenciális szeparatisták számára esetenként kedvezőtlenebbek lehetnek, mint az ország számára adódó veszteségek. A kockázatok a gyenge határvidéki régiókban a legnagyobbak. Azokat a kísérleteket, amelyek arra irányultak, hogy e térségek autonómiát kapjanak (pl. az Uráli Köztársaság formájában), a Kreml már az elején ellehetetlenítette. E régiók elsődleges kockázata nem túlzottan nagy.

A modellben megfogalmazott másodlagos dezintegrációs kockázatok mellett az államszerkezet felbomlása önmagában is komoly veszélyeket tartogat az orosz nemzeti tudat formálódását tekintve, aminek az európai és a nemzetközi viszonyokra is hatása lehet. Bár az általános politikai helyzetet nem tekintettük átfogó elemzésre érdemes problémakörnek, nyilvánvalónak kell tartanunk, hogy stabil politikai és társadalmi-gazdasági állapotok nélkül nincs tényleges regionalizmus.

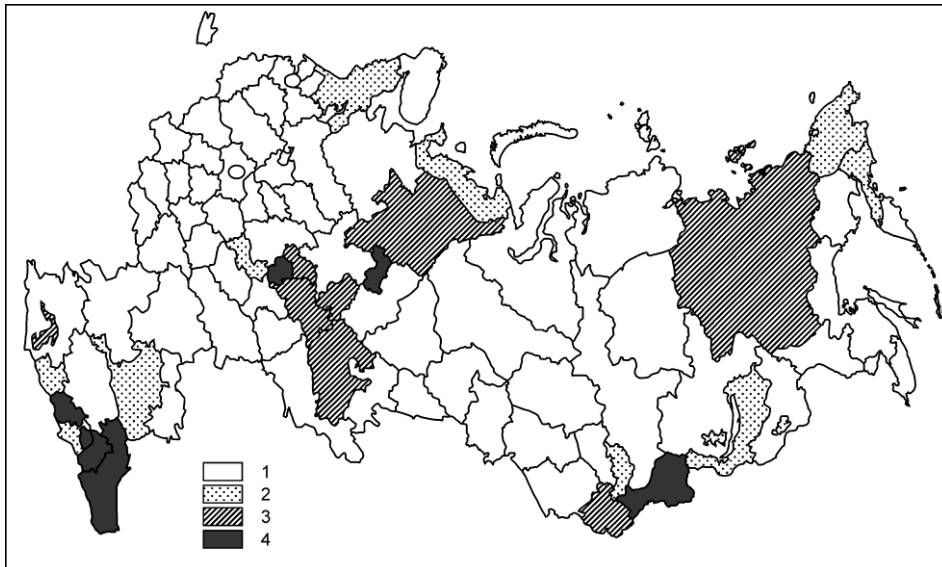
2. ábra

A dezintegrációs kockázati értékek Oroszországban az 1990-es évek elején

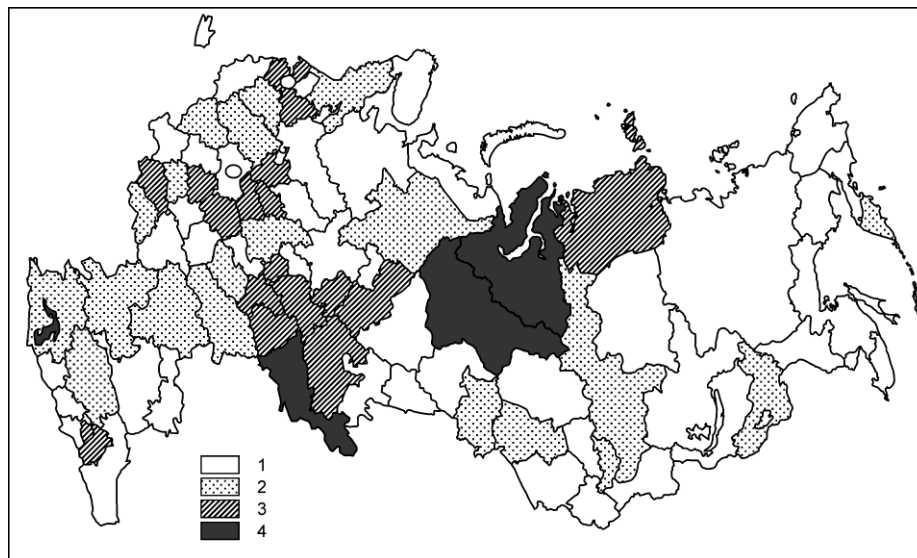
a) Geopolitikai

b) Etno-demográfiai

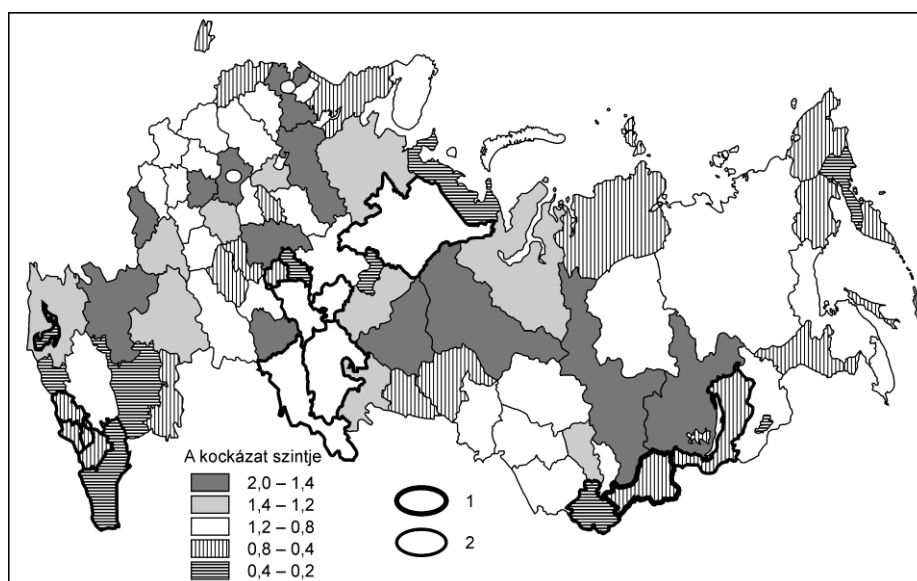

c) Gazdasági

Jelmagyarázat: 1 – Alacsony kockázatú; 2 – Fokozott kockázatú; 3 – Magas kockázatú; 4 – Igen magas kockázatú.

d) Másodlagos kockázatú régiók

Jelmagyarázat: A régió elvesztésének kockázata: 1 – Igen magas; 2 – Magas.

Forrás: A szerző szerkesztése.

Új integráció vagy centralizáció?

A válságból való kilábalással és a gazdasági fellendüléssel megszűntek a „régiók forradalmi állapotának” és a régiók közötti felélénkülő kapcsolatoknak a kiváltó okai. Elképzelhető, hogy ez csak a szakértő véleménye (bár sokan osztják ezt a nézetet), ám úgy tűnik, hogy az igazgatási regionalizáció soron lévő válságciklusa véget ért. Két kérdés azonban nyitva maradt: az egyik, hogy a válság felszámolásában milyen szerepet játszottak a gazdasági és a politikai tényezők, a másik pedig a regionalizmus és a centralizmus jövőjének megítélése. Ezek egymáshoz szorosan kapcsolódó kérdések. Egy dolog, hogy a piaci folyamatok miként tartják egyben az országot, és egy másik kérdés, ha azt felülről vezényelt parancsuralommal érik el.

Az első kérdésre adandó válasz nem teljesen nyilvánvaló. Sok egyéb más dolog is hasonlatos ehhez. Már 1998-ra egyértelművé váltak az igazgatási regionalizáció korlátai: véget ért a tulajdon újraosztása és a központtal való hatásköri egyezkedés, és megindultak a klánok közötti háborúk a kitűzött határvonalak között. A Volga menti régióról készített jelentésben nyilvánították ki, hogy az igazgatási regionalizációt új, gazdasági vagy kulturális-gazdasági, sőt, ami a legfontosabb, áttekinthető transzregionális és transznacionális irányítási rendszer váltja fel. Ebben az új formában a régi régiók csupán erőforrástérként jelennek meg, ahol információs és döntési központok működnek. Ez a regionalizáció (ahogy a jelentésben említik, a tér strukturálása) a külföldi, a fővárosi és az egyéb hazai tőkére támaszkodva nyitottabb és korszerűbb.

A termelők tág nyersanyag- és a fogyasztói piacokban, partnerekben és a válságban megsérült újratermelési láncolat helyreállításában érdekeltek, ez tekinthető a gazdasági integráció fő motorjának. A befelé forduló régiók, amelyek nem veszik figyelembe az üzleti élet érdekeit és az optimális piaci méreteket, a jövőjüket veszélyeztetik. A kvázi szovjet és kvázi szociális politika „zárt ajtók rendszerében” gyakorlatot szerzett regionális hatalom, nem jutván elég nyereséghez, barátságosan kitarta kapuit a munkahelyeket és hasznot teremtő külföldi tőke előtt.

Granberg (2000) azon a véleményen van, hogy az új integrációs tendencia nem jelent reintegrációt abban az értelemben, hogy az 1980-as évek egységes népgazdasági komplexumaiban létezett, és a korábbi gazdasági kapcsolatok újjáélednek. Ez teljesen lehetetlen és nem ésszerű. Az új integrációnak új hatékonysági kritériumokra kell épülnie. A szerző részletesen felsorolja a piaci és az egyéb integrációs szempontokat. A mai, posztszovjet Oroszországban azt kell realitásnak tekinteni, hogy ezeket a követelményeket nem tudják teljesíteni.

A nem regionalizmusként értelmezett új regionalizáció nagyon távol áll a mai Oroszországtól és régióitól. Az üzleti világot saját haszna érdekli, érdekei

nem mindig esnek egybe a minisztériumok és hatóságok elképzeléseivel. Az ellentétek pedig kifejezésre jutnak a régiók anyagi fejlődésében, üzleti légkörében, tranzakciós és korrupciós indexének színvonalában.

Nehezen hihető, hogy a régiók hivatalnokainak gazdasági pozíciói, a hálapénz és a kedvezmények mértéke a gazdasági növekedés éveiben csökkent volna, és a soron következő centralizáció ne veszélyeztetné a kedvezményeket. A régió belüli centralizáció szemmel láthatóan erősödik, és a járadékos hivatalnoki, kvázi feudális, posztszovjet felfogásmód egy lényeges változást idézett elő: megnőtt a hivatalok létszáma. Ez pedig, lényegét tekintve nem egyéb, mint a *regionalizmus bürokratikus centralizálása*.

Sok régió vezetője, a gazdagoké éppúgy, mint a szegényeké, túlságosan szilárdan és régóta, törvényesen vagy erejükönél fogva finom falatokat kaparintottak meg a gazdaságból, centralizálták a költségvetést a vállalatok vagy a donorvárosok javára, nem utasították vissza a központból érkező állami transzfereket sem. Az oroszországi regionalizmust nem a szegény, etnikai határregiónok alakítják. A köztársaságokon kívül különböző szempontok szerint sajátos helyet foglal el Kalinyingrád, Szahalin, Moszkva, Szentpétervár, a kuznyecki szénmence és a tengermelléki területek. Az orosz túlsúlyú Pszkovi, Ivanovoi és Amuri területek gyengének, Tatárföld és Baskíria pedig kifejezetten erősnek tűnnek. A regionalizmus és a szeparatizmus a régiók helyzetével nem mutat lineáris kapcsolatot az egész világon. Minél aktívabban gondoskodik a központ az egység fenntartásáról, a régiók annál gyakrabban üznek színjátékot, az erősebbek azonban mindig készek másfajta játszmákra is.

Némileg változott ez a kép, miután 2000-től a Kreml keresztes háborút indított a *szeparatizmusként értelmezett regionalizmus ellen*. Ezt az irányvonalat az államfő hirdette meg. A szövetségi körzetek kialakítását a dezintegráció elleni küzdelemmel és az összefogás meggyorsításával indokolta. A hatalom vertikális megerősítésével, a föderatív körzetek létrehozásával, a szövetségi tanács reformjával és a kormányzó, mint választott tisztség megszüntetésével azonban kezdetét vette a kísérlet, hogy az új integrációt recentralizáció útján alakítsák ki.

Elvileg ez lehetséges, erre vannak orosz példák is. De nem áldozzuk-e fel a szocializmus oltárán a szabadság zsenge csíráit, nem öntjük-e ki a fürdővízzel az éppen megszületett polgári társadalmat (a regionalizmust pedig egyszerűen e társadalom területi formájának tekintjük)? Ha így gondolkodunk, akkor további hátrálás következik: újjá kell szervezni az állami tervhivatalt, az állami ellátási bizottságot, amelyek a szovjet föderalizmus halálát jelentették (*Visnyevszkij*, 1998). A kritikus pillanatban annak a föderalizmusnak nem voltak hívei sem a Szovjetunió összeomlásában érdekelt erők, sem az egység fenntartását szorgalmazó, egyébként gyenge erők között. A hordót kívülről vasabroncs tartotta össze, s nem pedig az atomok belső erőinek a szilárdsága biztosította a stabili-

tást. *Rodoman* (2000) emlékeztetett arra az alkotmányos szabályra, amely lehetővé tette a köztársaságoknak a szövetség felmondását. Ennek azonban semmi szerepe nem volt a változások alakulásában.

Az elmondottakat ismételve, kockázatosnak tartjuk, hogy visszatérjünk a neoszovjet regionalizációs ciklushoz. Ha a regionalizmus–centralizmus ingája még mozgásban van, akkor jobb volna, ha ez a *mozgás gyorsabb lenne, de kisebb kilengéseket mutatna*.

A területi-közigazgatási egységek szemszögéből nézve a regionalizmust és a regionalizációt, elvben alulról és felülről egyaránt lehet ellensúlyokat találni. Az alsó szintek ereje nagyon csekély. A régiók települési önkormányzati rendszerei azonos módon építkeznek, a költségvetési eszközökön való osztozkodás köti le őket. A világtörténelemből ismeretes, hogy a feudalizmus óta a községek és a városok vitathatatlan szabadságot vívtak ki maguknak. Jelcin időszakában a Kreml irányította a településszövetségeket, politikai erőként kezelte őket. A másik ellensúly a régiók bővítésének gondolata. Az 1992–1993. évi alkotmánytervezetekben nagyobb méretű területi-közigazgatási egységeket javasoltak, bár sem számuk, sem funkcióik nem voltak egyértelműek. A mai alkotmány is lehetővé teszi, hogy közös egyetértés esetén a területi berendezkedést meg lehessen változtatni, ezen belül egy újabb makroregionális szintet lehessen megszervezni. Ezek az elképzelések arra alapoznak, hogy a 89 területi egység sok, kereteik szűkösek a nagy területi-termelési komplexumok, a regionális piacok kialakításához.

A hétköznapi orosz bürokratikus világban bármilyen reformot könnyen lehet imitálni. Könnyebb az országot újabb körzetekre osztani, mind azokat tartalommal megtölteni. Ha már meg kell csinálni a felosztást, hogy legyen mit igazgatni, ne feledkezzünk meg a lehatárolások orosz hagyományairól. Máskülönben nem új piacokat építünk, hanem új kockázati tényezőt kreálunk. Oroszország újraintegrálása nem a „helyes körzetesítésen”, hanem a gazdasági és a kommunikációs egységen múlik. Nem lehet a beruházásokat a gyenge infrastrukturális adottságok miatt jelentősen növelni. A regionális útfelújítási alapok hosszú évek óta működnek, az utak minősége azonban nem javul, a tervek ellenére a Csendes-óceánig tartó autópálya építését még el sem kezdték.

Ha az ország valaha is újra a széthullás szélére kerül, az összeomlás a nagy országrészekre való feldarabolódást eredményezi. Az elmúlt tizenöt évben meggyőződhattünk arról, hogy Oroszországnak vannak tartalékai. Az emberek a gyengébb államért küzdenek, majd készek a recentralizációra is. Az embereket azonban ezek a kérdések kevésbé érdeklik. Társadalmunk az általános nézettel ellentétben kevésbé kollektivista, atomizálódott, nem nyitott az értékek befogadására, önszerveződése gyenge. Nyitott a kérdés: kész-e a nép – igen távol már a korai szovjet korszak eufóriájától – feláldozni magát „a jobb ma egy veréb,

mint holnap egy tűzok” szellemében az etatizmus értékei és az újjászülető nagyhatalom oltárán.

Választani kell a szülőföld és a tágabb haza között. A helyzet olyan, mint amikor megkérdezik a gyermeket, kit szeretsz jobban: a papát vagy a mamát? A válasz nyilvánvaló: mindkettőt. Az egység sokfélesége sokkal konstruktívabb jelszó, mint az utóbbi elleni harc. Jobb megtanulni alkalmazni a helyi különbségeket, kölcsönös helyettesíthetőségüket a területi kapcsolatok fejlesztésében, mint leplezni és elfojtani a különbségeket. Nagyon valószínű, hogy a végeredmény a várakozással ellentétes lesz.

REGIONÁLIS POLITIKA AZ OROSZORSZÁGI FÖDERÁCIÓBAN

SZERGEJ ARTOBOLEVSZKIJ

Bevezetés

Az oroszországi szakértők, hivatalnokok és politikusok, sok-sok évvel lemaradva a Nyugattól (sőt ma már a kelet- és közép-európai országok többségétől is) a regionális politikában, az utóbbi négy évben igyekeztek mind többet tenni a regionális politika tudományos megalapozásáért és gyakorlati alkalmazásáért. Ennek nyomán az oroszországi regionális politika kérdése véglegesen összegubancolódott. Az állami beavatkozás indokai, a követett célok, a térbeli jelenségek, az alkalmazott módszerek, a felhasznált eszközök mennyisége nem alkotnak egységes rendszert, a többé-kevésbé esetleges válogatás a sajátos politikai szempontok között (mindenekelőtt azzal a céllal, hogy ne kelljen költségvetési eszközöket igénybe venni), a nyugati regionális politika fegyvertárából átvett eszközöket különösebb elemzés és adaptáció nélkül kívánjuk alkalmazni (növekedési központok, agglomerációk, klaszterek, ipari és tudományos parkok stb.).

A társadalmi-gazdasági fejlődés térben egyenlőtlen alakulása általános törvényszerűségnek tekinthető. Ez a jelenség valamennyi területi szinten – a globálistól a lokálisig – megfigyelhető. Ebből logikusan következik a területi különbségek időszakonkénti növekedése és a tér fragmentálódása.

Oroszországban a területi egységek közötti társadalmi-gazdasági különbségek jelentősen nagyobbak, mint a fejlett országokban. A települések közötti különbségek még súlyosabbak. Azonban nemcsak a különbség mértéke érdekes. Jobban nyugtalaníthatnak bennünket a válságtérségek mutatóiban megnyilvánuló, hihetetlenül kis mértékű differenciák és a hosszúra nyúlt stagnálás kedvezőtlen hatásai. Van sok történetileg elmaradott, a reformok veszteseként megjelenő, periférikus helyzetű térség is. Eltekintve az ezek között meglévő különbségektől, általános jellemzőjük gyenge teljesítőképességük, az önfejlődéshez szükséges forráshiányuk, állami segítségre való rászorultságuk. Emellett az országban a régiók között minőségi különbségek is vannak, a régiók a fejlődés különböző szakaszaiban járnak. Bármelyik területi szinten is vizsgálódunk, azt kell tapasztalnunk, hogy a területi különbségek olyan nagymértékűek, hogy ez önmagában országos problémát jelent, az állam dezintegrációjához vezethet. E kérdésekre az államnak adekvát válaszokat kell adnia. Az ország egységének

(nem politikai, hanem társadalmi-gazdasági, kulturális stb.) a fenntartásáról, a regionális antagonizmus enyhítéséről, a társadalmi igazságosság érvényesítéséről van szó (Artobolevszkij, 1994, 1999).

Esetünkben a fogalmi kérdéseknek nagy jelentőségük van. A regionális politika szélesebb értelmezése – minden, ami a régióban zajlik, a fogalomhoz tartozik – a fogalom relativizálódását eredményezheti. Ennek alapvető oka, hogy a döntéshozókkal nem sikerül megértetni, hogy a regionális politika az állam tevékenységének egy fajtája (éppúgy, mint a külpolitika vagy az ökológiai politika), amelynek saját céljai, módszerei és intézményei vannak.

A regionális politika alapvető jellemzőinek az alábbiak tekinthetők (Vanhove, 1999):

- Az alkalmazott politikában a területi célok elsődlegessége, ezek megoldásának az igénye eleve feltételezi a központ beavatkozását (alapvető ismertetőjegy);
- A nemzeti jelentőségű problémák regionális szintű megoldására való irányultság. Szó lehet az ország általános területi szerkezetéről, a nagy válságtérsegekről, a regionális és a helyi hatóságok által valamilyen oknál fogva meg nem oldható probléma felszámolásáról (nincs elég eszköz, hiányzik a humán erőforrás, politikai ellentétek alakultak ki stb.);
- A központ prioritása stratégiai döntésekben. Csak a központ képes összehasonlító elemzéseket végezni a különböző regionális problémák súlyosságának megállapítására, és eszközöket bocsátani a régiók rendelkezésére (korlátozott formában). Az állami eszközök elosztásában hiú ábránd az összes régió között egyetértést elérni;
- A földrajzi meghatározottság, amely két módon érvényesül. Egyrészt kiválasztott (rendszerint válság-) régiók bevonása a regionális politika alakításába. Másrészt az egyes területeket különböző megközelítésben célszerű a regionális politika vonzáskörébe vonni. A regionális politikát tehát földrajzi alapokra kell helyezni. A standard megoldások, amelyek nem veszik tekintetbe a helyi és a regionális sajátosságokat, nem hatékonyak;
- Saját jogi, intézményi és pénzügyi alapok. A regionális politikát törvényekben kell szabályozni, létre kell hozni hatalmi intézményeit (illetve a végrehajtó hatalmi szervek közötti regionális politikai hatásköröket tisztázni kell), a különböző szintek költségvetéseiben a regionális politikai kiadásokat külön fejezetben kell rögzíteni;
- Regionális fejlesztési stratégia megléte. A regionális politika az ország kívánatos területi berendezkedését célozza meg. Nem fontos egyébként, hogy ez dokumentált vagy mindenki által elfogadott általános formában jelenjen meg. A regionális politikát viszont egyértelműen a területfejlesztési stratégiából lehet levezetni.

Az oroszországi regionális politika legújabb története

Regionális problémák és az állam reakciója

A múlt század 90-es éveiben a szövetségi regionális statisztika szemmel látható fejlődése lehetővé tette, hogy az Oroszországi Föderáció szubjektumai közötti területi különbségeket mennyiségileg értékeljük. Világossá vált, hogy a munkanélküliség, az egy főre jutó jövedelmek, az egy főre eső GDP és más mutatók tekintetében a régiók között nagy különbségek vannak. Sőt, a statisztikai adatok a különbségek növekedését mutatják az 1990-es években (a válság nem egyenletesen terjedt el az országban). A piaci reformok egyes régiók számára kedvező következményekkel jártak, mások viszont vesztesek lettek. A legnagyobb nyertes a két főváros (Moszkva és Szentpétervár) lett, illetve azok a régiók, amelyek nyersanyagai és félkész termékei iránt a világpiacon nagy kereslet mutatkozott. Sok hagyományos ipari térség és agrárkörzet került súlyos válságba (*Regioni*, 2008).

Az 1990-es években zajló regionális politikai reformok első szakaszának sajátosságait a hatalmas térbeli különbségek, a gazdasági válság és a költségvetés hiánya határozta meg. Az állam erőit a krízistérségek szociális rendszerének fenntartására, a legégetőbb válságjelenségek enyhítésére összpontosította. Elismerve e politika szükségességét, meg kell jegyeznünk, hogy az nem ösztönzött a válságtérségek gazdasági fejlesztésére, mint ahogy az a legtöbb fejlett országban tapasztalható. E politika legfeljebb a kialakult helyzet csillapítását szolgálta. Az állami intézkedések nagyobbik hányada szociálpolitikai jellegű volt.

Az orosz regionális politikának nem voltak jogi, intézményi és pénzügyi alapjai. Önmagukban nagyon hasznos törvényeket fogadtak el, részletkérdéseket szabályoztak, hiányzott azonban a koordináció. Az alapvető törvények elfogadását a végrehajtó szervek a költségvetési források takarékoságára való hivatkozással rendszerint megakadályozták. A válságtérségeket hivatalosan nem határolták le, a nekik juttatandó segítséget sem határozták meg. Minderre az egyre erősödő területi különbségek közepette került sor.

Kísérletek a regionális politika kidolgozására

Az elnöki adminisztráció még 1993-ban kidolgozta „Oroszország regionális fejlesztési stratégiájának” első változatát. Hasonló dokumentumokat dolgozott ki a 1993–1994-ben a Nemzetiségi és Regionális Politikai Minisztérium, a Gazdasági Minisztérium, az Állami Duma és az Orosz Tudományos Akadémia.

E stratégiák alapján 1994-ben programot fogadtak el a depressziós térségek fejlesztésére, és 1995 végére a Nemzetiségi és Regionális Politikai Minisztériumban elkészült a krízistérségek fejlesztési programja.

Oroszország regionális fejlesztési stratégiájában az új regionális politika számára három célkitűzés fogalmazódott meg: az állampolgárok jóléte, az állam egysége és a területi igazságosság. Az új regionális politika sajátosságai a következőkben ragadhatók meg: nem kizárólagos gazdasági, hanem társadalmi elemeket is tartalmazó, vegyes típusú megközelítés, javaslattevő, nem pedig kötelező jelleg, az önszerveződő társadalomra való építkezés, a társadalmi célok elsődlegessége a gazdaságiakkal szemben stb. Ezekre az alapelvekre lehetett a konkrét intézkedéseket építeni.

A területfejlesztési stratégia egyértelműen konkrét törvények és politikai programok alapjául szolgálhatott volna. Mindez nem valósult meg, a stratégia hatása azonban minden kétséget kizáróan kimutatható sok országos politikus gondolkodásában.

Említettük, hogy 1994 őszén elkészült a depressziós térségek fejlesztési stratégiája, amely szintén nem valósult meg. 1995-ben és 1996-ban még volt valami remény arra, hogy az éves költségvetésekben a stratégiának nyoma mutatkozzon. Nem sokkal ezután a Nemzetiségi és Regionális Politikai Minisztériumban elkészültek a regionális politika, illetve a depressziós és elmaradott térségek fejlesztésének koncepciói. 1995-ben a szövetségi szervek rendelkezésére állt valamennyi regionális politikai dokumentum. A föderatív szervek – a szövetségi gyűlésben lezajlott második olvasatot követően – azt a feladatot kapták, hogy az 1996. évi költségvetést a megjelölt regionális politikai célok következményeit figyelembe véve módosítsák.

E program megvalósításának a kezdetén a különböző politikai csoportok erős ellenállása mutatkozott meg. Az egyeztetések során nyilvánvalóvá vált, hogy a regionális stratégia és politika konkretizálása Oroszországban nem egyszerű, megvalósításuk a szövetségi hatóságok és a regionális elitek érdekvizonyait érintő, politikailag kényes feladat. A Regionális Politikai Minisztérium által kidolgozott koncepciót a kormány nem fogadta el. A területfejlesztési politika gondolatát lényegében elutasították, beleértve a válságtérségek fejlesztésének gyakorlati lépéseit is.

Az elmúlt tíz évben az állam regionális politikai érdeklődésének két hulláma figyelhető meg, a módszeres megvalósításnak a legapróbb jelével sem lehet azonban találkozni.

A jelenlegi helyzet

Ma a tényleges helyzet Oroszországban látszólagos ellentmondást mutat. A regionális problémák kiéleződése és a területi különbségek növekedése egyértelmű. Erős regionális politika szükségességét a lakosság is és a hatalmi szervek is elismerik. Ez a szókapcsolat gyakran jelenik meg a legkülönbözőbb szintű poli-

tikusok és hivatalnokok nyilatkozataiban is. Azonban a mai napig nincs Oroszországban olyan hivatalos dokumentum, amelyben világosan megfogalmazná a sok országban oly egyértelmű regionális politikai teendőket. Nincs területfejlesztési törvényünk sem, mint Nyugaton, sőt még a törvényelőkészítő munkálatok sem kezdődtek el.

Nincs tehát az országnak a területi problémák megoldását elősegíteni képes regionális politikája. A társadalmi és a politikai légkör sem kedvez az egységes politika kialakításának, a regionális fejlesztések koordinálatlan bonyolításában sok szervezet kifejezett érdekeltsége mutatható ki. A kiegyenlítő jellegű regionális politika bizonyos elemei felfedezhetők Oroszországban is, komplex rendszerről azonban nem beszélhetünk. Hiányzik az intézményi infrastruktúra, nincsenek meg a jogi alapok, és korlátozottak a finanszírozási források is. A szövetségi központ az ország területi problémáiról korlátozott mennyiségű információval rendelkezik.

Regionális politika és államberendezkedés

Föderatív országokban a regionális politika gyakorlása számtalan sajátosságot mutat. Tekintettel kell lenni például a regionális szint önállóságára és a kiterjedtebb lehetőségekre. Ez természetesen bonyolultabbá teszi a regionális politika megvalósítását. Semmi esetre sem lehet minden funkciót a regionális szintre koncentrálni. Ha ez így lenne, az egységes szövetségi regionális politika eltűnne a társadalmi tevékenységek sorából.

Az elmúlt négy évben közelebb jutottunk az állam regionális szabályozási szerepének megértésében. Egyrészt a válságtérségek veszélyeztetik az ország egységét, sértik a társadalmi igazságosság elvét. Másrészt az állam segítsége nélkül nehezen lehetne biztosítani a vezető orosz régiók versenyképességét a nemzetközi piacokon, és a nagy regionális központok gyors fejlődése sem lenne elképzelhető.

2004-ben döntés született egy új regionális politikai minisztérium megszervezéséről. A regionális politikai feladatok döntő része ehhez a minisztériumhoz tartozik. 2005-ben a minisztérium a kormány elé terjesztette Oroszország régiói fejlesztési stratégiájának koncepcióját. A dokumentumot a kormány elfogadta, és a minisztérium a részletek kidolgozásához is hozzáfogott. Mint ahogy jelentős mértékben ösztönözte az Állami Dumát a területfejlesztési törvény előkészítésére (bár a törvényt a mai napig sem fogadták el).

Az orosz regionális politika elemei

Területi egységek

Ha regionális politikáról esik szó, rendszerint az Oroszországi Föderáció szubjektumait vagy azok csoportjait tekintjük a politika alanyainak. A regionális hatóságok az állami támogatások címzettjei. Ezek a feltételezések azonban nem helyesek. Ha a regionális politikát a szövetségi központ a föderáció forrásaiból valósítja meg, akkor a központ dönti el, hogy milyen térségeknek milyen formában juttat eszközöket.

Oroszország régiói rendkívül heterogének. Ha a regionális politika kedvezményezettjeinek tekintjük őket, nincs garancia arra, hogy a legsúlyosabb válságban lévő térségek jutnak a támogatásokhoz. Emellett a korlátozott eszközök szétaprózása nagy térségek között alacsony hatékonysághoz vezet.

Az utóbbi években a fejlett országok regionális politikájával szemben Oroszország a politika alapegységei mérete megnövelésének az útjára lépett, visszakanyarodott a nagy gazdasági körzetekhez. Az új körzetek határainak megvonása körül kibontakozó viták elfedik az alapvető elvi kérdést: elképzelhető-e a regionális politika gyakorlása ilyen magas szinten, amikor még a jelenlegi területi-közigazgatási egységek is nagyok ahhoz, hogy elsődleges területi egységek legyenek.

Intézmények

Az aktuális problémák adekvát megoldását szolgáló regionális politika másik problémája az intézmények hiánya. Sok szövetségi szerv foglalkozik területfejlesztéssel. Különböző fejlesztési dokumentumokat dolgoztak ki az elnöki adminisztrációban, a kormány központi apparátusában, a Gazdasági és Kereskedelmi Minisztériumban, a Nemzetiségi és Regionális Politikai Minisztériumban (működése során különböző elnevezéssel), jogutódjában, a Regionális Politikai Minisztériumban és a szövetségi gyűlés mindkét házában. E szervek többsége a regionális politikát harmadrangú tevékenységnek, gyakran szükségtelen tehernek tartja.

Úgy tűnt, hogy a Regionális Politikai Minisztérium és más független intézmény (például a területfejlesztési alap) létrehozása megoldja a gondokat. A minisztérium alapvető feladatává kellett volna tenni a területi fejlődési folyamatok monitoringját az országban, a válságtérségek fejlesztésének segítését, a más szervezetek által hozott döntések területi fejlődésre gyakorolt hatásainak értékelését, a kedvezőtlen irányba mutató döntések visszavonását.

A területfejlesztési minisztérium megalapítása a helyzetet kevésbé változtatta meg, noha az alapító okirat szerint a regionális politikával kellett foglalkoznia. Kezdetben a minisztérium fő feladata az építésügy és a lakásgazdálkodás lett, a regionális politikáról szinte meg is feledkeztek. Majd később a minisztérium vezetését megerősítették, több pénzt juttattak neki, a területfejlesztési politika súlya azonban nem módosult, a minisztérium időközben új feladatokat kapott, pl. a szocsi téli olimpia szervezése, a támogatási transzferek kezelése stb. Nem volt olyan időszak, amikor regionális politika elnevezéssel szervezeti egysége lett volna a minisztériumnak. A jelenlegi minisztériumi struktúrában sem találhatunk ilyen egységet (*1. ábra*).

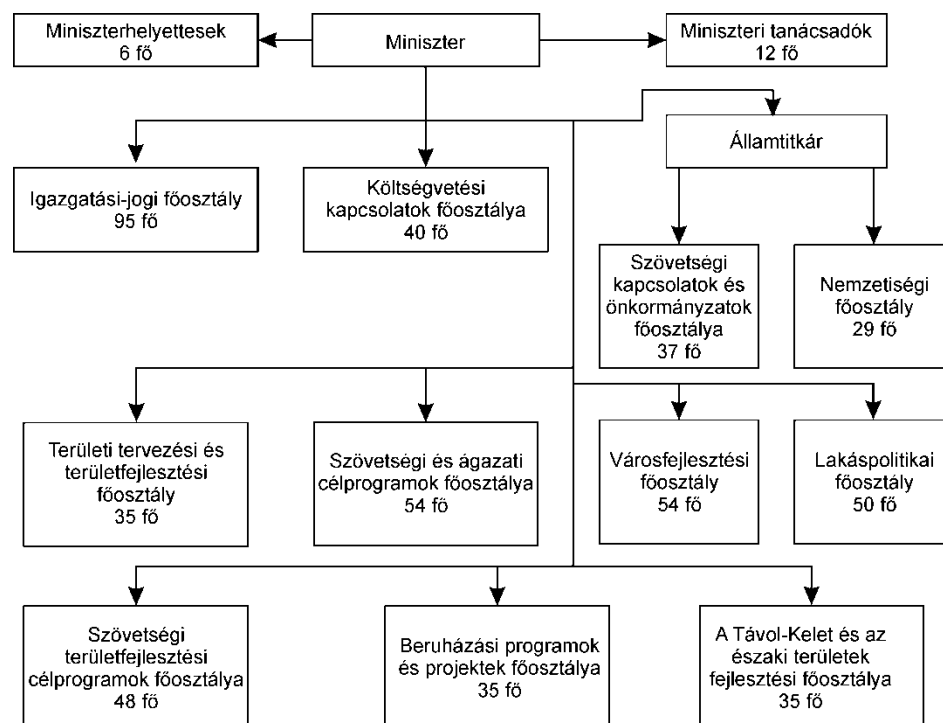
A gyakorlatban a regionális politikát mindenekelőtt olyan tevékenységnek tekintik, amely az ország gazdasági problémáit oldja meg (biztosítja a „termelőerők helyes területi elosztását), következésképpen intézményesen a gazdasági minisztériumhoz kell tartoznia (Planyirovanyie..., 1995). Megbukott az a kísérlet, hogy a Gazdasági Minisztérium döntései előtt szociálpolitikai szempontokat is mérlegeljen. A regionális politika feladatainak teljesítése elkerülhetetlenül mérsékli az általános országos gazdasági hatékonyságot. A regionális kutatók jól ismerik a „hatékonyság és méltányosság” dilemmáját (*Richardson*, 1969). A Gazdasági Minisztérium célkitűzései homlokegyenest ellentétesek egymással.

Normatív alapok

A regionális politika hatáskörébe tartozik lényegében az állam minden olyan tevékenysége, amelyek valamely területen valósulnak meg. Az Oroszországi Föderáció elnökének 1996. július 3-án kibocsátott rendelete – amelyben jóváhagyta „A regionális politika alapjai” c. dokumentumot – a föderalizmustól és a helyi önkormányzatoktól kezdve az ökológiáig és a nemzetiségi viszonyokig sok-sok feladatot sorol fel (*Ukaz*, 1996). Nem olvashatunk viszont a regionális politika céljáról, a célok megvalósításának módjairól. A rendelet „A regionális politika jogi szabályozásának alapja” c. fejezete csak azt említi, hogy „a szövetségi központ és az Oroszországi Föderáció szubjektumai közötti kapcsolatokat harmonizálni kell. A regionális politika megvalósítását szolgáló törvényekről nem esik szó. Miközben ez a rendelet a regionális politika egyetlen hivatalos dokumentuma.

Mára a regionális politika jogi alapjai lényegében megszűntek. Utalunk arra, hogy az északi térségek fejlesztését szabályozó törvény 2005. január 1-jén hatályát veszítette. Az éves költségvetési törvényekben az egyes fejezetekben van ugyan szó regionális feladatokról, ezek azonban csak egyszerű ténymegállapításnak tekinthetők. Regionális politikai előirányzatokat a törvényben nem találunk.

1. ábra

A Regionális Politikai Minisztérium organogramja, 2008

Forrás: A szerző szerkesztése a www.minregion.ru alapján.

Pénzügyi források

A kialakulatlan körülmények között a regionális politika megvalósítására pénzügyi források gyakorlatilag nem léteznek. Furcsa helyzetekkel lehetett találkozni. Az 1998. évi szövetségi költségvetésben kétmilliárd rubelt különítettek el a depressziós térségek fejlesztésére. Mivel azonban a depressziós térségeket hivatalosan nem határolták le, az előirányzatot az eredeti célra nem használhatták fel, hanem át kellett csoportosítani a támogatástranszfer fejezetbe.

A ténylegesen megvalósuló regionális politika alacsony hatékonyságának egyik oka a források szétforgácsolódása. Erre jó példa a szövetségi regionális célprogramok működtetése. Ma több tucatra tehető a számuk. A programokat a szövetségi központ finanszírozza, a támogatások mértéke 30–40 százalék között mozog, az állami támogatásnak csak egy része jelenik meg közvetlenül felhasz-

nálható pénz formájában. Ez utóbbi bizonyos, kellő lobbierőt felmutatni képes programokra igaz. Támogatási programok nemcsak a válságtérsegekre készülnek. A területi-közigazgatási egységeken belül a támogatási források java része a fejlett térségeknek jut. Ez részben érthető is, hiszen a beruházási projektek támogatásának alapvető szempontja mind szövetségi, mind regionális szinten a magas gazdasági hatékonyság.

Az orosz regionális politika eszközrendszere

Bizonyos fenntartásokkal a támogatásátutalás rendszere, a szövetségi célprogramok, a szénbányászati körzetek és a zárt közigazgatási egységek támogatása, az északi térségek segítése sorolható a politika eszközrendszerébe. Gyakorlatilag valamennyi esetben a pénzügyi támogatáson van a hangsúly. Néhány térség részesült adó- és vámkedvezményben, a Kalinyingrádi területre külön törvény vonatkozik (amelyet szinte hetente módosítanak). A hatályos szabályozás szerint támogatáshoz válságtérsegek és kedvező helyzetben lévő területek is hozzájutnak. A válságtérsegeknek speciális támogatási rendszerük nincsen, noha a nyugat-európai regionális politika erre számtalan megoldást kidolgozott (European Regional Incentives, 1999). Sőt hivatalosan még a válságtérsegek kijelölésének igénye sem merült fel.

A szövetségi regionális célprogramok jelentős része nem független feladat, mint az 1990-es évek elején, hanem a szövetségi regionális politika rendszerébe illeszkedik. Ideális esetben meg lehet határozni azokat a területeket, amelyek fejlesztési programjai harmonizálhatók. A hivatalosan elfogadott fejlesztési programok és az állami kedvezmények összekapcsolásának hatékonyságnövelő erejét az Európai Unió sokéves tapasztalatai bizonyítják.

Jelenlegi formájukban a célprogramok nem tekinthetők a regionális politika eszközének sem a válságtérsegekben, sem pedig a fejlettebb régiókban. A megváltozott körülmények között ezek a programok lényegében nem működnek. A kidolgozási fázisban lévő programok elvileg még szóba jöhetnének a növekedési pólusok fejlesztésében és más hagyományosabb fejlesztési cél megvalósításában. Ennek esélye azonban csekély.

A központ regionális politikáját és az ehhez kapcsolódó regionális célprogramokat szövetségi szinten lehet megoldani (vannak olyan programok, amelyeket a központ beavatkozása nélkül nem is lehetne megvalósítani). Nagyon sok esetben a programok pénzügyi ráfordításának mérete meghaladja a regionális kormányzat anyagi lehetőségeit, hiányzik a tudás vagy a szakértelem, illetve több területi-közigazgatási egység tevékenységét kell összehangolni.

Az oroszországi szövetségi célprogramok lényegében a korábban elfogadott beruházási projektek listáiból állíthatók össze. A programoknak mindenekelőtt a

lakosság életminőségét kell javítaniuk, kedvezőbb légkört kell teremteni a potenciális befektetőknek. Ebből következik e programok erőteljes infrastruktúra orientáltsága. Nyilvánvaló, hogy az esetek nagy részében szükség van a magán-szektor közvetlen támogatására is.

Eredményesség

A regionális politika hatékonysága kialakulásának pillanatától viták keresztüzében áll. Kétségtelen, hogy az állam regionális politika címén évről évre jelentős összegeket költ egyes területek fejlesztésére, az esetek többségében szemmel látható eredmények nélkül. A nem szakértő nehezen érti meg, hogy a területi struktúrák tehetetlenségi nyomatóka milyen nagy, átalakításuk több évtizedet vesz igénybe. A négy-öt évente választásokon megméretődő politikusoknak sokkal gyorsabban megtérülő eredményekre van szükségük.

Mint már említettük, a regionális politika mindenekelőtt szociálpolitikai problémák megoldására irányul. Ezért a hangsúlyt a szociálpolitikai s nem pedig gazdasági hatékonyságra kell helyezni. Nyugat-Európában voltak arra próbálkozások, hogy a regionális politika hatékonyságát az egy munkahelyre jutó állami ráfordítások nagyságával mérték. Minél rosszabb azonban egy térség helyzete, annál nagyobb kedvezményeket kell az üzleti szektornak nyújtani, aminek következtében az államnak az új munkahely egyre többbe kerül. A „több munkahelyet az embereknek” uralkodó ideológia miatt az államnak kötelessége a legkritikusabb helyzetben lévő térségekről gondoskodni.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a gazdasági hatékonyság értékelésének szokásos módszerei kevésbé alkalmasak a regionális politika eredményeinek mérésére. A hangsúlyt a területi objektumokban bekövetkezett minőségi változásokra kell helyezni (ami nem zárja ki a mennyiségi kritériumokat: az új vagy a megőrzött munkahelyek száma, a foglalkoztatottak aránya, a beáramló befektetések mennyisége stb.).

Monitoring és statisztika

A regionális viszonyok és problémák monitoringja ma Oroszországban nem létezik. A regionális politika információs ellátottsága gyenge. Ez azt eredményezi, hogy terjed a nem rendszerezett és a konjunkturális hatásoknak kitett regionális információk alkalmazásának a gyakorlata. A jól szervezett monitoring önmagában is javíthatná a regionális politika presztízsét, növelhetné objektivitását, a javasolt döntések társadalmi jelentőségét és tudományos megalapozottságát.

A regionális politika statisztikai alapjai ma még nem megfelelőek. A statisztikai hivatal (Roszsztat) részletes adatokat gyűjt a területi-közigazgatási egységekről, jelentősen kevesebb információt a városokról, a járásokról viszont szinte semmit. A központi szerveknek tehát nincs olyan részletes képük az oblasztyokon belüli folyamatokról, mint amilyennel az ország egészéről. Ez a hiányosság viszonylag egyszerűen kiküszöbölhető lenne, a területi székhelyeken valamennyi információ rendelkezésre áll, ezeket kellene egységesíteni és a központi statisztikai hivatalnak átadni.

Tudomány és szakértés

A regionális politika tudományos bázisa fejletlen. Nincs egyetlen tudományos intézmény, amely a regionális fejlődési tendenciák elemzésével, a körzetek lehatárolásával, a regionális politikai eszköztár kialakításával, a hazai és a nemzetközi tapasztalatok kritikai feldolgozásával foglalkozna. Szakemberek ugyan vannak, de különböző intézményekben szétszórva dolgoznak, és alacsony jövedelmeik miatt más helyeken vállalnak kiegészítő munkát. Állami támogatás kellene a tudományos központ megalapításához (az Oroszországi Tudományos Akadémia tűnik erre a legcélszerűbbnek). A tudomány és a tanácsadás közötti határok mára szinte elmosódtak.

A regionális politika megvalósítása alacsonyabb területi szintekhez kötődik, ott valósul meg (pl. a Novgorodi területen vagy a Burjátföldön). Rá kell mutatnunk, hogy a területi szinteken lefelé haladva a regionális politika módszerei is megváltoznak, a felsőbb szintek intézkedéseinek operacionalizálása komoly feladatot jelent. A szabályozási feladatok is lényegesen megváltoznak. Települési szinten meghatározó súlya a területrendezésnek lesz.

A külföldi tapasztalatok hasznosítása

A regionális fejlődési folyamatokba való állami beavatkozás tényezői a nyugati országokban a következők:

- A piac – mint már említettük – szelektív módon alkalmazkodik a térhez, gyakran csak az ország egy bizonyos részén fejti ki a hatását, és nem érinti valamennyi lakosát (extrém formában a piacgazdaságra való áttérés idején tapasztalható). Gazdasági problémákat megold, regionálisakat viszont életre hív (*Richardson*, 1969). Csak az állam képes a piaci hatásokra aktívan reagálni. A regionális politika a gazdaság és a népesség területi elhelyezésének egyetlen tényezője, amellyel operatív módon lehet irányítani, a

többi tényező felett az államnak gyakorlatilag nincsenek ellenőrzési lehetőségei. Az államnak azért van szüksége regionális politikára, hogy a piac területi fejlődésre gyakorolt kedvezőtlen hatásait mérsékelni tudja (Artobolevszkij, 1990);

- A terület jelentős szociális egyenlőtlenségek jellemzik. A munkalehetőségek, a jövedelmek mennyisége, általában az életminőség nagymértékben a lakóhelytől függ. Bizonyos területek (és azok népessége) kiiktatódnak az ország vérkeringéséből. Ezt a helyzetet azonban az egyenlőség elvéből kiindulva nem lehet természetesnek tekinteni. A WTO és az Európai Bizottság ajánlásaiban is megfogalmazódott, hogy a válságtérségeknek nyújtott állami támogatás megengedhető, nem mond ellent a szabad verseny alapelveinek (ez tekinthető a segítség egyetlen legális csatornájának).
- A területi egyenlőtlenségek ténylegesen veszélyeztetik az ország egységét, és felerősítik a többi dezintegrációs tényező hatásait (lásd például a belga esetet vagy a területi különbségek szerepét Jugoszlávia felbomlásában). Természetesen a területi egységről csak olykor esik szó, legtöbbször a társadalmi-gazdasági vagy kulturális-politikai dezintegrációról beszélnek. Az a megállapítás, hogy a nagy térbeli különbségek az egység és az integráció ellen hatnak, éppolyan axiómának tekinthető, mint az, hogy ilyen esetekben állami beavatkozásra van szükség (Artobolevszkij, 1997). Az Oroszországi Föderációban ezeket a tételeket gyakorlatilag nem fogadják el, nem váltanak ki a helyzet megváltoztatást szolgáló konkrét cselekvést.

Az utóbbi negyed évszázadban azt tapasztalhatjuk, hogy az állam a regionális politikában igyekszik a gazdasági jellegű komponenseket erősíteni. Az ökonomizálás két iránya fedezhető fel: az egyik a nagy regionális központok fejlesztésének meggyorsítása, a másik pedig a regionális politika hagyományos irányai teljesítményének az emelése. Az utóbbi esetben azonban arra is figyelemmel kell lenni, hogy annál gyengébb az állami beavatkozás teljesítménye, minél rosszabb a megsegítendő térség állapota.

A nyugat-európai országokban a regionális politika tudományos megalapozottsága és kiterjedtsége jelentősnek tekinthető (Artobolevszkij – Trejvis, 1992). A nemzeti regionális politikák mellett az Európai Unió strukturális politikája is komplex hatásokat eredményez. A regionális politika a volt szocialista országokban is gyors fejlődésnek indult. (Az esetek többségében az alapoknál kellett kezdeni az építkezést. A szocialista korszakban Magyarországnak és Jugoszláviának volt területfejlesztési politikája, míg Lengyelországban a tudományos bázis volt erős.) A politika fejlődése az európai uniós csatlakozás előrehaladtával párhuzamosan zajlott (a regionális politika kialakítása és a strukturális alapokhoz való hozzáférés a tagság feltétele volt). Jelentős mennyiségű támogatást kaptak ezek az országok a tagságra való felkészüléshez. A nyolc új kelet-

európai tagállam szinte teljes területe az általános uniós regionális politika hatálya alá esik. E viszonylag kis országokkal összehasonlítva is hatalmas Oroszország lemaradása.

A nyugati tapasztalatok azt mutatják, hogy a válságterületeket formálisan, mennyiségi mutatók segítségével le kell határolni. Az esetek többségében ehhez néhány mutató elegendő: az egy főre jutó regionális össztermék, a munkanélküliségi ráta, az átlagkeresetek, az egy főre eső jövedelmek.

Az orosz regionális politika kialakításban nem másolhatjuk a nyugati analógiákat, országunk a nyugati államoktól jelentősen különbözik. Nyugat-európai méretű regionális politikai intézkedésekre Oroszországban egyszerűen nincsenek források.

Az első szakaszban azt kell értékelni, milyen mértékben lehet hasznos nekünk a nyugati regionális politika ideológiája, ha elismerjük az állam egész ország iránt viselt felelősségét és a területi különbségek káros hatásait az ország normális működésére. Ha a szociális irányultságú regionális politikai modellt választjuk, egyszersmind számolnunk kell annak gyenge gazdasági növekedési hatásaival (rövid és középtávon mindenképpen).

Az Oroszország és a fejlett országok közötti különbségek jól ismertek. Vanak viszont esetek, amikor a nyugat-európai tapasztalatok jól hasznosíthatók:

- Oroszország és a fejlett országok gazdaságtörténete és területi szerkezetük átalakulása sok közös vonást mutat. Vannak hasonló helyzetben lévő régióik és a területi fejlődésben hasonló problémáik. Nem kell túlértékelni Oroszország egyediségét;
- Valamennyi volt szocialista országban a nyugat-európai regionális politikát alkalmazzák (legalábbis azok, amelyek az uniós tagságot megszerezték vagy el kívánják azt érni). Az ezekben az országokban szerzett tapasztalatok érdekesek lehetnek Oroszország számára is, hisz a nyugat-európai modell alkalmazásának lehetőségét bizonyítja az átmeneti időszakban (Working for the regions, 2004);
- A társadalom és a gazdaság területi szerkezetének inerciája nagy, a gyökeres változások hosszú évtizedek alatt zajlanak le. Számtalan olyan régiót találhatunk, amelyekben a regionális politika első célkitűzései az 1930-as években fogalmazódtak meg, és még ma is azoknak a feladatoknak a megvalósítása zajlik.

Agglomerációk: orosz valóság, nyugati tapasztalatok

Az agglomerációk és a klaszterek fejlesztésének gondolata természetes folytatása a Regionális Politikai Minisztérium növekedési központokra tett javaslatának. Oroszországi körülmények között az állam erejét néhány növekedési központ agglomerációs térségére kell, hogy összpontosítsa. Számuk esetleg kismértékben bővíthető, de mindenképpen a legnagyobb városokról lehet csak szó. Ezek fejlődése az egész országra kedvező hatást gyakorol. Az országnak olyan komplex településhálózatra van szüksége, amely az ország méretének és sokféleségének egyaránt megfelel.

Lappo, Poljan, Szelivanova (2007) 52 agglomerációt határoltak le, ezek közül 43 az ország európai területein található. Ha valamennyi agglomerációt növekedési pólusnak tekintenénk, akkor sem lennének képesek Oroszország összes regionális problémáját megoldani.

Nagy veszélyt jelent a területi fejlődési folyamatokkal szembehelyezkedni. Különösen, ha az állam saját mindenhatóságában bízik. Az agglomeráció a városok területi expanziójának a terméke. Az esetek többségében a nagyobb központok magukhoz vonzzák a nem túl távoli városokat, összefüggő városi teret alakítván ki. Vannak olyan agglomerációk is, amelyek hasonló méretű városok között jöttek létre (pl. a Randstad Hollandiában). A központi település porszívó módjára magába szívja a környező városok és települések népességének egy részét, aminek következtében depopulációs jelenségek okoznak területi fejlődési nehézségeket. A két orosz főváros – Szentpétervár és Moszkva – között nem jött létre lineáris agglomeráció, a közöttük elhelyezkedő tér szolgáltatta a növekedési forrásokat a két városnak és agglomerációinak.

Az agglomerációk kialakulása, fejlődésük üteme és iránya nagyon sok tényezőn múlik: a városok méretén, a köztük lévő távolságon, a domborzati viszonyokon és a természeti adottságokon, a népességszámon, a gazdaság ágazati szerkezetén, az állam szerepén stb. Teljesen nyilvánvaló, hogy valamennyi tényezőt azonos módon befolyásolni nem lehet. A hatalom ösztönözheti vagy lassíthatja az agglomeráció fejlődését, létrehozni vagy megszüntetni azonban nem tudja. A legjobb esetben is csak kanalizálhatja a folyamatokat. Ezért szemléljük csendes szomorúsággal a Vologda–Cserepovec, Habarovszk–Vlagyivosztook agglomerációk létrehozásának gondolatát. Az előbbi két város közötti 120 kilométeres, gyakorlatilag lakatlan térséget nem lehet agglomerációvá fejleszteni. Mint a fővárosok esetében, a tér a két város elkülönült fejlődését teremtette meg.

A regionális politika távlatai

A politikai élet ciklusai rövidebbek, mint a regionális problémák többsége megoldásának időtartama. A regionális politikában is megjelenhetnek a populizmus elemei, bizonyos térségi érdekcsoportok akarata érvényesülhet a döntésekben, szövetségi stratégiai célokról megfeledkezhetnek. A területfejlesztés állami szabályozásában a szubjektivizmus különösen az 1990-es évek első felében volt erős. Ebben az időszakban született több tucat kedvezményeket megalapozó döntés a közvetlen lobbizás eredményeképpen. A szubjektivizmus később sem szűnt meg. A szövetségi regionális célprogramok többsége is a központi kormányra nehezedő regionális nyomás eredményeként fogalmazódott meg. Sok programot fogadtak el nem válságtérségek fejlesztésére, problematikus szomszédos térségek maradtak program nélkül (Észak-Oszétiára már készült célprogram, Dagesztánra csak nemrégiben fogadták el az elsőt). Hasonló szubjektivizmust fedezhetünk fel a pénzügyi programok különbözőségeinek vizsgálata során. A támogatási átutalásokban is számos nehezen megmagyarázható különbség tapasztalható, annak ellenére, hogy a támogatások mértékét normatív módon állapítják meg.

Függetlenül a nehézségektől, Oroszország nem halogathatja tovább a területi különbségek mérséklését szolgáló regionális politika bevezetését. Hiánya ma már az ország további dezintegrációját eredményezi. Az egység fenntartása minden állam prioritásai közé tartozik. Nem érdemes ma már azt a kérdést feszegetni: van-e pénz regionális politikára. Más kérdés, hogy mekkora összeget kell a költségvetésben e feladatokra elkülöníteni, és minél hatékonyabban elkölteni.

A WTO-tagság a regionális politika átalakítását követeli meg Oroszországtól. Ennek a válságtérségekre kell koncentrálnia, nem sértve persze a nemzetközi szervezet alapelvét, a verseny szabadságát. Az átalakulás bizony fájdalmas lesz. A globalizáció korszakában a belső regionális politikára hatással vannak külső tényezők is. A területi célok prioritásának hivatalos rangra emelése tekinthető a legfontosabb feladatnak.

Összegzés

Oroszországban a térségi társadalmi-gazdasági különbségek olyan nagyok, hogy önmagukban is országos gondot jelentenek. Az ország politikai, gazdasági, szociális és kulturális egységének a megőrzéséről, a társadalmi igazságosság elvének az érvényesítéséről van szó. Az államnak deklarálnia kell felelősségét az egész ország lakossága és területe iránt. Sok válságtérség lakossága érzi úgy, hogy a hatalom cserbenhagyta.

Az orosz regionális politika legnyilvánvalóbb tárgyának a válságtérségek tekinthetők. Az államnak a válságterületek fejlesztését erejétől függően ösztönöznie kell. Le kell határolni a válságtérségeket, meg kell határozni támogatásuk formáit. Ez a regionális politika kiegyenlítő típusú, a területi különbségek mérséklése a válságtérségek gazdasági felemelkedésével jön létre.

A társadalompolitikai célok prioritása ellenére a regionális politikának valamit meg kell változtatnia a kiválasztott területek gazdaságának ösztönzésével. A válságtérségek gazdasági fellendülése nélkül nem lehet fenntartható fejlesztéspolitikát folytatni.

Az állam nem tekintheti céljának a teljes társadalmi-gazdasági egyenlőség elérését. Piaccgazdaságban az állam szerepe csak másodlagos lehet, a térségek fejlődését alapvetően spontán folyamatok alakítják. Az állam alapvető feladata a szélsőséges térbeli különbségek mérséklése. Az állami beavatkozás céljainak megjelölésére a kohézió kifejezést használják. A politika a területi folyamatok alakításában szerepet játszó néhány gazdasági vagy társadalmi tényező módosítására képes, nem alkalmas a gyökeres fordulat megteremtésére.

Az országnak a regionális problémák megoldását szolgáló döntések jól felépített rendszerére van szüksége, legyen területfejlesztési stratégiája, regionális politikája, legyenek regionális célprogramjai.

Az állam újraelosztási funkcióit a költségvetésen keresztül gyakorolja. Elvileg valamennyi költségvetési eszközt a tér valamelyik pontján használják fel. A költségvetési eszközök azonban nem területi, hanem általában ágazati célokat követnek. Ezek gyakran a területi változások ellenében hatnak, megőrzik és konzerválják a fennálló állapotokat. A területfejlesztésre szánt pénzügyi források rendkívül szerények.

MÍTOSZOK ÉS ZÁTONYOK OROSZORSZÁG TERÜLETI FEJLŐDÉSÉBEN ÉS POLITIKÁJÁBAN

VJACSESZLAV SZELIVJORSZTOV

Több mint tíz évvel ezelőtt A. M. Lavrov „Mítoszok és zátonyok a költségvetési föderalizmusban” címmel publikált dolgozatot (Lavrov, 1997). A tanulmány az orosz költségvetési kapcsolatokról készített pontos diagnózissal, illetve a kialakult sztereotípiák megkérdőjelezésével hívta fel magára a figyelmet.

Az azóta eltelt időszakban az orosz gazdaságban és társadalomban átfogó változások zajlottak le. Az ország a fenntartható gazdasági növekedés pályájára lépett, az állam gazdaságpolitikájában szaporodnak a tudatosság és a megfontoltság jelei, jelentősen mérséklődtek a centripetális szeparatista erők nyomán megmutatkozott veszélyek, sok gazdasági mítosz szertefoszlott. Nem kétséges, hogy az utóbbi évek kedvező gazdasági tendenciái alapvetően az energiahordozók Oroszországra nézve kedvező világpiacon helyzetével magyarázhatók, aminek hatására az állam hatalmas jövedelmeket halmozott fel.

Oroszország mai fejlődésében azonban kimutatható több szűk keresztmetszet is, amelyek esetében nem érzékelhetők az utóbbi évek gazdasági eredményei. Ezek egyike a területi fejlődés és az orosz állam regionális politikája. A magas gazdasági növekedési mutatók értékét nagyban csökkenti a régiók között megmutatkozó területi különbségek növekedése. Az Oroszországi Föderáció regionális politikai minisztere, Dmitrij Kozak nem véletlenül hívta fel a figyelmet az V. krasznojarszki gazdasági fórumon arra, hogy 2007-ben a föderáció területi egységei közötti fejlettségi különbségek 53-szoros nagyságrendet értek el. Ez a más föderatív berendezkedésű országokban nem tapasztalt jelenség arra utal, hogy Oroszországban nem működnek a területi fejlődés állami szabályozásának mechanizmusai.

E kedvezőtlen helyzet egyrészt azzal magyarázható, hogy az államhatalom felső szintjén nem érzékelik kellőképpen az ország fejlődésének területi összefüggéseit, másrészt sok a mítosz és a helytelen nézet a területi fejlődés és a regionális politika megítélésében. A mítoszok egy része erősen rögzül a fejekben, konkrét ideológiákká formálódik. Más részük a háttérben, közvetett módon

alakítja az állami politikát. Ez utóbbiak sorába tartozik például az a felfogás, hogy Oroszországban a területi fejlődésnek másodlagos jelentősége van, a regionális politikának pedig alárendelt szerepet kell játszania.

A regionális politika másodlagossága

Teljesen egyértelmű, hogy egyetlen politikus vagy kutató sem vállalja nyíltan annak tagadását, hogy Oroszországnak erős regionális politikára van szüksége. A tények azonban nyílt vagy burkolt formában sokszor ennek az ellenkezőjét igazolják. Egyrészt ennek a felfogásnak a gyökerei a szovjet korszakba nyúlnak vissza, amikor is maga a regionális politika fogalma sem honosodott meg, a területfejlesztés állami szabályozása szinte kizárólag a termelőerők területi elhelyezésének intézkedéseit jelentette. E politika jelentős mértékben geostratégiai és védelmi szempontokon alapult.

A mítoszok számtalan ténnyel bizonyíthatók. Először: a posztszovjet Oroszországban hosszú ideig a fontosabb állami gazdaságpolitikai feladatok sorában csak makrogazdasági prioritások szerepeltek (makrogazdasági stabilitás, az aranyvaluta-tartalékok növelése, a külső adósságállomány mérséklése, a rubel erősítése stb.). A makropolitikai intézkedések és cselekvési irányok csekély mértékben vették figyelembe a területi szempontokat, hiányoztak a strukturális, a beruházás-, a társadalom- és az innovációs politika területi alapjai. A nyilvánosságra hozott reformprogramokban manapság még formálisan sem szerepel területi fejezet, mint ahogy korábban szokás volt az utolsó fejezetek között megemlíteni a területi szempontok fontosságát, függetlenül attól, hogy a megfogalmazott feladatok végrehajtását a dokumentum szerzői komolyan gondolták vagy sem. A lényeg egyszerűen annyi volt, hogy az ország területi fejlődésének fontosságát formálisan rögzíteni kellett.

Másodszor: a területfejlesztés irányításának másodlagos jellegét a regionális programokra fordított eszközök mennyisége is alátámasztja. A területfejlesztési források a hazai össztermék csekély hányadát teszik ki, arányuk folyamatosan csökken. E helyzetet sem változtat, hogy Szocsi vagy Vlagyivosztojk jelentős fejlesztési forrásokhoz jut, ami valójában az Oroszország nemzetközi imázsának javítását szolgáló politikai döntések eredménye. A területfejlesztés Patyomkin-falvainak mesterségesen fenntartott finanszírozása egyetlen országban sem helyettesítheti a valóban időszerű és elsődlegesen fontos regionális politikai feladatok megoldását.

Harmadszor: Oroszországban mind ez ideig nem alakultak ki a regionális politika hatékony intézményei. Ez a hiányosság teljesen érthető, mivel az orosz területfejlesztési elméletben és gyakorlatban az institutionalista felfogás nem

érvényesülhetett. A kialakulatlan intézményesültség rányomja bélyegét a területfejlesztés teljes rendszerére és jogi szabályozására. Oroszországnak nincs területfejlesztési törvénye, amely meghatározná a célokat, az eszközöket és az intézményeket. A Regionális Politikai Minisztériumban kidolgozott, a regionális politika jogi alapjait és általános koncepcióját vázoló dokumentumokat („Az állami regionális politika alapjairól”, „Az Oroszországi Föderáció régiói társadalmi-gazdasági fejlesztési stratégiájának koncepciója”) alaposan módosítani kellene (Szelivjorsztov, 2006).

Negyedszer: Oroszországban hosszú ideig nem volt hatékony területfejlesztési intézményrendszer. Az 1990-es évek második felében a Szövetségi, Nemzetiségi és Migrációs Ügyek Minisztériumát folyamatosan átszervezték, szétválasztották, majd újra összevonták, módosították elnevezését. Mindez nem változtatott a lényegen, működése során a minisztérium másodlagos szerepet játszott, sem kompetenciái, sem pedig – ez a legfontosabb – finanszírozási forrásai nem voltak. A minisztérium 2000-es évek eleji megszüntetése csak betetőzése volt a regionális problémák iránti rendkívül alacsony érdeklődés korábbi folyamatának. Az új minisztérium megszervezése a sokat ígérő regionális politikai jelzővel (eddig ilyen elnevezéssel szövetségi hivatal még nem működött) sem változtatta meg a kedvezőtlen helyzetet. Egyrészt, mert a minisztérium újjászervezése a csecsenföldi rendkívüli eseményekre történő válaszreakció volt (erre utal az új minisztérium hatásköri jegyzéke), másrészt a lakásügyek irányítása is e minisztérium hatáskörébe került. Rossz nyelvek akkor úgy tartották, hogy az új miniszter, N. Jakovlev eleve kudarcra volt ítélve, hiszen a lakásgazdálkodásban felhalmozódott hatalmas gondok miatt nem sok sikerre számíthatott. Nem tagadjuk, hogy a lakásgazdálkodás reformjának nagy jelentősége van, azonban az építésügy és a lakásgazdálkodás nagy tömegű rutinfeladatainak a megoldása háttérbe szorította a regionális politika modernizálásának fontos stratégiai kérdéseit.

Ötödször: az 1990-es évek valóságához az is hozzátartozott, hogy a regionális politika az általános politikai játszma keretei között vergődött, politikai lojalitás fejében szövetségi pénzügyi támogatásokhoz lehetett jutni.

A közelmúltban adódott arra esély, hogy e mítoszok a múlt homályába vesszenek. A Regionális Politikai Minisztérium új erős kezű vezetőjének, Dmitrij Kozak miniszternek a kinevezésével egyidejűleg a Gazdasági és Kereskedelmi Minisztériumból átcsoportosított új kompetenciákat is kapott. Ez optimizmusra ad okot. Kedvező változásokat sejtet az új szövetségi elnök személye is. Dmitrij Medvegyevnek – aki korábban olyan nemzeti projektek kurátora volt, amelyeknek jelentős területfejlesztési hatásuk is volt – tisztában kell lennie a területi fejlődés fontosságával és prioritásaival. Ugyanakkor nem vagyunk biztosak abban, hogy elhárult minden akadály az elől, hogy a regionális politika kitörjön a másodlagos szerep keretei közül, és az állami irányítás tényleges sze-

replőjévé váljon. Kemény küzdelem várható még a minisztériumok között a forrásokért, a kompetenciákért és a prioritások kijelöléséért.

Kiegyenlítő vagy polarizált fejlesztéspolitika

Ennek a mítosznak – az előzővel ellentétben – ismertek a szerzői, tanulmányaikban, előadásaikban rendszeresen kifejtik ebbéli nézeteiket. E mítosz legismertebb képviselői V. Knjaginyin, az Északnyugati Stratégiai Kutatóközpont igazgatója, P. Scsedrovickij, a Volga Menti Szövetségi Körzet Stratégiai Kutatóközpontjának igazgatója, Ju. Pereligin, a Regionális Politikai Minisztérium területfejlesztési és tervezési főosztályának volt vezetője. Az „új regionális politika” lényege a Scsedrovickij tanulmányából vett idézettel jellemezhető: „A korszerű orosz állami regionális fejlesztési politikának a jövőben nem a fejlettségi különbségek kiegyenlítésén, pontosabban nem az ipari színvonal közelítésén kell alapulnia... Az új politikának a polarizált fejlődést kell szolgálnia, a növekedési központokban összpontosuló erőforrás-koncentráción és az innováció hullámszerű terjedésén kell alapulnia... A vezető régiók az ország innovációs központjaivá válnak, új gazdaság- és társadalomfejlesztési példát mutatnak az ország többi régiójának. Ez utóbbiak nem egyszerűen csak másolják a vezető régiók fejlődési megoldásait, hanem a globális világ geoökonómiai terében új regionális hierarchiát hoznak létre, termelő, követő és pénzügyi régiók alakulnak ki... A szövetségi kormányának egyetlen lehetősége az, hogy ösztönözze azoknak az új területi egységek a kialakulását, amelyek képesek a regionális fejlesztési funkciókat önmaguk gyakorolni” (Scsedrovickij, 2005).

A hasonló regionális politikai elképzelések vonzóak és elragadóak, ráadásul még rendkívül innovatívnak is tűnnek (új regionális innovációs központokra alapozott fejlesztési irányok, a korszerűtlen kiegyenlítésre irányuló politika visszaszorítása stb.). Ugyanakkor kétségeink vannak ezeknek az elképzeléseknek a gyakorlati alkalmazhatóságával kapcsolatban, alapelemei távol állnak a valóságtól, egyáltalán nem ártalmatlan mítoszok lengik körül azokat.

Korábbi munkáinkban részletesen kifejtettük véleményünket a polarizált regionális fejlesztéspolitika új modelljének hiányosságairól és korlátairól (Szelivjorszov, 2006, 2007a, 2007b). Rámutattunk arra, hogy sem ma, sem a belátható jövőben nincs esélye annak, hogy olyan mechanizmusok és intézmények jöjjenek létre, amelyek képesek a magrégiók pozitív hatásait terjeszteni más régiók irányába. A regionális verseny jelenlegi hatásmechanizmusai ellenerőt jelentenek. A kiváló munkaerőért folytatott, egyre erősödő regionális verseny egyik következménye az, hogy a vezető régiók magukhoz vonzzák a képzett munkaerő nagy tömegeit (mindenekelőtt a fiatalokat), ami azt is jelenti, hogy a fejlet-

len régiók felemelkedési esélyei még gyengébbek lesznek. Ezeket a veszteségeket a vezető régiók fejlesztési támogatásai nem képesek ellensúlyozni. Megállapítottuk, hogy a jelenlegi úgynevezett kiegyenlítő jellegű politika elsősorban az önfejlődés forrásainak az ösztönzését, a regionális növekedési pontok és gócok, a kis- és közepes vállalkozások támogatását és a szakemberképzést szolgálja. Ez a politika a gazdaság szerkezeti átalakításához szükséges intézkedéseket tartalmaz, semmi közös vonást nem mutat az Oroszországban alkalmazott kvázi kiegyenlítési politikával, amely alapvetően a föderáció alanyai közötti költségvetési különbségek kiegyenlítését célozza.

Nincs helyünk részletesen elemezni a polarizált regionális politika alapját jelentő logikai séma hiányosságait, csupán néhányat említünk meg:

- Helytelen a kiindulási pont, miszerint „az egész világ elfordult a kiegyenlítés politikájától”. A tények ennek az ellenkezőjét mutatják. Ezt a politikát alkalmazza igen hatékonyan az Európai Unió, hosszú ideje kedvező tapasztalatokról lehet beszámolni a depressziós és az elmaradott térségek támogatását illetően. A polarizált regionális politikát Kanadában alkalmazták az 1970-es években, később azonban korszerűbb módszerekre tértek át ott is;
- Helytelen az feltételezés, hogy Oroszországnak a versenyföderalizmus irányában kell fejlődnie. Még létre sem jöttek, ezért nem is élvezhettük az együttműködés föderalizmusának előnyeit. Az új Európa regionális politikájában a hangsúly a kohézióra helyeződik. A kohéziós politika hatékonyan valósítja meg az együttműködő föderalizmus koncepcióját, szó sincs ugyanakkor versengő föderalizmusról;
- Helytelen az a premissza, amely a regionális társadalmi-gazdasági színvonal kiegyenlítését a régió iparosodottságának színvonalával azonosítja;
- Helytelen annak feltételezése, hogy a depressziós és fejletlen térségek támogatását a költségvetési föderalizmus mechanizmusaival helyettesíteni lehet. A regionális politikai állami támogatások hiányában a költségvetési eszközök még a legfejletlenebb régióban is a kialakult, kilátástalan helyzetet konzerválják, a területi különbségek Oroszországban tovább növekednek.

Ismételten aláhúzzuk, hogy nem áll szándékunkban megkérdőjelezni a leghatékonyabban működő térségek állami támogatásának szükségességét, csak azt ellenezük, hogy ez legyen a meghatározó állami regionális politikai cél, a depressziós és a fejletlen térségek támogatása pedig másodlagos feladat maradjon. Az a véleményünk, hogy állami támogatásra az erősnek és a gyengének egyaránt szüksége van, a támogatás formái és a mechanizmusai azonban különbözőek lehetnek. A szövetségi támogatási rendszer alapkoncepcióját tényleg meg

kell változtatni oly módon, hogy az ország valamennyi pontján éreztethesse hatását, és a valódi gazdasági növekedést és a kedvező társadalmi változásokat ösztönözze. Meg kell szüntetni a szövetségi támogatások „fekete lyukait” és azt a gyakorlatot, amelyben szegénynek lenni előnyt jelent.

Vajon reálisan látják-e a polarizált fejlesztési koncepció hívei elképzeléseik megvalósításának lehetőségeit? E kérdésre elég zavaros válaszok fogalmazódtak meg. Egyrészt arról beszélnek, hogy ki kell jelölni a motorikus régiókat, amelyek majd fejlesztési funkciókat kapnak. Másrészt ugyanezek a szerzők azt hangoztatják, hogy a gazdasági növekedés új magjait nem is a régiók, hanem a nagyvárosi agglomerációk és a megapolisok jelentik. Ezzel egyszersmind új mítosz is születik.

Nagyvárosi agglomerációk és az új regionális fejlődés

Kezdjük ismét idézettel: „Az Oroszországi Föderációban a kitűzött területfejlesztési célok megvalósítását szolgáló új térbeli szerkezetnek kellene kialakulnia. Az új szerkezet csomópontjait a nagyvárosi agglomerációk alkotnák, ezek az ország innovációs és irányítási központjai, hatalmas gazdasági potenciál összpontosul bennük, és a változások elindításában vezető szerepet játszanak... Ebben a helyzetben minden valószínűség szerint arra kellene számítani, hogy kiemelkednek a legdinamikusabb városok és agglomerációk, amelyek a globális piacokra jutást elősegítő funkcióik révén az ország többi térségének fejlesztéséért is sokat képesek tenni... Ezeknek a városrégióknak kell az új térszerkezet alakításában vezető szerepet játszaniuk a következő 10–15 évben (*Scsedrovickij, 2005*).

Egyet lehet érteni a szerzővel abban, hogy Oroszországban „...ténylegesen legalizálni kellene a városrégiók különleges jogállását...”. Több mint valószínű, hogy erre szükség is lenne. Senki nem tesz ellenvetést amiatt, hogy éppen a nagyvárosokba (elsősorban Moszkvába és Szentpétervárra) összpontosul a posztszovjet Oroszországban a gazdasági erő (igaz ugyan, hogy jelentős mértékben nem az innovatív gazdaság fejlődése következtében, hanem a vertikálisan integrált országos nagyvállalatok központjai miatt) és, hogy ezeknek a városoknak köszönhető az ország magas gazdasági növekedési rátája.

Ha megkísérelnénk az e koncepció alapján szerveződő ország képét felidézni, azt látnánk, hogy 8–10 nagyvárosi régió dinamikusan fejlődik, az ország többi része, a kis- és középvárosi és a falusi Oroszország pedig elszegényedik és lecsúszik a növekedési pályáról. A virágzó központok az ország európai területein találhatóak, az Uráltól a Csendes-óceánig húzódó hatalmas területek jövőbeli

esélyei kedvezőtlenül alakulnának (kivéve persze a nagyvárosi központokat). Másfajta képet két ok miatt is nehéz volna festeni:

- Hiányoznak a nagyvárosi agglomerációkból a fejletlen területekbe irányuló innováció terjesztés mechanizmusai;
- A nagyvárosi hálózat gyors fejlődése felerősíti a képzett és fiatal munkaerő elszívását a távlatokkal nem rendelkező városokból és falvakból. Az emberi tőkének ma meghatározó jelentősége van (szerepe a jövőben még tovább növekszik), a nagyvárosi agglomerációkon kívüli területeken keletkező vákuum automatikusan hanyatlásba taszítaná Oroszország területének jelentős részét.

Nem érdemes hosszasan elidőzni annál a bonyolult problémahalmaznál, amely a megapoliszok viharos fejlődéséből adódik (az infrastruktúra fejlődésének lemaradása, a hatalmas termelési koncentráció környezetre gyakorolt káros hatása stb.). Ennek a témakörnek a vizsgálata fontosnak tekinthető, a polarizált fejlesztés hívei azonban rendszerint megfélekedeznek ezeknek a tényezőknek a figyelembevételéről.

A régiók termelési-technológiai alapjai

Az új területpolitikai koncepciók kedvenc fogalmai a következők: fejlesztő régió, funkciók kiszervezése más régiókba, súlypont, területi szerveződés, összefogás stb. A technokrata megközelítésmód és az ehhez kapcsolódó terminológia használata nem véletlen. A divatos koncepciókban a régió gyakorlatilag üzemként funkcionál, olyan gyárként jelenik meg, amelyet lehet alakítani, új technológiával felszerelni, de lehet visszafejleszteni, netán meg is szüntetni. E régiókban a nagyvárososok fejlesztését ismeretlen törvényszerűségeknek megfelelően lehet ösztönözni, vagy ellenkezőleg, el lehet végezni a távlatokkal nem rendelkező kis- és középvárosok felszámolását. A fejlesztéseknek, a termelés telepítésének és a településhálózat alakításának a hatékonyságát nem alapos közgazdasági elemzések segítségével, az adott időszak konkrét körülményeire tekintettel, hanem matematikai képletekben megnyilvánuló hipotézisek segítségével értékelik.

L. Melnyikovoj „A regionális tudomány és politika retorikájáról” című tanulmányában részletesen áttekinti azokat a „vádakat”, amelyeket a városhálózat helytelen fejlődésének és területi elhelyezkedésének címeztek, azzal a megjegyzéssel, hogy Oroszországban nem érvényesül a Zipf-törvény.¹ Nem ismételjük

¹ Melnyikov (2008) tanulmányában utal arra, hogy az orosz városhálózat kevésbé hatékony működésének egyik okát a Világbank szakértői abban látták, hogy országunkban hiányoznak az 1,5–

meg ellenvetéseit, csak annyit jegyzünk meg, hogy az „Oroszország új regionális stratégiája: szibériai fejezet” című program kidolgozása során bebizonyosodott, hogy:

- A regionális tudomány mai állapotában nem teszi lehetővé a Zipf-törvény abszolútizálását, ennek alapján nem fogalmazhatók meg messzemenő következtetések a területpolitika számára;
- Primitív matematikai-statisztikai eszköztárral nem lehet Oroszország keleti régióiban a bonyolult városformáló folyamatokat megmagyarázni (hiszen a városok többségét a természeti erőforrások kiaknázása érdekében az állam stratégiai érdekeinek megfelelően alapították és fejlesztették, e szempontok a mai napig érvényesek);
- Az ország irracionális településszerkezetének illusztrálására az orosz bürokraták és szakértők által megfogalmazott a következtetések és ajánlások alaptalannak és konjunkturális jellegűnek tekinthetők. Nem megalapozottak azok az elképzelések, amelyek szerint az ország távol-keleti és szibériai térségeiből a lakosság Nyugat-Oroszországba telepítését lenne célszerű ösztönözni, nagy volumenű állami támogatásokat kellene a nagy megapolisok fejlesztésére fordítani az elmaradott térségek és kisvárosok fejlesztésének rovására.

Ismételnünk kell, hogy ezek a mítoszok távolról sem illuzórikusak és nem is ártatlanok. Ezek a gondolatok beszivárognak a legkülönbözőbb stratégiákba és koncepciókba, megjelennek a kormányüléseken, a tömegtájékoztatási eszközökben. A regionális hatóságok is fogékonyak e javaslatok befogadására. Ilyen javaslatokat fogalmaztak meg például a Novoszibirszki terület 2025-ig szóló társadalmi-gazdasági fejlesztési stratégiáját kidolgozó szerzők 2007-ben a Regionális Politikai Minisztériumban (a szerző is tagja volt az akkori munkacsoportnak). A stratégia térbeli szerkezetet tárgyaló fejezetében a régió Novoszibirszken kívüli térségeinek gyorsabb fejlesztésére tett javaslatokat (amelyek célja a jelentős területi különbségek mérséklése volt) azzal utasították vissza, hogy: „Mindenre nincsen pénz, ezért csak a novoszibirszki agglomerációra kell összpontosítani a figyelmet, ez a garancia arra, hogy a régió gazdasági növekedése felgyorsuljon”. Tehát a társadalmi igazságosságot feláldozták a gazdasági növekedés oltárán.

4,0 milliós nagyvárosok, amelyek javítanak a Zipf-törvény alapján kiszámított lineáris regresszió minőségét. A Zipf-törvény azt fejezi ki, hogy nagy rendszerekben a normáeloszlás megjelenése nem is annyira „normális”, mint azt elváránk. A normál- és a hatványfüggvény-eloszlás között a lényeges különbség az, hogy míg az előbbi esetén a halmaz elemei egy középérték körüli sávban tömörülnek, az utóbbi skála független, tehát végtelen a halmazra jellemző átlagérték.

Nem véletlenül említettük a társadalmi igazságosság és a gazdasági hatékonyság örök dilemmáját a gazdaságfejlesztésben. Ha a régiót elsődlegesen bonyolult társadalmi-gazdasági rendszernek tekintjük (és a hangsúlyt a szociálisra helyezzük), és nem egyszerűen termelési-technológiai térként és a piaci szereplők gyűjtőhelyeként kezeljük, egyszersmind meg is határoztuk a regionális politika alapvető funkcióit és irányultságát. E politika ne egyszerűen „kirakójáték” legyen, amikor is bizonyos elvek szerint csoportosítunk területeket, hanem az állam, az üzleti világ és a lakosság célirányos kölcsönviszonyaként működjön, s ne pusztán a térségek harmonikus fejlődését (ami önmagában fontos), hanem a térségben élő népesség és az adott területen elhelyezkedő humán potenciál lehető legteljesebb fejlesztését szolgálja.

Másképpen szólva, a társadalomfejlesztés, a szociális kölcsönhatások és az irányító politika közös metszetéről beszélünk.² A regionális politika ebben az esetben szoros kapcsolatban van a hatékony föderalizmus alapcéljaival és feladataival, s közösen teremti meg annak a lehetőségét, hogy lakóhelyének elhelyezkedésétől függetlenül az ország valamennyi állampolgára azonos eséllyel jusson árukhöz és szolgáltatásokhoz. Bizonyos térségekben a lakosság ellátásában és szociális javakhoz való hozzáférésében tapasztalható diszkrimináció megszüntetése érdekében a regionális politika korlátokat emelhet sok termelési tevékenység fejlesztése és telepítési helyszíne megválasztása elé, ha azokat kizárólag ágazati vagy vállalati szempontok alapján képzelik el, és nincsenek tekintettel a társadalmi és ökológiai következményekre.

Nem kétséges, hogy függetlenül a regionális politika erős szociális irányultságától, az üzleti szempontokat is érvényesíteni érdemes, hisz ezek nyomán jönnek létre a területi fejlődés anyagi feltételei, valamint tekintettel kell lenni a lakosság egyes rétegeinek érdekeit kifejezésre juttató társadalmi intézményekre is. Az üzleti szereplők és a lakosság mellőzése azt jelenti, hogy egyértelműen a területi tervezés és irányítás szovjet modelljének az álláspontjára helyezkedünk, s nem vagyunk tekintettel a mai gazdasági és politikai valóságra. A regionális politika új modelljét az állam és a magánszféra partnerségének a fejlettsége, az intézményrendszer érettsége és az üzleti világ tudatosan vállalt szociális érzékenysége alakítja ki.

² Természetesen különbséget kell tennünk szociálpolitika és regionális politika között.

A szovjet korszak területfejlesztési gyakorlatának kedvezőtlen öröksége

Mítoszként kezeljük a termelőerők területi elhelyezésének szovjet és orosz gyakorlatából adódó kedvezőtlen hatásokat a nemzeti össztermék alakulására, továbbá azt a megállapítást, hogy Szibéria és a Távol-Kelet fejlesztése nagy teherterhelés az orosz gazdaság számára, illetve azt a nézetet, hogy az orosz Északot nem piaci alapokon kell fejleszteni, lakosságát pedig át kell telepíteni. Ezeket az egymással szorosán összekapcsolódó mítoszokat Melnyikovoj (2008) is részletesen elemzi.

Kezdjük az utóbbival. A szerző utal arra, hogy 1998-ban a Világbank finanszírozásában készült fejlesztési stratégia az északi térségek szerkezeti átalakításáról a migrációs hatásoknál sokoldalúbb összefüggésben tárgyalta a régió jövőbeli fejlődési irányait. A projekt ideológusai rámutattak arra, hogy az orosz Északon a piaci viszonyokra csak részlegesen kell áttérni, ezért az orosz kormánynak intézkedéseket kell hoznia „...az északi lakosság szocializmusból örökölt privilegizált helyzetének megváltoztatására”. A külföldi szakértők által megfogalmazott javaslatokat lényegében elfogadták, és a kormány tíz évre szóló, akkor jóváhagyott reformprogramja célul tűzte ki az északi politika átalakítását és a regionális politikába való illesztését. Ez a korábbi adókedvezmények és egyéb privilégiumok megszüntetését jelentette.

Az „Oroszország új regionális politikája: szibériai fejezet” című projektben végzett kutatásaink eredményei azt mutatták, hogy az északi területek birtokbavételének koncepcióját és az állami támogatások korábbi rendszerét jelentősen módosítani kell, de a változásokat nem az adórendszerrel kell kezdeni, hanem legelőször az állam Északhoz fűződő stratégiai érdekeit kell erőteljesebben megjeleníteni (erre ösztönöznek az utóbbi időben a sarkkörtől területek birtokbavételével kapcsolatos viták is), az északi életfeltételek megteremtésének újszerű megoldásait kell kidolgozni, és a megközelíthetőségen kell javítani. Ugyanakkor célszerű a Világbanknak azokat az ajánlásait is figyelembe venni, amelyek arra tették javaslatot, hogy a jelentős munkaerő-hiánnyal küszködő térségekből a népességet állami támogatással át kell telepíteni más régiókba.

Az orosz Észak nem piaci jellegű fejlesztése önmagában még nem tekinthető mítosznak, sőt realitásnak foghatjuk fel abból az egyszerű okból adódóan, hogy valamennyi északi ország (Kanada, Skandinávia) ezt a gyakorlatot folytatja. Az északi térségek sehol sem tiszta piaci feltételek között fejlődnek. Kanadában például kiválóan működik a „Terméket – postai úton” elnevezésű program, amely arra szolgál, hogy a lakosság még a legtávolabbi északi vidékeken is folyamatosan hozzájusson jó minőségű élelmiszerekhez (többek között friss zöldséghez és gyümölcshöz) az ország központi régióihoz közel hasonló áron.

Ez kiváló példája az állam és a magánszektor együttműködésének. Az állam magára vállalja az egész évben folyamatos ellátást biztosító közlekedési magánvállalatok és logisztikai központok többletköltségeinek megtérítését. Az állam repülőgép leszállóhelyeket épít és működtet a távoli térségekben, raktárakat épít és helyi logisztikai bázisokat tart fenn. Szemmel látható, hogy ilyen megoldásokat a piacositott északi fejlesztési stratégia nem tartalmaz.

A hatalmas Oroszország egyik sajátossága, hogy erőforrásainak jelentős része Északon található. Azok a javaslatok, amelyek az ottani nyersanyagra feldolgozóipart kívánnak telepíteni, kevésbé tekinthetők irreálisnak, kevés példa van a világon arra, hogy a zord északi klimatikus körülmények riasztóan hatottak volna a szűkösnek tekinthető természeti erőforrások kiaknázásában.

Nézzük, mi a helyzet az elvesztegetett GDP-növekedéssel és a szibériai tehertétellel. Sok külföldi és számos ismeretlen szerzőjű hazai tanulmányban találhatunk utalásokat arra, hogy a termelés és a népesség szovjet tervezdalkodásban kialakult előnytelen területi szerkezete miatt az ország GDP-jének növekedését évi 1,5–3,0 százalékpontos veszteség éri. Az előnytelen területi elhelyezkedés megnyilvánulási formája – e szerzők felfogása szerint – a termelési tényezők szétaprózottsága az európai, a szibériai és a távol-keleti lakott térségekben, a hatalmas távolságok legyőzése pedig hihetetlen mértékű ráfordításokat igényel.

Az orosz publikációkban minden alkalommal utalnak arra, hogy ez a következtetés a Világbank szakértői értékelésében fogalmazódott meg. A Világbank számtalan jelentésében valóban találkozhatunk ilyen következtetésekkel, azonban mindig azt a megjegyzést találjuk, hogy e megállapítások az egyesült államokbeli Brookings Institute-től származnak. Melnyikov bebizonyította, hogy a Brookings által közreadott számításokat – amelyeket F. Hill és C. Gaddy használtak a „Szibériai átok avagy miként taszították a kommunista tervezők Oroszországot a hidegbe” című könyvükben – T. Mihajlova, a Pennsylvanai Egyetem aspiránsa készítette. A könyv az elfogultság tipikus példájának tekinthető, megállapításai, sajnos, nagy teret kaptak a külföldi tömegtájékoztatásban és kutatóintézeti anyagokban. Ehelyütt nem foglalkozunk Mihajlova erősen vitatható kiindulási tételeivel, ezeket Melnyikov részletesen elemezte közleményeiben. Furcsának találjuk ugyanakkor, hogy a vitatható tudományos megállapítások geopolitikai és gazdasági spekuláció kiindulópontjává váltak. Érdekesnek találjuk azt is, hogy e nézetek a külföldi forrásokból becsordogáltak az orosz publikációs csatornákon, az északnyugati stratégiai kiadványból más elemző központok kiadványaiba, és végül a Regionális Politikai Minisztérium álláspontjaként fogalmazódtak meg. A minisztériumban kidolgozott régiófejlesztési stratégiai koncepcióban már azt olvashatjuk, hogy: „Szakértői becslések szerint az Oroszország Föderáció előnytelen térbeli szerveződésből adódó éves vesztesége a GDP 2,25–3,0 százalékára rúg.”

Távol áll tőlünk akár a volt Szovjetunió, akár a mai Oroszország gazdasági szerkezetének feldicsérése. Hihetetlenül komoly gondokkal kell szembenéznie az államnak, és feltételezzük azt, hogy a gazdaság helyes pályára terelése is további veszteségekkel jár. Álláspontunk azonban lényegesen különbözik a külföldi szakértők és oroszországi híveik felfogásától: Szibéria betelepítéséhez képest összehasonlíthatatlanul tetemesebb veszteséget kellett elszenvedni amiatt, hogy a nagy termelőipari komplexumokat fejletlen területeken, kedvezőtlen élet- és munkafeltételek közepette kellett megvalósítani. Éppen a fejlett második és harmadik ipari szint hiánya miatt nem garantálható a megfelelő nemzetgazdasági hatékonyság a szibériai és a távol-keleti nyersanyagok kitermelésében, és ezzel vannak összefüggésben a rendkívül magas kitermelési és szállítási költségek is.

Ezért tehát az a véleményünk, hogy napjainkban az állam Szibériával kapcsolatos erőfeszítéseit arra kell összpontosítani, hogy a nyersanyag-kitermelő profil mellett minél markánsabban jelenjenek meg a feldolgozó-ipari bázisok is, a kitermelt nyersanyagok feldolgozására ezekben a régiókban is kerüljön sor.

Állami prioritások napjainkban a Távol-Kelet, a Bajkálon túli terület és néhány kelet-szibériai régió esetében fogalmazódtak meg. E célokat fejlesztési programdokumentumokba foglalták, és jelentős beruházási forrásokat irányoztak elő. Kelet- és Nyugat-Szibéria déli régióit azonban kihagyták az állami prioritások közül, ezáltal tehát sérül a keleti területek feltárásának általános alapelve, illetve az az elképzelés, hogy Oroszország újraiparosításában az alapanyag-feldolgozó ipar fejlesztése a keleti régiókban fontos szempont legyen.

Ezt a célt kétféle, egymással szorosan összefüggő módon lehet elérni: maguknak a szibériai nyersanyagbázisoknak a fejlesztésével, illetve Dél-Szibériában a teljes makrorégió fejlesztését elősegítő széles „felvonulási terület” kialakításával. A szibériai méretekben viszonylag szűk terület, Novoszibirszktől keleti és nyugati irányban egy kb. 600–800 km sugarú kör lenne alkalmas a mezorégió komplex fejlesztésére. Megvannak az energetikai és a szállítási hálózatok fejlesztési lehetőségei, jók az adottságok a komplex feldolgozóipar kialakítására, megteremthető egész Szibéria biztonságos élelmiszerellátása ökológiailag tiszta termékekkel, új átkelők nyithatók Közép-Ázsia, Mongólia és Kína irányába, e területeken fejleszthető a tudásigényes ipar, létrehozható az egységes szibériai információs térség, kialakíthatók képzési és továbbképzési központok és új rekreációs területek. Azaz Oroszország új nagy gazdasági központjának a kialakításáról van szó, amely az ország középső részét töltene ki, tompítaná a térbeli szakadékokat a termelési koncentrációk között, és jelentős mértékben csökkentené a szállítási költségeket.

Az effajta komplex megközelítés elvileg nem érvényesíthető a dél-, kelet- és a nyugat-szibériai területi egységek elkülönült fejlesztéspolitikájával (különösen azért sem, mert a föderáció szubjektumai fejlesztési forráshiányban szenvednek,

a szövetségi forrásokért, a kvalifikált munkaerőért és a külföldi tőkéért az utóbbi időben éles verseny bontakozott ki a területi egységek között). E koncepció csak a magán- és a közösségi szektor partnerkapcsolataira alapozva egy nagy szövetségi megaprojekt keretében valósítható meg. A legfontosabb szempont az, hogy ez a régióközi megaprojekt az állam közreműködésével az északi nyersanyag-lelőhelyek térségeinek és Szibéria déli feldolgozó-ipari régióinak gazdasági integrációját segítse elő. Az állami támogatások meghatározó részét a megarégió közlekedési hálózatának a fejlesztésére kell összpontosítani azért, hogy az ide települő feldolgozó-ipari létesítmények versenyképessége hasonló legyen az európai területekéhez.³ Ösztönözni kell az észak-szibériai vasútvonal további építését, ki kell dolgozni a keleti térség belső összeköttetéseit megteremtő új gyorsforgalmi út tervét, meg kell kezdeni a már meglévő kisebb, lokális repülőterek rekonstrukcióját és fejlesztését, illetve újak építését.

A gazdaságfejlesztés mellett új szelektív szociálpolitika kialakítására van szükség Szibériában, ami a népesség megtartását és új munkaerő betelepítését szolgálná. Az államnak törvényt kellene hoznia Szibéria és a Távols-Kelet fejlesztésének költségvetési támogatásáról, amelyben kötelezettséget vállal a keleti országrészek elnéptelenedésének megállítására és az itteni gazdasági terek zsu-gorodásának megakadályozására.

Sajnos azt kell megállapítanunk, hogy napjainkra még nem alakultak ki az állam tudatos keleti politikájának körvonalai, nincs világos Szibéria-képe az országnak. Emiatt jelentős veszteségek érik a nemzetgazdaságot, a veszteségek felszámolásának jövőbeli költségei pedig óriási összegeket tesznek majd ki. Az új keleti erőforrásbázisok kiaknázásával kapcsolatos stratégiai döntések (akár a kőolajvezetékek nyomvonaláról, akár az autópályák és vasútvonalak építéséről van is szó) politikai érdekek és megfontolások alapján a nagyvállalatok lobbij tevékenysége nyomán születnek.

Az 1990-es évek közepén arra való hivatkozással, hogy a szibériai és a távolkeleti régiók állami támogatása rendkívül magas ráfordításokat igényel, nagy teret kaptak a propagandában a keleti gazdasági térségek szűkítésére tett javaslatok. Ezt a jelszót a szövetségi minisztériumok lelkesen tűzték zászlajukra. A bürokraták azonban nem értették meg, hogy a gazdasági tevékenységek szűkítése a keleti térségben a népesség meneküléséhez és hatalmas veszteségekhez vezet.

³ Meg kell említeni, hogy a Világbank legutóbbi ajánlásai nagyrészt ilyen irányba mutatnak. A *Kommerszant* c. lapban 2008. április 1-jén tudósítás jelent meg arról, hogy Dmitrij Kozak regionális politikai miniszter egyetértően nyilatkozott a Világbank következtetéseiről. „A Világbank és a Regionális Politikai Minisztérium szemináriumot rendezett a régiók gazdaságfejlesztési stratégiájáról. Az orosz kormánynak azt javasolták, hogy bővítse az autópályahálózatot azért, hogy a gyengén fejlett és a fejlett régiók között összeköttetések legyenek, csökkenjenek a szállítási költségek és a társadalmi szolgáltatásokhoz való egyenlő hozzáférés esélye megvalósítható legyen.”

Scsedrovickij is – más megfogalmazásban ugyan – a gazdasági szűkítésének ideológiáját vallja. Az Urálon túli térségek új ökológiai rendszerének megteremtését következőképpen gondolja: „Napjaink globális gazdaságában a tér kiaknázása erőforrásként jön számításba, a ki nem aknázott tér tehertételt jelent. Nem lenne-e célszerű a jövő érdekében a hanyatlás szakaszába lépett szibériai és távol-keleti ipari térségeket természeti tartalékterületté alakítani?” (*Scsedrovickij*, 2005). A szerző nem tesz említést arról, hogy ennek, az emberiség érdekeit szolgáló átalakításnak a költségeit kik finanszíroznák. Az „emberiség természeti tartalékai” koncepció értelemszerűen nem számol Szibéria és a Távol-Kelet iparának intenzív fejlesztésével, az elképzelés számtalan elemét azonban alkalmazni lehet bizonyos keleti térségekben, például a Hegyes-Altajban.

Ezek a gondolatok – az előzőekben láthattuk – jórészt külföldről származnak. Újfént hangsúlyozzuk, hogy a Szibéria és a Távol-Kelet gazdasági fejlődését kísérő negatív jelenségek ellenére kategorikusan el kell utasítanunk azt, a külföldi szakértők egész sora által képviselt álláspontot, amely a keleti területek ipari fejlesztését a szovjethatalom és mai orosz kormányok hibás politikájának tünteti fel. Ez a felfogás lényegében más ideológiák, új mítoszok és szélsőséges nézetek számára készíti elő a talajt. Felvetődött már az a kérdés is, hogy ha az oroszok nem képesek eredményesen használni a teret, akkor politikai és gazdasági eszközökkel más erőket kell a hasznosításban érdekeltté tenni.

Senki nem tagadja, hogy a szovjet korszakban születtek hibás döntések Szibéria és a Távol-Kelet iparosításában. Senki nem tagadja, hogy a keleti területekről elköltöző minden egyes ember költséget jelent az államnak, és az is nyilvánvaló, hogy sok keleti térségből el kell költöztetni a népességet, ami újfajta állami eszközök kidolgozását igényli. Azonban nem ezeknek az intézkedéseknek kell a keleti politika középpontjában állniuk, néhány térségben persze nagy szerepük lehet. Szibéria rendkívül heterogén makrorégió, a normális életfeltételek megteremtésére, a gazdaság fejlesztésére nem lehet valamennyi térségében alkalmazható uniformizált megoldásokat találni.

A szovjet területfejlesztési elmélet és gyakorlat tagadása

Ma egyre többen hangoztatják, hogy mind a szovjet regionális kutatók elméleti munkáit, mind pedig a termelőerők területi elhelyezésében kialakított korábbi gyakorlatot (beleértve a nagy területi-termelési komplexumok kialakítását, a Bajkál–Amur vasútvonal megépítését) a történelem szemétdombjára kell hajítani. A pejoratív „tervhivatali tudomány és gyakorlat” fogalom a korszerűtlenség, a nem piaci felfogás és a tudománytalanság szinonimája lett.

A szocializmus időszakában valóban sok fejlődéselméleti és telepítéspolitikai munka leíró, skolasztikus jellegű volt. Az sem tagadható, hogy az akkori

erősen centralizált tervezési rendszer távolról sem volt ideális, a döntéseket igen gyakran konjunkturális vagy politikai szempontok alapján, a népgazdasági érdekek elsődlegességének jelszavával hozták, a szociális szempontok háttérbe kerültek, hiányzott a területi tervek végrehajtásának mechanizmusa, és még hosszan sorolhatnánk a kedvezőtlen elemeket.

Az is ismeretes, hogy a Szovjetunió második világháborús győzelmében az ipar keletre telepítése is szerepet játszott, és a szovjet időkben megteremtett ipar kapacitások állították elő az erőforrásokat, amelyek révén ma Oroszországnak óriási méretű aranytartálékai vannak, és amelyek számos politikai és gazdasági probléma megoldását teszik lehetővé.

Mai ismereteink szerint azt mondhatjuk, hogy a Szovjetunió fennállásának időszakában a termelés elhelyezésének más alternatívái nemigen lettek volna. Más kérdés persze, hogy ezek a fejlesztések milyen áron valósultak meg. Ha a több millió bebörtönzött ember munkájára gondolunk, a Szovjetunió területi fejlődésének története nem tekinthető sikeresnek.

Sajnálattal kell megállapítanunk, hogy ma Oroszországban kevés olyan kutató van, aki területfejlesztési ismeretekben versenyre kelhetne az akkori idők szovjet és orosz tudósaival, N. N. Kolosovszkijjal, N. N. Baranszkijjal, A. E. Ferszmannal, B. P. Orlovval, A. E. Probszt-tal, M. K. Bandmannal, P. I. Sniperrel stb.⁴ A szovjet korszakban készült tudományos munkák (különösen a keleti országrészek energetikai és nyersanyag-kitermelési projektjeihez készített tudományos elemzések) még hosszú ideig nyújthatnak segítséget az orosz fejlesztéspolitikának.

Nem kevésbé sajnálatos, hogy a Szovjetunió széthullását követően – ami együtt járt a tervgazdasági irányítási rendszer lebontásával – a korábbi ágazati tervezési, mérlegelemzési gyakorlatot stb. is megszüntették. Jelentősen meggyengültek az ipartelepítés, a lelőhelyfeltárás, a városépítés, a településhálózatfejlesztés normatív alapjai. Szétestek a városfejlesztési és területrendezési tudományos és tervezési műhelyek is.

A mai regionális stratégiák ingatag információs alapokon állnak. A spekulatív jövőorientált területfejlesztési tervek komoly mérlegszámítások nélkül készülnek, ezek aligha vehetik fel a versenyt a régebbi, megalapozott és tudományosan kidolgozott munkaerő-, energia- és területhasznosítási mérlegeken nyugvó stratégiai dokumentumokkal. A regionális hatóságokat stratégiai doku-

⁴Ehelyütt csupán M. K. Bandman munkásságára utalunk. Tudása és Szibériáról összegyűjtött ismeretanyaga, elemzései, fejlesztési elképzelései hihetetlen gazdagságot mutatnak. Úgy véljük, hogy elméleti eredményeinek többsége (a területi-termelési komplexumokról, a klaszterekről) még hasznosításra vár. Bandman professzor módszertani kutatásai alapozták meg az alsó-angarai régió hosszú távú fejlesztési stratégiáját. A program kutatási eredményeit több monográfiában publikálták. Ma a Krasznojarszki határterület fejlesztési stratégiája Bandman munkásságára épül.

mentumokkal ellátó tanácsadói szolgáltatás (ezen a piacon öt moszkvai és szentpétervári cég osztozkodik) inkább jó tollú írókat és fantáziadús politológusokat, mintsem lelkiismeretes, módszertani ismeretekkel felvértezett közgazdászokat igényel. Ha a regionális adminisztráció által megrendelt munkákban matematikai-statisztikai módszerek segítségével kidolgozott prognózisok vannak, azonnal az „úttörő jellegű munka” és az „újszerűség” címkéjét ragasztják rájuk.⁵

Az a próbálkozás, hogy mindent feketére fessünk, ami magán viseli a „Készült a Szovjetunióban” feliratot, és felmagasztaljuk azt, ami az új orosz regionális tudomány terméke, újabb mítosz kialakulásához vezetett. Megfogalmazódott az a nézet, hogy a regionális politika megalapozásának legfontosabb bázisai a moszkvai és a szentpétervári üzleti tanácsadó központok. Nehogy az elfogultság vádjával illessék e fejezet szerzőjét, e mítoszt nem elemezzük részletesen. Bizonyos idő kell még ahhoz, hogy objektív értékítéletet lehessen megfogalmazni a hagyományos és az új orosz regionalisták munkáiról. Csak annyit jegyzünk meg, hogy az átmeneti időszakban a regionális politikai és területfejlesztési kutatások nemcsak a reménytelenség látszatát keltik. Az Oroszországi Tudományos Akadémia különböző intézeteiben (nem kizárólag csak Moszkvában) működő kutatócsoportok munkáikban támaszkodnak az orosz regionális tudomány korábban elért tudományos eredményeire (*Szelivjorsztov, 2007a; Lekszin – Svecov, 2000*).

Nem feladatunk a mai orosz regionális iskolák és intézetek (szentpétervári, novoszibirszki stb.) eredményeinek összevetése. Ellene vagyunk a tudomány monopolizálásának. A regionális politika szentpétervári modelljével szembeni kritikai álláspontunk ellenére el kell ismernünk azt, hogy a területfejlesztés állami szabályozásának megalapozásában ez a műhely jelentőset alkotott.

Kínai veszedelem Szibériában

Az egyik szibériai főiskola rektora felszólalásában azt állította, hogy az Oroszországi Föderáció keleti térségeiben ma már 6 millió (!) kínai tartózkodik, ami óriási veszélyt jelent az ország gazdasági és politikai biztonságára egyaránt. Ha azt nézzük, hogy az Urálon túli Oroszországban ma kb. 25 millió ember él, en-

⁵ V. I. Szuszlov akadémikus és Ju. P. Voronov kandidátus kemény kritikával illették a Regionális Politikai Intézetben a Krasnojarszki határterület adminisztrációjának készített „Oroszország újraiparosításának komplex hatásai 2020ig” című projektet. Bár a projekt szerzői azt állítják, hogy „... ez az első kísérlet az ágazat- és régióközi hatások számbavételére...”, a kritikát megfogalmazó két kutató arra hívja fel a figyelmet, hogy az iménti megállapítás, enyhén szólva, nem felel meg a valóságnak, a projektben rengeteg megalapozatlan feltételezés és módszertani pontatlanság található.

nek az állításnak az abszurditása nyilvánvaló. A Jevrofinansz-csoport igazgatótanácsának elnöke, Mihail Jurjev (az Állami Duma volt elnökhelyettese) egy interjúban a következőket mondta: „Nincs komoly alapja annak, hogy Oroszországot a kínaiak betelepülése veszélyeztetné. Természetesen van illegális bevándorlás, aminek következtében egyre több kínaival lehet Oroszországban is találkozni. Távol-keleti térségeink, enyhén szólva, kevésbé teremtenek kényelmes életfeltételeket a kínaiak számára” (Jurjev, 2008). Állításának igazolására a következő érveket sorolta fel.

Először: Északkelet-Kínában hatalmas lakatlan területek vannak, először ezeket lehet a népességmigráció célpontjává tenni.

Másodszor: ha megnézzük ma a Távol-Keleten élő kínaiak magatartását, azt tapasztaljuk, hogy közülük igen kevesen vásároltak vagy szándékoznak vásárolni állandó lakást. Bérelt lakásokban rövidebb-hosszabb ideig, egy-egy üzlet időtartamára szállnak meg. Illegális bevándorlás természetesen van, ez gondot is jelent (bár a távol-keleti területi kormányzók nem tartják ezt állambiztonsági szempontból veszélyesnek, sőt a kínai munkaerő alkalmazásának célszerűségéről nyilatkoznak). A határátkelések ellenőrzött szabályozása az orosz–kínai határőrizeti és migrációs szolgálatok egyik fontos feladata.

Hosszan sorolhatnánk azokat az apokaliptikus és borúlátó prognózisokat, amelyeket az északi területek és Szibéria fejlődésével, az orosz föderalizmus csődjével stb. kapcsolatban megfogalmaztak. Ezek a főbiák egy töről – a szövetségi hatalom passzivitásából és tehetetlenségéből, illetve az orosz tudomány e problémák megoldása iránti érdektelenségéből – fakadnak. Ilyen körülmények között a területfejlesztés és a regionális politika mítoszai zátonyokat építenek, amelyek megnehezítik az orosz gazdaság folyamatos megerősödését, az orosz társadalom tagjainak harmonikus fejlődését. Szibéria gyorsított fejlődésének Oroszországra gyakorolt pusztító hatásával kapcsolatos mítosz csak abban az esetben válhat valósággá, ha a makrorégió kizárólag a kitermelőiparra és más régiók nyersanyag-ellátására szakosodik.

Ha Oroszország legfontosabb területi problémái hosszú ideig nem oldódnak meg, akarva, nem akarva történeti mítosszá válnak. Ezért lenne szükség megfontolt, jól kidolgozott, komplex állami politikára Szibéria és a Távol-Kelet fejlesztéséhez.⁶ E politika végrehajtása nem igényelne döntő állami jelenlétet a termelő szférában és az irányításban. Kedvezőtlen következmények nélkül azonban az állam nem vonhatja ki magát sem ma, sem a jövőben e régiók gazdasági és szociális problémáinak megoldásából. Az elmúlt években kedvező változások kezdődtek (a Távol-Kelet, a Burját Köztársaság, az Irkutszki és a

⁶Nem véletlenül tettünk javaslatot 1996-ban a keleti térségek állami szabályozásáról szóló törvény kidolgozására.

Csitai területek fejlesztésével foglalkozó állami bizottság megalakulása, a Bajkálon túli területek fejlesztési programjainak a kidolgozása, finanszírozási forrásaik megteremtése, a Beruházási Alap szibériai és távol-keleti projektjeinek az elfogadása, új innovációs központok alapítása Novoszibirszkben és Tomszkban stb.). Ahhoz azonban, hogy túljussunk a mítoszokon és leküzdjük a zátonyokat Oroszország regionális fejlődésében, az állami szervek, az üzleti világ, a tudomány és a civil szféra szoros együttműködésére van szükség.

KLASZTEREK ÉS TERÜLETI-TERMELÉSI KOMPLEXUMOK A REGIONÁLIS FEJLŐDÉSBEN

IGOR PILIPENKO

A versenyképesség növelésének módjai az országban és a régiókban

A versenyképesség erősítésének problematikája az egyes országokban és régiókban viszonylag későn, az 1980-as években vált időszerűvé. Ez egyrészt annak köszönhető, hogy az elmúlt három évtizedben egyre több ország vált a világgazdaság aktív szereplőjévé, ahol az 1950–1960-as években az Egyesült Államoknak és a nyugat-európai országoknak meghatározó súlyuk volt. Egész sor ország tett szert speciális versenyelőnyökre: Japán az 1970-es évek elején, az első és a második hullám új ipari országai az 1970–1980-as években, Kína és India az 1980–1990-es évek fordulóján, illetve az átmeneti gazdaságú országok egy nagy csoportja az 1990-es években. Másrészt, a kereskedelem liberalizálása az 1980–1990-es években, illetve a termelés és a szolgáltatások gyors nemzetköziesedése kiélezte a sikeres területi fejlődéshez szükséges beruházásokért és innovációkért folytatott versenyt.

Függetlenül attól, hogy az ország versenyképességének fogalma látszólagosan világosnak tűnik, rengeteg kérdés merül fel a pontos definíciót és a folyamatra ható mozgatóerőket illetően. A versenyképesség fogalma az állam fejlődésének sok – gazdasági, irányítási, képzési, tudományos és kulturális – szempontját foglalja magában. Ezek az alkotó elemek valamilyen igazgatási szinthez vagy gazdaságis szervezethez – központi vagy regionális hatóságokhoz, magánvállalkozásokhoz, oktatási és tudományos intézményekhez – köthetők.

A versenyképesség fogalma, eredetét tekintve, három elmélethez köthető. Egyrészt a nemzetközi kereskedelem elméletéhez, lévén egy ország versenyképességét más országokkal rendszerint a nemzetközi munkamegosztásban való részvétel hatékonysága alapján vetjük össze. Másrészt a termelőerők területi szerveződésének elméletéhez, tekintettel arra, hogy a versenyhez kapcsolódó tényezők empirikus elemzése sorában az iparnak van meghatározó szerepe. Harmadrészt pedig az emberi tőke elméletéhez, hiszen az emberi erőforrások haté-

kony hasznosítása és folyamatos fejlesztése a versenyképes gazdaság megteremtésének a kulcsa.

A nemzeti és a regionális versenyképesség földrajzi értelemben vett vizsgálatának lehetőségeit illetően az amerikai, a brit és a skandináv tudományos műhelyek eltérő véleményen vannak, másmilyen megközelítést alkalmaznak (*Pilipenko*, 2003). Az általunk tanulmányozott tudományos iskolák elméleti munkái erőteljes befolyással vannak a nemzetközi versenyképességi felfogásokra, és három nagy tematikus kutatási blokkot alkotnak.

- 1) A versenyképességi elmélet *amerikai iskolája* érdeklődésének középpontjában a termelőerők térbeli szerveződése áll, a gazdasági szereplők versenyképessége fejlesztésének gyakorlati szempontjaira helyezi a hangsúlyt (*Porter*, 1990, 1998; *Enright*, 1993; *Enright – Ffowcs-Williams*, 2001);
- 2) A brit kutatók figyelme hosszú idő óta a nemzetközi munkamegosztásban a fejlett és a fejlődő országok között megmutatkozó történelmi különbségekre összpontosul, ezek eredményei visszatükröződnek a versenyképességi elméletek *brit iskolájának* a munkáiban (*Dunning*, 1993; *Kaplinsky*, 2000; *Humphrey – Schmitz*, 2000; *Freeman – Perez*, 1998);
- 3) A *skandináv* versenyképességi iskolák a nemzeti és a regionális innovációs rendszerekre, a stabil gazdasági-társadalmi megalapozásra helyezik a hangsúlyt (*Lundvall – Johnson*, 1994; *Asheim – Isaksen*, 2002; *Reinert*, 1994).

A három elméleti iskola eredményeiből több általános következtetést lehet megfogalmazni a versenyképes állam jellemző jegyet illetően: 1) A rendelkezésre álló erőforrások hatékony felhasználásával megvalósuló magas termelékenység; 2) Kiegyensúlyozott gazdasági növekedés a hagyományos és az új iparágak fejlesztése következtében, az innovációk gyors termelési alkalmazása nyomán; 3) A belső és a külső kereslet egyaránt kielégíteni képes minőségi áruk és szolgáltatások előállítására; 4) A természeti erőforrások ésszerű hasznosítása; 5) A hiányosságok versenyelőnyre fejlesztése (a földrajzi possibilizmus – a gazdaság időleges nehézségeinek alkotó hasznosítása révén); 6) Mindezek eredményeképpen magas életszínvonal megteremtése. Nem kell különösebben indokolnunk azt a megjegyzésünket, hogy a korlátozott erőforrások miatt egyetlen ország sem képes valamennyi gazdasági ágazatban versenyképesé válni.

Az elméleti munkák elemzéséből számtalan következtetésre juthatunk. Először, egyetértés van a kutatók között abban, hogy regionális léptékben is keletkeznek versenyelőnyök, és ezeket hasznosítani is lehet. Másodszor, a régióban működő gazdasági szereplőknek kitüntetett szerepük van, ezek tekinthetők a gazdaság versenyképessége növelése meghatározó tényezőjének, tehát az intézményi szempontokat is érvényesíteni kell. Harmadszor, a három iskola kutatásai

arra mutatnak rá, hogy a régió szintjén kialakuló termelési-szervezeti formák, mint pl. a különböző típusú ipari körzetek, regionális és lokális klaszterek – amelyek a globális értékláncolatokon keresztül kapcsolódnak egymáshoz – az ágazatok versenyképessége indikátorainak tekinthetők. Ezért a versenyképesség erősítésére irányuló politika alapvető tárgyának azokat a régiókat kell tekinteni, amelyekben legalább négy, regionális innovációs rendszert kialakító, általunk kiválasztott intézményi versenyképességi tényező található meg (az állam központi és regionális szervei, kutatóintézetek, multinacionális vállalatok, kis- és közepes méretű vállalkozások) (Pilipenko, 2004).

A régiók közötti verseny mechanizmusai különböznek az országok közötti verseny sajátosságaitól. Míg az országok a komparatív előnyök alapján versenyeznek egymással, a versenyképességnek ténylegesen nincs alsó határa (Krugman, 1994a, 1994b), addig a régiók abszolút előnyök alapján versenyeznek, tekintettel az örökölt és a létrehozott termelési tényezők többségének nagyfokú mobilitására (Camagni, 2002). A régió, az országtól eltérő módon nem szükségszerűen találja meg helyét a nemzetközi munkamegosztásban, ha csak komparatív előnyei vannak.

A regionális versenyképesség romlása (csökken a munkatermelékenység, fogyasztói piacok vesznek el, a lakosság jövedelmei mérséklődnek) esetén a régióknak, az országokkal szemben nincsenek lehetőségeik pénz- és hitelpiaci, vám- és tarifapolitikai változtatásokra. A lakossági jövedelmek szinten tartása érdekében a régióban fokozni kell az állami támogatások volumenét, ami végeredményben a tőke és a munkaképes népesség régióból való eláramlását indítja el. Ily módon tehát az országok és a régiók alapvető versenyképességi indikátorai a következők: 1. a munka termelékenysége, 2. a foglalkoztatási ráta növekedése, 3. a jövedelemszint (Porter, 2003; Gardiner – Martin – Tyler, 2004).

Klaszterek – előnyök és hátrányok

Elemzésünket azzal kell kezdenünk, hogy már az 1970-es években Gorkin, Szmirnjin használta a klaszter fogalmát vállalatok térbeli tömörülésének leírására (Spatial Analysis, 1979). Tehát nem Porter volt az első, aki a klaszter fogalmát használta, ő maga is utal Marshall, Lösh, Isard és más kutatók munkáira (Porter, 2002).

1990-ben Porter a következőket írta: „... egy ország versenyképes ágazatai a gazdaságban nem egyenletesen helyezkednek el, hanem általam klasztereknek nevezett szerveződésekbe tömörülnek, amelyek különböző kapcsolatok révén egyesült ágazatokból állnak (Porter, 1990. 110. o.). A későbbiekben a szerző módosította a fogalom jelentését, megjegyezve, hogy a klaszterek „... földrajzi-

lag szomszédos, kölcsönös kapcsolatokat kiépített vállalatok és a velük szorosan együttműködő, azonos tevékenységet folytató és egymást kölcsönösen kiegészítő szervezetek csoportja” (Porter, 1990. 207. o.). A földrajzi közelség miatt a vállalatoknak lehetőségük van mind a kooperációra, mind a versenyre, ezzel növelve a régió és egyben az ország versenyképességét. Fontos azonban megjegyezni, hogy Porter nem egyszerűen a termelési szerveződési forma meghatározásához ajánlott új fogalmat. Felfogása szerint a klaszter a versenyképességet javító állami politika új tárgya is lett. A klaszterfogalomnak a kezdetektől gyakorlatias jellege van. A központi és a helyi döntéshozók azonnal érzékelték annak jelentőségét, ami a fogalom gyorsan terjedő népszerűségét eredményezte.

A klaszter fogalmának legfőbb hiányossága területi meghatározottságának esetlegességéből fakad (Pilipenko, 2005b). Ez azonban nem zavarja a koncepcióalkotókat, ellenkezőleg a fogalom minél szélesebb kiterjesztését szorgalmazzák, noha nem tesznek kísérletet matematikai modellek alkalmazására. Ennek következtében sok esetben klaszternek olyasvalamit tekintenek, ami a fogalom eredeti értelmében nem nevezhető annak. Vannak más fogalmak is, amelyek hasonló utat jártak be, sajátos értelmezésekkel találkozhattunk pl. az olasz ipari körzetek vagy a technopolisok esetében (Clara, 2000).

Míg a korábban használt fogalmak ténylegesen megfigyelt termelési szerveződési formákat írtak le, addig a klaszter állami szervezetekkel, kutatóintézetekkel és egyéb intézményekkel kibővített idealizáltabb szervezeti forma. Mindez tovább fokozta a fogalom körül kialakult bizonytalanságot.

Természetes, hogy a klaszterpolitika amiatt is gyorsan népszerű lett, mert sok ország kormánya az 1970–1980-as években kiábrándult a korábbi iparpolitikákból. Elméleti szempontból nyilvánvaló, a klaszter fogalma reális gondolatnak tekinthető, egyre inkább olyan innovációvá és márkánévvé válik, amelyet sok regionális kormányzat alkalmaz a külföldi befektetések vonzásának elősegítésére, a régió imázsának megváltoztatására és egyéb célokra.

Végül egyáltalán nem kötelező a klaszter versenyképességét a versenyelőnyök rombuszához kapcsolni. Porter a versenyképesség determinánsait ugyanis a fejlett országok elemzése alapján határozta meg, ezért egy részüket a fejlődő országokra nem lehet alkalmazni. Például a belső kereslet helyzete aligha játszik fontos szerepet a kínai áruk versenyképességének javításában. Hasonló véleményt lehet megfogalmazni az orosz exportról. A fejlődő országok esetében az ágazati versenyképesség meghatározásában jellemzően a hagyományos termelési tényezőknek van jelentőségük.

Ha a klaszter fogalmát a termelés valamennyi koncentrációs folyamatára érvényesnek tekintjük, akkor a fogalom alap gondolata tűnik el. A fogalomnak két, világosan kifejezésre jutó alkotóeleme van: ágazati és területi. *Ipari klaszter*en egymással kapcsolatban lévő rokon iparágak és szolgáltatások csoportját értjük, amely sikeresen specializálódik a nemzetközi munkamegosztásban, a regionális

(vagy helyi) klaszter pedig egy vagy néhány hozzá kapcsolódó ágazathoz tartozó vállalat és az ezeket támogató intézmények földrajzilag koncentrált elhelyezkedése. A földrajzi meghatározottság a térbeli klaszterek jellemzője (Pilipenko, 2005a).

A klaszterpolitika típusai

A klaszterpolitika az ország versenyképességének javítását a klaszterfejlődés segítségével megvalósító komplex intézkedésrendszer. Ma a klaszterpolitika két formáját alkalmazzák. Az első nemzedékhez tartozó politika szövetségi és regionális szervek által végrehajtott intézkedések összessége a klaszterek azonosítására, a klasztert alakító vállalatok tevékenységi palettájának meghatározására, a klaszterfejlesztő állami szervek létrehozására, a klasztertámogató intézkedések kidolgozására. A második generációs klaszterpolitika a meglévő klaszterek alapos ismeretén nyugszik, és az egyes klaszterek fejlesztését egyedi módon, a sajátosságok maximális figyelembevételével kezeli. Az állam sokfajta módon ösztönözheti a klaszterek fejlődését (Sölvell – Lindqvist – Ketels, 2003; Andersson – Hansson – Serger – Sörvik, 2004): 1) Brókerszerű politikával – a klaszter szereplői közötti párbeszéd formáinak a megteremtése; 2) A helyi kereslet diverzifikálása a helyi vállalatoknak juttatott állami megrendelésekkel; 3) A helyi munkaerő minőségének javítása kiegészítő képzésekkel és átképzési programokkal; 4) A régió felkészítése külföldi tőkebefektetések fogadására. Az állam szerepének jellege szerint négyfajta klaszterpolitika különböztethető meg.

- 1) *Katalizáló klaszterpolitika.* A kormányzat ebben az esetben közvetít az érdekelt felek (pl. a magántársaságok és a kutatóintézetek) között, és korlátozott mértékű pénzügyi támogatásban részesíti a projekt megvalósítását);
- 2) *Támogató klaszterpolitika.* Az állam katalizáló szerepe a klaszterfejlődést elősegítő képzési, kutatási és marketingfeladatok ellátását szolgáló beruházások pénzügyi támogatásával egészül ki;
- 3) *Iránymutató klaszterpolitika.* Az állam támogatási politikája kiterjed a régió specializációjának megváltoztatására irányuló programok kidolgozására és megvalósítására;
- 4) *Intervenciós klaszterpolitika.* A kormányzat iránymutató funkciójának teljesítésével egyidejűleg magára vállalja a magánszektor felelősségét a klaszterek fejlesztésében, a klaszterspecializáció alakítását pénzügyi transzferekkel, támogatásokkal, ösztönző és restriktív eszközökkel, illetve a vállalatok aktív ellenőrzésével végzi.

A regionális klasztervizsgálatok eredményei egyértelmű tendenciát jeleznek: minél közelebb vannak az államhatalmi szervek a regionális klaszterekhez, annál intenzívebb klaszterfejlesztési politikát folytatnak. *Enright* (2000) elemzése szerint a vizsgált 160 klaszter 40 százalékában a regionális szervek támogató jellegű politikát folytatnak. Katalizáló klaszterpolitika az esetek 20 százalékában, iránymutató jellegű 5 százalékában és intervenciós orientációjú pedig 2-3 százalékában mutatható ki. Az állami hierarchiában felülről lefelé (szupranacionális, nemzeti, regionális és helyi) haladva 18 százalékról 70 százalékra nő a speciális klaszterpolitikát folytató szervek aránya.

Klaszterek és területi-termelési komplexumok

A termelőerők optimális területi elhelyezésének gondolatát a Szovjetunióban a területi-termelési komplexumok elmélete fejtette ki tudományos alapossággal (*Baklanov*, 1986; *Bandman*, 1971; *Malov*, 1974). Az eredményeket néhány kelet-európai (*Eszikova*, 1979) és fejlődő országban (*Gorjacseva – Lipec*, 1975; *Kuzmin – Lipec*, 1974) is alkalmazták. A Szovjetunió széthullása után, a piacgazdaság keretei között a területi-termelési komplexumok az újonnan meghódított területeken fennmaradtak. Például az 1990-es évek elején fejeződött be az alsó-angarai régió iparfejlesztési programjának a kidolgozása. Ebben a körzetben olyan méretű nyersanyagkészletek vannak, amelyekkel pótolni lehetne a Szovjetunió széthullásából eredő veszteségeket. A program megvalósítása csak 2006-ban kezdődött az állam és a magántársaságok partnerkapcsolataira és az Oroszországi Föderáció Beruházási Alapjának forrásaira támaszkodva (*Gref*, 2006).

Meg kell jegyeznünk, hogy a szibériai és a távol-keleti nyersanyagigényes területi-termelési komplexumok jelentik Oroszország versenyképességének és exportpotenciáljának az alapját. A Roszstat (Oroszország Statisztikai Hivatala) 2002. évi adatai szerint Szibéria 10 területi-termelési komplexumának (észak-tyumenyi, norilszki, közép-obi, kuzbasszi, szajanszki, krasnojarszki, irkutszki, bratszki–uszty-ilimszki, dél-jakutföldi, nyugat-jakutföldi) súlya Oroszországban és a Szibériában az egyes mutatók szerint a következőképpen alakult: regionális össztermék: 18,5–80,1 százalék, ipari kibocsátás: 16,9–79,1 százalék, export: 25,0–87,2 százalék (*Bezrukov*, 2006). Ha figyelembe vesszük azt is, hogy sok holding, amelyeknek vállalataik vannak a területi-termelési komplexumokban, regisztrálása Szibérián kívül történt, e mutatók jelentősen magasabbak.

Nézzük meg a területi-termelési komplexumok és a klaszterek között megmutatókozó azonosságokat és különbségeket. Első pillantásra az gondolhatjuk, hogy a klaszterkonceptió a területi-termelési komplexumok elméletének alapté-

teleit ismétli meg, mintegy másolja a termelési komplexumot. Hamarosan látjuk majd, hogy ennek a felfogásnak nincs realitása.

Vizsgáljuk meg először a nem területi szempontokat, amelyek arra utalnak, hogy az ipari klaszterek és a területi-termelési komplexumok a nagy gazdasági alrendszeren belül elhelyezkedő, kölcsönös termelési kapcsolatban álló csoportok összekapcsolódása a tér jellegzetességeinek figyelmen kívül hagyásával (*Gorjacseva – Lipec, 1975*). E tekintetben sok közös vonás fedezhető fel: mindkét esetben ágazatsoportokról van szó, amelyek a termelési komplexumban területi szempontok alapján szerveződnek, a klaszter esetében pedig a legversenyképesebb és legjobban összefonódott ágazatokról van szó. Módszertani hasonlóságok is megállapíthatók. A területi-termelési komplexumok vizsgálatához az ágazati kapcsolatok mérlegét, faktoranalízist és az ágazatközi áramlások alapján számított korrelációs mutatókat alkalmaznak. A klaszterelemzésben is gyakran felhasználják az ÁKM-et, a gráfelméletet és a hozzáadottérték-elemzés különböző módszereit.

A területi jellegű termelési komplexumok és klaszterek között már gyökeres különbségek vannak, mind az elméleti alapokat, mind pedig a termelés szerveződési formáit illetően. A különbségek *egyik* oka abban keresendő, hogy a két koncepciót eltérő társadalmi-gazdasági viszonyok között dolgozták ki. Míg a piacgazdaságban a vállalkozó saját maga dönt beruházásainak formájáról és helyszínéről a bevételmaximalizálás figyelembevételével, addig a szovjet rendszerben a tervezgazdaság az állami vállalatok termelési költségeinek a mérséklését és a természeti erőforrások ésszerű hasznosítását tartotta szem előtt. A rendszerben megmutatkozó eltérések magyarázzák a többi különbséget is.

Másodszor, a területi-termelési komplexumok és a klaszterek eredetüktől fogva különböznek egymástól. A területi-termelési komplexumok modelljeit az ipari termelés optimalizálásának kutatása során dolgozták ki, ezek jó része térben világosan megjeleníthető határokkal rendelkező, technikai-gazdasági jellegű modell volt. A klaszterelmélet kidolgozását a piaci erők térbeli megnyilvánulásai (agglomerációs hatás, externáliák hasznosítása stb.) ösztönözték (*Malberg – Sölvell – Zander, 1996; Marshall, 1961*). A vállalatok klaszterbe való belépését a földrajzi helyzet előnyeinek hasznosítása motiválja. Említést kell tennünk arról is, hogy a klasztereket irányító menedzsereknek általában azt javasolják, hogy ne a nulláról kezdjenek új klaszter építésébe, hanem csak már működő klaszterek fejlesztésével foglalkozzanak.

A *harmadik* különbség a két szerveződési forma helyszíneiben mutatható ki. A klaszterek általában a régóta fejlett, nagy népsűrűségű térségekben, sok esetben agglomerációkon belül alakulnak ki. A területi-termelési komplexumok gazdaságilag újonnan meghódított, alacsony népsűrűségű, mostoha természeti viszonyokat mutató területeken szerveződnek. Kelet-, Nyugat-Szibéria és a Távols-Kelet jelentős területeit azért sikerült birtokba venni, mert koncepció szü-

letett a termelés keleti bővítéséről és a Szovjetunió pénzügyi forrásai centralizáltak voltak. Erre tőkés gazdasági viszonyok között aligha lett volna lehetőség. Ma Oroszország lakosságának területi elhelyezkedése egyenletesebb képet mutat, mint az Egyesült Államoké vagy Kanadáé (Trejvis, 2002a). A területi-termelési komplexumok elméletéhez közeli koncepciókat alkalmaztak amerikai vállalatok egész sor latin-amerikai, délkelet-ázsiai és közel-keleti ország villamosítási és iparosítási programjainak a megvalósításában (Perkinsz, 2005).

Negyedszer, a két szerveződés szerkezete és specializációs sajátosságai is különbözőek. A klaszter egy ágazathoz tartozó, egymással érintkező, független vállalatok csoportosulása. A klaszter tagja lehet állami, oktatási vagy kutatási szervezet, a klaszter fejlődésének van ellenőrző szerve. A területi-termelési komplexum ágazatközi képződmény, amelyben a specializációt meghatározó alapágazatok játszanak vezető szerepet. A szerveződés irányítása a központból, minisztériumok, állami hivatalok útján történik.

A klaszterek és a területi-termelési komplexumok specializációja tekinthető a koncepcionális különbség *ötödik* elemének. A klaszterek alapvetően az új, magas technológiai színvonalú ipari és szolgáltatási ágazatokban fejlődnek. A területi-termelési komplexumok elsődlegesen a nyersanyag-kitermelő ágazatokban, a kohászati és vegyiparban, valamint a nehézgépgyártásban szerveződtek meg.

Hatodszor, a klaszterek és a területi-termelési komplexumok a térbeli szerveződéshez szükséges információk szerepe szerint is különböznek egymástól. Az azonos helyen tevékenykedő, egymással szomszédos vállalatok tömörülése még nem tekinthető klaszternek. A vállalatok között szoros információáramlásnak is ki kell alakulnia, beleértve az egyéb, külső klasztertámogató intézményeket is. A klaszter keretei között kis- és közepes méretű vállalkozások rendeződnek hálózatos szerkezetbe. A területi-termelési komplexumban néhány, vertikálisan integrálódott nagyvállalat működik, ezek között gyér az információcsere. Minden üzem saját terve alapján folytatja a termelést.

S végül a *hetedik* különbség a humán erőforrások fejlődésben játszott szerepében van. A klaszterekben rendszerint kedvezőbb feltételek állnak rendelkezésre a magas kvalitású szakemberek megszerzésére, mint az egyedülálló üzemekben. A klaszterfejlesztés végső célja a versenyképesség erősítése, ami a lakosság életkörülményeinek javítását szolgálja. A területi-termelési komplexumban az emberi erőforrásokat csupán az egyik termelési tényezőnek tekintik, hasonlóan a nyersanyagokhoz, az energiához és az infrastruktúrához. Természetesen a területi-termelési komplexumok tervezése során figyelembe veszik a majdani foglalkoztatottak lakás- és szociális körülményeinek a fejlesztését is. Ez egyébként a korábbi szovjet gyakorlattól is eltérő pozitív eredmény volt.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy az általunk vizsgált egyes koncepciók saját koruk társadalmi-gazdasági viszonyait, az állam fejlődési szakaszának jel-

legzetességet hordozzák. A területi-termelési komplexum a szocialista ipari korszak terméke, a klaszter pedig a posztindusztriális tőkés időszak eredménye. E szempontokat tekintetbe véve lehet ma is a területi-termelési komplexumok előnyeit az újonnan birtokba vett területeken hasznosítani.

A termelés térbeli szerveződésének formái

A mai orosz gyakorlatban a nyugati modellek nem átgondolt alkalmazásának lehetünk tanúi. Sok esetben fordul elő, hogy termelő egységek kialakítása során olyan eszköztárat kívánnak alkalmazni, amelyet más termelési szerveződésre dolgoztak ki, a projekt ez esetben eleve kudarcra van ítélve.

A modern termelés-szervezés külföldi fogalmainak átvétele az orosz gazdasági viszonyok között azt eredményezi, hogy gyakran tesznek egyenlőségjelet a technopolisz, az üzleti inkubáció és a regionális klaszter, az olasz ipari körzet és a technopark fogalmai közé. (Memorandum po voproszám..., 2004). Meg lehet próbálni persze orosz körülmények között is a kis- és közepes vállalkozások hálózatának fejlesztését, és ennek eredményét ipari körzetnek nevezni. Ez a szerveződés azonban más lesz, mint az olasz ipari körzet. Az olasz körzetek nem mesterségesen jöttek létre, hanem a piaci erők térbeli hatásainak következtében hosszú idő alatt, szerves fejlődéssel alakultak ki. Az Oroszországban létrehozandó olasz típusú ipari térségek vélhetően másfajta ismertetőjegyeket mutatnának, és más hatékonysággal is működnének.

Emiatt is megkíséreljük az alkalmazott terminológiát úgy rendszerezni, hogy az orosz klaszterpolitika kialakításához segítséget nyújtsunk. A termelés szerveződési formáit két csoportra oszthatjuk.

- 1) A piaci erők térbeli megnyilvánulásai következtében *önállóan létrejövő* szervezetek. E csoportba sorolhatjuk a az ipari körzetek különböző formáit (ide értve az olasz ipari körzeteket is), a regionális és a lokális klasztereket. Következésképpen az állami szerveknek meg kell teremteniük a fejlődéshez szükséges feltételeket, de nem az alapoktól kell kezdeniük a fejlesztéseket.
- 2) A szövetségi, regionális vagy helyi szervek által *mesterségesen*, elméleti és alkalmazott kutatási eredmények alapján létrehozott képződmények. Ebbe a csoportba sorolhatjuk a területi-termelési komplexumokat, a technológiai és tudományos parkokat, a technopoliszokat, a innovációs-technológiai központokat és az üzleti inkubációs centrumokat.

A két csoport vállalatmérettel összefüggő belső szerkezetét az 1. táblázat mutatja.

1. táblázat

A termelés szerveződési formáinak osztályozása

Megnevezés	Önállóan fejlődő szerveződés	Mesterségesen fejlesztett szerveződés
Kis- és közepes méretű vállalatok	A marshalli ipari körzetek Az olasz ipari körzetek Regionális és lokális klaszterek	Technoparkok Tudományos parkok Üzleti inkubátorok Innovációs és technológiai parkok
Kis-, közepes és nagyvállalatok	A Markusen-féle ipari körzetek Állami irányítású ipari körzetek	Technopoliszok Területi-termelési egyesületek
Közepes és nagyvállalatok Nagyvállalatok	Leányvállalatok ipari platformja Vertikálisan integrálódott vállalatok telephelyei fejlett ipari térségekben	Területi-termelési komplexumok Területi-termelési komplexumok

Forrás: A szerző szerkesztése.

A klaszterpolitika megvalósításának irányai Oroszországban

Oroszország versenyképességének erősítése szempontjából a klaszterpolitikának nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk, mivel e politika az orosz gazdaság számos problémájának a megoldását is elősegítheti.

- Először, a klaszterpolitika megvalósulása során a fő kérdés a verseny fenntartása és fejlesztése, ami a vállalati versenyképesség javításának mozgató ereje, miközben az orosz gazdaságot ma a regionális és a lokális piacok nagyfokú monopolizáltsága jellemzi. Az állam kezdeményezései ezért a klaszterpolitikában elsődlegesen az erős és kreatív vállalatok megtartására, a kedvező működési környezet megteremtésére irányulnak, amelyben a gyengébb és a fejletlenebb vállalatok javíthatják versenyképességüket;
- Másodsor, a klaszterpolitika alapvető figyelmet fordít a mikrogazdaságra, a helyi piacok és vállalkozások elemzésére, a meg nem újítható erőforrások és a termelési tényezők alakulásának folyamatos értékelésére, a termelékenység növelését szolgáló vállalatközi együttműködésekre. Ahogy az orosz gazdaság makrogazdasági stabilitása megerősödött, a hosszú távon fenntartható gazdasági növekedés érdekében kialakított állami gazdaságpolitikának differenciáltabbnak kell lennie, és nagyobb mértékben kell arra irányulnia, hogy regionális és lokális szinten a fejlődési korlátok felszámolhatók legyenek. A klaszterpolitika mikroökonomiai

megközelítése lehetővé teszi, hogy a fejlődés helyi sajátosságai jobban érvényesülhessenek, hatékony célprogramokat lehessen kidolgozni a vállalati versenyképesség javítására;

- Harmadszor, a klaszterpolitika alkalmazása az állami, a helyi irányító szervek, az üzleti szféra, a tudományos-kutatási intézetek együttműködésére épül abból a célból, hogy egyesítsék erőiket a termelés és a szolgáltatások innováció tartalmának a fokozására;
- Negyedszer, a klaszterpolitika elsődlegesen a kis- és középvállalkozások innovációs potenciáljának és fejlődési feltételeinek a javítását szolgálja. Az orosz gazdaságban – a fejlett és a fejlődő országokkal összehasonlítva – ezek a vállalatok gyengén fejlődnek.

A klaszterpolitikának Oroszországban is a nem területi, a térbeli klaszterek és a klaszterösztönzők fejlesztését kell célul kitűznie. Emellett a meglévő és az újonnan létrehozott területi-termelési komplexumok fejlesztése is a politika része kell, hogy legyen. A 2. táblázat a klaszterpolitika alapvető irányainak a rendszertanát mutatja be.

Nyugodtan állíthatjuk, hogy Oroszországban a *nem területi jellegű klaszterpolitikának* már vannak hagyományai. A volt Szovjetunióban létrejött, az ipari korszakra jellemző ágazati nagyvállalatok határozzák meg ma is az orosz gazdaság szerkezetét. Például 1980-ban a termelővállalatok átlagos foglalkoztatotti létszáma 330 fő volt, a vállalatok 75 százalékában több mint 100 fő dolgozott (ezek adták a teljes ipari termelés 97 százalékát) (Baklanov, 1986). A piacgazdaságban az állam kivonulása után az egyes ágazatcsoportok eltérő versenyképességet mutatnak.

Az *első ágazatcsoport* – nyersanyag-kitermelő ipar, elsődleges ásványfeldolgozás, a nehézgépgyártás bizonyos ágazatai, amelyekben a fejlett országokban is hazai tulajdonú nagyvállalatok játszanak domináns szerepet, s ezek a belföldi piacokon versenyképesnek mutatkoznak. Ma Oroszországban nyugati terminológia szerint a gáz- és kőolajiparban, a vas- és színesfémkohászatban, a faiparban és az élelmiszeriparban találhatunk nem területi jellegű klasztereket.

A klaszterek versenyképességének javítását az állami politikának javaslatokkal kell elősegítenie, külföldön is ezek jelentik a kormányzati közreműködés fő formáját: fenn kell tartani a versenyt az ágazatban, segíteni kell a vállalatokat a külföldi piaci kapcsolatok alakításában, új technológiák beszerzésében, magas színvonalú képzési formák elsajátításában, az ipar és a kutatás-fejlesztés intézményei közötti kapcsolatok fejlesztésében, az alpinfrastruktúra kiépítésében, a szigorú ökológiai és műszaki szabványok betartásában.

A *második ágazatcsoportot* a fogyasztási piacra termelő gépipari ágazatok alkotják. Ezekben az ágazatokban a fejlett országokban az 1970-es években a korábbiakban említett gyökeres változások játszódtak le. Állami támogatás nélkül ezek a vállalatok versenyképtelenné váltak volna. Ez esetben tehát az általános klaszterpolitika nem alkalmazható sikeresen, hisz nincsenek versenyképes klaszterek. Olyan eszköztár kidolgozására kell összpontosítani, amely elősegíti a vállalati technológiák cseréjét, a közép- és felsőfokú szakképzettség színvonalának javítását, a szakemberek külföldi tapasztalatszerzését.

A *harmadik nagy ágazatcsoport* – a hadiipari, a repülőgép-ipari és a hajógyártási ágazatok. Ezek olyan stratégiai ágazatok, amelyek fejlődése közvetlenül az állami megrendelésektől, illetve az állam politikai stratégiájától függ. Ezekben az ágazatokban 1991 után átfogó válság bontakozott ki, a feltételek napjainkban kezdenek kedvezőbb irányba fordulni. A két utóbbi ágazatban létrehozott egyesülések Oroszország versenyképességének erősítését szolgálták a világgazdaság ezen erőteljesen monopolizált ágazataiban. A közeljövő fontos feladata lesz ezeknek az ágazatoknak a beszállítási hálózatában a kis- és közepes méretű vállalkozások szerepének erősítése.

A szovjet korszakhoz képest a *térbeli klaszterekhez* kapcsolódó politika újszerű tevékenységnek tekinthető. Az állami klaszterpolitikának sok információra van szüksége a regionális és a helyi adottságokról, többek között a kis- és középvállalatok helyzetéről. Ezeket a feladatokat a regionális szerveknek kell megoldaniuk, hisz nekik vannak a legpontosabb információik a helyi vállalkozások helyzetéről. A központi szervek közreműködése közvetett, azok lényegében az országos politika kialakításával gyakorolnak hatást a helyi fejlesztésekre.

A regionális és a lokális klaszterek kialakulásának ma Oroszországban korlátokat szab a kis- és középvállalkozások fejletlensége. Ez a szektor 2005-ben a foglalkoztatottak 16,7 százalékát foglalta magában, és az ország GDP-jének kb. 15 százalékát állította elő. A kisvállalatok jövedelmezőségi mutatói (2,2 százalék) lényegesen alulmúlják a közép- és nagyvállalatokéit (13,5 százalék), s rendkívül kis részesedésük (3,4 százalék) van a beruházásokból (Maloje predprinymatyeľ'sztvo..., 2006). Jellemző a kis- és középvállalatok ágazati megoszlása is: 45 százalékuk a kis- és nagykereskedelemben, 16 százalékuk az ingatlanügyletekben, 12 százalékuk az építőiparban található, a feldolgozóipar részesedése 0,2 százalék, az egyéb szolgáltatásoké pedig 2,4 százalék (Gref, 2007).

Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy a 209. számú szövetségi törvény „A kis- és középvállalatok fejlesztéséről” (2007. július 27.) az Európai Unió kritériumait (mikrovállalkozás: 1–15 fő, kisvállalkozás: 16–100 fő, középvállalkozás: 101–250 fő) alkalmazta, eszerint a foglalkoztatottak és a hozzáadott érték 45–47 százaléka ebben a szektorban koncentrálódik. Új innovatív kis- és középvállalatok megjelenésére csak akkor lehet számítani, ha az 1990–2004 között létrejött 60 egyetemi technológiai park, inkubátorház és innovációs-

technológiai központ ténylegesen működik majd. Ezek jelenleg ugyanis normatív-jogi szabályozás és anyagi lehetőségek híján képtelenek az alapításkor megfogalmazott célokat teljesíteni.

Napjainkban a legelőremutatóbbnak a klaszterkutatásokat kell tekintenünk. Oroszországban a piacgazdaságra való áttérés időszakában sok ágazatban (infokommunikáció, biotechnológia, új anyagok előállítása stb.) jöttek létre innovatív kis- és középvállalatok. A foglalkoztatottakon és a GDP-n belüli arányuk ma még jelentéktelen. Fejlődési potenciáljuk azonban erős, a jövőben a nagyvállalatok biztos beszállítási partnerei lehetnek.

A versenyképes klaszter példájának tekinthetjük a novoszibirszi Akademgorodokot (Akadémiai várost), ahol jelenleg 150 csúcstechnológiájú vállalat tevékenykedik (Popov, 2004). Az infokommunikációs ágazatban működő 20 vállalat klasszikus helyi infotechnológiai klasztert alkot, szoros együttműködésben a tudományos-kutató központokkal és az egyetemekkel. A társaságok offshore formában működnek, aminek következtében egyrészt mérséklődött az agyelszívás, másrészt jelentősen megemelkedett a termelékenység, és a személyi jövedelmek is kedvező növekedést mutatnak. Ma Novoszibirszk, Moszkva és Szentpétervár után a harmadik infokommunikációs centrum Oroszországban, a szibériai vállalatok pedig fokozatosan diverzifikálják termelésüket, és egyre nagyobb exportkapacitásokkal rendelkeznek (Pilipenko, 2005c).

A meglévő és a létrehozandó területi-termelési komplexumok fejlesztése leginkább a nyersanyag-kitermelő ágazatokban és az újonnan birtokba vett területekben képzelhető el. Az államnak a termelés diverzifikálását és a nyersanyagok feldolgozottsági szintjének emelését célszerű támogatnia. Az eszköztár hasznos elemének tekinthetjük a magán- és a közösségi szféra közötti kapcsolatok kialakítását, az Oroszországi Föderáció befektetési alapja eszközeinek a felhasználását.

A SZIBÉRIAI RÉGIÓK FEJLESZTÉSI PROGRAMJAINAK KIDOLGOZÁSA

VJACSESZLAV SZELIVJORSZTOV

Szibéria távlati fejlesztésének tudományos-kutatási rendszere

Szibéria mint komplex kutatások tárgya régen felkeltette a különböző tudományágakban dolgozó tudósok figyelmét. A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Szibériai Tagozatának 1957. évi létrehozásával a szibériai gazdasági fejlesztést célzó stratégiai dokumentumok kidolgozásának és a kutatásoknak a súlypontja Moszkvából Novoszibirszkbe és más szibériai városokba helyeződött át. E tervezetek alapját a Szibéria távlati fejlesztésének szentelt társadalmi-gazdasági kutatások jelentették, fő eszmei irányítójuk és vezetőjük A. G. Aganbegjan akadémikus, a SZUTA Szibériai Tagozata Közgazdasági és Ipari Termelés-szervezési Intézetének igazgatója volt. Később ezek a munkák A. G. Granberg akadémikus, majd 1991-től V.V. Kulesov akadémikus vezetésével folytak. Itt kell megemlíteni azokat a népgazdasági, jelentőségű távlati stratégiai terveket, amelyek Szibériában valósulnak meg, és amelyeknek tudományos megalapozásában az intézet döntő szerepet játszott. Ezeket a munkákat gondosan megszervezték és irányították, szakosított tudományos tanácsokat és műhelyeket hoztak létre.

Az intézetben dolgozták ki a Bajkál–Amur főútvonal menti övezetek gazdasági birtokbavételének programját és a Bajkál–Amur vasútvonal (BAM) folyamatos fejlesztési stratégiáját. Fontos kutatásokat folytattak a hálózati modellek felhasználásával, számos komplex tudományos jelentés készült e témakörökben, három össz-szövetségi konferenciát rendeztek.

Az intézet tudósai jelentősen hozzájárultak az olaj- és gáztartalékok kiaknázását célzó program kidolgozásához és a nyugat-szibériai olaj- és gázkomplexum területének társadalmi-gazdasági fejlesztéséhez. Kutatások folytak és javaslatok készültek más szibériai programokra vonatkozólag is (az Angara–Jenysiszej régió fejlesztése, a kanszk-acszinszki szénkomplexum létrehozásának programja, ebben jelentős szerepet játszott az M. K. Bandman irányítása alatt dolgozó kollektíva, ezen kívül egyedülálló kutatásokat hasznosítottak a területi-termelési komplexum fejlesztésében, amelyeket az egész világon elismertek.) Kiemelkedő eredmények születtek az Északi-tengeren végzett kutatások során, amelyek előkészítették a Szovjetunió sarki zónájának komplex kutatási programját.

Fontos szempont, hogy a felsorolt tervezetekben a szerzők nem korlátozódtak csak Szibériára. Ez a munka olyan keretek közt valósult meg, amely tanulmányozta, elemezte, prognosztizálta és modellezte az egész Szovjetunió és Oroszország fejlesztésének területi aspektusait. Szibéria tendenciáinak és távlatainak értékelését a szövetségi érdekeknek és az ország más területei érdekeinek maximális figyelembevételével végezték.

Mindezek a munkák nem csupán akadémiai szempontból voltak fontosak. Például az 1980-as években a pártvezetés legmagasabb szintjén vitatták meg a szibériai folyók Kazahsztánba és Közép-Ázsiába való elterelésének tervezetét. Kétségtelen, hogy létezett (és ma is létezik, sőt fokozódik) a közép-ázsiai köztársaságok és Kazahsztán déli területeinek vízhiánya, ami súlyos társadalmi és ökológiai következményekkel járt. Veszélybe került a gyapotipar fejlesztésének stratégiai programja (ismeretes, hogy a lószergyártáshoz gyapotot használnak). Az akadémia keretében tudományos tanács foglalkozott e kérdéssel, a vezető moszkvai intézetek csatlakoztak a szibériai folyók elterelése tervének megvalósításához.

Annak ellenére, hogy milyen jelentős nyomás hárult rá a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának apparátusa, a Szovjetunió Minisztertanácsa, valamint a Szovjetunió Tudományos Akadémiája egyes vezetői részéről,¹ a SZU Tudományos Akadémiája Szibériai Tagozata elvszerű tudományos álláspontot foglalt el a tervezet hatékonyságával és célszerűségével kapcsolatban. A közgazdasági intézetben R. I. Sniper vezetésével alapos kutatások folytak (többek között a közép-ázsiai régiókban tett szakmai utazások alapján) arról, hogy milyen következményekkel járna az ország és Szibéria számára, ha részlegesen megvalósítanák a szibériai folyók elterelését. Az ország optimális régióközi és ágazatközi modelljének számításai alapján, figyelembe véve az elterelés különféle variánsait (a szerző e munkák egyik résztvevője volt), bebizonyosodott, hogy a terv végrehajtása káros hatással lenne az ország gazdaságára, különösen a szibériai régiókra. Jellemző, hogy az elszámolás tekintetében a közép-ázsiai köztársaságok sem jutottak volna különleges gazdasági előnyökhöz, éppen fordítva, összberuházásuk nem viselte el a csatorna megépítésével kapcsolatos terheket, ez pedig láncreakciószerűen negatívan hatott volna más ágazatok fejlődésére is.²

A közgazdasági intézet más intézményekkel együttműködve tudományos jelentést készített a déli makrorégiók távlati fejlesztéséről, ebben hangsúlyozta a

¹ Nyilvánvaló, hogy az elterelés terve mellett elsősorban a közép-ázsiai köztársaságok párt- és állami vezetői fejtették ki erős lobbitevékenységet.

² Ezekben a számításokban nem sikerült felbecsülni a szibériai folyók részleges elterelésének ökológiai következményeit. Nyilvánvaló, hogy Közép-Ázsia és Kazahsztán számára ez feltétlenül kedvező volt.

szibériai folyók elterelési terve megvalósításának következményeit. Bebizonyosodott, hogy a terv végrehajtása az akkori körülmények között erősen negatív hatással lesz a Szovjetunió több körzetének gazdaságára (elsősorban Szibériára), hogy a közép-ázsiai köztársaságok, Kazahsztán vízellátási problémájának megoldására a kutatások alternatív forgatókönyveket dolgoztak ki. Ezt a jelentést és annak kivonatát eljuttatták a Szovjetunió Tudományos Akadémiája vezetőségéhez, párt- és állami fórumokhoz, valamint több szövetségi minisztériumhoz.

Ennek eredményeként a terv megvalósítását célzó munkákat leállították, és a csatorna már megkezdett építését félbeszakították. Kétségtelenül, ez nemcsak az intézet kutatásaival és aktív tudományos álláspontjával függ össze. Abban az időben a Szovjetunióban a tömegtájékoztatás eszközei és a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának intézetei is negatívan értékelték ezt a tervet. A végleges álláspontot a novoszibirszki intézet és tudományos eredményei alapozták meg. Ezért, amikor a közgazdaság-tudomány művelőihez intézett szemrehányásokat lehet hallani passzivitásukról és az általuk végzett kutatások hatástalanságáról, ellenpéldaként lehet felhozni ezeket a munkákat.

Ha napjaink szemszögéből akarjuk értékelni a szovjet korszakban elvégzett, Szibéria távlati fejlesztésével kapcsolatos tudományos kutatások rendszerét, akkor a kétségtelen eredmények mellett számos hibát és hiányosságot is meg kell említeni. Először is, nem szenteltek kellő figyelmet a szibériai régiók fejlesztése stratégiai irányai megvalósítási mechanizmusainak (többek közt az irányításnak és az ellenőrzésnek). Úgy vélték, hogy ez a párt- és állami szervek kiváltsága. Másodszor, ezekben a tervezetekben nyilvánvalóan döntő szerepet játszott a népgazdasági érdekek elsőbbsége. A régiók társadalmi-gazdasági problémái, valamint Észak és Szibéria őslakosságának támogatása nem számíthattak különleges elbírálásra. Harmadszor, a stratégiai tervezetek lényeges oldalát, amely összefügg Szibéria fejlesztése anyagi-tárgyi aspektusainak tanulmányozásával, modellezésével és prognosztizálásával, nem erősítette a hosszú távú fejlesztés finanszírozásának, valamint a regionális politika pénzügyi forrásai mozgósításának kutatása.

Természetesen a tudományos tervezetekben érződött az ideológiai irányultság hatása. Minden kutatás kötelező eleme volt a pártkongresszusok és plénumok határozataira való hivatkozás, de az igazság kedvéért meg kell jegyezni, hogy éppen a Közgazdasági és Ipari Termelés-szervezési Intézetben ez jóval kisebb mértékben fordult elő, mint a társadalomtudományokban általában. 1970 januárjától jelent meg az intézetben az „Echo” c. folyóirat, amely a Szovjetunió gazdasági ellenzékének központjaként szerzett hírnevet. Ebben a folyóiratban az elsőbbséget élvező témák közt szerepeltek Szibéria fejlesztésének problémái. A „Region: ekonomika i szociologija” c. folyóiratban is jelentős cikksorozatok láttak napvilágot Szibéria termelőerőinek fejlesztésével kapcsolatban (1993-ig

Izvesztyija SZO AN SZSZSZR: szerija obszesztyvennih nauk címmel jelent meg).

A Szovjetunió szétesése után a Szibéria fejlesztési tendenciáinak és távlatainak tárgyában végzett kutatások az intézetben folytatódtak, a közgazdaság-tudomány új irányai és több korábbi tézis átértelmezése figyelembevételével. Már a 90-es évek elején nyilvánvaló volt, hogy ki kell dolgozni a szibériai makrorégió új konstruktív koncepcióját és progresszív hosszú távú fejlesztési stratégiáját, szem előtt kell tartani a szövetségi és a regionális érdekek egyensúlyát, amelyet megbízható megvalósítási mechanizmus biztosít, és amely az új gazdálkodási körülményekre támaszkodik.

A régi tervezetek tapasztalatait és az 1990-es években végzett új kutatásokat 1998-ban összegezték (*Kulesov, 1998*). 1999-ben megjelent e könyv kibővített és átdolgozott második kiadása. E munkák vezérgondolata az volt, hogy meg kell erősíteni a társadalmi-gazdasági rendszer hosszú távú fejlesztésének Oroszországban és egyben Szibériában zajló objektív folyamatait. A szerzők véleménye szerint a gazdasági és politikai válságok csak fékezhetik ezeket a folyamatokat, de irányultságukat nem képesek megváltoztatni. Nem véletlenül fordítottak a szerzők e kérdésekre különös figyelmet. Mint ahogy azt a monográfia előszavában Kulesov akadémikus megállapította, a reformok kezdetével Szibéria fejlesztésének tartós folyamatai megtorpantak. Ez a tény kifejezésre jutott a termelés hanyatlásában, a gazdasági térség beszűkülésében, a társadalmi-gazdasági válságban.

Sőt mi több, ebben a korszakban kezdtek megjelenni azok a „tudományos bizonyítékok”, amelyek Szibéria gyorsított fejlődésének célszerűtlensége mellett érveltek. Ezek alapján jutottak arra a következtetésre, hogy a gazdasági aktivitás visszafejlesztése azért szükséges, mert ezzel állítólag rendkívül nagy terhek hárultak az orosz gazdaságra. Ezt az álláspontot jelentős mértékben felhasználták a szövetségi hatalmi szervek, és ennek eredményeként rohamosan csökkent számos szibériai program és projekt állami támogatása.

A „Szibéria az új évezred küszöbén” című összegező monográfián kívül az intézetben más jelentős tudományos munkák is születtek, amelyek újszerűen értékelték Szibéria, annak régiói és ágazatai gazdasági fejlesztésének tendenciáit és távlatait. M. K. Bandman vezetésével fontos kutatássorozat valósult meg a forrástípusú problematikus régiók tárgyában (*Bandman, 1996, 2000*). Ugyanez a kollektíva korábban kutatásokat végzett az Alsó-Angara-vidék szövetségi fejlesztési célprogramja módszertani-tudományos alapjainak kidolgozása céljából (*Bandman, 1996*.)

Különös jelentőségre tettek szert az intézetnek az új geopolitikai és gazdasági körülmények értékelésével kapcsolatos kiadványai, amelyek Szibériát jellemzik a Szovjetunió szétesése után. E művek szerzői – M. K. Bandman, V. V. Kulesov, V. J. Malov és V. J. Szeliversztov – rámutattak arra, hogy az új

geopolitikai helyzet egyrészt növeli Szibéria jelentőségét Oroszország gazdasági és politikai biztonsága szempontjából, másrészt bonyolítja ezeket a folyamatokat (nagy számban érkeztek a régióba betelepülők a közép-ázsiai köztársaságból és Kazahsztánból, Nyugat-Szibéria déli körzetei határ menti területekké váltak, a Kazahsztán területén áthaladó orosz szállítási útvonalak vitákat váltanak ki stb.). E munkák alapján le lehet vonni azt a következtetést, hogy a szövetségi szint legfontosabb feladata, hogy hatékonyan hasznosítsa Szibériának mint az eurázsiai gazdasági térség központjának előnyös földrajzi helyzetéből adódó potenciálját, valamint ezt gazdasági forrássá változtassa az oroszországi költségvetés és a szibériai régiók költségvetései, továbbá a szállítási vállalkozások érdekében (Bandman, 1991).

Nyilvánvaló, hogy az új gazdasági modell csak akkor valósulhatott meg Szibériában, amikor létrehozták a megfelelő intézményes feltételeket. Ezzel a kérdéssel a kőolaj- és gázkomplexum példáján fontos kutatássorozat foglalkozott, amelyet V. A. Krjukov vezetett (Krjukov, 1998).

A „Szibéria az új évezred küszöbén” monográfiában megállapították, hogy Szibériában sok éven át a termelőerők fejlődési folyamatát főként a „tárgyi tényező” szempontjából vizsgálták. A munkaerőforrásokat csak mint a termelési komplexum fejlődésének egyik szükséges alkotórészét tanulmányozták. A társadalmi tényezőknek azt az összességét, amely meghatározza a termelési-gazdasági tevékenység reáliáit a gazdaság különböző szektoraiban, egységes jelenségként nem kutatták. Ezeket a munkákat már az 1980-as évek közepétől kezdve jelentősen továbbfejlesztették. Nem véletlen, hogy a szibériai régiókban zajló társadalmi folyamatok példáján az intézet közgazdászainak és szociológusainak, Z. I. Kalugina vezetésével sikerült komplex monográfiákat készíteni a reformra váró Oroszország társadalmának fejlődési pályájáról (Kalugina, 1999, 2003).

Kétségtelen, hogy a moszkvai, uráli és távol-keleti kollégáikkal szoros kapcsolatban álló szibériai közgazdász tudósok kutatásai fontos, de nem egyedüli irányt jelentettek a szibériai fejlesztések távlatai stratégiai tervezésének. Évek óta kutatják a szibériai energetikai szektor fenntartható fejlődését a L. A. Melentyevről elnevezett Energetikai Rendszerek Intézetében. 1998-ban az intézet az OF Energetikai Minisztériumával együtt kidolgozta Oroszország energetikai biztonságának koncepcióját. A tanulmány elemzi az energiaellátás jelenlegi helyzetét, több intézkedést javasol az ország és régiói energetikai biztonsága fenntartása érdekében (Voropaj – Masztepanov – Safrannik, 1998). 1999-ben a novoszibirszki közgazdasági intézetben komplex elemzést végeztek Oroszország fűtőanyag-energiái komplexuma jelenlegi helyzetéről, meghatározták és megalapozták az ágazati és regionális fejlesztések prioritásait, figyelembe véve az energiatermelés és energiafogyasztás prognózisait, a fűtőanyag-energetikai komplexum termelési szerkezetének helyzetét, az árpolitika szerepét (Agaforov – Volkova – Voropaj, 1999). Az intézetben kutatásokat folytattak a világ ener-

getikai fejlődésének távlatairól, figyelembe véve az energiaellátási rendszerek technológiai szerkezetét, tartalékbázisukat, a szervezeti-gazdasági körülményeket (*Beljajev – Marcsenko – Filippov, 2000*).

Ily módon Oroszországban kialakult a szibériai gazdasági és társadalmi szféra távlati fejlesztését célzó tudományos kutatásoknak egy olyan minőségi iskolája, amely a világ tudományos standardjainak szintjén teljesít (a területi-termelési komplexumok elméletének eredeti tervezetei, a régióközi kölcsönviszonyok módszerei és modelljei, az ágazati számítások és prognózisok komplexumai stb.). Ezek a tanulmányok alkotják az alapját az adott makrorégió és területi stratégiai fejlesztése dokumentumainak. A szovjet korszakban azonban nem tartottak rájuk igényt teljes mértékben, ugyanis az ekkor érvényben lévő gazdasági mechanizmus és a döntéshozatali rendszer elszigetelte az ilyen újításokat. A Szovjetunió szétesését követő politikai és gazdasági válsághelyzetben és az Oroszországi Föderáció megalakulásának idején ezekre a stratégiai tervezetekre senkinek sem volt szüksége, az ország és régiói csak a pillanatnyi feladatok megoldásával voltak elfoglalva.

A szibériai termelőerők fejlesztését célzó tudományos konferenciák és a komplex kutatóutak

A múlt század 20-as éveitől kezdve Szibéria hosszú távú gazdasági és társadalmi fejlődésének vezérfonalává és szöcsövévé váltak a nagyszabású tudományos konferenciák.

A Novoszibirszkben 1926-ban rendezett első tudományos Szibéria-kongresszuson megvitatták, hogy milyen szerepet játszhat Szibéria az oroszországi problémák megoldásában, véleményt nyilvánítottak a gazdaság szakosodási irányairól (mezőgazdasági vagy ipari), és felvetették Szibéria autonómiával való felruházásának kérdését. A kongresszus támogatta azt a javaslatot, hogy hozzák létre az uráli-kuznyeckei kohóművet, amely megveti Szibéria iparosításának alapjait. Ez a kongresszus lerakta Szibéria termelőerői fejlesztésének módszertani alapjait, és e döntések nyomán létrehozott bizottság átdolgozta a szibériai régió általános fejlesztési tervét, az ipar és nem a mezőgazdaság irányában módosítva azt.

A második fontos szibériai fórum az Angara és a Jenyiszej problémáival foglalkozó konferencia (Moszkva, 1932) volt. Ezt megelőzték V. M. Malisev professzor és I. G. Alekszandrov akadémikus tanulmányai, amelyek gyakorlatilag megalapozták az új energetikapolitika irányait az ország keleti részében azzal, hogy az Angarán hatalmas villamos erőművek sokaságát javasolták. Ezen a konferencián nemcsak Kelet-Szibéria energetikai építkezéseinek kérdéseit vitat-

ták meg egy elég alaposan kidolgozott általános terv szerint, hanem azt is, hogy célszerű lenne az Angara–Jenyiszej körzetben energiaigényes termelési komplexumokat (színesfémkohászatot, vegyipart) létrehozni. A háború háttérbe szorította ezeket a terveket, de már 1947-ben Irkutszkban konferenciát szerveztek az Irkutszki terület termelőerőinek fejlesztéséről, és ahol az Angara–Jenyiszej problémát szélesebb nézőpontból vitatták meg (nemcsak az energetika és az energiaigényes termelés kérdései, hanem a szállítás, a mezőgazdaság, a városépítés és a régió szociális problémái is szóba kerültek.)

Fontos szakasz kezdődött a Nyugat-Szibéria termelőerőinek fejlesztéséről szóló konferenciával (Irkutszk, 1958). Ezen a konferencián vitatták meg Szibéria fejlesztési koncepcióját és a területi-termelési komplexumok projektjét. A konferencia a gyakorlatban valósította meg a kutatások és a mérnöki projektek tudományos-technikai és társadalmi szakértői jelentéseit, amelyek Kelet-Szibéria gazdaságfejlesztésének legfontosabb irányaira vonatkoztak.

Ezen a fórumon megvizsgálták a Jenyiszejen történő további energetikai építkezések (krasznnojarszki, szajan-susenszki, uszty-ilimszki vízi erőművek) és az ezek alapján készülő új távlati területi-termelési komplexumok kialakításának kérdéseit.

A háború utáni időszakban évtizedenként rendeztek programadó konferenciákat. 1969-ben Novoszibirszkben rendezték azt a soros konferenciát, amelyen különös hangsúlyt kapott Nyugat-Szibéria kőolaj- és gázkészleteinek hasznosítása. Ennek a konferenciának a jelentősége abban rejlett (több mint ezren vettek rajta részt), hogy fő szervezője az 1957-ben létrejött szibériai akadémiai tagozat volt, amelynek intézetei átfogó tudományos előadásokat készítettek Nyugat- és Kelet-Szibéria fejlesztésének aktuális kérdéseiről, az ásványi kincsek új lelőhelyei és a területi-termelési komplexumok távlati fejlesztéséről. A továbbiakban pedig éppen a szibériai tagozat lett e konferenciák fő tudományos-szervező központja.

A Szibéria termelőerőinek fejlesztése és a tudományos-technikai forradalom felgyorsításának feladatai c. Novoszibirszkben 1985-ben megrendezett konferencián megvizsgálták a szibériai régió gazdasági és társadalmi fejlődésének kérdéseit a XII. ötéves tervben és a 2000-ig tartó időszakban, a tudományos eredmények megvalósításának módjait a „Szibéria” elnevezésű komplex regionális tudományos-kutató program végrehajtása során, azoknak az alap- és alkalmazott tudományos kutatásoknak a legfontosabb irányait, amelyek megkövetelik az erők összpontosítását a döntő fontosságú népgazdasági feladatok megoldása érdekében. A korábbi konferenciáktól eltérően ezen a fórumon megvizsgálták Szibéria valamennyi ágazati és ágazatközi komplexumát, különös tekintettel arra, hogyan lehet meghonosítani azokban a legújabb tudományos-technikai eredményeket. A konferencia másik alapgondolata az volt, hogy meg kell alapozni és erősíteni kell Szibéria gazdaságának komplex fejlesztését a területén

működő feldolgozóipar fejlesztése alapján a fűtőanyag-termelő iparban, a vegyiparban, az erdő- és fafeldolgozó, a cellulóz- és papíriparban, valamint a kohászatban. A szibériai tagozat intézetei előterjesztették a szibériai ágazatok, régiók, területi-termelési komplexumok fejlesztésére vonatkozó tudományos indokokat és gazdasági-matematikai számításokat.

Az utolsó, Szibéria gazdasági fejlődését vizsgáló konferenciára 1993 nyarán került sor. Ez volt az első országos szintű konferencia a Szovjetunió szétesése után, amelyet Szibériában a tudományos akadémia és a „Szibériai Megállapodás” nevű régióközi szervezet szervezett. A konferenciát V. A. Koptyuga akadémikus, a szibériai tagozat elnöke kezdeményezte, aki az igazi oroszországi tudós példaképe volt, hatalmas intellektussal és erős társadalmi pozícióval rendelkezett, képes volt arra, hogy összefogja és megszervezze az alap- és alkalmazott kutatásokat Szibéria és az egész ország fejlődése érdekében.

A konferencia előkészítése és lebonyolítása során (a szerző a tudományos titkári posztot töltötte be) olyan szakmai munkát végeztek, amely általános szintre emelte a szibériai régiók és a posztszovjet Oroszország fejlődésének eredményeit. Jellemezték azokat a rendkívül aggasztó új tendenciákat, amelyek a legtöbb szibériai területen mutatkoztak, és elkeserítő következtetésekre jutottak az ország vezetése által követett gazdasági és regionális politikát illetően. A konferencia alap gondolataként megállapították azt a tényt, hogy elvileg új gazdasági és geopolitikai feltételek jöttek létre, amelyek a Szovjetunió szétesése következtében érintették Szibériát és annak régióit, továbbá, hogy ki kell dolgozni a régió gazdaságának hosszú távú fejlesztési taktikáját és stratégiáját az Oroszországban zajló gazdasági és politikai reform feltételei közt, nem utolsósorban pedig halaszthatatlanul meg kell oldani Szibéria társadalmi problémáit. E fórum legfontosabb gyakorlati eredménye az volt, hogy nem sokkal utána hozzákezdtek a „Szibéria” című szövetségi célprogram kidolgozásához, majd ezt követte Szibéria gazdasági fejlesztési stratégiájának a kidolgozása.

Amikor a szibériai konferenciáknak az ország keleti részében végbemenő társadalmi-gazdasági folyamatok tanulmányozásában és irányításában betöltött fontos szerepéről beszélünk, meg kell említeni a múlt században megvalósított *komplex expedíciók* jelentőségét. Oroszországban és különösen Szibériában régóta dolgoznak hasonló munkacsoportok, amelyek komplex regionális társadalmi-gazdasági kérdésekkel foglalkoznak. A „komplex kutatóút” intézménye a legnagyobb mértékben igazodott a szibériai területek jellegéhez és fejlődési sajátosságaihoz, a különböző szakemberek és hatóságok a helyszínen gyűjtöttek információkat a keleti régiók komplex és nem egyoldalú fejlesztési irányairól.

Itt kell megemlíteni az angarai kutatóutat, amely megalapozta a Felső-Angara-vidék gazdasági fejlesztési programját. Az 1980-as években a közgazdasági intézet kezdeményezője és fő szervezője volt több komplex kutatóútnak az Északi-tengeren, ami lehetővé tette, hogy újszerűen értékeljék ennek a szál-

lítási útvonalnak az ország északi területei termelőeszközeinek fejlesztésében betöltött szerepét.

Sajnos, a Szovjetunióban a gazdasági és politikai reformok kezdetével a komplex kutatóutak szervezésének gyakorlata félbeszakadt. Úgy gondoljuk, hogy a jelenlegi körülmények közt fel kellene újítani azokat, de szervezésük során figyelembe kell venni a megváltozott gazdasági körülményeket, továbbá az üzleti társaságok régióközi és interdiszciplináris jellegű projektek megvalósításában betöltött szerepét és érdekelttségét.

Nem véletlenül vizsgáltuk ilyen részletesen a szibériai konferenciák és expedíciók történetét. A központosított tervgazdálkodás, a pártirányítás körülményei között ezek a konferenciák, amelyek a központi és regionális pártszervek égisze alatt zajlottak, a politikai erő kifejezését szolgálták, döntéseik és tervezeik pedig a népgazdasági tervezés gyakorlati megvalósítását jelentették, továbbá közvetlenül kapcsolódtak a döntéshozatali rendszerhez. Hangsúlyozni kell azt a tényt, hogy ezek nem zártkörű szakmai konferenciák voltak. Az ország és Szibéria fejlesztésének stratégiai problémáit vetették fel, komplex, interdiszciplináris módon közelítették meg a kérdéseket (ez jellemezte a leginkább az 1969-es, az 1985-ös és az 1993-as konferenciákat), a vezető tudósok mellett a hatóságok (a párt- és államhatalom) képviselői, a minisztériumok és hivatalok dolgozói, a legnagyobb vállalatok igazgatói is aktívan részt vettek a munkában. Tehát olyan sajátos „hatalom–üzlet–tudomány” háromszög volt ez, amiről ma is beszélünk, ám abban a korszakban a politikai hatalom és az ideológiai irányultság vezető szerepe volt a jellemző. Ezeknek az erőknek az együttműködése gyakorlatilag pótolta a szibériai termelőerők fejlesztését szolgáló tudományos projektek megvalósítása reális gazdasági mechanizmusainak hiányát.

Ez a megállapítás azonban nem vonatkozik az 1993-as konferenciára. Bár az akadémia szibériai tagozata jelentős energiákat fordított ennek megszervezésére és lebonyolítására, a munka hatékonysága, sajnos, alacsony volt. Ez nem függött össze a tudományos tervezetek szintjével, amelyek megmutatták, hogyan juthatnak ki Szibéria régiói a gazdasági válságból – a konferencián elhangzottak új eredeti elképzelések és megoldási módok, továbbá javaslatokat nyújtottak be új tudományos-technikai tervezetekről a régió különböző ágazataiban (gépgyártás, kémia és petrokémia, kohászat, új anyagok stb.) A kudarc oka az volt, hogy a fórumot nem ismerték el a szövetségi és a regionális hatalom képviselői és a nagyvállalkozók. A konferenciáról hiányoztak az ország kormányának, a fontosabb minisztériumok és hatóságok, továbbá a szibériai régiók vezetői. A konferencián való részvételre jelentéktelen személyeket delegáltak, akik nem játszottak szerepet a döntések meghozatalában.

Mindennek világos oka van. Ha a peresztrojka előtti korszakban a konferenciák lebonyolítása a SZKP KB szigorú ellenőrzésével történt (a pártvezetés a lényegét illetően megértette Szibéria fejlesztésének fontosságát) és ez a tény biz-

tosította a konferenciák presztízsét, kötelező volt azokon részt venni a különböző rangú vezetőknek. A 90-es évek Oroszországában ez a vákuum betöltetlen maradt. A mély politikai és gazdasági válság körülményei közt a „hatalom–üzlet–tudomány” háromszög megszűnt. Ez világosan kifejeződött a legutóbbi konferenciákon. Tehát a tapasztalat azt mutatta, hogy szükség van az ország vezetése szilárd politikai akaratára, hogy a halaszthatatlan és fájdalmas problémák „fái mögött” meglássuk a távlatok „erdejét”, ez pedig stratégia döntések meghozatalát teszi szükségessé. A tudomány és az üzleti élet szövetsége nélkül pedig ezt lehetetlen megvalósítani.

Szibéria és régiói távlati fejlesztési tervezési dokumentumai

Korábban a Szovjetunióban is létezett az ország területfejlesztési stratégiai dokumentumainak valamilyen rendszere. A szovjet tervezési és irányítási rendszer minden hibája ellenére a területi fejlesztés állami szabályozásának részeként meglehetősen logikus és saját korához képest haladó volt. A többszintű rendszer a következő dokumentumokból állt: a tudományos-technikai haladás és regionális fejezetei 20 éves komplex programja, a Szovjetunió termelőeri elhelyezkedésének és fejlesztésének 15 éves általános terve, beleértve az ágazati és regionális részeket, az ország társadalmi-gazdasági fejlesztésének alapvető irányai a következő 10 évre, ötéves tervek stb. Ezeket kiegészítették az ágazati tervezőintézetek telepítési rendszerei, az ásványkincsek készleteiről szóló értékelések stb.

Ugyanakkor ez a látszólag jól felépített rendszer nem volt eredményes, mert hiányoztak a megvalósításhoz szükséges motivációk és mechanizmusok, az érdekegyeztetés mechanizmusai a gazdálkodás fontosabb alanyai, a központ és a régiók, a régiók és az ágazatok között. A társadalmi és ökológiai kérdések háttérbe szorultak, és a „maradék elv” alapján oldották meg azokat. A szigorú elosztásos rendszer a központosított beruházások és az anyagi források alapelosztása formájában, a Szovjetunió állami ellátási rendszerén keresztül egyrészt garantálta az ágazatok és a régiók számára – igényeikkel összhangban – a forrásokkal való ellátottság minimumát, másrészt viszont teljesen eredménytelennek és pazarlónak bizonyult. A valódi piac hiánya fékezte a vállalatok kezdeményezőkézségét és a tudományos-technikai forradalom bevezetésének lehetőségeit.

A gazdaság központosított tervgazdálkodási rendszerére jellemző tervezetek, minden hibájuk ellenére, jelentősek voltak a Szovjetunió területfejlesztése stratégiai irányai megalapozása szempontjából, amelyek közt változatlanul nagy hangsúlyt kapott „az ország termelőerőinek kelet felé történő átirányítása”. Szibéria ezekben a dokumentumokban mindig az ország legfontosabb stratégiai területeként szerepelt.

Szibéria problémáinak feldolgozása a tervezés előtti és a tervdokumentumokban nem volt eléggé átfogó. Először, sem Szibériát egészében, sem a nyugat-, illetve a kelet-szibériai gazdasági körzeteket nem tekintették külön tételnek az ötéves és az éves tervekben, azok ugyanis csak a szövetségi köztársaságokra készültek. Másodszor, eltekintve azoktól a hatalmas forrásoktól és erőfeszítésektől, amelyeket a Szovjetunió termelőeri, ágazati és regionális tervezetei fejlesztésének és elhelyezésének általános tervvázlata kidolgozására fordítottak, ezek ideológiája és módszertana az ágazati elven alapult. A nagy gazdasági körzetek fejlesztésének prognosztikai mutatóit (köztük a nyugat-szibériai és a kelet-szibériai) rendszerint az ágazati mutatók szokásos összegezéseként alakították ki. Hiányoztak a szibériai régió stratégiai fejlesztési irányainak megalapozásához szükséges forgatókönyvek, a befektetett eszközök hatékonysági mutatóinak számbavétele, a javasolt intézkedések társadalmi jelentőségének értékelései stb. Ugyanakkor e rendszer érdeme, hogy felhasználták az ágazati és tervezési intézetek egyedi információit az ásványi lelőhelyek és egyéb természeti erőforrások értékelése során.

Az 1980-as években felmerült az a kérdés, hogy célszerű lenne bekapcsolni a legfontosabb tervezést megalapozó stratégiai dokumentumok sorába a regionális tudományos-technikai komplex programot. Ezek kidolgozásával a Szovjetunió Tudományos Akadémiáját bízták meg (a végleges terv kidolgozásáért a Szovjetunió Tervhivatala és a szövetségi köztársaságok tervhivatalai feleltek).

A nyugat- és kelet-szibériai gazdasági körzetek 1986–2005 közötti időszakra szóló tudományos-technikai tervének kidolgozásával a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Szibériai Tagozatát bízták meg. A programot 1982–83-ban dolgozta ki a „Szibéria” program tudományos tanácsa, a munkába akadémiai intézeteket, több minisztériumot és hivatalt vontak be. A tudományos-módszertani irányítást a novoszibirszki Közgazdasági és Ipari Termelés-szervezési Intézet látta el. Az összegező dokumentum három kötetből állt: „Természeti erőforrások”, „Gazdasági és társadalmi problémák”, „A tudományos-technikai forradalom és a tudomány fejlődése”. Ebben a dokumentumban értékelték Szibéria szerepét az ország egységes népgazdasági komplexumában, és rámutattak Szibéria legfontosabb ágazatközi, regionális és szociális problémái megoldásának távlati irányaira. Az érvelésben széleskörűen használták fel a gazdaság-matematika eszköztárát.

1989–1990-ben az intézetet megbízták azzal, hogy dolgozza ki az országos terv regionális fejezetét az 1991–2010 közötti időszakra. A Szovjetunió társadalmi-gazdasági és tudományos-technikai fejlődésének régióközi problémái c. fejezetben kijelölték a legfontosabb régióközi szempontokat, javaslatokat tettek a Szovjetunió fontosabb problematikus régiói, így az északi zónák fejlesztési koncepciójára. Javaslatokat dolgoztak ki Szibéria gazdasági, technológiai és szociális rendszerei gyökeres megreformálására az ország és a régió tudo-

mányos-technikai és oktatási potenciája fejlődése eredményei alapján. Itt fejtették ki először a regionális piacok létrehozásának és szabályozásának koncepcióját. A Szovjetunió gazdasági és politikai rendszerének válsága miatt e munkák félbeszakadtak. Ennek következtében a regionális politika normatív bázisának jelentős részét elvesztette. Ezekben az években szövetségi szinten a Szibéria fejlődésének stratégiai dokumentumait előkészítő munkák jelentősen csökkentek. Az egyetlen kivétel a kormányprogramok regionális fejezeteinek elkészítése volt. Ezek a dokumentumok megvizsgálták az átmeneti korszak regionális szempontjait, bemutatták Oroszország nagy régiói fejlődésének jellemzőit, továbbá kifejtették azt a tézist, hogy figyelembe kell venni a regionális sajátosságokat az országos gazdaságpolitikában. Azonban ezek a fontos következtetések elkerülték azoknak a figyelmét, akik ezekben az években az orosz állami politikát meghatározták.

Az 1990-es évek második felétől kezdve a Szibéria fejlesztését célzó stratégiai dokumentumok kidolgozásának súlypontja a szibériai régiókba tevődött át. A föderáció azon alanyaiban, amelyekben a gazdasági fejlődés legjobb eredményei mutatkoztak, és amelyek megjelölték a válságból kivezető utat, nemcsak a jelenlegi problémákról kezdtek el gondolkodni, hanem a jövőről is. Új kutatási programok indultak a regionális fejlődési távlatok tanulmányozására. Hasonló munkákat kezdeményeztek a területi-közigazgatási szervek, ezek végrehajtásába bekapcsolódtak az akadémia tudományos kollektívái is.

Az utóbbi években jelentősen megsokasodtak az Oroszország legfontosabb ágazatközi és ágazati komplexumai fejlesztéséről szóló stratégiai dokumentumok előkészítő munkái, és ezekben rendkívül alaposan dolgozták ki a „szibériai szegmentumot.” Példaként lehet említeni az „Oroszország energetikai és szállítási stratégiája” című tervezetet. Párhuzamosan az „Oroszország energetikai stratégiája” tervezettel a szibériai akadémiai intézetek elkészítették „Szibéria energetikai stratégiájá”-t, ami fontos eleme és alkotórésze volt az ország energetikai stratégiájának. Ezeket a dokumentumok 2005 nyarán az I. Szibériai Energetika Kongresszus vitatta meg (1. ábra).

A szibériai gazdaság legfontosabb ágazati stratégiai fejlesztési irányainak megalapozását jelentő új szemlélet másik példája a novoszibirszki közigazgatási intézet kutatásai Oroszország szállítási stratégiája gazdasági alapjairól. Ezeket a munkákat az Oroszországi Föderáció Közlekedési Minisztériuma finanszírozta, eredményeit pedig a Bajkáli és a Szentpétervári Gazdasági Fórumon ismertették.

„Oroszország energetikai és szállítási stratégiájá”-t nem csupán a tudományos akadémia intézeteinek munkatársai dolgozták ki. Az akadémiai intézetek részvétele tette lehetővé az új, nem hagyományos elemző álláspontok és módszerek (forgatókönyves, szituációs stb.), valamint modellszámítások komplexumainak használatát. Ezeket a tervezeteket az jellemzi, hogy egyrészt példaként

1. ábra

Szibéria tervezett stratégiai infrastrukturális hálózatai

Jelmagyarázat: 1 – Köolajvezeték; 2 – Gázvezeték; 3 – Vasút; 4 – Közúti határátkelő.

szolgáltak a multidiszciplináris komplex munkák számára, amelyek végrehajtásába bekapcsolódtak közgazdászok, geológusok, földrajztudósok, az energetika és a szállítási rendszerek szakemberei, matematikusok stb., másrészt ezek a munkák kölcsönösen kiegészítették egymást (például az „Energiastratégia” tanulmánynak fontos részét alkották az energiaforrások szállításának problémái). Végül, ezekben a munkákban következetesen folytatódott a népgazdasági szemlélet alkalmazása a konkrét ágazati és regionális rendszerek fejlesztésének ta-

nulmányozása és prognosztizálása során, ugyanakkor azonban figyelembe vettek új megközelítési módokat és mechanizmusokat is.

Az 1990-es évek közepére nyilvánvalóvá vált, hogy az egész ország számára stratégiai fontosságú Szibériának jelentős állami támogatásra van szüksége. Ezt a kérdést a szibériai régiók vezetői vetették fel Jelcinnek, az Oroszországi Föderáció elnökének. 1996. május 19-én megjelent az Oroszországi Föderáció elnökének 1996. évi 737. számú törvényerejű rendelete „Szibéria gazdasági és társadalmi fejlesztése állami támogatásának kiegészítő rendelkezéseiről” címmel. E rendelet végrehajtásaként készült a „Szibéria gazdasági és társadalmi fejlesztésének szövetségi célprogramja az 1997–2005 évekre” c. koncepció és projekt.

Az ehhez hasonló programok kidolgozásáért hagyományosan a termelőerőket és a gazdasági együttműködést tanulmányozó tanács mint az Oroszországi Föderáció Gazdasági Minisztériumának alárendelt szerv felelt. A „Szibéria” szövetségi célprogram kidolgozói közt megtalálhatók továbbá a Közgazdasági és Ipari Termelés-szervezési Intézet, valamint a „Szibériai Megállapodás” Régióközi Egyesülés Igazgatósága. Ezek a szervezetek nagy munkát végeztek a program alapvető fejezetei létrehozásában, amelyekben figyelembe vették az ország jelenlegi gazdasági állapotát, Szibéria sajátos gazdasági és geopolitikai helyzetét, a válságból való kilábalás nem hagyományos útkeresésének célszerűségét, valamint az integrációs folyamatok megerősödésének szükségességét a föderáció szibériai alanyai számára. A program regionális fejezete (kötete) tartalmazza a szibériai makrorégió, a köztársaságok, a területek, határterületek és autonóm körzetek javaslatait. Végeredményben meglehetősen globális dokumentum készült, amelyet tudományos-módszertani alapként lehet tekinteni a „Szibéria” szövetségi célprogram intézményi rendszerének kialakításában is.

A „Szibéria” szövetségi célprogram kezdeti szakaszában elég világos volt, hogy nem esnek egybe a szövetségi központ, a minisztériumok és hivatalok érdekei a szibériai területek érdekeivel. Bár a program kidolgozói számtalanszor fordultak a föderáció szibériai közigazgatási egységeihez azzal a kéréssel, hogy a „Szibéria” szövetségi célprogram csak a legfontosabb szövetségi és régióközi projekteket és programokat tartalmazza, a regionális szervek javaslatai helyi jelentőségű témák voltak, túlzott pénzügyi igényekkel kiegészítve. Sajnos, világossá vált, hogy nincs elegendő javaslat a több régió erőfeszítéseit egyesítő integrációs projektekre. A „Szibéria” szövetségi célprogram regionális kötetének szerzői megbizonyosodhattak arról, hogy Szibéria köztársaságai, területei és autonóm körzetei az össz-szibériai programot jelenlegi problémáik megoldását a szövetségi költségvetésből történő kiegészítő finanszírozás elnyerésére tett kísérletnek tekintették. Ennek eredményeként a program több mint ezer gyengén kidolgozott, jelentéktelen projektre duzzadt fel. A szövetségi költségvetési eszközök részaránya elérte a 95 százalékot, míg más országokban ez az arány nem haladja meg az 50 százalékot.

A „Szibéria” szövetségi célprogram gyakorlati kudarcában döntő szerepet játszott az, hogy az állam képtelen volt azokban az években megvalósítani az előnyt élvező régiók támogatásának politikáját (mind a pénzügyi és anyagi források hiánya következtében, mind pedig azért, mert teljesen hiányzott az országban a reális regionális politika, és a megfelelő intézményesített struktúrák sem álltak rendelkezésre.)

Az igazság kedvéért szólni kell a „Szibéria” szövetségi célprogram eredendő hibáiról is. Noha megkísérelte alkalmazni az újító szemléletet Szibériának az orosz gazdaságban játszott szerepe és jelentősége értékelése során, feltárni a növekedés új regionális helyeit és fejlődési irányait stb., mégis nagymértékben a fejlődés és a termelőerők elhelyezkedésének régi sablonjára épült, az ágazati szemlélet uralkodott. Ez az elképzelés gyakorlatilag kivitelezhetetlennek bizonyult, annak ellenére, hogy a megrendelők körébe bevonták a legfontosabb ágazati minisztériumokat, nekik erre a programra egyáltalán nem volt szükségük, és maguk a minisztériumok is elvesztették a népgazdasági források szervezésében játszott egykori szerepüket. A programból hiányoztak a központ és a régiók, az üzleti élet és a hatóságok, a hatóságok és a lakosság egyeztetési mechanizmusai. A program megvalósításának a javasolt mechanizmusai regionális szinten hatástalannak bizonyultak. A célprogram kidolgozásába nem vontak be egyetlen magáncéget sem, holott lényegében éppen ezek a fűtőanyag-termelő, kohászati és faipari társaságok határozták meg ebben az időszakban a szibériai iparfejlesztés fő irányait.

Mindezek ellenére a „Szibéria” szövetségi célprogram tervezetei egészében véve fontos szerepet játszottak. Először is, megmutatták, hogy a régióközi integrációs folyamatok jelentősége lényegesen megnőhet akkor, amikor az ország kilábal a válságból, és stabil fejlődési pályára áll, továbbá azt is, hogy ehhez különböző álláspontok kidolgozásával már most kell felkészülni. Másodsor, lehetőséget adtak egy új módszertani szemlélet elsajátítására a szibériai fejlesztés stratégia irányainak megvalósításához és a szükséges információs bázis létrehozásához.

Szibéria és régiói gazdasági fejlesztése programadó dokumentumai kidolgozásának tapasztalatai az 1990-es években és az új évezred kezdetén lehetővé tették, hogy az Oroszországi Tudományos Akadémia Szibériai Tagozata modernizálja a stratégiai tudományos kutatások rendszerét, megerősítse interdiszciplináris jellegüket és kapcsolataikat a hatalmi struktúrákkal és az üzleti élettel, továbbá az általánosításoknak és előrejelzéseknek új szintjét érje el. A szibériai közgazdaság-tudomány felkészült az új nagyszabású munkákra Oroszország és Szibéria érdekében.

GAZDASÁGI MIKROKÖRZETEK

JEVGENYIJ LEJZEROVICS

Az Oroszországi Föderáció területi-közigazgatási egységei (köztársaságok, területek, határterületek) meghatározó többségének területe meghaladja a 25 ezer km²-t. E nagy méretek miatt a területi egységeken belül jelentős természeti és gazdasági különbségek tapasztalhatók. Több közigazgatási egységben a városi központok erőteljes térbeli elkülönülést mutatnak a térség falvaitól és más városaitól. Az ilyen esetekben a területi székhelyekhez közeli települések és az azoktól távol elhelyezkedők között a szociális-kulturális potenciál és az életminőség jelentős eltéréseket mutat. A területi-közigazgatási egységek jelentős része ennek következtében periférikus helyzetbe kényszerül. Valamennyi területi-közigazgatási egység további nagyobb részekre osztható, amelyek városi és falusi térségeket egyaránt magukban foglalnak. Ezeket a területi képződményeket összefoglalóan gazdasági mikrokörzeteknek nevezzük (*Lejzerovics, 2004*).

A gazdasági mikrokörzetek helye a területi hierarchiában

A gazdasági mikrokörzetek a regionális politika tárgyainak hierarchiájában a területi-termelési komplexumok és klaszterek, valamint a községi szint között helyezkednek el. A gazdasági körzetek összefüggő hálózatot alkotnak. Egyszerűsített konkrét területet jelentenek, saját történelmi beágyazottságuk, a nagyobb közigazgatási térség irányaitól akár jelentősen is eltérő fejlődési útjuk van.

A gazdasági mikrokörzetek rendszerint urbanizált és rurális tereket foglalnak magukban. Lényegüket tekintve e körzetek társadalmi-gazdasági, szociális és szociális-kulturális dominanciával rendelkezhetnek. E térségeket a természetföldrajzi körzetektől megkülönböztetendő nevezzük gazdasági mikrokörzeteknek.

A gazdasági mikrokörzetek a területi gazdasági rendszerek – amelyek esetenként igen nagyméretűek is lehetnek –, a településhálózat, a lakossági és a termelői infrastruktúra kölcsönhatásából jönnek létre. Ténylegesen tehát olyan

területek, amelyeknek saját helyi gazdaságuk, egyéni gazdasági arculatuk van, termelési és munkaerő-forrásaik jelentős nagyságot tesznek ki.

A gazdasági mikrorégiók ritkán jelentenek kizárólagosan termelési körzetet. Gazdasági meghatározottságuk azonban minden esetben megfigyelhető. A gazdasági körzetekkel és alkörzetekkel összevetve az a különbség rajzolódik ki, hogy a mikrokörzetek esetében a településhálózat, az infrastruktúra, a közlekedés és az áruforgalom körzetképző szerepe sokkal jelentősebb. A közlekedési hálózat, a településrendszer, az áruelosztás és az utasforgalom irányai egyesíthetnek vagy elkülöníthetnek különböző profilú és specializációjú térségeket.

Az említett sajátosságok alapján sok mikrokörzetet, azért, hogy megkülönböztethessük a többi gazdasági körzettől, a gazdaság- és társadalomföldrajz gyakran emberek területi közösségének nevezi. A gazdasági mikrotérségek többségében a városi terek jelentős részarányt képviselnek. Az erős városi központtal rendelkező mikrorégió a csomóponti régió jellegzetességeit mutatja. Az orosz geográfiában a csomóponti körzetek tudományos feldolgozása *Rodoman* (1999) nevéhez kötődik. Meghatározása szerint a csomóponti körzet fókuszában lévő település, funkciói alapján, tekinthető központi helynek. A központi hely a térség többi részével szoros kapcsolatokat mutat, egyben közlekedési centrumként is viselkedik. Meg kell említenünk, hogy az oroszországi gazdasági mikrorégiók között található olyanokat is, amelyekben a központ hatása nem terjed ki a régió egészére, hanem több alközpont lát el térszervező feladatokat.

A csomóponti körzetek funkcionális jelleget is ölthetnek. Ilyenek például a nyersanyag-kitermelő (kőolaj, földgáz és szénbányászati) körzetek vagy az üdülőkörzetek. Meg kell azonban említenünk azt is, hogy miként más országokban, Oroszországban is sok olyan térség van, ahol gyenge a települések csomópontképzési ereje, vagy másfajta körzetképző tényezők hatása érvényesül. Sajátos szerepe lehet a falusi települések irányában megmutatkozó vonzási viszonyoknak, illetve a sajátos közlekedési hálózatok és formák (vasúti, vízi, tengeri kikötői stb.) együttes jelenlétének. A komplex közlekedési rendszerrel alátámasztott vonzásviszonyok az egységes mikrokörzet vagy körzetcsoportok kialakulásának fontos előfeltételét jelentik. Az utóbbi esetben az egyes körzetek egymástól való elkülönülése többnyire a gazdaságföldrajzi helyzetben megmutatkozó különbségeken múlik. Az esetek többségében a földrajzi helyzetben kimutatható sajátosságok tekinthetők meghatározó körzetképző tényezőnek a falusias térségek csoportjában.

A területi képződmények hierarchiájában a gazdasági mikrokörzetek köztes helyet foglalnak el a területi közigazgatási egységek és a járások között. E körzetek száma lényegesen több, mint a területi-közigazgatási egységeké, de kevesebb, mint a járásoké. Számításaink szerint az Oroszországi Föderációban 463 mikrokörzet határolható le. Egy területi-közigazgatási egységen belül átlag 4–7 mikrokörzet található. A Szaka Köztársaságban (Jakutföldön) és a Kraszno-

jarszki határterületen 13, az ország nyugati részén, a Permi és a Szverdlovszki területen 12 mikrorégiót határoltunk le.

Gazdasági mikrorégió – az orosz valóság területi szintje

A gazdasági mikrokörzetek fejlettség, dinamika vagy gazdaságföldrajzi helyzet szerinti tipizálásával gyakorlati regionális politikai célokat valósíthatunk meg. Egy korábbi munkánkban a különböző jellemzők alapján elvégeztük a mikrorégiók tipizálását (*Lejzerovics, 2004*). E tanulmányunkban a tipizálás középpontjában a gazdaságföldrajzi pozíció állt, a szövetségi és a régiókon belüli területi politika szempontjából ezt tekinthetjük a legfontosabb jellemzőnek. A gazdaságföldrajzi helyzet a gazdaság- és társadalomföldrajz egyik kulcsfogalma, az ország, a régiók, a városok és a települések stagnálásának és fejlődésének egyik meghatározó tényezője. Bármely szintű térség gazdaságföldrajzi helyzete az adottságok bonyolult kombinációjának a megnyilvánulása. A széles körű szakirodalom a földrajzi adottságok alkotóelemeinek sokszínűségére hívja fel a figyelmet. Fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy e jellemzők számtalan részletnek másodlagos vagy harmadlagos jelentősége van. Véleményünk szerint a részletkérdéseket figyelmen kívül hagyhatjuk, a továbbiakban a földrajzi pozíció három elemével, az innovációval, a szomszédsági viszonyokkal és a közlekedés-földrajzi helyzettel foglalkozunk.

Az innovációs helyzet a különböző jellegű és mértékű új jelenségekkel kapcsolatos állapotokat rögzíti: a civilizáció, a vallás, a modern eszmék, a tudás, a technikai megújulás, a pénzügyi intézményrendszer, a divat és sok más dolog tartozik ide. Az utóbbi idők tudományos-technikai forradalmi a gazdaság valamennyi ágazatában felerősítették az innováció jelentőségét. Az innovációs folyamatok felgyorsulásával párhuzamosan felértékelődik az innovatív környezet jelentősége is. Az innováció iránti fogékonyságnak három alapvető sajátossága van: kreativitás (a saját innovációk létrehozásának képessége), adaptivitás (a külső innovációk saját célra való aktív hasznosításának képessége) és a konzervativizmus (a kívülről érkező innovációk részleges vagy teljes felszívásának képessége). Valamelyik sajátosság kiemelkedő jelenléte egy körzetben a térség innovációs fogékonyságának a jellegét is meghatározza: a térség kreatív (az alkotó, kreatív funkciók nagy súllyal vannak jelen), adaptív (az alkalmazkodást és az átvételt segítő funkciók vannak jelen nagy számban) vagy konzervatív (az abszorpciós funkciók dominanciája) jellegűnek tekinthető (*Tarhov, 1995*). A kisebb térségek innovációs állapota a központ és a perifériák kapcsolatrendétől függ. A területi egységek centrumtárségei nemcsak tárgyai, hanem alanyai is az innovációnak, az innovációk terjesztői a perifériákon. A mikrokörzetek innová-

ciós helyzete jelentős mértékben a centrum–periféria kapcsolatrendszerrel függ. A periférikus térségek kedvező vagy kedvezőtlen elhelyezkedése a területi-közigazgatási egység székhelyéhez képest, befolyással van az innováció terjedésének képességére, és nagymértékben meghatározza e térségek innovációs helyzetét.

A szomszédsági viszonyok alakulásából adódó térségi pozíció a szomszédos térségek népességi és gazdasági jellemzőiből, a térségeket elválasztó határok milyenségéből és a közlekedési útvonalakból következik. A gazdaságilag fejlett szomszédok vagy a közeli nagyvárosok rendszerint pozitívan befolyásolják az adott körzet helyzetét. Ugyanakkor ez a helyzet a szomszédos régiók között éles versenyt is kiválthat, különösképpen, ha hasonló típusú gazdaságaik vannak. A térségek közötti jó összeköttetések megkönnyítik a piacra jutást és a munkahelyi ingázást. Másfelől viszont versenyhelyzetet teremtenek a munkaerőpiacon.

A szomszédsági viszonyokat konkrétan is értékelni lehet, vizsgálhatjuk például a közlekedési csomópontokkal, a tengeri kikötőkkel, a nyersanyag-lelőhelyekkel, az üdülési és turisztikai térségekkel való szomszédsági állapotokat. Néhány gazdasági mikrorégió szomszédsági viszonyaiban fontos elemet jelent a geopolitikai helyzet. Különösen ott van ennek kedvező hatása, ahol a mikrorégiók fejlett országokkal határosak. Ezekben a régiókban „egyrészt a szomszédos országgal kedvező közlekedési kapcsolatok alakulnak ki, másrészt viszont e térségekben rendkívül erős katonai jelenlétet tapasztalhatunk, lakosságuk verseny és piacgazdaság ellenes mentalitást és szokásokat mutat” (Rodoman, 2002. 300. o.).

A szomszédsági kapcsolatok értékelése során nem feledkezhetünk meg az ökológiai tényezőkről. Kedvező hatása van annak, ha a szomszéd térségekben az ökológiai rendszer állandó kontroll alatt van, kedvezőtlen viszonyokat teremtenek ugyanakkor a szomszédos területek magas szennyezés-kibocsátási mutatói.

A közlekedés-földrajzi állapot a gazdaságföldrajzi helyzetet nagyon egyszerűen jellemző tényező, az innovációs és a szomszédsági tényezőkkel ellentétben viszonylag könnyen mérhető és értékelhető a közlekedési hálózat típusának és állapotának jellemzőivel, a távolsági mutatókkal, a teheráru- és a személyforgalom teljesítménymutatóival. Az utóbbi időben, az információáramlás hihetetlen felgyorsulásának, az interkontinentális légi és tengeri közlekedés fejlődésének, a szárazföldi közlekedési útvonalak műszaki korszerűsödésének következtében egyre többet hallhatunk és olvashatunk arról, hogy a távolságok elveszítették jelentőségüket. Egyet lehet érteni azzal, hogy a távolság visszahúzó ereje csökkent, azonban a forgalmi adatok megsokszorozódása miatt a távolság hatásai és méretei nem csökkentek ugyanilyen mértékben. Napjainkig érvényes Oroszországban az, hogy sok kis- és közepes méretű város lakói számára a vasútállomástól való távolság a kedvező életfeltételek egyik fontos eleme. A megközelít-

hetőségnek valamennyi térség számára nagy jelentősége van. Nyíltan kell szólnunk arról, hogy ma Oroszország a megközelíthetőségből fakadóan társadalmi-gazdasági állapotában legalább annyira differenciált, mint természetföldrajzi, közigazgatási vagy etnikai adottságaiból következően.

Mivel Oroszország alapvetően szárazföldi ország, régióinak, városainak és településeinek közlekedés-földrajzi helyzetére a településszerkezetben elfoglalt pozíció, a nagyvárosi központok megközelíthetősége és a vasúthálózat szerkezete van hatással (Lappo, 1997). A településhálózatban elfoglalt helyzet nem csupán a közlekedés-földrajzi adottságokban jelenik meg, hanem sok más társadalmi és gazdasági jellemzőben is megmutatkozik.

Az orosz településhálózat szerkezeti magjában található az ország legjobban benépesült és gazdaságilag kiépült területeinek döntő többsége. Ezen kívül határmenti térségek és alacsony népsűrűségű, gazdaságilag kevésbé meghódított területek vannak. Bár ez utóbbi térségekben található az észak-tyumenyi gáz- és olajmezők, a norilszki ipari körzet, illetve Murmanszk és Vlagyivosztok, ez azonban nem módosítja az általános helyzetképet.

A körzetek gazdaságföldrajzi helyzetének három típusát áttekintve az kell megállapítanunk, hogy függetlenül a mennyiségi jellemzők viszonylag széles választékától (Tarhov, 1995, 2007), a komplex értékelés csak szakértői megfigyeléssel végezhető el.

A gazdasági mikrokörzetek típusai Oroszországban

Oroszország területén a gazdaságföldrajzi helyzet alapján első megközelítésben hét mikrokörzettípust határozhatunk le. A tipizálás a helyzetértékelés alapján történt. A mikroviszonyok minden körzet esetében egyedinek tekinthetők, miközben a makroállapotok az egy nagytérséghez tartozó mikrokörzetek számára azonosnak mutatkoznak. A 463 mikrorégiót 2004-ben határoztuk le.

A mikrokörzetek fele a centrumtérségekhez, fele pedig a perifériákhoz tartozik. Előre kell bocsátanunk, hogy nem mindegyik centrumtérségekhez tartozó mikrokörzet található a területi-közigazgatási egység központi részén, mint ahogy a periférikus mikrokörzetek némelyike sem a közigazgatási terület szélein helyezkedik el. A továbbiakban az egyes típusok néhány sajátosságát foglaljuk össze.

1. típus: A közigazgatási székhelyek körüli mikrorégiók. E körzetek a területi-közigazgatási egységek (köztársaság, határterület, terület, autonóm körzet) székhelyeit magukban foglaló vonzáskörzetek. A 878 közigazgatási székhelyváros közül 59 esetében a mikrokörzet népességének több mint fele a székhelyvárosban él. Ezek – Magadán és Anadir kivételével – nagyvárosok.

A területi-közigazgatási egységek egyéb mikrokörzeteihez képest a székhelyvárosok körüli körzetek a legnagyobb népességszámúak, és ezekben a legmagasabb a városi népesség aránya is, ez alól mindössze két, illetve három kivétel van, az előbbieket a Sztavropoli és a Kemerovói területen, az utóbbiak a Tyumenyi területen. Ezekben a székhelyvárosok körüli mikrokörzetekben összességében a népesség fele a székhelyváros körüli körzetekben él. A legfontosabb jellemzőnek egyébként azt kell tartani, hogy valamennyi centrum jellegű mikrokörzet – a 15 milliós moszkvai körzettől a 22 ezer fős anadiri körzetig – erős innovációs kapacitásokkal rendelkezik és beruházásvonzó potenciáljuk is jelentősen meghaladja a többi körzetét. Az innovációs képességekben természetesen lényeges különbségek vannak az egyes körzetek között, ezek a differenciák nem elsődlegesen a városok méretéből következnek. Elsődlegesen azok a körzetek mutatnak kedvező innovációs állapotokat, amelyek a nagy gazdasági körzet centrumának közelében helyezkednek el, illetve jelentős külgazdasági kapcsolatokkal rendelkező határ menti térségek. A szomszédsági viszonyoknak kevésbé érzékelhető jelentőségük van, mivel e körzetek szomszédaihoz képest rendszerint kiemelkedő pozíciókkal rendelkeznek. Közlekedés-földrajzi helyzetük – néhány kivételtől eltekintve – kifejezetten jónak mondható, fejlődésük egyik mozgató erejének tekinthető.

2. típus: *A területi-közigazgatási egységeken belüli alközpontok gazdasági mikrokörzetei.* Az e típusba sorolható 84 körzet a nem székhelyvárosi ranggal rendelkező nagyvárosok és középvárosok körül szerveződnék. Vannak közöttük 300 ezer lakos feletti nagyvárosok: Novokuznyeck, Naberezsnyje Cselni, Magnyitogorszk, Nyizsnyij Tagil, Cserepovec, de 30–40 ezer fős városok is bekerültek ebbe a kategóriába: Dalnyerecsenszk, Barabinszk, Velikij Usztyug, Szvetlográd. A alközponti mikrotérségek közel fele (37) olyan város körül szerveződik, amely a területi egység második legnagyobb városa. Ennek a körzettípusnak a jelenléte egyben a közigazgatási egység fejlettségének is fokmérője. Nem véletlen, hogy e körzettípus legnagyobb elterjedtséget az Urálban (17), a Központi körzetben (12) és az Észak-Kaukázusban (11) mutat.

E térségek területe jelentős különbségeket mutat. A legnagyobb területtel a szibériai nyerjungriji körzet (250 ezer km²), a legkisebbel pedig az észak-kaukázusi prohladnyeni térség (3 ezer km²) rendelkezik. A népességszámot tekintve a mikrokörzetek közötti különbségek lényegesen kisebbek. A legnépesebb alközponti típusú mikrokörzet a novokuznyeckei (1232 ezer lakos).

Az alközponti típusú mikrokörzetek sokkal kedvezőbb innovációs adottságokkal rendelkeznek, mint az őket körülvevő, más típusba sorolt térségek, kivéve a székvárosi központú mikrotérségeket. A szomszédsági kapcsolatok jelentősége az előző csoporthoz képest jelentősebb. Nagy jelentősége van a közigazgatási székhelytől és általában a nagyvárosoktól való távolságnak. Hatásuk

nem elhanyagolható a környező mikrotérségekre, ám befolyásuk értelemszerűen gyengébb, mint a székhelyvárosok mikrokörzeteié. Közlekedés-földrajzi adottságaik kedvezőek.

3. típus: Erőforrásban gazdag mikrokörzetek. E kategóriába sorolhatók azok a térségek, amelyek nagyméretű ipari feldolgozásra alkalmas, jelentős ásványkincsekkel vagy kiterjedt erdőállománnyal rendelkeznek, illetve ide tartoznak az országos jelentőségű turisztikai és üdülési övezetek. Jellemzőjük a nagy gazdasági potenciál és a magas színvonalú termelési aktivitás. A nagyvárosokhoz hasonlóan önmaguk képesek mikrokörzet képzésére, nagy tömegű beruházásokat vonzanak és serkentik a közlekedési hálózat fejlődését. Ennek nyomán a erőforrásokon alapuló mikrokörzetek ma még ugyan a területi-közigazgatási egységek perifériáin helyezkednek el, gazdaságföldrajzi adottságaik miatt hamarosan a centrális típusba lesznek besorolhatók.

Ezek a térségek is kedvező innovációs feltételekkel rendelkeznek. Az orosz innovációs kutatások egyik vezető egyénisége ezt azzal magyarázza, hogy a kedvező Mengyelejev-féle táblázatnak e területek fejlődésében nagyobb jelentősége van, mint a jó társadalmi-gazdasági körülményeknek (*Baburin*, 2002). E körzetek ugyanakkor kevésbé függnek a szomszédos térségektől. Sok körzet alacsony népsűrűséget mutat, és általában ritka benépesültségű területek övezik őket. Közlekedés-földrajzi helyzetük az esetek többségében nem tekinthető kedvezőnek, hiszen kétharmad részük a településrendszer külső övezeteiben található.

Az e kategóriába sorolt mikrokörzetek az ország valamennyi részén fellelhetők. Az európai országrészekben 21 körzet található (8 az Északi gazdasági körzetben, 5-5 pedig az Uráli és az Észak-kaukázusi gazdasági körzetben). A keleti országrészben a 29 erőforrásban gazdag mikrotérség viszonylag arányos elhelyezkedést mutat. A Tyumenyi terület északi vidékein 7, Jakutföldön és Szahalinon 4-4 ilyen típusú mikrotérség lehatárolására került sor. A keleti országrészben a mikrorégiók kétharmadának átlagos népsűrűségi mutatója kevesebb mint 2 fő/km², felének pedig 1 fő/km² alatt van. Több térségben hiányzik a vasúti összeköttetés.

Periférikusnak az előbbi kategóriákba nem sorolható mikrokörzeteket nevezük. Népsűrűségük és gazdasági aktivitásuk jelentősen a korábbi térségtípusok átlaga alatt van. Innovációs képességeik sokkal gyengébbek, noha szomszédsági viszonyaik, illetve közlekedés-földrajzi helyzetük esetenként nem tekinthető túlzottan kedvezőtlennek. A periférikus körzetektől elkülönülnek azok a térségek, amelyek szomszédsági kapcsolataik révén viszonylag jó gazdaságföldrajzi pozíciókat mutatnak fel. Ezeket a határ menti típusba soroltuk.

4. típus: Aktív határ menti gazdasági mikrokörzetek. E térségek olyan periférikus területek, amelyek a szomszédos közigazgatási egységek körzeteivel aktív gazdasági kapcsolatokat építettek ki. E kapcsolatok kialakulásának egyik előfel-

tétele, hogy a szomszédos térségek átmeneti fejlettségűek legyenek, és kedvező közlekedés-földrajzi összeköttetések legyenek. E típusra példaként említhetjük a Tveri területen Kimrszk mikrokörzetét, a keleti országrészben pedig az Irkutszki területen lévő tajseti mikrotérséget.

Az e kategóriába tartozó térségek döntő része (77-ből 65) az európai ország-részen található, ahol a területi-közigazgatási egységek száma nagy, a közigazgatási határokat nem szigorú természeti és gazdasági szempontok alapján húzták meg. A legtöbb határ menti mikrokörzetet a Központi gazdasági körzetben (17) és az Urálban (12) határolták le. A Moszkvai és a Leningrádi területen 4-4 ilyen jellegű térség található.

E térségek gazdaságföldrajzi helyzetét kifejezetten kedvezően lehet értékelni. A mikrokörzetek gazdasági aktivitása általában egyenes arányban csökken a centrumvárosoktól mért távolsággal, a határ menti körzetek felé közeledve azonban újra növekvő gazdasági intenzitással találkozunk.

A következő periférikus térségtípusok esetében a szomszédos viszonyok helyett a közlekedés-földrajzi adottságok, a vasúthálózat, a tengeri és a folyami kikötők szerepe tekinthető meghatározónak. Gazdaságföldrajzi pozíciójuk alapján a periférikus e mikrotérségek három típusba sorolhatók: a keleti főútvonalak menti térségek, mélységi (a központtól távoli) területek és az „eldugott zugok”.

5. típus: A szibériai és távol-keleti főútvonalak menti mikrotérségek, sajátos, viszonylag kisszámú (mindössze 12) elemből álló területek. Lehatárolásukat az indokolta, hogy a vasútvonallal rendelkező, de nem határ menti térségeket az alacsony presztízsű mélységi térségek típusába kellett sorolni. A Transzszibériai és a Bajkál–Amur vasútvonalak mellett elhelyezkedő néhány térség (az Irkutszki területen a tuluni, Burját földön az észak-bajkáli, a Habarovszki határterületen a bikini) nem tekinthető mélységi mikrotérségnek. E mikrotérségeken keresztül az ország centrumtérségeiből a keleti területek felé és fordítva hatalmas árutömeg mozog, ami innováció terjedésével is párosul. E térségek sokkal aktívabb fejlődési pályán mozognak, mint a velük szomszédos területek. Ez oka a külön kategóriába sorolásuknak.

6. típus: Mélységi gazdasági mikrokörzetek. Ez a legnagyobb számú mikrokörzet típus. Az ide tartozó 112 körzet közül mindössze nyolcnak van középvárosi központja, és 12 olyan térség is található, amelyeknek nincs városi népessége. Vannak közepes (30 fő/km²-nél magasabb) népsűrűségű területek, de van négy mikrotérség Szibériában és a Távols-Keleten, amelyek népsűrűsége kevesebb 1 fő/km²-nél. Az európai Oroszországban a mélységi mikrotérségből van a legtöbb, szám szerint 89. A keleti országrészekben számuk 23. Eltekintve attól, hogy a mikrotérségeket általában jól körvonalazható egyediség jellemzi, a mélységi területeket nagyfokú hasonlóság jellemzi. Innovációs potenciáljuk rendkívül gyenge. Helyzetüket szinte kizárólagosan a székhelyvárosok mikrotérségeihez fűződő kapcsolatok befolyásolják. Háromnegyed részük a település-

hálózati alaprendszeren belül helyezkedik el, földrajzi mikroadottságaik nagyon sok esetben kifejezetten kedvezőnek tekinthetők. Azonban előnyös tulajdonságuk sem képes ellensúlyozni az innovációs és a szomszédsági viszonyokból fakadó hiányosságait.

7. típus: Az „eldugott zugokban” meghúzódó gazdasági mikrokörzetek. Ezek a legmélyebb elmaradottság megnyilvánulási formái. Sem vasúthálózatuk, sem kitermelő nyersanyagaik nincsenek. Alapvetően a tundra övön túli területek ezek, az örök hó és jég birodalmának térségei. Az egy km²-re jutó népesség átlagos száma 1 fő alatt van. E térségeket K. P. Koszmacsov pionír vagy gyengén kiaknázott területeknek nevezte (Koszmacsov, 1974). Az e kategóriába tartozó 50 mikrotérségből 34 az előbbi jellemzőkkel írható le. 36 eldugott mikrotérség a keleti országrészekben található, ahol ez a legnagyobb számú körzettípus, a terület 40 százalékát foglalja magában. 29 térség esetében a népsűrűség 1 fő/km²-nél alacsonyabb, és mindössze 7 térségben haladja meg 1 fő/km²-t. Gazdaság-földrajzi helyzetük rendkívül rossz és kedvezőtlen. Az innováció és a beruházások e térségekbe apró cseppenként jutnak el. A rossz innovációs helyzet kedvezőtlen szomszédsági kapcsolatokkal párosul, e térségek többsége több száz kilométerre van még a kisvárosoktól is. Közlekedés-földrajzi helyzetük is kilátástalan, nemcsak vasútvonalai nincsenek, de közutak sem vezetnek keresztül rajtuk. Az sem változtat kedvezőtlen helyzetükön, hogy az eldugott mikrokörzetek fele óceán mellett és tengermelléki területeken fekszik.

E térségtípusból az európai országrészekben 14 található. Öt esetében (novozemelszki, lovozszi, Terszk Murmanszk-i, uszty-cilemi, garini) az átlagos népsűrűség 1 fő/km²-nél alacsonyabb. Fejlettségük, gazdasági helyzetük, megközelíthetőségük nem nagyon különbözik a hasonló típusú keleti térségektől. Az európai területeken elhelyezkedő eldugott területek között tíz olyat találunk, amelyek más jellemzőkkel rendelkeznek (ezek a Szmolenszki, a Vologdai, a Kirovi, a Permi és a Rosztovi területeken található). E térségek népsűrűségi mutatói 2–13 fő/km² között alakulnak. Innovációs potenciáljuk ugyanolyan gyenge, mint hasonló keleti társaiké. Fejlettebb viszont a szomszédsági kapcsolataikat kedvezően alakítani képes közúthálózatuk.

Gazdasági mikrotérségek és a regionális politika

A mai Oroszország regionális valóságát mindaddig nem vagyunk képesek objektíven értékelni, és kedvező változásokat sem tudunk elérni, ameddig kutatásaink és szabályozási gyakorlatunk döntően a nagy kiterjedésű szövetségi körzetekre, gazdasági körzetekre és területi-közigazgatási egységekre irányul (Lekszin – Svecov, 2001).

A regionális politika alapvető célkitűzései a szövetségi alanyokra – köztársaságokra, határterületekre és területekre – összpontosulnak. Ritkán fogalmazódnak meg regionális politikai javaslatok a területi-közigazgatási egységeken belüli térségek fejlesztésére. A közigazgatási apparátusok alkalmazottai rendszerint alaposan ismerik térségük egyes részeinek természeti és gazdasági sajátosságait, a mikrokörzeti tipizálás a területi-közigazgatási egységen belüli különbségekre hívja fel a hivatalok, szervezetek, üzleti körök figyelmét.

A térségek sajátosságait mindenekelőtt a szövetségi és a regionális fejlesztési források elosztásában célszerű tekintetbe venni. A térségi tipológia segítséget nyújthat a konkrét irányítási döntések tudományos megalapozásához (pl. a különleges gazdasági övezetek kialakításához, az adók és jövedékek szabályozásához stb.).

Az egyes mikrotérségek előbbieken ismertetett jellemzőiből is kiténik, hogy szükség van az e térségek fejlesztését szolgáló sajátos, az egyedi tulajdonságokhoz igazodó területpolitika alkalmazására. A szövetségi regionális politikának is tekintetbe kell vennie ezt a szempontot, mint ahogy a területi-közigazgatási egységek fejlesztéspolitikájának is.

Az egyes tértípusok természetesen eltérő politikai megoldásokat igényelnek. Az alkalmazandó eszközök köre jelentős mértékben a területi-közigazgatási egységek konkrét adottságain múlik. Felfedezhetők azonban bizonyos törvényszerűségek is. A speciális területpolitika iránti igény a 1., a 3. és a 7. típusú mikrorégiók esetében fogalmazódik meg nagy hangsúllyal. A székhelyváros körüli mikrorégiók a beruházások kedvelt színterei. Korábban már említettük, hogy ezekben a térségekben az adott területi egység népességének több mint fele él, magas az innovációs kapacitásuk. E térségek a helyi közigazgatás számára fontos feladatokat fogalmaznak meg. Itt vannak egyébként azok a szakemberek, akiktől a területi-közigazgatási egység imázsa, a moszkvai hivatalok értékítélete, a különböző rangsorokban elfoglalt helyek függenek. Itt valósulnak meg azok a presztízsberuházások, amelyek gazdasági racionalitása megkérdőjelezhető, a kormányzó vagy a helyi elit státusambícióit elégítik ki (*Zubarevics*, 2007).

A regionális politika fontos célpontjainak tekinthetők az erőforrásokban gazdag mikrotérségek. Jelentőségüket nyersanyag-lelőhelyeik adják. E térségek között több olyan is található, amelyek gazdasági teljesítőképessége az 1. típusba sorolt mikrokörzetekéhez hasonló. Az ide irányuló beruházások jelentős része a magánszférából érkezik. Fejlődésük elsődlegesen külső tényezőkön múlik. A helyi hatóságok ritkán kezdeményeznek vagy finanszíroznak termelő beruházásokat ezekben a térségekben. Ellenkezőleg, az önkormányzatok költségvetési bevételeik forrásának tartják az ide települő vállalkozásokat.

Külön kérdésként merül fel az eldugott mikrotérségekkel kapcsolatos területpolitika. Ismeretes, hogy e térségek nagy része a távoli északon található, gazda-

sági alapjaik gyengék, népességük csekély. Az állam feladata, hogy ellenőrzése alatt tartsa területét, ennek érdekében gondoskodnia kell a minimális lakosság jelenlétéről még a leggyéribben lakott térségekben is (*Szmirnjagin, 2005*). E térségek iránti figyelem nemcsak az ország területi egysége, hanem védelmi képességének fenntartása miatt is fontos, hisz e térségek egy része az országhatár mentén húzódik. Ez a tértípus a területpolitika fontos célpontja lehetne. Évente jelentős tömegű árut (élelmiszert, építő- és fűtőanyagot) szállítanak ezekre a területekre, és tekintélyes összegeket tesz ki a szélsőséges időjárás következtében bekövetkezett károk felszámolása is. Az előbbi mikrokörzeti típusokkal ellentétben a 2., a 4., az 5. és a 6. típus iránt a regionális politika csekély, a közigazgatási egység nagyobb érdeklődést mutat. A helyi-területi szervek érdeklődése a gazdasági teljesítmények mértékének függvényében alakul. A beruházáspolitikai is ezt a logikát követi. A helyi és térségi politika kevés érdeklődést mutat a keleti főútvonalak menti térségek és a mély elmaradottságban lévő mikrotérségek iránt, *T. G. Neffjodova* találó szavai szerint: ezeken a vidékeken az állam sikertelen harcot folytat a térrel. Noha ezeken a területeken az emberek éppúgy dolgoznak, nemzeti javakat termelnek, igyekeznek maguknak jólétet teremteni, adót fizetnek, teljesítik jogait és kötelezettségeiket, mint az ország más részein (*Lekszin – Svecov, 2001*).

Gazdasági mikrokörzetek és a helyi önkormányzatok

A gazdasági mikrokörzeteknek ma semmifajta jogi státusuk nincs. Kevesebb mint egytizedükben (44 mikrotérségben) jött létre egységes közigazgatás. 33 esetében területük a közigazgatási járással egyezik meg, öt esetében városi önkormányzattal azonos, hat esetben pedig a mikrorégió nemzetiségi köztársaság, autonóm körzet vagy terület határaival esik egybe.

Sok mikrokörzetben – noha egységes területi igazgatási szervezetük nincs – érzékelhetőek a nem tisztázott igazgatási viszonyok. Nem tisztázott feltételeken azt értjük, hogy bizonyos igazgatási szerv, formális igazgatási jogosítványokkal ugyan nem rendelkezvén, nyomást gyakorol a mikrokörzet egészére. Ilyenek lehetnek: a) a mikrokörzetben domináns pozícióban lévő város önkormányzata, polgármestere vagy hivatala, b) nagyvállalat, amelynek termelő egységei a mikrokörzet számtalan pontján megtalálhatók. Ez utóbbi esetben kőolaj- és gázkitermelő vállalatokról, arany- és színesfém-bányászati üzemekről, azaz fejlett kitermelőiparról van szó. Az informális igazgatási viszonyok leginkább az 1., a 2. és a 3. típusú mikrokörzetekre jellemzőek, amelyekben a városoknak nagy jelentőségük van.

Hallhatunk olyan véleményeket is, hogy a kellő szervező- és gazdasági erőt felmutatni képes városi központokkal rendelkező mikrotérségek helyi önkormányzati egységekké válhatnának (*Lazsencev – Obedkov, 2004*).

Jelenleg a gazdasági mikrokörzetek több községet foglalnak magukban. A körzetek egy része a községek közötti kapcsolatokon alapulva fejlődik, a centrumtelepülés hatása a vonzáskörzetre dominánsnak tekinthető. A mikrokörzet magjának a környező területekre hatást gyakorló községi szervezet tekinthető (*Ponomarjova, 2004*). Az orosz helyi önkormányzati rendszer területi szervezési szabályai megengedik a községi szervezetek egybeolvadását. Az előbb említett szerző ezért azt javasolja, hogy a mikrokörzetek legyenek a területi-közigazgatási berendezkedés alapjai, a területi igazgatás operatív egységei Oroszországban. E felfogással egyetértve az a véleményünk, hogy a közigazgatási beosztás reformjának alapos politikai és gazdasági előkészítő munkán kell nyugodnia, s hosszabb idő alatt valósítható meg. Ennek a közigazgatási átalakításnak az alapfeltételei ma még csak Oroszország bizonyos részein alakultak ki. Az Oroszországi Föderáció Állami Dumája elnökének 2007. október 22-én adott televíziós interjújából kiderült, hogy a helyi közigazgatási egységek 95 százaléka állami támogatásból tartja fenn magát. Felvetjük, ha a mikrokörzetek egy része fejlett gazdasággal rendelkezik, a támogatott mikrokörzetek aránya ennél sokkal alacsonyabb lenne. Gondot jelentene viszont, hogy a mikrotérségek sokkal nagyobb területen helyezkednek el, mint a mai községi önkormányzatok, ez pedig nehézséget jelentene a helyi önkormányzatoknak. A motorizáció és az információs rendszerek fejlődése megteremtette a lehetőségét annak, hogy a nagy kiterjedésű területeken is optimális igazgatási szolgáltatást lehessen nyújtani.

KÖLTSÉGVETÉSI POLITIKA ÉS A RÉGIÓK

OLGA KUZNYECOVA

A szövetségi szervek regionális politikája szoros összefüggést mutat a központ és a régiók kapcsolatrendszerének jellegét kifejező költségvetési viszonyokkal. A költségvetésen belüli kapcsolatok alakulását hosszú idő óta az állami tisztviselők és a szakértők egész sora a regionális politika részének tekinti. Ezt a megközelítést persze nem szabad elfogadnunk, azonban azt sem tagadhatjuk, hogy a költségvetési viszonyoknak erőteljes hatásuk van a regionális fejlődésre. Az eszközök újraelosztásának mértéke a föderáció szubjektumai (közigazgatási egységei) között jelenti a kiinduló pontot, a költségvetések kiegyenlített jellege bizonyos fokú területi társadalmi-gazdasági kiegyenlítettséget is eredményez. Fontos kérdésnek kell tekintenünk a szövetségi és a regionális szervek közötti adómegosztási arányokat is, minél több eszköz áll a régiók rendelkezésére, annál több forrás juthat a beruházások finanszírozására.

A piaci reformok bevezetése Oroszországban merőben új költségvetési politikát igényelt. A reformok az 1990-es évek legelején kezdődtek, ám a költségvetési kapcsolatok átalakítása még ma sem fejeződött be. Azt mondhatjuk, hogy a központ és a régiók közötti költségvetési kapcsolatok fejlesztése folyamatos, ugyanakkor eltérő intenzitású feladat. Összességében a költségvetési rendszer átalakult, sok azonban még a meg nem oldott vagy éles vitákat kiváltó kérdés. Ezekkel foglalkozunk a továbbiakban.

Szövetségi költségvetési kiadások a régiókban

E fejezetben a központi és a regionális költségvetések közötti transzferekkel foglalkozunk. Ezek a kérdések állnak hagyományosan a központ és a régiók gazdasági kapcsolatainak alakulását értékelő viták középpontjában. Tekintetbe kell azonban vennünk azt, hogy a regionális költségvetéseknek juttatott szövetségi transzferek az ország költségvetésének viszonylag kis hányadát, a 2006. évi adatok szerint 15 százalékát teszik ki. A költségvetési kiadások 5 százalékát nemzetközi kötelezettségekre kell fordítani, 20 százaléka pedig nem költségvetési alapoknak juttatott transzfer. A költségvetési kiadások maradék 60 szá-

zaléka osztható el az ország különböző térségei között, ezekkel az összegekkel azonban nem az ország régiói rendelkeznek. Ezek az összegek egyenesen a régiók szereplőjéhez és lakosságához jutnak, vagy beruházások finanszírozására fordítják azokat (ezeket nevezzük a szövetségi költségvetés közvetlen ráfordításainak).

A régiókhoz kerülő közvetlen szövetségi ráfordítások elég jelentős összeget tesznek ki, sok régió esetében ezek súlya felülmúlja a pénzügyi támogatás mértékét. A közvetlen kiadások szerepe sokrétű. Egyrészt a közvetlen kiadások egy hányada közvetve kerül a regionális költségvetésekbe: a szövetségi költségvetésből a személyi jövedelemadó 13 százaléka a regionális költségvetésekbe kerül, a szövetségi alárendeltségű szervezetek és vállalatok vagyonuk után adót fizetnek a régióknak, mint ahogy a régióknál marad a helyi földadó és a közlekedési adó is. Másrészt a központi költségvetésből kifizetett munkabérek, szociális juttatások jelentik a lakossági jövedelmek egy részét, ami egyben a fogyasztási cikkek iránti pótlólagos keresletet is befolyásolja, ösztönözheti a helyi mezőgazdasági, ipari és szolgáltatások iránti kereslet fejlődését (a gazdaságilag kedvezőbb helyzetben lévő régiókban a föderatív eszközök útján juttatott lakossági jövedelmek csekélyebb szerepet játszanak, mint az elmaradott térségekben. Harmadrészt a föderatív költségvetési kiadások egy része a régiók gazdasági fejlődéséhez pótlólagos lehetőségeket teremt. Például a felsőfokú szakképzés költségeinek 95 százalékát a szövetségi költségvetés fedezte 2006-ban, a központi költségvetés a régiókban használja fel ezeket a kiadásokat.

A közvetlen kiadások regionális fejlődésben játszott fontos szerepük ellenére a föderáció szubjektumai közötti felosztásuk nehezen átlátható folyamatnak tűnik. A források felhasználásáról a szövetségi minisztériumok és főhatóságok döntenek. A kiadásokat tehát eltérő elvek és normatívák alapján tervezik, nem kis részükről a szövetségi szervek és a regionális kormányzatok közötti megállapodások szellemében döntenek. Nemcsak a közigazgatási egységek közötti elosztást övezi homály, de a regionális költségvetési statisztikai adatok sem tekinthetők teljesen egyértelműnek. A közvetlen kiadások egyetlen eleméről, a szövetségi forrásokból megvalósuló beruházásokról mondhatjuk azt, hogy megfelelnek a nyilvánosság alapvető szabályainak (az adatokat a statisztikai hivatal dolgozza fel és publikálja). Az adatok publikálásával kapcsolatban technikai problémák fel sem merülnek, lévén azokat csak az államkincstár láthatja.

A költségvetés áttekinthetőségének kérdésében számtalan független szakértő hallatta a hangját, azt javasolták, hogy nem csupán a regionális költségvetési adatokat hozzák nyilvánosságra, hanem a költségvetésről szóló törvényt egészítsék ki regionális fejezettel. Ennek segítségével a szövetségi szervek optimalizálhatnák a finanszírozást, a regionális szervek tisztában lennének a területükön zajló folyamatokkal, átláthatnák a teljes finanszírozási kört. Ez az elképzelés azonban még távolról sem valósult meg.

A regionális költségvetések kiadásai

Az egyes szintek költségvetései között a kiadásokhoz kapcsolódó hatáskörök terjedelme az egyes országokban alapvetően meghatározza a költségvetés belső viszonyait. A hatásköri megosztásra a költségvetési föderalizmus elmélete szolgál magyarázattal. A kiadási felhatalmazásokat nagyon egyértelműen kell megfogalmazni, a hatalmi szintek közteleleztségeit világosan kell meghatározni.

Mint a korábbi Szovjetunióban, az 1990-es években Oroszországban a különböző kiadások elosztása az egyes szintek között a nemzetközi gyakorlatnak megfelelően, a szükségesnek ítélt decentralizáció mértéke szerint történt. Más kérdés, hogy az 1990-es évek végére nyilvánvalóvá vált, hogy a hatáskörök megosztásában sok a bizonytalanság, a feladatok meghatározása több tucat jogszabályon múlt, nagy volt a hatásköri átfedések száma is. Ezen kívül a regionális költségvetési kiadásokat különféle szövetségi jogszabályok befolyásolták, ennek következtében a regionális szervek önállósága gyengült.

A költségvetési rendszer hiányosságainak felszámolására a 2000-es évek elején megkezdődött a költségvetési hatáskörök reformjának előkészítése. A reformfolyamat fontos határköve lett a 2004. évi 123. számú szövetségi törvény elfogadása, aminek nyomán módosították az Oroszországi Föderáció szubjektumai jogalkotói és végrehajtó államhatalmi szerveinek általános szervezési elveiről szóló 1999. évi 184. számú és az Oroszországi Föderáció helyi önkormányzatainak szervezési elveiről szóló 2003. 131. számú szövetségi törvényeket, továbbá a hatásköröket érintő számos egyéb törvényt és jogszabályt is megváltoztattak. Az említett két törvényben az érintett hatalmi szervek valamennyi hatáskörét megtalálhatjuk.

A 122. számú szövetségi törvénynek pontosan meg kellett volna határoznia a különböző költségvetési szintek kiadásai közötti kapcsolatokat, és garantálnia kellett volna a regionális költségvetések nagyobb autonómiáját. Ezt az elképzelést nem sikerült teljes mértékben megvalósítani. Először is azért, mert a regionális szervek nem értettek egyet a nekik szánt hatáskörökkel: a reform eredményeképpen ugyanis szűkültek jogosítványaik a gazdasági szférában, és bővültek hatásköreik a szociális területen. Másodszor, rengeteg technikai probléma merült fel: számos ellentmondás maradt fenn az említett törvények és ágazati jogszabályok között. Ennek hatására a 2004–2007 közötti időszakban több szövetségi törvényt kellett hozni a területi szervekről szóló jogszabályok módosítására, s még további változásokat terveznek.

Ma éppúgy, mint a hatásköri reformok előtt a szövetségi költségvetés aránya a teljes állami költségvetésen belül 50 százalék, és ugyanennyi a regionális és a helyi költségvetés aránya is.

A különböző szintű költségvetések kiadási kötelezettségeinek mennyiségi értékelési problémái

Habár az egyes költségvetési szintek közötti kiadási kötelezettségek meghatározását lényegében megoldottnak kell tekintenünk, két gondot azonban jeleznünk kell: egyrészt az egyes szintek kiadási igényeinek mennyiségi értékelését, másrészt a költségvetési kiadások hatékonyságát.

A minimálisan szükséges kiadások ismerete az előfeltétele annak, hogy a térségek költségvetési bevételeinek minimális mértékét meg lehessen határozni, és ennek megfelelően lehessen az adóbevételeket az egyes szintek között szétosztani, illetve az alsóbb szintű költségvetések pénzügyi támogatásait meghatározni. Az egyes szintek kiadási tételeit pedig a minimális állami szociális ellátási szint meghatározásával lehet kialakítani. A 2000. január 1-jén hatályba lépett költségvetési kódex rögzíti, hogy a közösségi szolgáltatások egy meghatározott minimális szinten az ország valamennyi területén az állampolgárok rendelkezésére állnak. A kódex első változatában még arról volt szó, hogy „a szövetségi költségvetésből az Oroszországi Föderáció szubjektumainak a minimális költségvetési bevétel megteremtése érdekében juttatott pénzügyi segítséget a minimális szociális standardot biztosító szolgáltatások normatív ráfordításai alapján kell meghatározni”.

Sem a költségvetési kódex hatályba lépéséig, sem pedig azután a minimális állami szociális standardot nem határozták meg, ezért a kódexből ezt a cikkelyt törölték. A szociális standardok kidolgozásának hiányát több okkal magyarázhatjuk: egyrészt bonyolult és nehezen számba vehető tényezőkről van szó, amelyek ellene hatnak a hatékonyság növelését szolgáló követelményeknek. Másrészt a szociális kiadások költségvetési finanszírozásának szintje olyan alacsony, hogy a tényleges szociális standardokat nagyon nehéz ténylegesen meghatározni.

A minimális állami szociális standardok hiánya miatt nagyon nehéz megállapítani a régiók valós kiadási szükségleteit, az állami és a regionális szervek közötti viták is céltalannak tűnnek. A minimális szociális standardok törlése a költségvetési kódexből nem járt együtt alternatív megoldással, az alsóbb szintek pénzügyi segítségével mértékét más módon sem becsülték meg. Az érvényes költségvetési kódex használja ugyan a pénzügyi segítség kifejezést, a fogalom definíciója azonban hiányzik.

A kiadási kötelezettségek mennyiségi értékelése tekinthető a költségvetési politika egyik legvitatottabb és legösszetettebb kérdésének. Bizonyos lépések már történtek a megoldás irányába, azonban a standardok kidolgozásának terhét a központi kormány a régiókra helyezte. A kiadások értékelésének lehetséges

formái csak akkor vezethetők be szövetségi szinten, ha a föderáció szubjektumaiban a tapasztalatok sikeresek voltak.

A költségvetési kiadások eredményessége napjaink egyik legfontosabb kérdése. Az összes igazgatási szinten az a kérdés, hogy a szociális infrastruktúra kialakult rendszerének a finanszírozás alól miként lehet kibújni. Sok olyan intézmény van ebben a rendszerben, amelyeket az általuk nyújtott szolgáltatások mennyiségétől függetlenül finanszíroznak. A másik probléma a támogatások címzettjeinek kérdéséhez kapcsolódik, az állami segítségnek a legrászorultabb rétegekhez kell eljutnia. Nem véletlen tehát, hogy a költségvetési reform egyik legfontosabb eleme az eredményorientált költségvetési politika kialakítása.

A költségvetési kiadások hatékonyságának növelését szolgáló döntéseket a költségvetés reformjának koncepciójáról szóló 2004. évi 249. számú kormányhatározat alapozta meg. Ennek megvalósítása a mai nap is tart.

Nem foglalkozunk a reform részletkérdéseivel, mindössze arra mutatunk rá, hogy az eredményorientált költségvetési politika bevezetése sok gondot jelent, a költségvetés egészére gyakorolt hatása is elenyésző. Meg kell jegyeznünk azt is, hogy az érvényes költségvetési kiadási tételek vonatkozásában nem csitultak a viták azok hatékonyságáról. Sok példáját sorolhatnánk annak, amikor a regionális szervek különböző okokból nem támogatták a szövetségi reformprogramokat, s mindkét oldal vehemensen képes védelmezni álláspontját. A szövetségi kormányzat véleménye szerint a lakosságnak a lakásra és a kommunális szolgáltatásokra fordított kiadásai szintjét 100 százalékban kell meghatározni. Sok régió azonban úgy tartja, hogy a szövetségi standard 100 százalékra emelése mértéktelenül megemeli a lakossági tarifákat, ami viszont szociális szempontból előnytelen. Az egyéb példák között a falusi kisiskolák hálózatának átalakítását és az egészségügyi intézmények fejlesztését említhetjük.

Regionális költségvetési adóbevételek

A regionális szervek adókivetési jogáról

A regionális költségvetések adójövedelme alakulásának alapvető kérdése az, hogy rendelkeznek-e a régiók saját adókivetési felhatalmazással. Az az általános vélemény, hogy a szövetségi szubjektumok és a községek rendelkezzenek magas szintű önállósággal adóügyekben, olyan adópolitikát folytathassanak, amely kielégíti a gazdaság szereplőinek és a lakosságnak az igényeit. A regionális szervek versenyezzenek egymással a vállalkozásoknak nyújtandó minél kedvezőbb adókedvezményekkel, költségvetésüket annak figyelembevételével készítsék el, hogy a vállalatok és a népesség milyen nagyságú adókat kész fizetni.

A költségvetési kódexnek megfelelően Oroszországban három fajta – szövetségi, regionális és helyi – adó és illeték létezik. Ezek mellett külön adónemeket is meghatároztak. A hármas csoportosítás mindenekelőtt a különböző szintű hatalmi szervek jogosítványait, és nem pedig a költségvetési rendszer szintjei közötti adómegosztást tükrözi.

Azt mondhatjuk, hogy a regionális és a helyi szervek adóügyi hatásköreit Oroszországban szűk korlátok közé szorították, a regionális és a helyi szervezeteknek nincs jogosultságuk a költségvetési kódexben fel nem sorolt adók és illetékek kivetésére, az adózás tárgyának, az adóalapnak és az adózási időszaknak a meghatározására. A regionális és a helyi szervek mindössze arra jogosultak, hogy az adott keretek között meghatározzák az adók konkrét fizetési feltételeit, adókedvezményeket nyújthatnak, illetve előírhatják az adóbefizetés rendjét és időpontját. Ilyen szerény hatáskörök mellett nem véletlen, hogy a regionális és a helyi adók az összes orosz adótömegnek csekély hányadát (kevesebb, mint 10 százalékát) teszik ki. Regionális jellegű adónak tekinthetjük a vállalati vagyonszármazékos adót, a szerencsejáték-adót és a járműadót. A helyi adók körébe a földadó és a fizikai személyek vagyonszármazékos adója tartozik.

Valamennyi többi adónem szövetségi hatáskörben van, teljes mértékben szövetségi döntéstől függenek. Kivételnek csak a nyereségadó számít. A föderáció szubjektumainak joguk van 4 százaléknál nem magasabb nyereségadó-kedvezményt nyújtani.

Annak, hogy a nemzetközileg általánosnak tekinthető felfogás ellenére szigorúan korlátozottak a régiók jogosítványai, megvannak a sajátos okai: az 1990-es évek elején a régiók adóügyekben kiterjedt hatáskörökkel rendelkeztek, ami rengeteg nehézséget eredményezett. Komoly gondot jelent például a vállalatok által alkalmazott transzferár képzés, amellyel szemben a föderatív szervek éles küzdelmet folytatnak, s elképzelhető, ha sikerül megoldani a kérdést, akkor bővíthetnek a regionális és helyi szervek adózási jogkörei.

Az adóbevételek stabilitásának problémája

A regionális és a helyi adók, a régiók és a községek költségvetései nagyon kis mértékben a szövetségi adók átcsoportosításából származnak. A költségvetések közötti kapcsolatok reformjában jelentős lépésnek számít a költségvetési kódex módosítása 2004-ben, amikor is rögzítették a szövetségi adók felosztásának arányait a különböző szintű költségvetések között. Addig az arányokat évente határozták meg a költségvetési törvényben, nem lehetett tehát az adóbevételek stabilitásáról beszélni (noha mindenki tisztában volt azzal, hogy a stabilitás a normális költségvetési tervezés alapja).

Ennek a problémának a teljes körű megoldásáról még ma sem beszélhetünk. Az okok között mindenekelőtt az adóügyi jogszabályok rendszeres változását kell említenünk. Nem állíthatjuk, hogy az orosz adórendszer átalakítása önmagában negatív változásokat eredményezett. Ellenkezőleg, a folyamatban lévő reformokra szükség volt. Azonban a szövetségi szinten kialakított döntések hatásai vannak a regionális költségvetések bevételi oldalaira. Az utóbbi évek változásai között olyan adófajtákat említhetünk, mint az örökösödési és az ajándékozási adó, a benzin jövedéki adója. A szerencsejáték üzletágban javasolt változások – öt orosz régióban kísérletképpen 4 szerencsejáték övezetet alakítanak ki – a régiók többsége a három regionális adófajta közül egyet el fog veszíteni. A regionális költségvetések alakulására az ingatlanadó tervezett bevezetése nagyobb hatást gyakorol majd, mind a jelenlegi vállalati vagy adó vagy a földadó.

Az elmondottakból levonható legfontosabb következtetés az, hogy az orosz adórendszert a lehető leggyorsabban át kell alakítani, módosítani kell az adózás törvényi szabályozását, meg kell változtatni a területek költségvetésében kialakult arányokat.

A fizikai személyek jövedelemadója lakhely szerinti elszámolásának problémája

A költségvetési szintek közötti elosztási arányok rögzítése a költségvetési kódexben nem tudta megoldani a személyi jövedelemadó beszámításának problémáját, azt, hogy a fizikai személyek jövedelemadójukat lakóhelyük és nem munkahelyük szerint fizethessék be (miként ezt például Németországban teszik).

A személyi jövedelemadó lakhely szerinti befizetésének lehetőségét a regionális és a helyi szervek határozottan támogatják, e magatartásuk motívumai is világosak. Oroszországra jellemzően tipikus az a helyzet, amikor a város és a városkörnyék költségvetési szempontból egymástól független képződményt jelentenek. Moszkva és a Moszkvai terület, Szentpétervár és a Leningrádi terület esetében is ez a helyzet. Helyi szinten a városi kerületek és a városhoz kapcsolódó települések költségvetései is elkülönülnek egymástól. Teljesen hétköznapi helyzetnek tekinthető az, hogy a városkörnyéki lakosság a városokban talál munkahelyet. A mai adórendszerből az következik, hogy ha például a Moszkva környéki lakos Moszkvába jár dolgozni, személyi jövedelemadóját a moszkvai költségvetésnek fizeti be, az e lakosokhoz kapcsolódó szociális kiadásokat viszont a Moszkvai terület költségvetéséből kell fedezni. A Moszkvában dolgozók gyermekei általában a lakóhely iskoláiban tanulnak, a Moszkvában munkát vállalók egészségügyi ellátáshoz is lakóhelyükön jutnak, a lakás- és kommuná-

lis gazdálkodási kiadások is a területi-közigazgatási egység költségvetését terhelik. A moszkvai költségvetésnek a közlekedési infrastruktúra fenntartását kell vállalnia, a közlekedés – az egészségüggyel és az oktatással ellentétben – viszont nem ingyenes, kiadásai a szociális szférához nem hasonlíthatóak.

Függetlenül attól, hogy a személyi jövedelemadó lakóhely szerinti befizetése logikusnak tűnik, a szövetségi szervek nem támogatják ezt az elképzelést. Ennek oka az, hogy a szövetségi adóhivatal területi szerveit jelentősen meg kellene erősíteni (a nyugdíjalaphoz hasonló személyi nyilvántartási rendszer az adóigazgatásban nem működik).

A regionális költségvetési transzferek

A pénzügyi támogatások juttatásának céljai és meghatározásuk problémái

A költségvetések közötti kapcsolatok alakulásának egyik legfontosabb eleme a jövedelmek elosztása a különböző költségvetési szintek között (a területi szintű költségvetésekben a vissza nem térítendő támogatások aránya az elmúlt években a 15 százalékot érte el). Az alsóbb szintek költségvetésének nyújtott pénzügyi segítség alapvető célja a térségek közötti költségvetési különbségek mérséklése, közvetett módon pedig a területi fejlettségben megmutatkozó differenciák csökkentése. Kulcskérdésnek a kiegyenlítés mértéke tekinthető. Ez a kérdés korántsem egyértelmű. A külföldi tapasztalatok is azt mutatják, hogy a kérdésre adandó válasz elsősorban az ország hagyományaitól és a szociális igazságról vallott felfogástól függ.

A külföldi példák közül az is ismeretes, hogy a területi szociális-gazdasági különbségek mérséklésének lényegében három lehetséges módja van. Az első megoldás – a német föderatív modell – a régióközi aránytalanságok maximális mérséklésére törekszik. E politika jogi alapját az alkotmány adja, amely szerint „...az ország egész területén egyenrangú életfeltételeket kell biztosítani”.

A másik megközelítés a némettől lényegesen különböző amerikai szövetségi modell, amely gyakorlatilag teljesen mellőzi a szövetségi szervek közreműködését a területi különbségek mérséklésében. Az amerikai szövetségi szubjektumok – az államok – nagyfokú gazdasági önállósággal rendelkeznek, és maguk döntenek a fejlesztési irányokról. Természetesen a szövetségi hatalom nem zárkózik el a kiélezett helyi szociális problémák megoldásában való részvétel elől, a központi hatalom beavatkozása az egyes térségek fejlődésébe alkalmi és pontszerű jellegű.

A harmadik felfogás a kanadai föderatív modellben mutatható ki. Ez az amerikaihoz hasonlóan decentralizált föderalista rendszer, bár nem annyira szigorú. Kanadában a minimális szociális ellátást az ország valamennyi pontján garantálják.

Az orosz alkotmányban nincs közvetlen utalás arra, hogy a föderatív szervezeteknek kötelezettségeik lennének általában a területi különbségek mérséklésében, illetve konkrétan a költségvetési ellátottság kiigazításában. Az orosz alkotmányos szabályozás e tekintetben tehát a kanadai modellhez van közelebb: az alkotmányban megtalálhatók az állampolgárokat megillető alapvető szociális garanciák (az oktatáshoz, az egészség megőrzéséhez való jog), nincs azonban szó arról, hogy e garanciáknak az ország valamennyi pontján azonos ellátást kell eredményezniük. Ebből végeredményben az következik, hogy ha a régiókban hiányoznak az alkotmányban rögzített garanciák, akkor azokat a szövetségi szervezeteknek kell megteremteniük. A regionális költségvetéseknek juttatott állami támogatásban kell figyelemmel lenni e garanciák pénzügyi feltételeinek a megteremtésére.

Az Oroszországi Föderáció költségvetési kódexében az alsóbb szintű költségvetések pénzügyi támogatásának céljait nem rögzítették, a régiók költségvetésében megmutatózó különbségek kiegyenlítésének mértéke nem szabályozott. Másképpen szólva a költségvetési kiegyenlítés csak olyan mértékben valósul meg, amilyen mértékben a szövetségi költségvetésben erre a célra forráslehetőségek adódnak. Ennek egyenes következményeként élénk vita bontakozott ki arról, hogy elégséges vagy nem a kiegyenlítés mértéke.

Elvileg a régiók közötti aránytalanságok mértékét az is befolyásolja, hogyan értelmezzük a szociális és a területi igazságosságot (ez utóbbin a szociális igazságosság területi szempontjait értjük).

A területi igazságosság értelmezési bizonytalanságára jó példa lehet az iskolarendszerű képzés. A hatalmi szintek közötti finanszírozási munkamegosztásban az iskolai oktatást *de facto* a helyi és a regionális szervek költségvetéséből tartják fenn. Mivel a régiók és a települések között a költségvetés garantálásában különbségek vannak, eltérések adódnak az iskolai képzés finanszírozásában is. Sőt, arra való tekintettel, hogy az iskolai oktatást ténylegesen szövetségi normatívák (kötelezően végrehajtandó iskolai programokkal) szabályozzák, az egy tanulóra jutó oktatási költségek Oroszország területi-közigazgatási egységei között kétszeres különbséget mutatnak.

Igazságosak-e ezek az iskolafinanszírozásban tapasztalható területi különbségek? Sokak véleménye szerint igen, mivel a régiókra nem dolgoztak ki iskolafinanszírozási normatívákat, a központi költségvetés nem juttat forrásokat a területi különbségek mérséklésére. Abban azonban nincs vita, hogy ezen a helyzeten változtatni kell. Az iskoláskorú gyermekeknek nincs befolyásuk a hazai össztermék előállítására, sem arról nem képesek döntéseket hozni, hogy

az ország mely kedvezőbb feltételeket kínáló régiójába költözzenek. S ha a gyerekek az ország elmaradott térségében születtek, akkor ne legyen joga ugyanolyan képzéshez, mint a legkedvezőbb helyzetben lévő régió szülöttjének?

Hasonló, kevésbé megmagyarázható példát a gazdaság köréből is hozhatunk. Ma mindenki előtt jól ismert, hogy a gazdasági növekedés egyik fontos tényezője az emberi tőke. Minél jobb a munkaerő képzettsége, annál nagyobb a gazdaság fejlődési potenciálja, annál magasabb a gazdasági növekedés üteme. Az oktatási rendszer alacsony színvonalú finanszírozása az elmaradott térségekben ahhoz vezet, hogy nem lesz elegendő képzett szakember, ennek nyomán csökkennek a gazdasági növekedést serkentő tényezők, majd végül még alacsonyabb szintre kerül az oktatás finanszírozása.

Nem oldja meg a gondokat az iskolahálózat korszerűsítése sem. A racionalizálás eredményeképpen a költségvetési ráfordításokban megtakarítások keletkeznek, ugyanakkor hátrányos következményként például sokhelyütt be kellett vezetni a két műszakos képzést.

Nem mondhatjuk azt, hogy kész receptjeink lennének e problémák megoldására. Az előbb említett kérdéseket minél szélesebb vitára célszerű bocsátani.

A régióknak juttatott transzferek szerkezete

A régióközi transzferek orosz rendszerében a bonyolultságot tarthatjuk a megkülönböztető sajátosságnak. A szövetségi költségvetésben több tucatnyi transzferfajta található. Egyrészt ez érthető, hiszen minden átutalásnak megvannak a maga sajátosságai, más és más célokat teljesítenek. Másrészt viszont a túlzott bonyolultságot a transzferek negatív jellemzőjének tekintjük, ezzel jelentősen csökken áttekinthetőségük.

A régiókhoz öt csatornán keresztül jutnak források a szövetségi költségvetésből. Ezek a következők: regionális támogatási alap, szövetségi kompenzációs alap, a regionális és a helyi pénzügyek reformalapja, a társadalmi kiadások társfinanszírozási alapja, területfejlesztési alap.

Az első két alapról és azok problémáiról a későbbiekben majd szólunk. A társadalmi kiadások társfinanszírozási alapja a szövetségi költségvetés részeként a legfontosabb társadalmi jelentőségű kiadások támogatására szolgál. A reformalapból viszonylag kevés számú régió és települési önkormányzat részesedik, pályázati úton lehet az alap támogatásához jutni a költségvetési hatékonyság növelése céljából, pénzügyi reformok lebonyolítására és gazdasági reformintézkedések bevezetésére. A szövetségi területfejlesztési alap a régiók infrastrukturális beruházásainak támogatását szolgálja.

A regionális támogatási alap

Az utóbbi években a regionális támogatási alap lett a régiók pénzügyi támogatásának legfőbb forrása. A szövetségi költségvetés részeként az alap a régiók költségvetési kiegyensúlyozottságának egységes metodika alapján való megteremtésére jött létre. Sajnos nincs lehetőségünk az egységes költségvetési módszertan ismertetésére, mindössze azt jegyezzük meg, hogy ma még sok hiányosság jellemzi azt. A kulcsproblémák a következők: először, a regionális szerveket nem ösztönzi semmi saját bevételeik növelésére, mivel jövedelembővülés esetén a költségvetési kiegyenlítési támogatásból kevesebbet kapnak. Ennek következtében ma 15 területi-közigazgatási egység nem kap a regionális támogatási alapból hozzájárulást költségvetéséhez. A probléma kiküszöbölésére 2007-től kezdődően új szempontot érvényesítettek, és bevezették a kiegészítő támogatás fogalmát, amelyet azok a régiók vehetnek igénybe, ahol a saját bevétel növekedést mutat, és csökken az eladósodottság mértéke.

A második probléma a támogatások meghatározásának módszertanában zajló változások, és az ehhez hasonló innovációk, amelyeket nem lehet egyértelműen megítélni. Egyfelől a módszertan javítása az alapcél, de ezzel egy időben a negatív következményeket is meg kell említeni, a pénzügyi támogatások stabilitásának elve sérül, ez a szövetségi és a regionális szervek képviselői közötti alkuk táptalaja.

A harmadik probléma a módszertani elemek némelyikének szubjektívitasából fakad. Különösen nehéz a régió költségvetési igényeit számba venni. Korábban már említést tettünk arról, hogy a ráfordítási igények kialakításának megalapozott módszertana nincsen, nagyon feltételes lehet csak e kalkulációt elvégezni.

A kompenzációs alap

Ez az alap a szövetségi hatáskörű feladatok ellátásának a finanszírozását szolgálja, amelyek megvalósítása a regionális és a helyi kormányzatokra hárul. Az alap kivétel nélkül valamennyi régiót támogatja. Az egyes hatáskörökhöz kapcsolódó eszközöket külön határozzák meg, az alap szerkezete a szövetségi szervek által átadott hatáskörök számától függ. Jelenleg körülbelül húszra tehető az átadott hatáskörök száma.

Első pillantásra a kompenzációs alap működése a költségvetési kapcsolatok javát szolgálja: a szövetségi szervek eszközöket bocsátanak a régiók rendelkezésére azért, hogy a nekik juttatott hatáskörökben cselekedni tudjanak. A tényleges helyzet azonban ennél sokkal bonyolultabb. Először, önmagában a bonyo-

lult költségvetési viszonyok negatív jelenségnek tekintendők. Annál hatékonyabbak a költségvetési kapcsolatok, minél áttekinthetőbbek, és ellenőrzésüket a költségvetési kapcsolatokban nem érintett, független szervezetek és személyek látják el. Másodsor, sokan megkérdőjelezik a kompenzációs alap támogatásainak módszertani alapjait. A föderáció szubjektumai hatalmi szervei által legerőteljesebben megfogalmazott követelés az, hogy a regionális igények meghatározásába be kell vonni azokat a tisztviselőket, akik a hatásköri feladatokat ellátják.

Az előbb vázolt megállapítással kapcsolatban jogalkotási kérdéseket is fel kell vetni, van-e értelme a szövetségi és a regionális szervek költségvetései között a kiadási hatásköröket úgy megosztani, hogy a föderatív szervek a lehető legminimálisabb hatáskörrel rendelkezzenek. Sokkal hasznosabb volna e hatásköröket azonnal a régiókhöz telepíteni, egyszersmind pótlólagos adókiivetési jogosítványokhoz juttatni őket. E kérdés ma még viták keresztjében áll, a komoly viták még előttünk vannak.

A regionális költségvetés kiegyensúlyozottságát szolgáló támogatások

Az előző fejezetekben említett öt támogatási alap mellett egyéb transzferek is befolyásolják a regionális viszonyokat Oroszországban. Sajátos szerepe van ezek közül a regionális költségvetés kiegyensúlyozottságát megeremtő támogatásnak. E támogatási forma alapvető sajátossága az, hogy a támogatás elosztásáról szóló döntés a költségvetési év kezdete után lát napvilágot az orosz kormány intézkedései nyomán. Az ilyen típusú támogatások viták sorát indukálják. E támogatások a szövetségi szerveknek lehetővé teszik, hogy operatív módon korrigálják a régióknak juttatott eszközöket, a folyó költségvetési év sajátosságaiból kiindulva. Másfelől a regionális költségvetések kiegyensúlyozottságát megeremtő támogatásokat kritika éri amiatt, hogy az elosztási viszonyok nem átláthatóak.

A hatékony regionális költségvetési politika ösztönzése

A régióknak juttatott pénzügyi támogatások egyik fontos kérdése azoknak az ösztönzőknek a kidolgozása, amelyek a regionális szerveket segítik a hatékony költségvetési politika kialakításában. Korábban már említettük, hogy a költségvetési kiegyenlítésre fordított pénzügyi támogatási alapból a területi-közigazgatási egységek többsége, szám szerint 75 részesül. Ennek következtében – ha nem számolunk a pótlólagos támogatások formájában bekövetkezett korrek-

ciókkal – a kiegyenlítési támogatás automatikusan csökkennek, ha a régiók adó-bevételei növekednek. A bevételek alapvetően a régió gazdaságpolitikájától függenek. A regionális szervek gazdaságpolitikájától függő adó és nem adó jellegű jövedelmek nem jelentik automatikusan a regionális költségvetések növekedését. Ez a helyzet aláássa azoknak az ösztönzőknek a működését, amelyek a regionális szervek hatékony gazdaságpolitikáját támogatnák.

A gondok megoldásának egyik módja az lett volna, hogy mind az ösztönzőket, mind pedig a korlátozó elemeket a regionális fejlődés szempontjainak vetik alá. Ösztönző intézkedéseket a kiegészítő állami támogatások bevezetése során életbe léptettek, mint ahogy 2008-tól a végrehajtó szervek legjobb mutatóinak eredményeit is támogatásban részesítik. Tanulmányunk írása idején e támogatások elosztása kidolgozás alatt van.

A restriktív intézkedések közül a regionális szervek költségvetési kérdésekben való önállóságának a korlátozását javasolták a legtöbben. A korlátozásoknak már megvannak az első eredményei, az elmúlt három költségvetési évből kettőben e támogatások aránya meghaladta a régiók saját bevételeinek 50 százalékát, a Pénzügyminisztériummal kötött megállapodás hatására az elmúlt három költségvetési évben a saját bevételek növekedése vált általános irányvá.

A regionális szervek költségvetéstől való különböző szintű önállóságának gondolata törvényszerűnek tekinthető. Régóta tartja magát az a nézet, hogy a saját eszközök ténylegesen több önállóságot adnak a regionális szerveknek. A kialakuló gyakorlat szerint törvényerőre lehetne emelni azt, hogy a regionális szervek támogatását csökkenteni célszerű. Az még vitatható, hogy ez az intézkedés segítséget jelent-e a területi fejlődésben. Egyrészt teljesen nyilvánvaló, hogy a regionális szervek önállóságának korlátozásától a gazdasági alapok például a kaukázusi köztársaságokban nem erősödnek meg, a támogatások szintje nem csökken. Másrészt a nem hatékony regionális pénzügyi irányításban kedvező változások is lejátszódhatnak. Ezek eredményei nem tűnnek jelentősnek, a költségvetési kiegyensúlyozottság bizonyos állapota mégis létrejön.

IV.

VÁROSI ÉS RURÁLIS OROSZORSZÁG

VÁROSI AGGLOMERÁCIÓK

GRIGORIJ LAPPO – PAVEL POLJAN
– TATYJANA SZELIVANOVA

Oroszországban az agglomerálódás előjelei a XIX. században, a kapitalista fejlődés kibontakozásával mutatkoztak meg. Az agglomerációk fejlődése az iparosodásnak, a vezető városok gyors fejlődésének és a vasúti építkezéseknek volt köszönhető. Az orosz városhálózat gyengeségétől függetlenül, 1913-ban már négy nagyvárosa – Szentpétervár, Moszkva, Odessza és Riga – volt az országnak. Bár a nagyvárosok környékén sok ipari település fejlődött ki – Moszkva körül például Mitiscsit, Balasihát, Orehovo-Zujevót lehet említeni –, ezekben a termelési funkciók korlátozottak voltak, zárt rendszert alkottak. A nagyvárosokkal sem termelési, sem munkaerő-piaci, sem pedig szociális-kulturális kapcsolatok nem alakultak ki, a rendszeres közlekedési összeköttetések intenzitása is ritka volt (a városkörnyéki parasztság és kisiparos réteg sem látogatta rendszeresen a nagyvárosi piacokat) (*Poljan*, 1988).

A városi agglomerációk kialakulása és fejlődése a Szovjetunióban

Az oroszországi agglomerációk lényegében a XX. század képződményei. Az egyetlen kivételnek talán Szentpétervár tekinthető, a környező városi települések a metropolis fejlődésével párhuzamosan növekedtek, ezek adtak helyet a monarchia rezidenciáinak (Petergrof, Carszkoje Szelo, Gatcsina), védrendszereinek (Kronstadt) és ipari centrumainak (Kolpino, Szesztroreck). Szentpétervár távoli bolygóvárosának tekinthetjük a Balti Flotta bölcsőjét, Lodejnoje Poljét (*Lappo*, 2007). Az agglomerációs korszakot jóval megelőzően kifejlődött pétervári agglomeráció az Orosz Birodalom városhálózatában különleges jelenségnek számított.

A városok, amelyek elsődleges feladata a közigazgatási funkciók ellátása volt, nagy távolságra helyezkedtek el egymástól, minden város meghatározott kiterjedésű terület felett rendelkezett. II. Katalin alatt, 1775–1785 között végrehajtott, kiterjedt és alaposan előkészített területi-közigazgatási reform eredményeképpen az akkori ország területét sikerült kormányzósági és járási jelentőségű városokkal viszonylag egyenletesen lefedni.

Az industrializációs robbanás korszakában (a reformok éveiben a XIX–XX. század fordulóján) a nagyvárosok közelében vállalatok, gyárak és üzemek jöttek létre, sok város megszabta, hogy területére milyen fajta ipari tevékenység települhet. Ezekből a gyártelepekből alakultak ki a későbbi szatellitvárosok. Az 1926. évi népszámlálás effajta embrionális állapotban lévő városként regisztrálta a korábban falusi településnek tekintett Ljubercit, Mitiscsit, Sceselkovót, Kuncsevót, Kuszkovót, Perovót (az utóbbi három település már Szentpétervár határain belül helyezkedett el). Az szovjet időkben az urbanizáció ipari meghatározottsága szinte kizárólagos volt.

A későbbi agglomerálódás feltételei az Urálban (Nagy Péter uralkodása idején jöttek létre az első üzemi települések) és a Don-medencében is kialakultak. Ezeket a településegységeket persze nem nevezhetjük még agglomerációknak, hisz a bányász-, kohász- és érckitermelő települések többsége még nem volt városnak tekinthető.

Az első világháború, az 1917-es forradalom és a polgárháború idején az agglomerálódás folyamata lelassult, az 1920-as évtized közepétől a grandiózus társadalmi átalakulások óriási falusi tömegeket zúdítottak a városokra, az agglomerálódás nagy ütemben fejlődni kezdett. Az 1926. évi népszámlálás időpontjában a Szovjetunióban kilenc 250 ezer lakos feletti város volt (Poljan, 1988).

Az 1920-as évek végén, az 1930-as években – az első öt éves tervek és a gyors iparosítás időszakában – a városi agglomerálódás újabb lendületet vett. Az 1939. évi népszámlálás már 32 nagyvárost regisztrált (nem számítva az akkor nem szovjet területen elhelyezkedő Rigát, Lvovot és Königsberget). Előtérbe kerültek a méretük és gazdasági potenciáljuk alapján agglomerálódásra képes városok, nem kevés közülük közigazgatási funkcióikat megőrző korábbi kormányzósági központ volt, amelyek népességszáma jelentős növekedést mutatott, funkcióikban gazdagodtak, mindezzel a környező városok fejlődését is ösztönözték.

A második világháború az ország nyugati felén a kialakult agglomerációs hálózat súlyos sérüléseihez vezetett, ugyanakkor ez a korszak indította el az agglomerálódási folyamatokat a Volga-vidéken, az Urálban, Nyugat- és Kelet-Szibériában, illetve Közép-Ázsiában, azokban a hátszagi régiókban, ahová a polgári lakosságot, az ipari létesítményeket evakuálták a háború sújtotta területekről.

A háború utáni első népszámlálás 1959-ben összesen 42 agglomerációt jegyzett. Nem véletlen, hogy az új agglomerációk többsége a hátszagi régiókban fejlődött ki (Novokuznyeck–Prokopev, Irkutszk, Karaganda, Omszk, Kemerovo, Vlagyivosztook agglomerációi).

Az 1960–1970-es évek a nagyvárosi agglomerációk többségében gyors fejlődést eredményeztek, megkezdődött hálózatosodásuk is. Számuk megduplázódott, össznépességük az ország városi népességének több mint felét tette ki. A

fejlettebb agglomerációk dinamizmusában azonban törés következett be. Magas növekedési rátákat a viszonylag fejletlenebb agglomerációk mutatnak, amelyek csomóponti és szerkezetbefolyásoló ereje még nem bontakozhatott ki. Az 1970-es éveket egyébként joggal nevezhetjük az urbanizációs folyamatok intenzív korszakának. Ebben az időszakban négy új kétpólusú agglomeráció fejlődött ki: Gorkij–Dzerzsinszkij, Jaroszlavl–Kosztroma, Dnyepropetrovszk–Dnyeprodzerzsinszk városok körzetében, illetve a Krímben a Szimferopol–Szevasztopol agglomeráció. Sok agglomeráció térben is jelentősen kiterjedtebbé vált, egyrészt annak köszönhetően, hogy az agglomerációk külső övezeteiben nagyméretű alközpontok fejlődtek ki, másrészt kedvezően alakultak az infrastrukturális viszonyok is. 1989-ben a hetvenhat 250 ezer lakos feletti orosz városból hatvankilenc a XIX. században nyerte el a városi jogállást, harminckilenc pedig kormányzósági és területi (oblaszty) székhelyváros volt.

Az agglomerálódás és a városfejlődés új tendenciái Oroszországban

A Szovjetunió széthullása természetesen nem jelentette az urbanizáció végét, azonban meg kell állapítanunk, hogy a normális fejlődés szempontjából értékelhető urbanizációs mutatók kedvezőtlen irányt vettek. Ma az Oroszországi Föderációban valamennyi várostípusból hiány mutatkozik. Sok fiatal város nem volt képes sokfunkciójú, tényleges várossá fejlődni. Az oroszországi feltételek – hatalmas terek és távolságok – miatt különösen fontos szerepük van a városi agglomerációknak. Az agglomerációs hálózatok kialakulása az 1990-es években lefékeződött. A korábbiakkal ellentétes folyamatok bontakoztak ki, a népesség száma nemcsak a szatellitvárosokban, hanem az agglomerációk központjaiban is csökkenni kezdett. 1989 és 2002 között mindössze 24 agglomeráció volt képes népességszámát növelni. A depopuláció, a falvak népességkibocsátó képességének romlása és megszűnése, az ipari termelés összeomlása, a szakemberek elvándorlása, a mély szegénységben élő népesség jelentős száma miatt az agglomerációk és a városok válságba jutottak.

Napjainkban a városi agglomerációk területi elhelyezkedése Oroszországban nem egyenletes. Az urbanizáció, a közlekedési hálózat fejlesztésével egyetemben az országra jellemző területi korlátok felszámolásának egyik legfontosabb eszköze. Ez a folyamat a területi és az urbanizációs koncentrációk különböző formáiban – többek között a nagyvárosok gyors növekedésében és az agglomerációs hálózatok kialakulásában – nyilvánul meg (Zubarevics, 2007).

A posztszovjet korszakra (1989-től napjainkig) az agglomerálódás mérséklődése, a népesség természetes fogyása, a gazdasági és társadalmi viszonyok gyökeres átrendeződése, a legnagyobb városokba és környékükre való beáramlás a

jellemző (Nefjodova, 2003). 1989–2006 között számos új területi-közigazgatási képződmény alakult, a zárt térségek és városok megnyithatták kapuikat. Az 1. táblázatban összefoglaljuk az oroszországi agglomerációk fontosabb jellemzőit.

1. táblázat

Az oroszországi agglomerációk fontosabb jellemzői, 1989–2002

Megnevezés	1989	2002
Az agglomerációk száma	52	52
Az agglomerációk népességszáma, millió fő	66,9	66,6
Az agglomerációk központjainak népességszáma, millió fő	46,4	46,7
Az agglomerációs gyűrűk népességszáma, millió fő	20,5	19,9
A központi városok népességének aránya az agglomerációban, százalék	69,4	70,1
Az agglomerációs gyűrűben élő népesség aránya, százalék	30,6	29,9

Forrás: A 2002. évi népszámlálás adatai alapján a szerzők szerkesztése.

A területi-közigazgatási változások nagyon sok régiót érintettek, voltak természetesen kivételek is. A Kalinyingrádi területen például változások nem történtek. A Kurgáni területen és Észak-Oszétia Köztársaságban csak az agglomerációs központok (Vlagyikavkaz és Kurgán) belső szerkezetében történtek változások. A változások egyaránt érintették a városi és a falusi településeket. 1991-től kezdődően az adminisztratív ruralizációt lebonyolító régiók (amelyekben a városi települések falusi jogállásúvá minősítették magukat) száma meghaladja a városhálózatát hagyományosan fejlesztő régiókét. A szovjet korszakban egy településnek előnyösebb volt és magasabb presztízt jelentett, ha városi jogálláshoz jutott, a válságos 1990-es években ennek a fordítottja lett a követendő minta (az okok között a mezőgazdasági területek kedvezőbb privatizációs lehetőségei éppúgy fellelhetők, mint az alacsonyabb adók és lakossági szolgáltatási díjak, a falusi orvosoknak és tanároknak juttatott bérpótlékok stb.).

Városok faluvá való visszaminősítése 1991-ben kezdődött. Az Orenburgi területen 16, az Altaji határterületen és a Rosztovi területen 14-14, a Tomszki területen 12, a Permi területen 11 és a Volgográdi területen 10 város kérte faluvá nyilvánítását. A legtöbb kérelem az agglomeráció-hiányos régiókból érkezett. Újra falu lett több járási székhely, kisebb ipari központ. A Burját autonóm körzetben az a példátlan helyzet állt elő, hogy mind a négy város kérte faluvá való visszaminősítését, ma ez a körzet az egyetlen területi-közigazgatási egység Oroszországban, amelyben nincs városlakó.

A faluvá való visszaminősítés eltérően érintette a városi agglomerációkat. Azokban az esetekben, amikor az agglomerációhoz sok város tartozik, a státus-

változás nem okoz jelentős átalakulást. Vannak ugyanakkor példák arra is, hogy a falusi jogállásra való áttérés az agglomeráció fejlettségi mutatóit kedvezőtlen irányba befolyásolta.

Fontos innovációnak kell tekintenünk a zárt városok megnyitása ügyében született döntést. A zárt városokról először 1994-ben közöltek statisztikai adatokat. Az ország térképén hirtelen sok új település jelent meg, és ezek átrajzolták az oroszországi településrendszerről meglévő képet. A Moszkvai, a Cseljabinszki, a Szverdlovszki és a Murmanszki területeken több új település került a nyilvánosság szeme elé. Utalnunk kell arra, hogy még továbbra is maradtak különleges térségek és zárt, szigorúan titkos települések Oroszországban.

Az újra nyitott települések jelentős része a nagyvárosok – Moszkva, Jekatyerinburg, Cseljabinszk, Krasnojarszk, Tomszk, Vlagyivosztk, Murmanszk, Penza – agglomerációs övezeteiben található. Az új településeknek köszönhetően például a tomszki agglomeráció erősítette pozícióját az agglomerációk rangsorában, és fejlettségi mutatója is kedvezőbb lett (2. táblázat).

2. táblázat

A korábban zárt várossal rendelkező agglomerációk Oroszországban, 2002

Agglomeráció	Város	Városi jellegű település	A népesség száma, ezer fő
Moszkvai	1	3	69,1
Kirovi	–	1	9,3
Krasnojarszki	2	3	93,8
Murmanszki	5	–	27,7
Penzai	1	–	62,9
Tomszki	1	–	109,1
Szaratovi	–	1	12,3
Szverdlovszki	5	1	95,4

Forrás: A 2002. évi népszámlálás adatai alapján a szerzők szerkesztése.

A zárt városok átlagosan 25 ezer fős kisvárosok voltak. Szeverszk város tartozik csupán a közepes méretű városok közé, ezt a határt súrolja Zseleznogorszk, Novouralszk és Ozerszk is. Az újonnan megnyitott települések között a falvak jelentéktelen számot (az összes település 0,3–0,4 százaléka) képviselnek. Összességében az újonnan megnyitott városok egymillióval emelték a városi népesség számát Oroszországban.

Meg kell említenünk, hogy voltak várossá nyilvánítási esetek is, amikor városi jellegű településből város lett, ezek száma azonban nem jelentős, sokkal kisebb, mint a városból faluvá nyilvánított településeké (3–4. táblázat).

Az esetek többségében az új városok nem tartoznak agglomerációkhoz, nincsenek hatással az agglomerációk szerkezetére. E városi jellegű települések jelentős része található az újonnan feltárt területeken, kőolaj-, gáz- és egyéb nyersanyaglelőhely környékén. Ennek köszönhetően a Tyumenyi területen több új várossá nyilvánítás is történt.

3. táblázat

A legtöbb várossá nyilvánított településsel rendelkező terület, 1989–2002

Terület	Esetszám
Baskíria	3
Brjanszki	3
Arhangelszki	3
Tyumenyi	6

Forrás: A 2002. évi népszámlálás alapján a szerzők szerkesztése.

4. táblázat

A legtöbb várost faluvá nyilvánító területek Oroszországban, 1989–2002

Terület	Esetszám
Volgográdi	10
Permi	11
Tomszki	12
Rosztovi	14
Altaji	14
Orenburgi	16

Forrás: A 2002. évi népszámlálás alapján a szerzők szerkesztése.

A városi agglomerációk átalakulása Oroszországban

A vizsgált időszakban számos agglomeráció növekedett, népességszámukban gyarapodás figyelhető meg. Az agglomerációs központok népességszámának növekedése gyakran adminisztratív átalakulás, településbekebelezés következménye. Az agglomerációs övezetben lévő városok település-összevonás útján bekövetkező bővülése gyakran a központi város népességének csökkenését eredményezi.

A moszkvai agglomeráció népessége 1979 és 2006 között 2,7 millió fővel nőtt. 2006-ban a fővárosi agglomeráció népessége 15 millió főt tett ki. Maga Moszkva népessége és területe is jelentősen megnőtt, a közvetlen közelében fekvő településeket folyamatosan magába olvasztotta. A korábban városi jellegű Butovót vagy Koszinót ma már Moszkva kerületei között találhatjuk. A terjeszkedés a mai napig tart, annak ellenére, hogy a főváros belső kerületeiben rengeteg beépítetlen terület található.

A városi népesség változásának elemzéséből levont legfontosabb következtetés az, hogy az ország európai térségeiben a nagyvárosok népessége folyamatosan csökken. Az elmúlt két és fél évtizedben több város népességvesztése meghaladja a százezer főt: Szentpétervár 351 ezer, Nyizsnyij Novgorod 127 ezer, Murmanszk 131 ezer lakost veszített.

Érdekes helyzet alakult ki a szentpétervári agglomerációban. A város több, mint 20 települést olvasztott magába (köztük az 50 ezer fős Puskint és Kolpinót), népessége 300 ezer fővel megemelkedett. Erre azért volt szükség, hogy a természetes népességfogyást kompenzálni lehessen, lévén a népesség növelésének más útjai sikertelennek bizonyultak. A Szentpétervárt övező térségekben (Pszkovi, Novgorodi, Vologdai terület) ugyanis hosszú idő óta a népesség folyamatos fogyása figyelhető meg. A bevezetett intézkedések ellenére Szentpétervár lakossága továbbra is csökken.

A nagy népességvesztéséget elszenvedett városok mellett találhatunk olyanokat is, amelyek lakosság száma növekedést mutat. E városok elsősorban a déli területeken, illetve a magas gazdasági növekedést mutató ipari térségekben találhatók. Mahacska lakossága 1989 és 2002 között 152 ezer fővel, Togliatti városáé (a szamarai agglomerációban) pedig 72 ezerrel nőtt. Volgográd népessége ez idő alatt ugyan csak 14 ezer fővel emelkedett, de ennek révén a város visszakerült a milliós városok csoportjába.

Ma a 250 ezer fő feletti lakosú városok döntő többsége valamelyik agglomeráció magjához tartozik. Agglomeráció centrumát kisebb városok is alkotják, ezek gyakran policentrikus agglomerációk. A 140 ezer lakosú Pjatyigorszk és a 130 ezer lakosú Kiszlovodszk a kaukázusi Minyeralnije Vodi többpólusú agglomerációját alkotják.

Vannak az országban olyan településegységek, amelyek az agglomerálódás jellemzőinek csak egy részével rendelkeznek. A kialakulóban lévő, potenciális agglomerációk csoportjába tartozik az orenburgi, a szocsi, a cserepoveci, a habarovszki, a csitai, az Ulan Ude-i és a komszomolszki településegységek. Legkedvezőbb fejlődési esélyei a szocsi agglomerációnak vannak, itt rendezik ugyanis 2014-ben a téli olimpiát. A potenciális agglomerációk többsége az ország távoli térségeiben található. Az orosz városi agglomerációs fejlődés jelentős tartalékai ezek.

Falusi népesség a városi agglomerációkban

Az Állami Statisztika Bizottság 2007. évi adatai szerint a falusi népesség száma Oroszországban 38,4 millió fő. Ebből 7 millió (17,9 százalék) a városi agglomerációkban él. A falusi népesség aránya az agglomeráció földrajzi helyzetétől függően lényeges különbségeket mutat. A falusi lakosság száma 10 ezer és 1,4 millió (moszkvai agglomeráció) között ingadozik, átlagosan 65 ezer főt tesz ki. Az északi és a nagyipari agglomerációkban (murmanszki, arhangelszki, Nyizsnyij Tagil-i) a falusi népesség száma 20 ezer fő körül mozog, részarányuk nem haladja meg a 2 százalékot. A központi és a déli régiókban ez az arány 35 százalékgig emelkedhet. Egyébként az agglomerációk falusi népességének száma folyamatosan csökken, függetlenül attól, hogy az 1990-es években sok agglomerációban elhelyezkedő város is faluvá minősítette magát.

Az agglomerációfejlődés jelene

Összefoglalóan azt állapíthatjuk meg, hogy az agglomerációk növekedési üteme – fejlettségi színvonaluk emelkedésének függvényében – csökken. Dinamikus átalakulás és ugrásszerű változás a kevésbé fejlett agglomerációkra jellemző, amelyek még nem kerültek stabil és kiegyensúlyozott fejlődési pályára.

Az 1989–2006 közötti időszakban számtalan új társadalmi és gazdasági tényező kezdett hatással lenni az agglomerációk fejlődésére. A Szovjetunió széthullása után az Oroszországi Föderáción kívül, a volt szövetségi köztársaságokban, a függetlenné vált államokban 31 agglomeráció maradt (5. táblázat). A szovjet állam megszűnését követően kibontakozó folyamatok (a lakosság külföldre menekülése, külföldről érkező bevándorló tömegek, mély gazdasági válság, a népesség természetes fogyása) negatív hatást gyakoroltak az agglomerációk fejlődésére.

Az 1989. évben a városi népesség vándorlási egyenlege mérséklődni kezdett, 1991–1992-ben már negatív értéket vett fel. 1993-ban újra pozitív előjelűre váltott, és a növekedés folyamatos maradt. Az 1990-es évek városi népességszám csökkenésének fontos forrása volt a közigazgatási átalakulás. A szovjet korszakra jellemző hagyományos településfejlődési folyamat – a falvak várossá alakultak – mellett megjelent a visszaalakulás jelensége is. Romlani kezdtek a városok természetes szaporodási mutatói, tartóssá vált a népességfogyás. Nézzük meg, milyen mértékben látjuk nyomait e folyamatoknak az agglomerációk fejlődésében.

2006-ban Oroszország népességének 73,3 százaléka (106 millió fő) élt városokban. Az agglomerációkban élő lakosság száma 66,6 millió fő (a városi lakos-

ság 62,5, az orosz népességnek 45,1 százaléka). Összehasonlításképpen említjük meg, hogy 1979-ben a Szovjetunióban az agglomerációs népesség aránya a teljes népesség 36,6, a városi népesség 58,8 százaléka volt (Poljan, 1988). 1959–1979 között az agglomerációkban élő népesség aránya 15,1 százalékpontot nöött, 21,5 százalékról 36,6 százalékra emelkedett. 1979–2002 között a bővülés 8,5 százalékpontot tett ki.

5. táblázat

*Az Oroszország határain kívül maradt agglomerációk
a Szovjetunió széthullása után*

Fejlettségi szint	Agglomerációk
Legfejlettebb	Donyeck–Makejevka–Gorlovka, Vorosilovgrád
Erősen fejlett	Baku, Kijev, Harkov, Taskent, Lvov, Dnyepetrovszk, Minszk
Fejlett	Tbiliszi, Jerevan, Riga, Zaporozsje
Gyengén fejlett	Karaganda, Nyikolajev–Herszon, Kisinyov, Kaunasz, Vilnius, Krivoj Rog, Alma-Ata, Vinnyica, Poltava, Adizsan–Os, Szamarkand
Nagyon fejletlen	Gomel, Tallinn, Dusanbe, Odessza, Biskek, Fergana–Margilan

Forrás: Poljan, 1988. adatai alapján.

A posztszovjet időszak nemcsak kedvezőtlen hatást gyakorolt az agglomerációk fejlődésére. Az új gazdaság és a piaci viszonyok fejlődése ösztönzőleg hatott néhány nagyvárosra, más esetekben stagnálást vagy visszaesést eredményezett. A nagyváros továbbra is jelentős népességi vonzerőt jelent, mind a város, mind pedig környéke népessége folyamatosan növekszik. A kialakult agglomerációk fejlődése felgyorsult, több agglomeráció lépett fejlettebb kategóriába. A 2002–2007 közötti időszakban az agglomerációk fejlődésében lényeges változások nem következtek be.

Az országban tapasztalható általános népességfogyáshoz és a városi agglomerációk növekedéséhez hasonló folyamatok játszódnak le az agglomerációk magokban. Egyes nagyközpontú agglomerációk (Moszkva, Kazany, Krasznodar) növekednek, mások (köztük milliós városok) viszont veszítenek népességükből. Egyebek között Perm és Volgográd lekerült a milliós városok listájáról, Volgográd népessége 19 ezer fővel csökkent, Permé pedig 9 ezer fővel lett kevesebb. 20 ezer fővel csökkent Szentpétervár, Voronyezs, Kaluga, Asztrahán, Murmanszk stb. népessége. Az agglomerációk magvárosainak átlagos népességfogyása 2–8 ezer fő, vagy 2002 óta a népesség stagnál.

A népszámlálás utáni időszakra kevésbé pontos adataink vannak, a vándorlás számbavétele különböző módszerekkel történhet. A nagyvárosi népességcsökkenés okai között említhetjük a negatív természetes szaporodást, a növekvő

csecsemőhalandóságot, és – talán ami a legfontosabb – a falusi térségek és a környező országok vándorlási potenciáljai kimerültek.

Mindent egybevéve, a moszkvai és több más agglomeráció fejlődésének elemzéséből arra következtethetünk, hogy a jövőben újabb változásokkal kell számolnunk: a szuburbanizáció Oroszországban is felerősödik, a nagyvárosok közelében nő a beépítés sűrűsége, az intenzív üdülőépítés bővíti az üdülőfalvak körét és méreteit, a városkörnyéki közlekedési útvonalak fejlődése, az ingázási távolságok megnövekedése az agglomerálódás erősödését segíti elő.

Új és megszűnt városi agglomerációk

Az 1989–2006 közötti időszakban mindössze egyetlen agglomeráció – a grozniji – hullott szét. Az ok nyilvánvaló, a Csecsenföldön dúló háború. A lerombolt városból a lakosság elmenekült. Még 1990-ben a közigazgatási átszervezések két várossal – Sali (40,3 ezer fő) Urusz-Martan (39,9 ezer fő) gazdagították az agglomerációt. Ezzel egy időben Oroszország térképén új agglomeráció jelent meg, a tyumenyi. Az agglomerációk száma tehát nem változott. 1989-ben a tyumenyi agglomeráció fejlettsége 0,92-es értéket mutatott, ma ez a mutató 1,4. Másképpen fogalmazva, a tyumenyi agglomeráció a kevésbé fejlett agglomerációk csoportjába került. Fejlettségi mutatója a népességszám növekedése nyomán erősödött meg. Az elmúlt másfél évtizedben Tyumeny lakossága 477 ezerről 545 ezerre nőtt (az éves növekedési ütem 7,3 százalék volt). Ma a tyumenyi agglomerációt két város (Tyumeny és Jalutorovszka) és öt városi típusú település alkotja. A Tyumenyi területen (amely magában foglalja a Hanti-Manszi és a Jamali-Nyenyec autonóm körzetet) az 1980-as évek közepétől nagyszámú új települést alapítottak, közülük páran már városi státust kaptak, ezek egyike sem tartozik az agglomerációba. A terület gáz- és olajipara rányomja a bélyegét a székhelyvárosra, Tyumenyre is, a városban jelentős szakképzett munkaerő, nagyszámú irányító apparátus és biztonsági szolgálat található. Ennek az agglomerációnak a fejlődése a gáz- és olajipari központ, Tyumeny számlájára írható. Az Oroszország keleti térségeiben tapasztalható népességfogyás és negatív vándorlási egyenleg mellett ez a térség üdítő kivételnek számít Szibériában.

Érdeemes utalni még egy pozitív jelenségre az agglomerációs fejlődésben. 1989–2002 között a fejlett jekatyerinburgi (fejlettségi mutatója: 22,1) és a fejletlen Nyizsnij Tagil-i (2,6) agglomeráció összeköttetést teremtett egymással, s létrejött egy nagy policentrikus településeggyüttes. Ez az első együttműködés Oroszország központi gazdasági körzetében. A két agglomeráció összenövésének kezdete a 95 ezer lakosú Novouralszk zárt város megnyitásához kapcsoló-

dik. A város a Jekatyerinburg–Nyizsnyij Tagil vasútvonal mentén, körülbelül félúton helyezkedik el. Az új város is jelentős agglomerációs vonzást gyakorol környezetére.

Következtetések

Tekintettel arra, hogy az elmúlt tizenhárom évben mindössze egyetlen új agglomeráció jött létre, kijelenthetjük, hogy Oroszországban a városi agglomerációs hálózatok kialakulásának folyamata lezárult. Kevésbé valószínű, hogy a következő évtizedben az ország területén új agglomeráció jelenne meg. A mai agglomerációs fejlődés más irányt vett, a kialakult agglomerációkon belüli kapcsolatok egyre intenzívebbé válnak, az agglomerációk népességvonzó képessége erősödik, fejlődési kategóriákat váltanak.

Az agglomerációk elhelyezkedése és fejlettsége övezetes képet mutat, nyugatról keletre haladva egyre kedvezőtlenebb képet kapunk. Oroszország 52 agglomerációjából 43 (83 százalék) az európai területeken található. Szibériában 8, a Távol-Keleten csupán egy agglomeráció fejlődött ki. Ismételten utalunk a novoszibirszki agglomeráció gyors fejlődésére, ami annak bizonyítéka, hogy Novoszibirszknek, Szibéria fővárosának a jelentősége folyamatosan növekszik.

A magas fejlettségű agglomerációk az európai területeken, a központi régióban, a csernozjom övezetben, a Volga–Vjatka vidékén és a déli körzetekben található. A 10 feletti fejlettségi mutatóval jellemezhető agglomerációk – tulai (27,8), jaroszlavli (14,7), volgográdi (10,2), rosztovi (17,2) – és a fejlettek nagy része is az európai területeken helyezkedik el. Itt található a legsűrűbb agglomerációs hálózat. Közép-Oroszországban lényegében minden területi székhely agglomerációs mag is egyben. A magas urbanizációs szint, a kedvező közlekedés-földrajzi helyzet, a kellemes klimatikus-természeti adottságok hosszú idő óta e térségeknek népességvonzó erőt kölcsönöznek. A tudomány és az ipar XX. századi gyors fejlődése következtében ide összpontosuló nagy létszámú állandó népesség és a sűrű városhálózat kedvező feltételeket teremt az agglomerálódáshoz.

Az agglomeráció magtelepüléseit két ellentétes tendencia jellemzi. Egyrészt a népesség fogyása figyelhető meg a régi, történelmi nagyvárosokban, nem ritka az 50 ezer fős népességcsökkenés sem. Másrészt, népességnövekedés mutatkozik a déli térségekben, a muzulmán köztársaságok fővárosaiban (Mahacskala), illetve a gyorsan növekvő ipari központokban (Kemerovo).

Az agglomerálódási folyamatok jellege Oroszországban szemmel látható változásokon ment keresztül, és minőségileg is átalakult. Az 1970–1979 közötti időszakot az agglomerációk elterjedésének korszakaként jellemezhetjük (*Pet-*

rov, 1988), a legutóbbi időszakban – mint láttuk – csupán egy agglomeráció létrejöttét regisztrálhattuk, tehát a stagnálás periódusa vette kezdetét. A jelenlegi tendenciák elemzéséből arra a következtetésre juthatunk, hogy a közeljövőben új agglomerációk kifejlődésére Oroszországban nem számíthatunk. A mennyiségi fejlődés befejeződött, a minőségi változások számos ok miatt még nem bontakoztak ki teljes mértékben. A minőségi átalakulást egyrészt akadályozza a népesség fogyása, emiatt nem gyarapodik az agglomerációk népességszáma, ami a fejlettségi mutató kedvező alakulásának is akadálya. Másrészt a mély gazdasági válság következtében az 1990-es évek elején a keleti, az északi és a volt szovjet köztársaságok városi népességének nagy tömegei áramlottak a falusi településekre, majd 1994 után az irány megfordult, és újra a faluból a városba áramlások erősödte fel. E folyamatok a népesség bizonyos mértékű területi átrendeződését eredményezték. A népesség európai területeken való koncentrációja erősödött, ez az országrész újabb fejlődési ösztönzőkhöz jutott annak következtében, hogy a Szibériából ide vándorló népesség nagyobbik része a nagyvárosi agglomerációkban telepedik le.

Egyértelműen állíthatjuk, hogy az extenzív agglomerációfejlődés szakasza Oroszországban lezárult. A jövőben minőségi átalakulások várhatók (nő a népesség sűrűsége, javulnak a közlekedési feltételek, megnő az ingázás intenzitása), mint ahogy számíthatunk szerkezeti változásokra is (új, összefüggő lakóterületek, üdülési övezetek jönnek létre) valamennyi agglomerációban vagy az egyes fejlettségi kategóriákban.

AZ OROSZ PERIFÉRIÁK TERJESZKEDÉSE

TATYJANA NEFJODOVA

A szakirodalomban gyakorta történik utalás Oroszország hatalmas méreteire. Az ország területe (17,1 millió km²) csak az USA és Kanada (19,6 millió km²) vagy Délkelet-Ázsia – beleértve Kínát (9,6 millió km²), Indiát (3,3 millió km²) és más országokat – együttes területeivel vethető össze. Oroszország népességét ugyanakkor az USA és Kanada összesített népességszáma kétszeresen, Kínáé és Indiáé több mint húszszorosan múlja felül.

Mindazonáltal, Oroszország igyekezett saját hatalmas területeit birtokba venni, „odatelepítve” a messzi északi területekre a nagy városokat, sőt a mezőgazdaságot is. Az ország északi vidékein és ázsiai részén él a népesség 25 százaléka. A XX. század folyamán ez a részarány megkétszereződött (1. ábra).

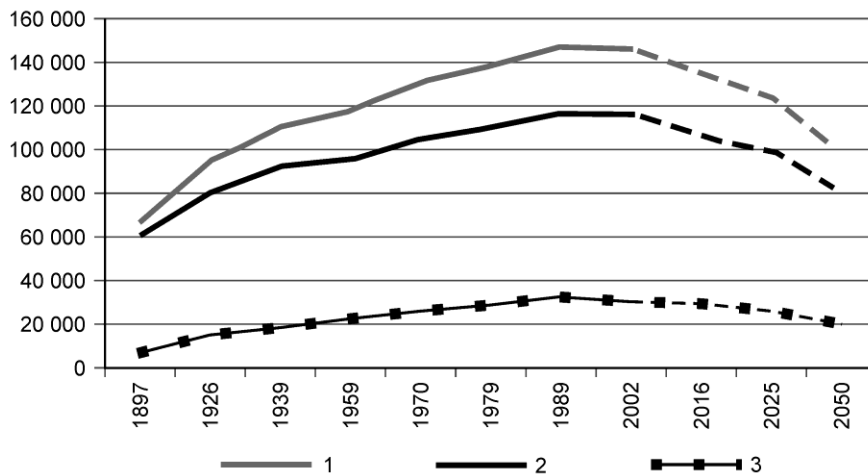
A területek fölöttébb intenzív birtokbavétele az emberi erőforrások kimeríthetlenségéről alkotott elképzelésekre támaszkodott. Oroszország népessége az 1897. évi 67,3 millió főről 1999-ig 147,4 millió főre nőtt, de ezután csökkenés következett be, s az ország a fejlett országok szintjéhez közeledett, a születések számánál lényegesen magasabb lett a halálozásoké. A kormánynak a születésszám növelésére tett törekvései ellenére a demográfusok és a Szövetségi Statisztikai Szolgálat előrejelzése szerint a népességszám a jövőben csökkeni fog, miközben a népességfogyás következtében Oroszország európai területein a népesség száma 2050-ben az 1989. évi 69 százalékát, ázsiai részein pedig 59 százalékát teszi ki (Visnyevszkij et al., 2003; Predpolozsityel'naja csiszlennoszty).

A XX. században a lakosság területi összetétele teljesen megváltozott. Az 1897. évi népszámlálás szerint a népességnek csupán 12 százaléka élt városokban, ez az arány jelenleg már 73 százalék. Ez azt jelenti, hogy a terjeszkedő Oroszország viszonylag egyenletesebben birtokba vett falusi térségei fokozatosan a városi agglomerációkba, alvóvárosi övezetekbe sűrűsödtek. A városi lakosság aránya az 50 százalékos határvonalat a XX. század derekán érte el, a városiak hányada pedig egészen 1990-ig nőtt. A falvaknak az egykori szovjet köztársaságok migránsaival történt feltöltődése és a városi jellegű települések közigazgatási átszervezése, a falusi lakott helyekre irányuló bevándorlás nyomán a városi és a falusi népesség alakulásának dinamikája kiegyensúlyozódott (2. ábra). De az utóbbi években a városok, különösen a nagyvárosok újból von-

zőbbá váltak a falusi vidékek migránsai számára, jóllehet a természetes fogyás következtében azok is veszítettek népességükből. Korábbi tendenciák tehát, bár mérsékelt ütemben, újra érvényesülnek. Ez arról tanúskodik, hogy az urbanizáció Oroszországban még nem fejeződött be, és a lakosság éppúgy, mint régen, a nagyvárosokba törekszik (Nefjodova–Trejvis, 2001; Nefjodova–Trejvis, 2003). Következésképpen a városokon kívüli térségek kiútkeresése tovább folytatódik.

1. ábra

Oroszország, az európai és az ázsiai országrészek népessége az 1897–2002. évek közötti népszámlálások szerint és a 2050-ig szóló előrejelzések, ezer fő

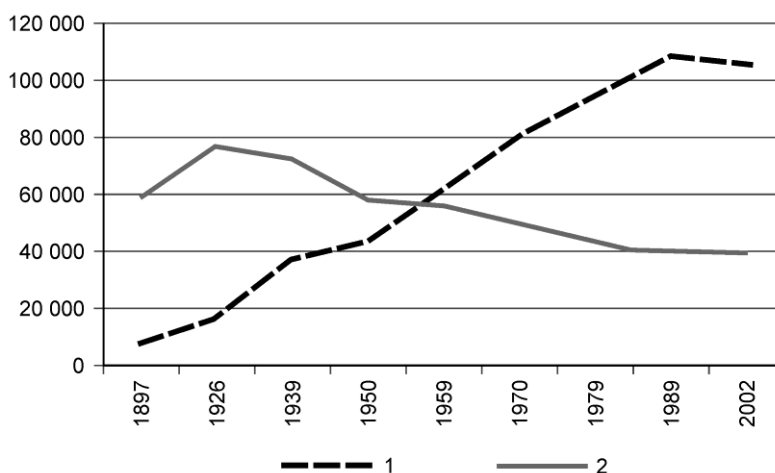
Jelmagyarázat: 1 – Oroszország; 2 – Európai Oroszország; 3 – Ázsiai részek.

Forrás: Federeľnaja szluzsba goszudarsztvennoj sztatyisztyiki alapján a szerző szerkesztése.

A városok növekedése, valamint a népesség koncentrációja és tevékenysége a centrumok és a perifériák kialakulásához vezetett. Az orosz periféria fogalmát több léptékben lehet vizsgálni: 1) Kis léptékben – mint külső perifériát, azaz az ország fővárosától távoli régiókat és városokat; 2) Átlagos léptékben – mint belső regionális perifériát – vidéki területeket és nem nagy városokat a peremrégiókban, távol azok centrumaitól; 3) Nagy léptékben – mint lokális perifériát – vidéki területeket, távol a városoktól stb. *A periférisáció legfontosabb mutatója a távolság valamely centrumtól, de nem csak ennyi. A periféria fogalma sok tekintetben szoros kapcsolatban áll a térség polarizációjával és az egyes területrészek társadalmi-gazdasági, kulturális, természeti-gazdasági fejlettségi fokában mutatkozó kontrasztokkal* (Kaganszkij, 2001; Rodoman, 2002).

2. ábra

A városi és a falusi népesség dinamikája a XX. században, ezer fő

Jelmagyarázat: 1 – Városi népesség; 2 – Falusi népesség.

Forrás: Федеральная служба государственной статистики alapján a szerző szerkesztése.

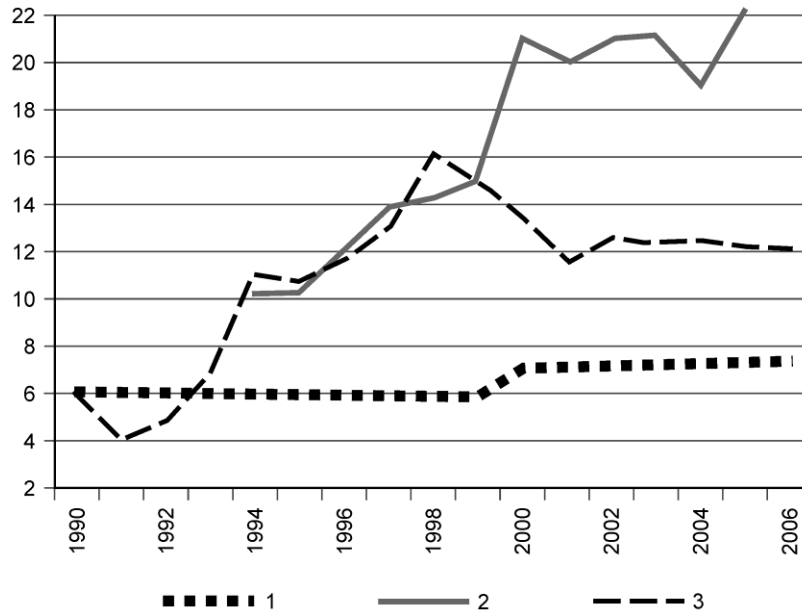
A városi térségek polarizálódása

Oroszország területének polarizálódása az ország hatalmas méretei miatt elkerülhetetlen volt, miközben a gyors urbanizálódás és iparosodás pénzügyi és emberi erőforrásai is elégtelenek voltak a XX. században. A. I. Trejvis (2001) álláspontja szerint a szovjet „mozgósító” és felzárkóztató fejlesztések a „kezek ökölbe szorítására” kényszerítették az országot, főként a centrum–periféria vonatkozásában. A gazdaság átmeneti időszakában, mint ami jelenleg Oroszországot is jellemzi, rendszerint erősödnek a területi kontrasztok.

A területi polarizálódás erősödése különösen megfigyelhető Moszkvának, a mai Oroszország társadalmi-gazdasági fejlődésében betöltött szerepe növekedésében (3. ábra). Moszkván kívül magas fejlettségi potenciállal csak Szentpétervár és a regionális központok, székhelyek rendelkeznek. A központok részesezésének szóródása a régiók népességéből nagyon magas, a Hanti-Manszi körzet 4 százalékos mutatójától, egészen a moszkvai és a szentpétervári régiók 73 százalékos részarányáig terjed. A régióközpontokba átlagosan a népesség mintegy harmada koncentrálódik, méghozzá ez a részarány az 1990–2004 közötti években nőtt is. Sovány vigasz, hogy ez az arány néhány régióban állandósult, sőt még esett is.

3. ábra

Moszkva részesedése az Oroszországi Föderáció népességéből, össztermékéből és állóteke befektetéseiből, 1990–2006

Megjegyzés: A népességmutatók ugrásszerű emelkedése a 2002. évi népszámlás során elvégzett korrekciókkal függ össze.

Jelmagyarázat: 1 – Népesség; 2 – GDP; 3 – Beruházások.

Forrás: Federeľnaja szluzsba goszudarsztvennoj sztatyisztyiki alapján a szerző szerkesztése.

A mai orosz városok helyzetéről kifejtett álláspontok és értékelések (Nefjodova–Trejvis, 2001; Nefjodova, 2006) „Helyzetkép az Oroszországi Föderáció városairól” című adatbázisból hozzáférhető hét mutatóra támaszkodik: 1) A kereseti viszonyok alakulására (a hiányos jövedelemadatok miatt) a regionális létminimumhoz viszonyítva; 2) Az egy főre jutó kiskereskedelmi volumenre, a kőzetkeztetésre és a térítéses szolgáltatásokra, ugyancsak a regionális létminimumra vonatkoztatva; 3) Egy városi lakosra jutó befektetésre; 4) A nem foglalkoztatottaknak a dolgozók és a munkát keresők együttes számához viszonyított arányára; 5) Az ipari termelés százalékos alakulására az 1990. évi válságig, tekintettel az iparban foglalkoztatottak arányára; 6) Az ezer lakosra jutó épített lakások számára; 7) A városi köz- és lakóépületekre, a lakásállomány infrastrukturális ellátottságán alapuló mutatókra, a csatornázottságra, a telefonnal felszerelt lakások számára stb.

A statisztikai jelzőszámok szoros összefüggést mutattak a városok társadalmi-gazdasági helyzete és nagysága között, leginkább a kedvező adottságú nagyvárosok esetében (1. táblázat). N. B. Zubarevics (2003) szerint az 500 ezer fős nagyságrend egy város „szociális biztonságának a határát” jellemző küszöbérték, amelytől kezdve hirtelen visszaesik a munkanélküliség, gyarapodnak a munkalehetőségek, aktívabbá válnak a kisvállalkozások stb., hasonlóképpen az 500 ezer főnél népesebb nagyvárosokba koncentrálódik a legtöbb fejlesztési potenciál, gyakorta saját perifériáik rovására. A 100 és 500 ezer népességszámú városok kategóriájában az igazán kedvező helyzetűek aránya jóval alacsonyabb, mindössze 7 százalék, ezzel szemben viszont 43 százalékuk rendelkezett jó értékeléssel, míg a depressziós városok aránya viszonylag alacsony, mindössze 14 százalék volt. Ezek ugyancsak centrumok, de kisebb ranggal, annál inkább, hogy a városoknak ebbe a csoportjába esik a régiószékhelyek, a regionális központok túlnyomó többsége.

1. táblázat

A városok száma különböző helyzetértékelések szerint, 2003–2004

A városok népessége	A városok száma különböző helyzetértékelések szerint				
	legjobbak	jók	közepesek	depressziósok	összes város
500 ezer fő felett	23	12	1	0	36
100 – 500 ezer fő között	9	54	49	18	130
50 – 100 ezer fő között	0	39	59	60	158
50 ezer fő alatt	0	63	149	538	750
Összes város	32	168	258	616	1074

Forrás: Nefjodova, 2006.

Minél kisebb egy város mérete, annál nagyobb a valószínűsége a társadalmi-gazdasági depresszióknak, ami gyakran összefügg a városalakító vállalatok válságával vagy hiányával. Az 50 ezer főnél kevesebb népességű oroszországi kisvárosok 72 százaléka rendelkezik alacsony fejlettségi mutatókkal. Egészében a városoknak több mint fele (616) kapott nem kielégítő minősítést, és ezeket lehet a depressziós városok közé sorolni (1. táblázat). Túlnyomó többségük kisváros, amelyek közül jobb minősítést csak az olaj- és gázipari városok, valamint a külföldi energetikai vállalatokkal, exportra termelő üzemekkel és ehhez hasonlókkal kapcsolatban álló városok kaptak. Ám ez nem csak az iparban jellemző. Sok kisváros mintha mély álomba merült volna, néha több évszázadot visszarevedve a múltba. Rendszerint ezek a városkák messze esnek a regionális cent-

rumvárosoktól, tipikus orosz perifériák. Az élet ott nagyon bágyadtan zajlik, gyakran nincs hol dolgozni, az aktív és a fiatal népesség elmenekül, a helyben maradók pedig csaknem naturálgazdálkodást folytatnak saját veteményes kertjeikben, akárcsak falun.

A városok népességnagyság szerinti középső csoportjában ugyancsak meglehetősen sok (több mint harmaduk) olyan város található, amelyek nem kielégítő minősítést kaptak, de azok depressziója gyakorta az ipari válsággal kapcsolatos, és a kevés lehetőség közepette a konyhakertekből táplálkoznak, és időnként még élesebbnek érzékelik a helyzetet.

A 2. táblázat a városok népességnagyság és különböző értékelések szerinti besorolását mutatja. A városlakók közel 40 százaléka él a legjobb helyzetű városokban, főként a régióközpontokban. A depressziós városokban lényegében kevés, megközelítőleg minden ötödik városlakó telepedett meg.

2. táblázat

A városokban élők össznépességhez viszonyított aránya a különböző helyzetértékelések tükrében, százalék

A városok népessége	A városok különböző helyzetértékelések szerint				
	legjobb	jók	közepesek	depressziósak	össznépesség
500 ezer fő fölött	34,3	9,2	0,0	0,0	43,5
100 – 500 ezer fő között	3,8	13,4	7,8	3,3	28,3
50 – 100 ezer fő között	0,0	2,8	4,1	4,3	11,2
50 ezer fő alatt	0,0	1,9	4,0	11,1	17,0
Összes népesség	38,1	27,3	15,9	18,8	100,0

Forrás: Nefjodova, 2006.

Oroszország ebben a folyamatban, A. I. Trejvis (2003) precíz megállapítása szerint, néhány jelentős centrum szigetvilágát jelenti a városi és falusi perifériák óceánjában. Az elmúlt évek fő tendenciái összefüggtek a városok migrációs vonzerejével és közérzetében bekövetkezett térbeli különbségek növekedésével. Tekintet nélkül az előregedő népesség magas természetes fogyására, sok nagyváros folytatja növekedését. *Minden a fejlődésbeli egyenlőtlenségek erősödéséről tanúskodik, tehát a centrumok és perifériák elszakadásának az erősödéséről, még a városok tekintetében is.*

A falusi térségek polarizálódása

Az 1960–80-as évek és az 1990-es évek migrációs tendenciái sok tekintetben ellentétesek voltak. Az 1990-es esztendőig a népesség az európai Oroszországban élénk aktivitással hagyta el a falvakat a városok kedvéért, illetőleg áttelepült az ország északi és keleti területeire. Az 1990-es években keleten csak az olajvidékeknek és a régiószékhelyeknek maradt meg a vonzerejük, a többi helyről a népesség „futásnak eredt” az európai Oroszország nyugati és délnyugati vidékeire. A legtöbb áttelepülő az 1990-es évek első felében az európai Oroszország szerencsésebb déli kerületeibe törekedett, jelentősen feltöltve ott az amúgy is hatalmasra duzzadt falvakat. A 2000-es esztendő tájékán a nagyvárosok elővárosai lettek e legvonzóbb migrációs célpontok. A periférikus övezetek az elnéptelenedés és a falusi népesség alacsony sűrűsége miatt, mindenekelőtt az ország északi és keleti területein bővültek.

Az európai Oroszország nem feketeföldi, azaz kevésbé jó minőségű csernozjom talajú vidékei az 1990-es évek elején szintén kevés utánpótlást kaptak az egykori szovjet köztársaságokból, illetve Oroszország északi és keleti területeiről. Annál kevésbé, mert az előregedő népesség magas természetes fogyása miatt a falusi vidékek elnéptelenedése az utóbbiak esetében is folytatódott, tekintet nélkül a népesség speciális odatelepítési programjaira. A hosszan tartó elnéptelenedési folyamat eredményeként a falvak sokasága elhaló és hanyatló településsé vált. A legutolsó 2002. évi népszámlálás szerint 34 ezer elhaló településnek, az összes település 24 százalékának a lakossága kevesebb, mint 10 fő. Közülük 15 ezer település a központi országrész ún. nem feketeföldi régióiban, 11 ezer az északnyugati országrészben található, míg 13 ezer falu egyáltalán nem rendelkezik állandó lakossággal (Csiszlennoszty i razmescsenyje).

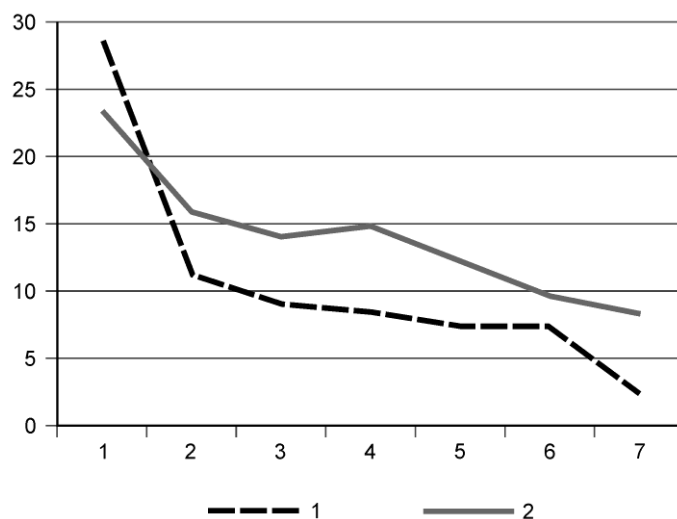
A népesség nem csak a falvakból menekült a városokba. A falusi térségek újraelosztása a XX. század második felében nagyon fontos volt. Ám a falusi vidékek polarizálódásának folyamatai különösen erősek a korábban birtokba vett nem feketeföldi aprófalvas területeken. A népesség a városok körül koncentráldott. A falusi népesség sűrűségében és dinamikájában megmutatkozó régió belüli ellenétek az elmúlt években csak erősödtek. A 4. ábra szemlélteti a falusi népsűrűség csökkenését az Oroszországi Föderáció centrumaitól való távolság arányában, az ország európai részeinek északi nem feketeföldi, illetve déli felében. A nem feketeföldi területeken található közigazgatási körzetekben a regionális székhelyekhez való közelség tizenkétszer nagyobb, mint a távoli peremterületeken, és a népsűrűséget tekintve a fő törésvonal éppen az elővárosi és egyéb területek között húzódik.

Sőt mi több, egy város befolyása az őt körülvevő területekre többnyire saját méreteitől függ. Minél nagyobb egy város, annál nagyobb terület társadalmi-gazdasági ellátottságának növekedését képes befolyásolni. Például Moszkva

elővárosi övezetének tekinthető az egész moszkvai közigazgatási terület, ahol a falusi népsűrűség a Moszkvával szomszédos területek közvetlen közelében egy négyzetkilométerre eső 75 főtől a középső és peremrészek 17 fős átlagáig terjed. A szomszédos Rjazanyi vagy Tveri területen a falusi népsűrűség átlaga eltérő, az egy négyzetkilométerre jutó városkörnyéki 25 főtől a peremterületek 2–5 fős átlagáig terjed. Ily módon az előbbi mutató szerint Moszkva környékén akár-mennyire hiányzik is a falusi periféria, a szomszédos térségekben viszont a területek nagyobbik részét foglalja el.

4. ábra

A falusi népsűrűség alakulása az európai Oroszország régióiban a centrumoktól való távolság nagysága szerint, fő/km²

Jelmagyarázat: 1 – Nem feketeföldi területek; 2 – Feketeföldi területek.

Megjegyzés: 1 – Közvetlenül a regionális centrumokhoz kapcsolódó területek; 2–7. A centrumok második – stb. – sorába tartozó szomszédos területek a régiók peremterületeinek vonaláig.

Forrás: Federeľnaja szluzsba goszudarsztvennoj sztatyisztyiki alapján a szerző szerkesztése.

Az európai Oroszország déli felében az elővárosok szintén kitűnnek főként a központi feketeföldi, a Volga menti és a dél-uráli területek rovására. Ám a népsűrűség átlagosan háromszoros csökkenése az elővárosoktól a régióperifériáig nem olyan magas, mint a nem feketeföldi vidékeken. Csak a sűrűn lakott síkságon, az Észak-Kaukázusban nem mutatkoznak annyira éles különbségek. Nem jelentősek azok néhány autonóm nemzetiségi területen sem, ahol a falusi helyeken jobban megmaradt a népesség. Szibériában és a Távols-Keleten a falusi nép-

sűrűségben mutatkozó, egyébként a hatalmas térségek korlátozott meghódításával összefüggő kontrasztok az 1990-es években szintén erősödtek.

Oroszország sűrűn lakott térségeinek az előbbiekhöz hasonló differenciálódása a nagyvárosok viszonylag gyér hálózata miatt vált lehetővé. Jóllehet Oroszországban a városok száma mintegy 1100, míg a 100 ezer lakosnál magasabb népességű városok száma 2006-ban csak 168 volt, ám ezek a városok koncentrálnak maguk köré a legnyilvánvalóbb módon a falvak népességét, illetőleg aktivizálják azok gazdaságát. A nem Feketeföldön (a Moszkvai terület nélkül) a nagyvárosok közötti átlagos távolság 185 kilométer, míg Oroszország egészét tekintve 323 kilométer. Ugyanakkor Oroszország európai részein a közigazgatási kerületek elővárosainak a centrumokhoz viszonyított átlagos rádiusza hozzávetőleg 35 kilométer. Úgy tűnik, hogy az óriási városhiányos térségek lényegében társadalmi-gazdasági pusztaságnak tekinthetők. Ha pedig lakottak is, a népesség hosszan tartó migrációjának a lefolyása eredményeként végbemeleg a népesség kedvezőtlen társadalmi szelekciója – amennyiben mindenke előtt a fiatal és aktív emberek távoznak el –, s akkor ennek a népességnek a keresőképessége tartja fenn a jobb iránti vágyat.

A falusi népesség mennyiségi és minőségi polarizálódása mutatkozik meg minden mérhető viszonylatban. Az orosz régiók népsűrűsége a legmagasabb Moszkva térségében, a népsűrűség tekintetében vele csak néhány köztársaság, Dagesztán, Csuvasföld, Kabard-Balkárföld vethető össze. Az Oroszországi Föderáció érintett térségeiben a népsűrűség a centrumok közelében magas. A belső közigazgatási kerületek lokális szintjein a falusi tanácsok említhetők meg, amelyek egyidejűleg az állami gazdaságok és termelőszövetkezetek települési központjaiként a leggyakrabban tartották fenn a falvak életképességét, miközben a többiek elvesztették népességüket. Ily módon, *a lakott térségek összetömörítése az egész XX. század folyamán az utóbbi években csak fokozódott, előidézve a falusi népesség fogyásával együtt járó belső perifériák terjeszkedését.* Mindez a svájci sajtóhoz hasonlóvá változtatta át Oroszország falusi térségeit, jóllehet számos helyen a „lyukak” gyorsan hatalmas „telített” tömeggé egyesültek (*Neffjodova, 2003*).

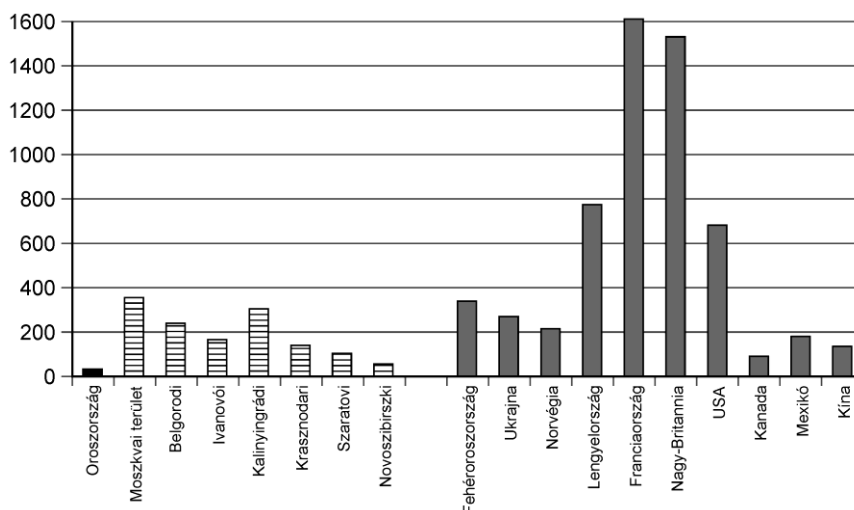
A területek kiépítettsége és elérhetősége mint fejlesztési tényező

Oroszországban az óriási távolságok és a ritka városhálózat miatt a városok közelsége nemcsak a lakott helyek nagyobb sűrűségét jelenti, hanem alapvető árucikkkel és szolgáltatásokkal való jobb ellátottságot, az úthálózat nagyobb sűrűségét, a lakossági gázszolgáltatás, a vízvezeték és a csatornázottság meglétét is. Az elnéptelenedés mellett a perifériák jellemzője az utak hiánya, a bezártság, a társadalmi apátia és gyakorta a gazdasági depresszió is.

Az ország fejlődését fékező tényezővé vált a hatalmas periférikus térségek újakkal való bővülése: mind az ország északi és keleti részein fekvő külső perifériák, mind a régiókon belüli, ún. belső perifériák, sőt még a centrumoktól nem nagy távolságra eső területek esetében is. Ez tapasztalható még akkor is, ha kiterjedt térségeket hódít meg fokozatosan az autópályák-hálózat. Amennyiben nem teljesen korrekt dolog az óriási kiterjedésű Oroszországot összehasonlítani kisebb területű országokkal, nagyon jellemző az úthálózat sűrűségének aránya Oroszország egyes régióiban, illetőleg a világ néhány országában (5. ábra). Az autópályák sűrűségének megoszlása pontos és sokféle törvényszerűséget jelez, és szoros viszonyosságban áll a vidéki népsűrűséggel.

5. ábra

A szilárd burkolatú autópályák Oroszország régióiban és a világ néhány országában, km/ezzer km²

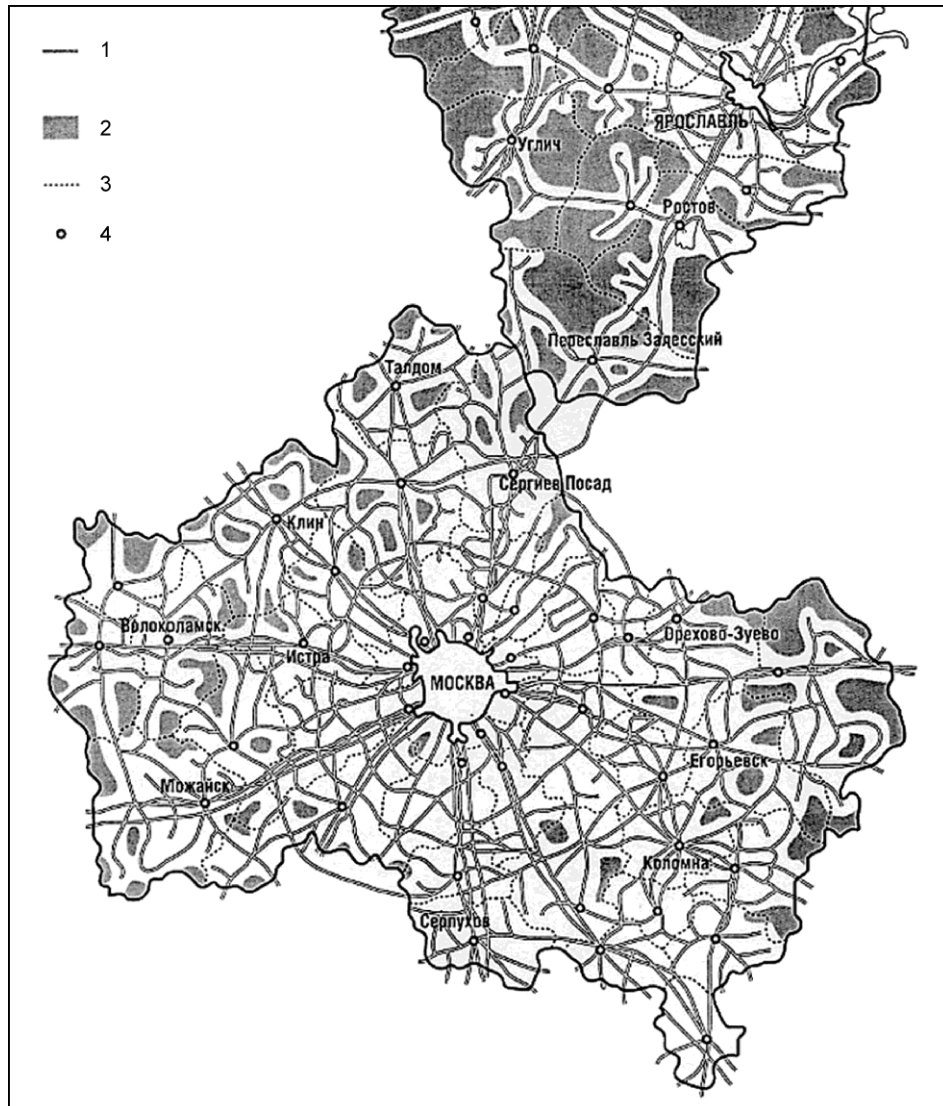
Forrás: Federeľnaja szluzsba goszudarsztvennoj sztatyisztjiki alapján a szerző szerkesztése.

Az utak maximális kiépítettsége jellemzi a Moszkvai és a Kalinyingrádi területet, valamint a feketeföldi és az észak-kaukázusi régiókat. Mindazonáltal a leginkább kiépített Moszkvai terület mindössze csak Fehéroroszországgal és a Kalinyingrádi területtel – Ukrajnával és a Belgorodi területtel –, Norvégia központi régiójával, Mexikóval és Dél-Kínával vethető össze. Az orosz úthálózat kiépítettsége azonban Európához, sőt az USA-hoz is viszonyítva még nagyon gyengének tekinthető.

A városoknak az autópályák sűrűségére gyakorolt hatása is igen nagy. A 6. ábra azokat az övezeteket jelzi, amelyek a Moszkvai és a Jaroszlavlai területen

6. ábra

A Moszkvai és a Jaroszlavl terület térségeinek megközelíthetősége szilárd burkolatú autóutakról

Jelmagyarázat: 1 – Szilárd burkolatú közutak és vasutak; 2 – Az utaktól öt kilométernél távolabb eső övezetek; 3 – Övezethatárok; 4 – Övezetközpontok.

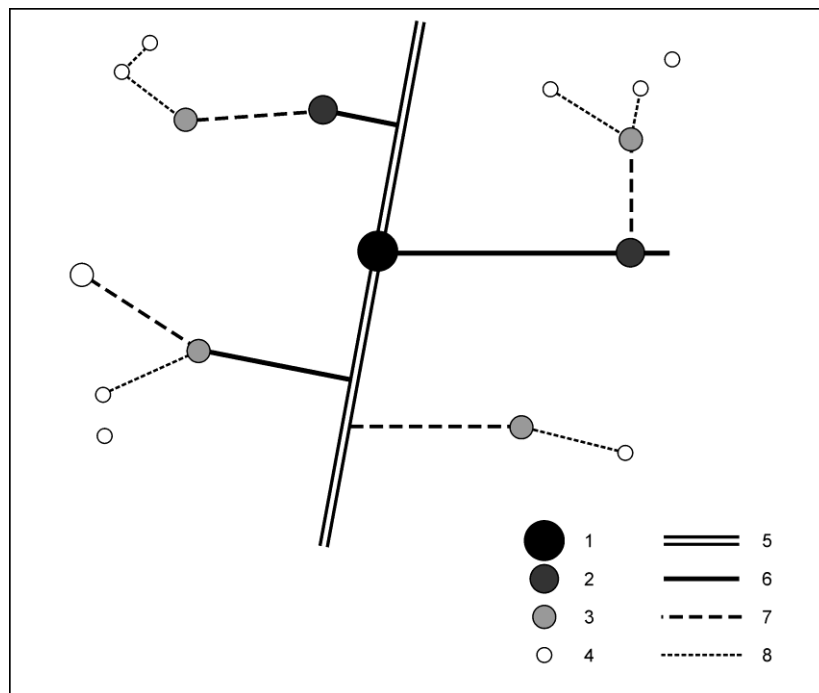
Forrás: Federefnaja szluzsba goszudarsztvennoj sztyatizsityiki alapján a szerző szerkesztése.

öt kilométer távolságra esnek a szilárd burkolatú utaktól, az övezetek határai mögött fekvő területek pedig már csak nagyon nehezen, gyalog vagy úttalan utakon, puszta földeken érhetők el. A különböző közigazgatási egységek érintkezési pontjai kivételével csaknem az egész moszkvai körzet övezeteinek közötti megközelíthetősége biztosított. De a Jaroszlavli területen lényegében csak a főútvonalak mentén fekvő elővárosok, városkörnyéki övezetek és egyéb területek érhetők el közúton.

Az utak állapota, a letelepedés és a gazdasági tevékenység szorosan összefüggnek egymással, és nehéz pontosan megmondani, hogy mi mitől függ (7. ábra). Az aszfaltozott utak mentén található a legnagyobb és legéletképesebb települések, a kolhozmajorok központjai, az alsóbbrendű elágazásoknál a legkisebb települések.

7. ábra

Út- és településtípusok a Feketeföldön

Jelmagyarázat: 1 – Nagyközségek, kolhozközpontok; 2 – Közepes méretű települések; 3 – Kistelepülések; 4 – Elnéptelenedő és kihalt falvak; 5 – Aszfaltozott utak; 6 – Feljavított földutak; 7 – Járható földutak; 8 – Nehezen járható földutak.

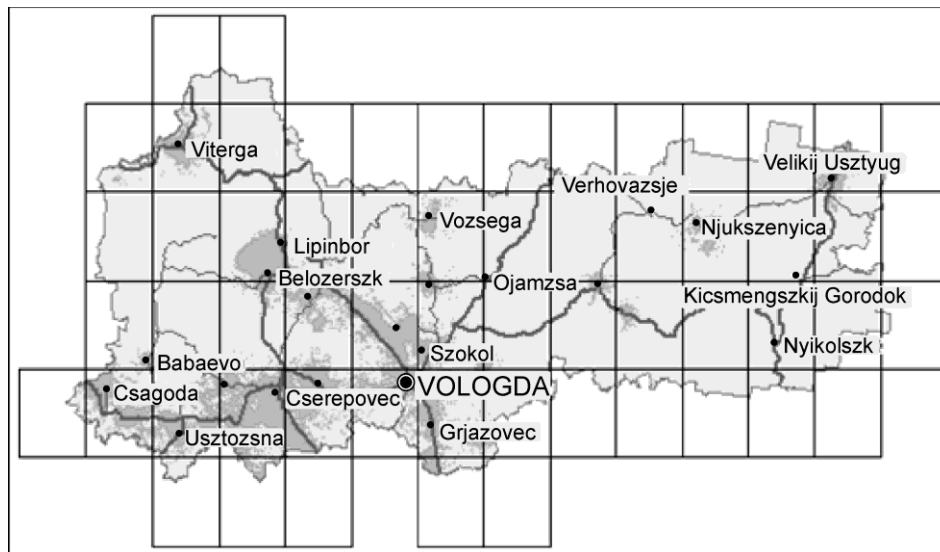
Forrás: Federeľnaja szluzsba goszudarsztvennoj sztatyiszttyiki alapján a szerző szerkesztése.

A kihaló és elnéptelenedő falvacskákhoz utak sem vezetnek, ami gyorsítja leszakadásukat és a vidéki térségek polarizálódását. Ily módon, még Oroszország centrumában is jelentős területek találhatók 150–200 kilométer távolságra a legnagyobb városoktól, azaz a belső és a lokális perifériákon, nem is szólva a külső perifériákról, amelyek már a tartós úthálózati kapcsolatok határain kívül esnek.

A mai feltételek mellett a perifériák nehéz közúti elérhetősége részlegesen más képességek igénybevételével kompenzálható, leggyakrabban a telefon- és internethálózat és más hasonló megoldások segítségével. A 8. ábra szemlélteti a hálózati kapcsolatok átfogó sémáját. Ezek a kapcsolatok ugyancsak a nagyvárosok elővárosaiban és a nagy falusi településeken a legstabilabbak, meghagyva a belső és külső perifériák régióiban a területek jelentős részének elszigeteltségét a centrumoktól.

8. ábra

A nemzetközi telekommunikációs rendszerbe kapcsolt ellátási övezet a jellegzetesen feketeföldi Volográdi területen, 2005 végén

Forrás: Federeľnaja szluzsba goszudarsztvennoj sztatyisztyiki alapján a szerző szerkesztése.

Nemcsak a közúthálózat, de a területek infrastrukturális kiépítettsége a centrumoktól való távolság arányában válik egyre gyengébbé Oroszországban. Kivételt a meghódított területeken csak azok a települések jelentenek, amelyek az ország távoli perifériáin értékes természeti kincsekben bővelkednek. A régen

birtokba vett régiókban minél nagyobb a távolság a régió székhelyétől, annál rosszabb a gázzal, a vízvezetékekkel és a szennyvízcsatornával való ellátottság, ráadásul nemcsak a falusi helyeken, hanem a városokban is. Oroszország, amelyik a világ országai közül az első a gázkitermelésben és -exportban, a 2002. évi népszámlálás adatai szerint a falusi háztartásoknak mindössze harmada van bekötve a gázhálózatba, a vízvezeték-rendszerbe bekötött lakások aránya pedig 40 százalék. *Ily módon az elnéptelenedés és a területek kiépítettsége szoros kölcsönkapcsolatban áll egymással.* Az utak hiánya és a falusi infrastruktúra (ezernyi üzlet, bezárt iskola, klub stb.) összeomlása erősíti az életképtelen települések hanyatlását, és pótlólagos ösztönzést nyújt a népességfogyáshoz. A népességcsökkenés ugyanakkor a hatalom képviselői részéről mindenfajta ösztönző törekvést visszafogott a vidékfejlesztés terén. *A területi kiépítettség hiánya nem valamiféle különös szegénység eredménye. Ez esetben összetalálkozott egyfelől az életkörülmények iránti igénytelenség és a népesség túlzott türelme, másfelől viszont a hatalom prioritásainak rendszere, amelyben eddig a lakosság létszükségletei az utolsó helyet foglalták el.*

Gazdasági és társadalmi krízis a periférikus falusi térségekben

A lakosság és az infrastrukturális ellátottság stabilizációja szoros kapcsolatban áll a gazdasági tevékenység polarizálódásával. A külső perifériákon a gyenge infrastrukturális ellátottság és a népességfogyás kiprovokálták a gazdasági tevékenység hanyatlását is, kivéve a területek exportképes természeti kincseinek a kitermelését. Még többet szenvedett a belső periféria. A városok nemcsak a népességet vonzották, de maguk körül feljavították a területek infrastrukturális felszereltségét is. A városok legfontosabb hatása, hogy aktívabb gazdasági környezet alakult ki körülöttük, szoros kölcsönkapcsolatban a legnagyobb városokkal. Az embereket pedig szintén az elővárosokba vonzotta az a lehetőség, hogy a természetben élhetnek, munkát találnak a városban, tevékenységük diverzifikálódott és a városok gazdasága megszilárdult.

Az urbanizáció és a városok növekedése minden országban tipikusan a falusi vidékek terhére történt. A falusi területeken zajló elnéptelenedés hasonló folyamatai az európai országokat az 1940–50-es években jellemezték. Ám Oroszországban két lényeges különbség mutatkozik. Az első, hogy ez egy hatalmas északi elhelyezkedésű térség. Ezért az urbanizációs folyamat, ellentétben sok európai országgal, ritka városhálózat mellett zajlott, a városok közötti térségekben pedig – mint arról már korábban szó esett – szociális-demográfiai pusztaság alakult ki. A másik különbség a falusi területek monofunkcionális jellegével,

illetőleg a mezőgazdasági vállalatok sajátos helyzetével kapcsolatos. A kolhozok és szovhozok egyáltalán nem készültek fel a falusi népesség csökkenésére. Európában és az USA-ban annak idején a falusi dolgozók városba özönlése együtt járt munkatermelékenységük növekedésével – amely a mezőgazdaságban még gyorsabban is nőtt, mint az iparban –, a termelés modernizációjával, a hasznosítható földterületek csökkenésével. Oroszországban viszont a szántóterületek bármi áron történő megtartására irányuló törekvés, a foglalkoztatottak munkájának alacsony termelékenysége és a munkaerő-tartalékok fogyása a kollektív szektor komoly pangását idézte elő, ami a periférikus területeken jóval az 1990-es esztendő előtt kezdődött. *Ily módon a birtokba vett térségek „összesűritése” és a falusi perifériák terjeszkedése még a jelenlegi válság előtt megkezdődött, a válság csak felgyorsította ezeket a folyamatokat.*

A város Oroszországban mindig több volt, mint város. Hatása az őt körülvevő területekre nem szorítkozott csak a népességnek és az infrastruktúrának az elővárosokba történő koncentrálására. Azon kívül, hogy az elővárosi mezőgazdaság sajátos specializációt igényel, Oroszországban az rendszerint több, mint állandó gazdasági képződmény (Ioffe–Nefjodova, 2004; Ioffe–Nefjodova, 2000). Bármelyik nem feketeföldi körzetben a gabona terméshozama két-háromszor magasabb, mint a periférián. Sőt még az agrárvállalatokban található tehének is – ahogy ez sem paradoxon – annál több tejet adnak, minél közelebb vannak a városhoz, a perifériákon található dús legelők bősége ellenére. A szarvasmarhák száma is egyre több az elővárosok vállalkozásaiban.

A nem Feketeföld régióinak perifériája problematikus terület nemcsak demográfiai, hanem a gazdasági paraméterek szerint is. A gazdaság szinte teljesen összeomlott, az emberek súlyos pénziánnyal küszködnek, túlélésüket lényegében veteményeskertjeiknek köszönhetik. Jelentős a megműveletlen földterület, senki nem vállalkozik nagy volumenű mezőgazdasági termelésre. A hivatalos adatok szerint az elmúlt 15 évben Oroszországban 20 millió hektárral csökkent a megművelt mezőgazdasági terület. A periférikus térségekben az agrárvállalatokhoz tartozó mezőgazdasági területek 80–90 százalékát nem művelik, folyamatosan nő a parlagterületek és az erdők aránya. A falusi térségek elnéptelenedése, a településhálózat megszűnése hatalmas méreteket öltött. Gyakorlatilag a vad természet lép a hajdan birtokba vett területek helyére. A távoli perifériákon egyre veszélyesebb az emberi élet, farkashordák tizedelik az állatállományt.

Amikor a kolhozok és a szovhozok pártállami adminisztratív kontrollja megszűnt, sok kerületben tízszeresével vagy még többszörösével csökkent a vetésterület, néhány helyen az ezredfordulóra már semmit sem vetettek. Ezt, az összes terület 70 százalékára jellemző típust lehet a mezőgazdaság „fekete lyukának” nevezni (Nefjodova, 2003; Ioffe–Nefjodova–Zaslavsky, 2006). A magánszektor szinte a társadalomból sarjadt ki, a népességcsökkenés és -előregedés mértéké-

ben azonban össze is zsugorodott. Az emberek gyakran a veteményeskertekből és az erdők ajándékából tartják fenn magukat: gombát és erdei bogyókat gyűjtenek, halásznak. A nagy fáfeldolgozó üzemek száma nem sok, jóllehet mindenki fát vág, közöttük az agrárvállalatok is. Az egyéni gazdálkodó szintén kevés, mert a konzervatív felfogású lakosság mélységesen elutasítja a hagyományos életforma elleni „idegen” merényletet. Ráadásul azokon a területeken, ahonnan egy évtizede leginkább a munkaképes emberek távoztak el, igen nehéz megbízható, józan életű dolgozót találni.

A belső perifériák jövője, különösen a feketeföldieké, nem egészen egyértelmű. A „gazdaságsugorítás” (fejlődési ellensúly) kérdéséhez néhány változatot lehet felvetni. Az első változat feltételezi a mezőgazdasági üzemek megtartását mindaddig, amíg azokat a helybeli lakosság kívánja. Az elnéptelenedő területeken ez a változat még ideiglenesen korlátozott kereteket biztosít. Az agrárvállalatok, még a veszteségesek is, szinte semmit sem tesznek hozzá az orosz piachoz, s az ilyen körzetekben megőrzik helyi jelentőségüket, fenntartva a gazdálkodás egyéni, kiegészítő jellegét. Ez zárt, pénz nélküli szisztéma, lényegében saját magának termel a helyi lakosság. A mezőgazdasági üzemek nem annyira gazdasági, mint inkább szociális intézmények.

A második változat a lakosság mezőgazdasági árutermelésének az erősödésével függ össze azokon a területeken, ahol nem nagyon erős a népességfogyás, és még nem következett be a foglalkoztatási potenciál teljes leépülése. A legfontosabb tényezőt itt a területek általános gazdasági rendszerbe történő bekapcsolódásának mértéke jelenti. A tapasztalat azt mutatja, hogy még ott is, ahol eltűntek a mezőgazdasági nagyüzemek, és csak a lakosság gazdaságai maradtak meg, a közutak megléte és a falvak elérhetősége mellett kezdenek eljutni hozzájuk a termékfelvásárlók. Ez pedig tényleges pénzt és félkész termékeket előállító kisüzemeket jelent, s emellett nemcsak mezőgazdasági cikkek, hanem fa, gomba és erdei bogyósok eladását is lehetővé teszi.

Amikor pedig a lakosság, a nem munkaképes korú népesség kivételével alig marad meg helyben, az ilyen területek számára speciális szociális támogatás indokolt, amelynek megszervezését a regionális és helyi hatalom rendszerint nem tartja szükségesnek. De hiszen a falvak elnéptelenedése voltaképpen a legolcsóbb aggok háza, lakói termékeikkel részben ellátják magukat. De ők különleges kiszolgálást követelnek: élelmiszer mozgóboltokat, orvosokat, rendszeres autóbuszjáratokat stb. És végül a periférikus falusi helyek túlélésének legfontosabb tényezőivé váltak a nyaralók, az ún. dácsák.

Ily módon a *belső regionális perifériákról* nem csak mint a centrumoktól távoli területekről lehet beszélni, hanem olyanokról is, mint amelyek *saját helyzetük révén szenvedik meg a súlyos társadalmi-gazdasági válságot*. Az ilyen válság leginkább a nem Feketeföldön mutatkozik meg, de egyes jellegzetességeit sok távoli régióban meg lehet figyelni. Ez esetben *nem annyira a fejlődésről,*

hanem az ilyen térségeknek a visszafejlődéséről van szó, különösen ami a szociális-gazdasági korlátozásokkal kapcsolatos problémákat illeti.

Dácsák az elővárosokban és a perifériákon

Az, hogy Oroszországban éppen a városok közelében maradt fenn a legtöbb hatékony és megbízható mezőgazdasági nagyüzem, anakronizmusnak tűnik. Az USA-ban és Nyugaton az 1950-es évek után a mezőgazdaság az elővárosokból fokozatosan kiszorult a kedvező természeti adottságú perifériákra, az elővárosokat pedig elfoglalták a városlakók egyszintes házai. Oroszországban ezek a folyamatok felerősödtek, különösen Moszkva és a regionális centrumok körül. A különbség csak annyi, hogy az emberek általában nem költöznek ki a városokból állandó lakhelyre, hanem a városi lakások kiegészítéseként kertvárosi házat, ún. dácsát (nyaralót) építenek vagy vásárolnak. A nyugati országoktól eltérően Oroszországban a tőkének az elővárosokba történő kiáramlása gyorsabb, mint a népességé. A mezőgazdasági üzemek cselekvőképtelensége miatt számos periférikus térségben a városlakóknak az elővárosi földek iránti kereslete és azok rejtett árai, a földhasználat konfliktusait illetően komoly veszélyeket is teremtenek a leginkább stabil elővárosi mezőgazdaság számára.

Az orosz elővárosi dácsatradíció azonban igen erős, és nagy az ezzel járó területigény. Még ha a nyaraló személyek telkei alapján véve nem is nagyok, de a városkörnyéki második lakástulajdonos városi polgárok tömege hatalmas. Elegendő itt ezúttal annyit mondani, hogy csak az öreg dácsákat, kerteket és konyhakerteket birtokló családok száma több mint 20 millió, akik az összes városi népesség hozzávetőleg 60 százalékát teszik ki. A városlakók által a falvakban megvásárolt és megörökölt házakról még nem is esett szó, tekintettel a falusi helyeken jelen lévő „városi deszantok” statisztikai adatainak a hiányosságaira. Annyi ismeretes csak, hogy a távoli periférikus falusi területek nyaralótulajdonosokkal való feltöltésének folyamata még az 1970-es években kezdődött meg, és folyamatosan erősödik azóta is. A vizsgálatok azt bizonyítják, hogy Moszkva és Szentpétervár dácsaövezetei délről összekapcsolódnak a Pszkovi, illetve a Novgorodi területekkel (9. ábra).

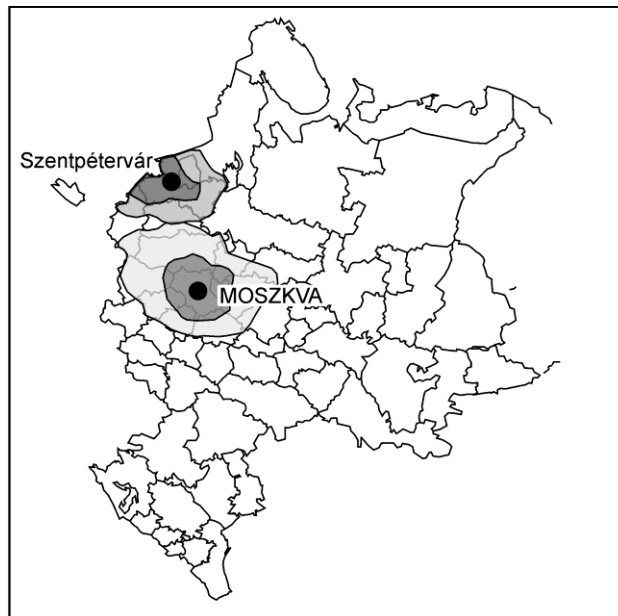
A régiók perifériáin 600–700 kilométer távolságra a centrumoktól a városi dácsatulajdonosok mentik meg a falusi helyeket az elpusztulástól. A statisztikai adatok szerint a kiháló falvakban új házak, sőt egész utcák jelennek meg. Mindazonáltal a dácsatulajdonosok fenntartják a falvakat, de nem a falusi közösséget, amely közreműködésükkel még gyorsabban széthullik. Ám marad a kolhozgazdaság, jóllehet a megmaradó helyi lakosság kicsiny egyéni gazdaságainak esé-

lye a dácstulajdonosok mezőgazdasági termékekkel való ellátása révén valamelyest javul.

Összességében a globalizáció a városi értékek formájában – beleértve a dácstulajdonosokat is – megérkezett a periférikus helyzetű falvakba is. A dácokra alapozott vidékfejlesztés fő korlátja Oroszország jelentős lemaradása az infrastruktúra és szolgáltató szektor fejlesztése terén a nagyvárosok határain túl. Ez pedig fokozza az orosz térség polarizálódását és bővíti a perifériát.

9. ábra

Moszkva és Szentpétervár lakosai által birtokba vett városkörnyéki dácsovezetek

Forrás: A szerző szerkesztése.

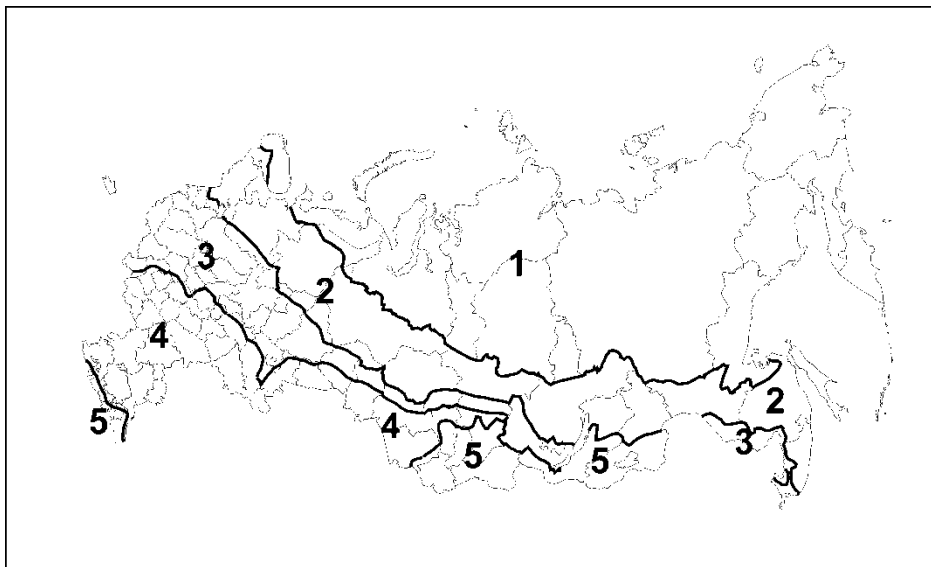
Az orosz periféria méretei és szerepe

A birtokba vett területek különböző sajátosságai, valamint a külső és a belső perifériák különböző részaránya szerint öt számottevő övezetet lehet megjelölni (10. ábra): 1. Gyengén birtokba vett, illetve még birtokba sem vett övezet az ország északi és keleti részein. 2. Erdős övezet hasznos ásványi nyersanyagok

kitermelésével, lakott helyekkel és mezőgazdasággal. 3. Erdős-mezőgazdasági övezet. 4. Mezőgazdasági dominanciájú síksági (alföldi) övezet. 5. Hegyvidéki állattenyésztő övezet hasznos nyersanyag-kitermelő góccokkal. (A 3. és a 4. táblázat mutatja a különböző övezetek néhány általános jellemzőjét.)

10. ábra

Különböző típusú fejlődési övezetek Oroszországban

Forrás: A szerző szerkesztése.

1. *Gyengén birtokba vett övezet* – Oroszország területének 47 százalékát foglalja el. Az övezet csak az európai Oroszország északi területeinek pereméig terjed és azok kevesebb mint 10 százalékát teszi ki, de Oroszország ázsiai területeinek jelentős részét, 62 százalékát öleli fel. Az övezet hatalmas belső periféria, természeti rezervátum, természeti kincsekben gazdag forrásvidék. Itt helyezkednek el a világ leghétszakibb nagyvárosai, Murmanszk és Norilszk, valamint Vorkuta, Magadan, Petropavloszk, Jakutszk és sok más, a Gulág bázisain létrejött település. Az 1960–80-as években az emberek a zord körülményeket a magas munkabér és az anyagi gyarapodás miatt vállalták, hogy majd később gond nélkül visszaköltözhesenek a „szülőföldre”. Ez a lehetőség az 1990-es években elveszett, a népesség elmenekült ezekből a városokból és településekről a már birtokba vett övezetekbe. A városi és a falusi népesség legnagyobb migrációs vesztesége (tízezer lakosra 200–900 fő évente) Csukcsföldön,

Kamcsatkán és a Magadani területen figyelhető meg. Más területen is folytatódik a népességvesztés. Kivételt jelentenek a régiók székhelyei, valamint az olaj- és gázkitermelő városok és települések Nyugat-Szibéria északi vidékein. Ezek a települések megteremtik saját helyi létfeltételeiket, sikerül helyben megtartani a népességet, biztosítva számára a közszolgáltatások magas szintű komfortosságát és a környező világgal való folyamatos kapcsolattartást. Ez meg is illeti a nyersanyag-kitermelésben és az építőiparban érintett települések sokaságát, amelyek az állandó népességszám alakulásában egyre nagyobb szerepet fognak játszani.

3. táblázat

Különböző típusú fejlődési övezetek Oroszországban

Megnevezés	1. övezet	2. övezet	3. övezet	4. övezet	5. övezet
Területi részarány az ország százalékában	47	22	13	12	6
A falusi népesség aránya az ország százalékában	1,4	2,9	29,5	58,1	8,0
A falusi lakosság népsűrűsége, fő/km ²	0,1	0,3	5,1	10,1	2,7
A városi lakosság aránya, százalék	2,3	5,5	52,6	35,6	4,1
A közigazgatási területek átlagos távolsága a régióközponttól, km	704	413	155	156	243
A 100 ezer főnél nagyobb népességű nagyvárosok száma	6	11	70	74	7
Egy nagyvárosra jutó átlagos területnagyság, km ²	3834	298	31	27	184

Forrás: Federeľnaja szluzsba goszudarsztvennoj sztatyisztyiki alapján a szerző szerkesztése.

4. táblázat

Különböző típusú fejlődési övezetek néhány jellemzője Oroszország európai és ázsiai területein

Megnevezés	1. övezet	2. övezet	3. övezet	4. övezet	5. övezet
Területi részarány, százalék					
Európai területek az Urállal együtt	8,5	25,8	31,6	32,8	1,4
Ázsiai területek	61,1	19,7	5,9	4,9	8,3
Népesség aránya, százalék					
Európai területek az Urállal együtt	0,1	1,5	31,3	62,6	4,5
Ázsiai területek	6,4	8,4	22,6	41,4	21,2
Népesség aránya, százalék					
Európai területek az Urállal együtt	0,1	0,4	6,3	12,1	21,3

Ázsiai területek	0,1	0,3	2,4	5,2	1,6
------------------	-----	-----	-----	-----	-----

Forrás: Federeľnaja szluzsba goszudarsztvennoj sztatyisztjiki alapján a szerző szerkesztése.

Ebben az övezetben a mezőgazdaság apró gócai is megtalálhatók. Minden más az északi országrészek őslakossága tradicionális gazdálkodásának a világába tartozik, de arányuk a népességen belül (beleértve a Jakutföldet is) nagyon csekély. Archaikus rénszarvastyenyésztés, vadászat jelentik az alapjait a kis népcsoport túlélésének a hatalmas térségben.

2. *Erdős övezet hasznos nyersanyagok kitermelésével, lakott helyekkel és mezőgazdasággal* – a terület széles sávja a Fehér- és a Barents-tengertől egészen az Ohotszki- és a Japán-tengerig nyúlik. Az övezet Oroszország területének összesen mintegy 22, az európai országrésznek 26, az ázsiaiak pedig 20 százalékát foglalja el. A területsávban 11 nagyváros található, amelyek körül nagy népsűrűségű területek és elővárosi mezőgazdaság kicsiny területei alakulnak ki. Minden más kiterjedt periféria, amelyet szállítóeszközök, halász-, bánya- és faipari telepek fognak össze. De előfordulnak viszonylag szerencsés helyek is: olaj- és gázkitermelő területek, külföldi befektetéseket élvező városok az európai Oroszország északi részein és Nyugat-Szibériában. A városokon kívül a lakosságnak a legintenzívebb fakitermelő területeken nyílik kereseti lehetősége, különösen ahonnan faanyagokat exportálnak Oroszország északnyugati és délkeleti határvidékeire, valamint a nagy fafeldolgozó centrumok számára nyersanyagot szállító körzetekben. A nagyvárosoktól távoli többi területen a népsűrűség nem éri el a négyzetkilométerenkénti egy fős átlagot, az egyes elkülönült helyek lakói pedig gyakran teljes elszigeteltségben élnek, kapcsolatok és információk nélkül. Az övezet európai részein az ország falusi népességének másfél százaléka, míg az ázsiai részekben 8,5 százaléka él. A mezőgazdasági üzemek, a közös gazdálkodás meghonosítására irányuló hullámverések idején, az utóbbi tíz esztendőben a földművelés összeomlásának a kockázatával éltek együtt ebben az övezetben. A népességfogyás üteme, amely az Arhangelszki területen vagy a Komi Köztársaságban 5–6 ezer fő évente, valószínűleg növekedni fog. Az ország területének tehát csaknem 70 százaléka a maga összetett természeti körülményeivel a birtokba vett övezeten kívül található összefüggő térség, amely talán a belső perifériák felé is kiterjed, lényegében jelentős mértékben elszakad az alapvető közúti közlekedési útvonalaktól és fő településhálózati tengelyektől.

3. *Az erdős-mezőgazdasági övezet* a nem Feketeföld maradékát, valamint az ország keleti részén a tajgától a sztyeppékig húzódó átmeneti területsávot fogja közre. Az övezet a Pszkovi és a Leningrádi területekkel (ide sorolva a kalinyingrádi enklávét is) kezdődik és kelet felé, a Tomszki és Irkutszki területek irányába folytatódik, kissé kiterjeszkedve Távol-Kelet mezőgazdasági területeire

is. Az Oroszország területének 13 százalékát kitevő területsáv, amelyen a térség falusi népességének 30 százaléka él, az ország legfőbb ipari övezete. A százezer főnél népesebb városok száma mintegy 70, igaz közülük 17 egyedül a Moszkvai területen található. Az ország városi népességének legnagyobb része, 53 százaléka éppen itt helyezkedik el, miközben a városlakók 14 százaléka eleve Moszkvában és a Szentpéterváron él. Az övezet egyik sajátossága a belső régiók köz-igazgatási területeinek perifériái, illetve az elővárosok közötti szédítő kontrasztokban mutatkozik meg, amelyek egyaránt megfigyelhetők vizuálisan és a világos statisztikai adatok tükrében. Ezzel az övezettel kezdődő külső periféria fokozatosan megy át belsőbe.

Az elővárosi területek aránya ebben az övezetben tulajdonképpen nagyon alacsony, mindössze 5 százalék, ráadásul az is főként a moszkvai és a szentpétervári elővárosok terebélyesedésének a számlájára írható. Az elővárosoktól a perifériáig húzódó átmeneti sáv az övezet területének még 10–15 százalékát foglalja el. Az erdős-mezőgazdasági övezet nagy része pedig csaknem teljes egészében depressziós periféria. Egy nagyvárosra itt átlagosan 32 ezer négyzetkilométernyi vidéki terület esik, a moszkvai agglomeráció nélkül pedig 41 ezer.

A régi lakott területek egyes részeinek, különösen azoknak a megőrzése, ahol történelmi és kulturális emlékhelyek találhatóak, nagyon összetett és bonyolult feladat. Ezért is helyeselhető a nyaralótulajdonosokat, a vadászatot, a turizmust és a halászatot érintő bármely pótlólagos aktivitás, civil kezdeményezés. A helyzet azonban megköveteli a periférikus területek bekapcsolását az országos hálózatokba.

4. *A mezőgazdasági dominanciájú övezet* felöleli a síksági (ún. alföldi) területeket a Kurszk–Krasznodar–Krasznnojarszk háromszögben. Nagysága csaknem azonos a harmadik övezetével, Oroszország területének 12 százaléka, de az európai részekben szélesebb kiterjedésű, az összes terület mintegy harmadát foglalja magában, és erősen lerövidül az övezet ázsiai részein, amely az ország területének 5 százalékát teszi ki. Ebben az övezetben él Oroszország falusi népességének 58 százaléka. Itt csaknem ugyanannyi a nagyvárosok száma (74), mint az előbbi, harmadik övezetben, de területi elhelyezkedésük egyenletesebb. Az emberi erőforrás itt jobban megőrződött, a falusi népsűrűség magasabb (bár nagyon eltérő módon), átlagosan 10 fő esik egy négyzetkilométerre, az európai részekben pedig több mint 12 fő.

Az 1990-es évek elején Oroszország európai területei meglehetősen sok migránst fogadtak be más régiókból és a közeli térségekből. A Belgorodi, az Asztrahanyi, a Rosztovi, a Krasznodari és a Sztavropoli területeken az éves bevándorlási többlet a falusi népesség 1–1,5 százalékát tette ki. A keleti területek ugyancsak kaptak népesség-utánpótlást, amely jelentős mértékben mégis a városokba vagy a legközelebbi nagyvárosokba törekedett. Jóllehet az 1990-es évek második felében a falvakba irányuló népességbeáramlás gyengült, a régiók

többsége a Belgorodi és a Krasznodari területtől Baskíriáig 1990–2000 között ténylegesen növelte a falusi népesség számát, ami más régióknak egyáltalán nem sikerült.

Az országnak ez az alapvetően mezőgazdasági jellegű övezete nagyon kedvező természeti adottságokkal rendelkezik. A terület differenciált jellege itt nem annyira az elővárosi–periféria különbségekben mutatkozik meg, mint a 3. övezet esetében, hanem sokkal inkább a természeti körülmények, különösen pedig a csapadékviszonyok differenciáltságában, valamint a lakosság nemzeti-ségi sajátosságáiban. Nem kevés itt a válságos terület, de ennek a depressziós másféleségnek az okai és következményei, mint a nem Feketeföldön, a nem racionális földhasználattal, a természeti körülmények sokrétűségével stb. is összefüggnek.

5. *A hegyvidéki állattenyésztő övezet* – hasznos nyersanyagtermelő góccokkal – további két altípusra osztható: kaukázusi és szibériai zónákra. Ezek azok a területek, ahol a legnagyobb városokban túlsúlyba kerül az orosz, a falusi vidékeken pedig a nem orosz népesség, s amely a mezőgazdasági nagyüzemek 1990-es években bekövetkezett válsága miatt visszatért a tradicionális népi gazdálkodáshoz, mindenekelőtt az állattenyésztéshez. Ezért itt a perifériákhoz sorolható nemcsak a városoktól messze eső, hanem sok hegyvidéki terület is. A Szovjetunió szétesésével ez az övezet lényegében az ország külső perifériájává vált, jóllehet viszonylag nem nagy, az összterületek mindössze 6 százalékát foglalja el. Az övezetben átlagosan 8 százalékot tesz ki a falusi népesség, bár ez az arány az ázsiai részekben sokkal magasabb, a falusi népesség egyötöde tartozik ehhez a körzethez.

Az orosz periféria méretei és az állami politika

A birtokba vett térségekben zajló folyamatokat a XX. századi Oroszországban a népesség aktív koncentrációja és urbanizációja nyomán tehát a területek különálló csomópontokba, az infrastruktúrának és a gazdaságnak a városokba, elővárosokba történő összesűrűsödése kísérte még délen is. Végeredményben egy sajátos paradoxon figyelhető meg: a birtokba vett térségek terjeszkedése a ritkán lakott és a gyengén hasznosított területek egyidejű növekedése mellett ment vége. A ritkán lakott vidékek újbóli térhódítása akadályozta a területek kiépítését, a régen birtokba vett területeken a lakott helyek csökkenése miatt pedig a meglévő infrastruktúra használhatatlanná vált. Az ország hatalmas térségeiben a centrumok és a perifériák közötti elégtelen kapcsolatrendszerek a szorosabb területi összetartozás hiányával jellemezhetők.

A XX. század végét tehát a területi polarizáció nyilvánvaló erősödése jellemzi, beleértve a centrum–periféria különbségeit is. Ez nemcsak a városok és falusi vidékek, hanem a nagyvárosok és minden más terület, valamint a falusi vidékek közötti különbséget is jelenti. Az üzleti élet az ország és a régiók legfontosabb centrumaiba és az elővárosi övezetekbe törekszik. Egyéb területeken pedig gazdag természeti kincsek birtokában önálló, elkülönült népes településgócok alakulnak ki. Kivételt csupán a déli régiók övezete képez.

Oroszország területének a városok fő csomópontjai, a meglévő közlekedési útvonalak és a lakott helyek szempontjából végzett analízise azt támasztja alá, hogy az ország területének 75 százaléka a külső, mintegy 15 százaléka pedig még a belső perifériához sorolható. Általában a természeti kincsek kitermelésével és a kisszámú nagyváros jelenlétével összefüggő lokális fejlődési gócok, apró oázisok a hatalmas erdős és elmozsarasodott pusztaságban, térbeli korlátozottságuk pedig megnehezíti bekapcsolásukat Oroszország egységes közlekedési rendszerébe. A ritkán lakott jelleg és a térbeli polarizáltság ellehetetleníti a területek feletti ellenőrzést, és bonyolulttá teszi az irányítást. Ráadásul nehéz a gazdasági monitoring is: a műszaki katasztrófák, a levegő- és a vízszennyeződések, az erdőirtások, az erdőtüzek stb. figyelése.

A külső perifériák nagy része Kelet-Szibériában található, a Távolság-Keleten is jelentős mértékben fordulnak elő, még hozzá a magas- és a középhegységekben. A sajátos körülmények pedig nemcsak az állandó jellegű települések elérhetőségét nehezítik meg, hanem az egyéb speciális funkciójú telepeket is, egyszersmind korlátozzák a magasan képzett munkaerő hasznosítását is, beleértve a külföldi specialistákat és a kereskedelmi turizmus fejlődését is. Az egyik is, a másik is a komfort meghatározott szintjét és a fejlettebb európai körülmények újratermelését követeli meg, azaz a területek pontszerű hasznosítási gyakorlata révén a kiterjedt orosz perifériák bekapcsolását a globális folyamatokba.

A belső perifériák kevesebb területet foglalnak el és gyakran két-három órányi távolságra találhatóak a nagyobb városoktól. Ez azonban nem csökkenti a régióközpontoktól távol eső területek problémáit, amelyek a bonyolult természeti körülmények közepette egyre nagyobb számban esnek ki a regionális hatalom ellenőrzésének és beavatkozásának látóköréből. Aligha várható a legközelebbi években, hogy az elnéptelenedő területekre visszatér a lakosság. Közülük néhány talán csak külső impulzusok folytán marad meg: a városi dácsák és a falusi vidékekre irányuló migráció és piaci támogatások révén, beleértve azt a kevés fővárosi és külföldi üzleti céget, amelyek a gazdasági aktivitás lokális pontjait jelentik a kisebb városokban. De ennek a folyamatnak a rendszeres létviszonyok felszámolásával együtt járó helyi infrastruktúra pusztulása egyáltalán nem kedvez.

Az állam az utóbbi években gondoskodott az agrárszektor és az üzleti szféra szelektív támogatásáról. A 2003-as esztendőben fogadták el „A fávak szociális

fejlesztése 2010-ig” című célprogramot, amely két különböző témát foglal magában: az oktatás és művelődés települési műszaki infrastruktúrájának javítását, alapjában véve a szociális szféra fejlesztését a falvakban. Ami a műszaki ellátottságot – a falusi népesség elektromos, víz- és gázellátását, a telekommunikációs kapcsolatokkal való ellátottságot, a falusi közúthálózat bővítését stb. – illeti, a célkitűzés a fejlesztési program megvalósításának első ütemében kapott helyet és fokozatos végrehajtása várható, még ha lassú ütemben is. A szociális feladatok – a falusi népesség egészségi állapotának javítása, a fiatal családok és szakemberek falvakba csábítása és helyben tartása ott, ahol ezek megoldása nehézségekbe ütközik.

Még bonyolultabb feladat megvalósítani a program munkaerőpiac bővítésére és a falusi élet presztízisének emelésére irányuló célkitűzéseit. Sajnos, ez jelen esetben nem a kormányzat akaratától függ. A program egyáltalán nincs tekintettel az objektív demográfiai folyamatokra, amelyek a – nyugati országokhoz hasonlóan – a demográfiai átmenettel és növekedéssel függenek össze. De nincs tekintettel a népesség természetes fogyására sem, amelyet Oroszországban súlyosbít a nagyon alacsony élettartam, többek között a lakosság alkoholizációja miatt. A program nincs tekintettel arra a tényre sem, hogy az urbanizáció Oroszországban még nem befejezett folyamat, és a falusi népesség városba áramlása folytatódni fog. De ami fontos, a program teljes mértékben mellőzi az ország ázsiai földrajzi különbségeit, hogy az ami jó az egyik helyen, az nem alkalmazható a másik térségben. Ezért a program sok tekintetben kívánságok listájának a benyomását kelti, távol a reális élettől, különösen ami a depressziós periférikus területeket illeti.

Mindazonáltal az utóbbi években állami szinten a legtöbb figyelmet a mezőgazdaság fejlesztésére, a képzésre és az egészségügyi ellátásra fordítják, amelyekhez speciális nemzeti projekteket rendelnek. Ugyanakkor *az agrárfejlesztés egyáltalán nem az egyetlen és legfontosabb útja az elnéptelenedő periférikus falusi területek fejlesztésének, amely figyelembe veszi azok kiterjedtségét, nehéz elérhetőségét és bonyolult természeti körülményeit.* Nem kevesebb problémát jelentenek a periférikus fekvésű kis- és közepes városok, különösen amelyekben a városi gazdaság súlyos válságba került. De *az orosz perifériák problémáinak és jelentőségének a felismerése sem szövetségi, sem regionális szinteken nem történt meg, mint ahogy a periférikus területek vonatkozásában egy átgondolt regionális politika szükségességének a felismerése sem.*

HELYI ÖNKORMÁNYZATI REFORM ÉS KÖZIGAZGATÁSI BERENDEZKEDÉS

SZERGEJ ARTOBOLEVSZKIJ – TATYJANA BOROGYINA
– OLGA GLEZER

Bevezetés

A területi-közigazgatási beosztás az állam és részei területi szervezését (a területi egységek rendszerét) jelenti, ennek alapján jönnek létre az államigazgatási szervek. A területi igazgatás változásait rendszerint a társadalmi-gazdasági fejlődés, valamint a közigazgatás szerkezetének szükségletei váltják ki, ezek gyakran politikai igények szerint alakulnak.

Az Oroszországi Föderáció szerkezete (Orosz Birodalom, OSZSZSZK) és területi egységeinek határai a XX. század során többször változtak. A területi közigazgatási beosztás dinamikájával a legfelsőbb szintű egységek (kormányzóságok, területek, határterületek, köztársaságok) szempontjából széles körű gazdaságföldrajzi irodalom foglalkozik. Amint azt *G. M. Lappo* megállapítja: „a területi közigazgatási beosztás problematikája főleg földrajzi jellegű. Magában foglalja az ország részekre való felosztását és ezek határainak meghatározását, a területi-közigazgatási beosztás kiemelt alapegységeinek belső tagolását, a terület infrastruktúrával való ellátottságát és természetesen központjainak kiválasztását” (*Lappo*, 2005. 96. o.). Oroszország területi-közigazgatási beosztásának az utóbbi háromezred évtizedben lezajlott változásait részletesen *Sz. A. Tarhov* (2005) vizsgálta.

Az Oroszországi Föderáció alanyainak területi-közigazgatási tagozódása sokkal változékonyabb, mint Oroszországé: új városok és falvak jelennek meg, egyes települések csatlakoznak egy másikhoz, új járások alakulnak, bizonyos körzetek egyesülnek stb. Néha alulról jövő tömeges kezdeményezések történnek, például a települések státuszának megváltozására, a falvakból városok vagy fordítva, a városokból falvak lesznek. Máskor az állam céltudatos tevékenységet fejt ki, amivel a területi-közigazgatási beosztás gyökeres változásait idézi elő. Például a közigazgatási területen (oblasztyon) belüli járások erősen széttagolt hálózata abban az időszakban jött létre, amikor működtek a területi népgazdasági tanácsok (az 50-es évek végén és a 60-as évek elején), és amikor a határterületi és a területi hatóságok maguk hozták döntéseiket a régiójukban megvalósuló beruházásokról.

A népgazdasági tanácsok megszüntetése és az irányítás ágazati elvéhez való visszatérés után a járások fokozatosan megerősödtek. A legtöbb régióban hálózatuk elég stabil az 1970-es évek óta. Az 1960-as években az életképes falusi települések fejlesztésének és a nem életképesek összevonásának politikája valósult meg. Azonban bármi is volt a kampányok célja, a területi-közigazgatási beosztás változásai átalakították a teljes településszerkezetet, megszüntették a kialakult társadalmi-gazdasági kapcsolatokat, és nagyon gyakran nem olyan eredményekhez vezettek, mint amilyenekre számítottak.

Az Oroszországi Föderáció alanyai területi-közigazgatási beosztásának jelenleg zajló nagyszabású átalakítása összefügg a helyi önkormányzati rendszer területi alapjainak megreformálásáról 2003. év szeptemberében elfogadott, „Az Oroszországi Föderáció helyi önkormányzatai megszervezésének általános irányelveiről” szóló 131. számú szövetségi törvénnyel.

A törvény meghatározza a helyi önkormányzati rendszer területszervezésének alapelveit (2. fejezet), amelyek az ország egész területén hatályosak, a városi és falusi településeken éppúgy, mint a járásokban, a városi körzetekben, valamint a szövetségi városok kerületeiben. Az Oroszországi Föderáció alanyainak területe elkülönül a településektől (csak azoknak a területeknek van lehetőségük arra, hogy ne csatlakozzanak, amelyeknél alacsony – a föderáció átlagának harmada – a falusi lakosság népsűrűsége). Az összes település (a városkörzeteket kivéve) az önkormányzati járásokhoz tartozik.

A törvény egyik célja a helyi önkormányzati rendszer területi szerkezetében olyan egységesített rendszer bevezetése volt, amely szerint a területi közigazgatásban az *önkormányzati egységek két típusa működik*. Az egyik szintet a városi és falusi települések jelentik, a másikat az önkormányzati járások és a városkörzetek. A városi település lehet egy város vagy városi jellegű település, továbbá azok a közel fekvő falusi települések, amelyek nem önkormányzati egységek. A falusi település egy vagy több falusi lakott helyet jelent. A járás néhány városi vagy falusi településből vagy településekből áll. A városkörzet olyan városi település, amely sajátos státussal rendelkezik, nem tartozik a járáshoz. A zárt területi egységek és a tudományvárosok városkörzetnek számítanak.

A törvény egyes rendelkezéseinek bevezetésétől eltelt két-három év alatt számos tudományos munka született, amelyeket a helyi önkormányzati rendszer területi alapjainak szenteltek. Ezek kivétel nélkül jogtudományi jellegűek (Aktualnije voproszi... 2004, 2005; Gyementyev, 2007; Lapin – Kresztjanyinov, 2006 ; Pesin, 2007).

E munkákban a fő hangsúly természetesen arra esik, hogyan viszonyul az Oroszországi Föderáció alanyaiban az önkormányzati egységek kialakulása a törvényben előírt normákhoz. Emellett azonban nagyon fontos a reformfolyamat eredményeinek elemzése abból a szempontból, hogy milyen hatással vannak a társadalmi-földrajzi realitásra, ezt az elemzést pedig a jogi kritériumok

figyelembevétel nélkül kell elvégezni. Ebben a megközelítésben lehet értékelni a törvény „életképességét.” Az egyik legfontosabb szempont a helyi önkormányzati rendszer területi struktúrájának regionális sajátosságai, és az, hogy ez a struktúra mennyire felel meg a kialakult, illetve átalakulóban lévő településhálózatnak.

Az önkormányzati egységek és a régió belüli területi-igazgatási egységek kölcsönviszonya

Az Oroszország területén található területi egységeket az Össz-oroszországi Osztályozási Rendszer sorolja fel hierarchikus rendben. Az első szintet az Oroszországi Föderáció alanyai alkotják, a másodikat a járások, a városok és a köztársasági és területi alárendeltségű városi települések. A harmadik szinthez tartoznak a városok és a járási alárendeltségű városi jellegű települések, a községi tanácsok (falusi körzetek), valamint a falusi települések.

A területi-igazgatási egységek és az önkormányzati egységek rendeltetése és megalakulási elvei közti különbségek ellenére el lehet különíteni az igazgatási és önkormányzati területi struktúrák azonos szintű elemeinek olyan páryait, amelyek nem ellentétesek a törvénnyel. Ha összehasonlítjuk a városi járásokat az igazgatási körzetekkel, valamint a falusi településeket a falusi igazgatással, akkor területeket hasonlítunk össze, ha városi településeket városi körzetekkel, akkor pedig a státusokat vetjük egybe. Amint az a törvény határozataiból következik, a falusi település területi szintje szerint a községi tanácsnak felel meg, a járás pedig az igazgatási körzetnek. Ezen kívül egyértelmű megfelelés áll fenn a városok és a területeknek alárendelt városi jellegű települések közt, amelyek egyrészt zárt területi közigazgatási egységek és tudományvárosok, másrészt pedig városi kerületek.

A városi települések más típusait bonyolultabb „hozzákapcsolni” a területi-igazgatási egységek meghatározott fajtáihoz. A városi település megfelel a városnak vagy a városi jellegű településnek, de csak bizonyos fenntartásokkal, amelyek lehetnek közösek vagy egyediek az önkormányzati egységek két különböző típusa számára. A fő különbség abban rejlik, hogy a központi szerepkörű város és városi jellegű települési központ kivételével bármely városi településhez tartozhatnak falusi lakott területek, de egyáltalán nem minden városnak (járásinak sem) rendelhető alá a városon kívül eső települések. A városi körzeti státussal rendelkező városi település betöltendő funkciói jellege és az őt körülvevő körzettel való kölcsönös viszonya szerint feltételesen a területi alárendeltségű város, illetve városi jellegű település megfelelőjeként tekinthető. Az egyezés azért nem teljes, mert a városnak, a járástól eltérően „alárendelhető”

nemcsak a falusi, hanem a városi lakott területek is. Ez a jellegzetesség az oka, hogy nem teljesen egyezik meg a városi körzeti státussal nem rendelkező városi település a várossal és a városi jellegű településekkel.

Még egy hasonlóságot lehet megállapítani a járás és az olyan területi városok között, amelyeknek több település van „alárendelve”. A városkörzet, amely a törvény értelmében ugyanazon a területi szinten van, mint a járás, nem felel meg az igazgatási körzetnek, amennyiben a körzettől eltérően először is csak egy városi települést foglal magában (l. feljebb), másodszor pedig nem állhat másodfokú önkormányzati egységekből, vagyis városi és falusi településekből.

Ily módon lehetségesnek tűnik, hogy összehasonlítsuk az önkormányzati egységek és a területi-igazgatási egységek hálózatait, összevetve az önkormányzati egységek számát a területi-igazgatási egységek területi szintje szerinti számával.

Az önkormányzati egységek területi határait és azok státusát (magát az önkormányzati egységek jegyzékét is) az Oroszországi Föderáció alanyainak speciális törvényei határozzák meg, amelyeket 2004–2005-ben fogadtak el a 131. számú szövetségi törvény módosításával. A törvénynek megfelelően az önkormányzati egységek területeit lényegében meghatározták, határaikat kijelölték és státusukat is definiálták.¹ A 2006. április 1-jei helyzet szerint Oroszországban 1799 városi és városi jellegű és 19 848 falusi önkormányzat, 522 városkörzet, valamint 1800 járás alakult (l. táblázat).²

A járások száma Oroszországban csak 49 egységgel kevesebb a közigazgatási körzetek számánál, emellett ezt a különbséget csaknem teljes egészében három régió okozza: a Kalinyingrádi, a Szverdlovszki és a Szahalini területek, amelyekben összesen 50 igazgatási körzet keretein belül a járások helyett városkörzetek alakultak. A Permi határterületen és a Komi Köztársaságban épp fordított a helyzet, járások jöttek létre a területnek alárendelt városok körül. A többi régióban a járások és az igazgatási körzetek száma megegyezik, vagy ha különbözik is, az csak egy-két egység az egyik vagy a másik oldal javára. Az eltérések azon alapulnak, hogy vagy egyes igazgatási körzetek határain belül városkörzetek jöttek létre, vagy pedig járások alakultak a területnek alárendelt városok vezetésével. Viszont sehol sem egyesültek vagy váltak szét igazgatási körzetek.

¹ Ezentúl a törvénynek megfelelően változhatnak az önkormányzati egységek határai, és mehet végbe átszervezésük (egyesítés, szétválás, a városi települési státus megváltoztatása). Jelenleg az ország valamennyi területi egységében lezajló hasonló változások száma rendkívül csekély.

² A Csecsen Köztársaságban és Ingusföldön eddig még nem alakultak önkormányzati egységek. Az oroszországi közigazgatási-területi egységek összesített adatai ezeket a régiókat nem tartalmazzák.

1. táblázat

Igazgatási területi egységek az oroszországi régiókban, 2006

Terület, határterület, köztársaság, autonóm terület, körzet	Igazgatási körzetek		Önkor- mány- zati járáások		Városok		Városi típusú települések (összesen/ területi alá- rendeltségű települések)		Városi telepü- lések (városok és városi típusú települések)		Városi körze- tek		Falusi igazga- tási egységek		Falusi önkor- mány- zatok	
	2002	2006	2002	2006	2002	2006	2002	2006	2002	2006	2002	2006	2002	2006	2002	2006
Oroszország	1847	1849	1800	1087	598	1084	608	1842/1359/ 20 19	2929	2443	1799	522	24 221	23 070	19 848	
Karélia	16	15	16	13	7	13	3	11	24	24		2	131	128	87	
Komiföld	12	12	15	10	8	10	8	31	41	39	22	5	190	189	175	
Arhangelszki	21	21	19	13	7	13	7	33	46	32	24	7	226	241	179	
Nyenyecföld	0	0	1	1	1	1	1	2/1	3	3	1	1	17	17	18	
Vologdai	26	26	26	15	4	15	4	12	9	27	24	2	369	368	322	
Murmanszki	5	5	5	16	13	16	13	16/1	32	28	13	14	15	13	10	
Leningrádi	17	17	17	31	20	31	20	34	65	63	62	1	204	205	142	
Novgorodi	21	21	21	10	3	10	3	18	28	26	21	1	272	178	178	
Pszkovi	24	24	24	14	2	14	2	14	28	28	26	2	247	192	192	
Brjanszki	27	27	27	16	5	16	4	28	44	40	30	7	420	225	225	
Vlagyimiri	16	16	16	23	10	23	10	32	55	32	26	5	227	224	80	
Ivanovoi	21	21	21	17	6	17	6	31	48	31	25	6	205	193	129	
Kalugai	24	24	24	19	4	19	4	10	29	29	31	2	329	328	262	
Kosztromai	24	24	24	12	8	12	8	8	20	19	12	6	274	262	261	
Moszkvai	39	38	36	76	26	80	56	109/3	185	149	114	36	471	409	192	
Orjoli	24	24	24	7	3	7	3	13	20	20	17	3	223	223	223	
Rjazanyi	25	25	25	12	4	12	4	26	38	35	31	4	482	482	254	
Szmolenszki	25	25	25	15	2	15	2	15	30	27	25	2	405	298	298	
Tveri	36	36	36	23	12	23	12	31/2	54	51	44	7	614	318	318	
Tulai	23	23	23	21	9	20	9	49	70	44	41	3	341	338	112	

I. táblázat folytatása

Terület, határterület, köztársaság, autonóm terület, körzet	Igazgatási körzetek		Önkor- mány- zati járasok		Városok		Városi típusú települések (összesen/ területi alá- rendeltségű települések)		Városi telepü- lések (városok és városi típusú települések)		Városi telepü- lések		Város- körze- tek		Falusi igazga- tási egységek		Falusi önkor- mány- zatok		
	2002	2006	2002	2006	2002	2006	2002	2006	2002	2006	2002	2006	2002	2006	2002	2006	2002	2006	
			össze- sen	ebből: területi aláren- deltségű városok	össze- sen	ebből: területi aláren- deltségű városok	össze- sen	ebből: területi aláren- deltségű városok	2002	2006	2002	2006	2002	2006	2002	2006	2002	2006	2002
Jaroslavl	17	17	11	6	11	6	13	13	24	24	12	3	226	224	80	80	224	80	
Mariföld	14	14	4	3	4	3	16	15	20	19	16	3	180	180	140	140	180	140	
Mordvinföld	22	22	7	3	7	3	18	14	25	21	17	1	422	423	419	419	422	419	
Csuvasföld	21	21	9	5	9	5	8	7	17	16	7	5	350	351	284	284	350	284	
Kirovi	39	39	18	5	18	5	54/1	42/1	72	60	54	6	564	564	382	382	564	382	
Nyiznyij-Novgorodi	48	48	28	12	28	4	69	62	97	90	79	4	540	533	531	531	540	533	
Belgorodi	21	21	10	6	10	6	20	20	30	30	28	1	335	335	287	287	335	287	
Voronyezsi	32	32	15	7	15	3	21	21	36	36	29	3	493	488	471	471	493	488	
Kurszki	28	28	10	5	10	5	23	22	33	32	27	5	479	480	480	480	479	480	
Lipecki	18	18	8	2	8	2	2	0	10	8	6	2	303	305	305	305	303	305	
Tambovi	23	23	8	7	8	7	12	12	20	20	13	7	309	309	309	309	309	309	
Kalmükföld	13	13	3	1	3	1	0	0	3	3	2	1	112	112	112	112	112	112	
Tatár föld	43	43	20	14	21	14	21	19	41	40	38	2	910	916	916	916	910	916	
Asztrahányi	11	11	6	3	6	3	9	8	15	14	12	2	151	152	152	152	151	152	
Volvográdi	33	33	19	6	19	6	25	24	44	43	31	6	449	450	422	422	449	450	
Penzai	28	28	11	5	11	5	16	16	27	27	24	3	376	376	376	376	376	376	
Szamarai	27	27	11	10	11	10	24	16	35	27	12	10	331	292	292	292	331	292	
Szaratovi	38	38	18	13	18	13	30/1	27/2	48	45	42	4	614	618	355	355	614	618	
Uljanovszki	21	21	6	3	6	4	33	30	39	36	31	4	326	329	111	111	326	329	
Adigeföld	7	7	2	2	2	2	5	5	7	7	5	2	50	46	46	46	50	46	
Dagesztán	41	41	10	10	10	10	19	19	29	29	8	10	701	694	687	687	701	694	
Kabard-Balkarföld	9	10	10	8	8	2	8	3	4	2	12	7	115	112	112	112	115	112	
Karacsaj- Cserkeszföld	8	8	4	2	4	2	7	7	11	11	5	2	80	81	81	81	80	81	

I. táblázat folytatása

Terület, határterület, köztársaság, autonóm terület, körzet	Igazgatási körzetek		Önkor- mány- zati járasok		Városok		Városi típusú települések (összesen/ területi alá- rendeltségű települések)		Városi telepü- lések (városok és városi típusú települések)		Városi telepü- lések		Város- körze- tek		Falusi igazga- tási egységek		Falusi önkor- mány- zatok	
	2002	2006	2002	2006	2002	2006	2002	2006	2002	2006	2002	2006	2002	2006	2002	2006	2002	2006
Észak-Oszétia (Alánia)	8	8	6	6	1	6	1	7	1	13	1	5	1	96	102	100	100	100
Krasznodari	38	37	26	15	15	26	15	21	12	47	38	26	11	390	399	352	352	352
Sztavropoli	26	26	19	10	10	19	10	7	7	26	26	14	9	284	284	281	281	281
Rosztovi	43	43	23	16	16	23	12	25	7	48	30	18	12	454	390	390	390	390
Baskíria	54	54	21	21	21	21	21	40	2	61	23	14	9	945	953	943	943	943
Udmurtföld	25	25	6	5	5	6	5	10	7	16	13	2	5	313	315	309	309	309
Kurgáni	24	24	9	2	2	9	2	6	6	15	15	13	2	420	419	419	419	419
Orenburgi	35	35	12	12	12	12	12	4/1	1/1	16	13	4	9	606	605	565	565	565
Permi	33	33	25	13	13	25	13	43/1	38/1	68	63	34	6	444	521	281	281	281
Szverdlovszki	30	30	47	34	34	47	34	97/2	26/2	144	73	5	67	431	431	16	16	16
Cseljabinszki	24	27	30	23	23	30	23	30/1	13/1	60	43	28	16	257	246	246	246	246
Altaj Köztársaság	10	10	1	1	1	1	1	0	0	1	1	0	1	90	92	92	92	92
Altaji	60	60	12	10	10	12	10	14/1	17/1	26	29	5	12	726	727	720	720	720
Kemerovói	19	19	18	20	18	20	19	46	23	66	43	22	16	235	235	167	167	167
Novoszibirszki	30	30	14	7	7	14	7	18	17	32	31	26	5	428	429	429	429	429
Omszki	32	32	6	6	6	6	6	24	21	30	27	26	1	359	365	365	365	365
Tomszki	16	16	6	6	6	6	6	1	1	7	7	3	4	132	117	117	117	117
Tyumenyi	22	22	5	5	5	5	5	8	5	13	10	0	5	317	317	293	293	293
Hanti-Manszi	9	9	16	14	14	16	14	24	24	40	40	26	13	70	71	58	58	58
Jamali-Nyenyec	7	7	7	7	7	7	7	9	5	16	13	7	6	42	41	38	38	38
Burját föld	21	21	6	2	2	6	2	29	17	35	23	19	2	226	237	254	254	254
Tuva Köztársaság	17	17	5	2	2	5	2	2	1	7	6	4	2	112	119	119	119	119
Hakasföld	8	8	5	3	3	5	3	5	5	12	12	17	9	79	79	79	79	79

1. táblázat folytatása

Terület, határterület, köztársaság, autonóm terület, körzet	Igazgatási körzetek		Önkor- mány- zati járások		Városok		Városi típusú települések (összesen/ területi alá- rendeltségű települések)		Városi telepü- lések (városok és városi típusú települések)		Városi telepü- lések		Város- körze- tek		Falusi igazga- tási egységek		Falusi önkor- mány- zatok	
	2002	2006	2002	2006	2002	2006	2002	2006	2002	2006	2002	2006	2002	2006	2002	2006	2002	2006
Krasnojarszki	42	42	24	17	22	16	44/2	39/2	68	61	34	18	469	458	458	458		
Tajmiri	3	3	1	1	1	1	1	1	2	2	2	0	20	20	20	20		
Evenki	3	3	0	0	0	0	1	1	1	1	0	0	22	22	22	22		
Inkutszki	27	27	22	14	22	14	55	54	77	76	67	9	288	288	288	288		
Uszty-Orda- Burjátöld	6	6	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	77	77	77	77		
Csitai	28	28	10	5	10	5	40/1	37/1	50	47	41	4	330	309	309	303		
Agin-Burjátöld	3	3	0	0	0	0	4	4	4	4	4	0	35	35	35	35		
Jakutöld (Szaha)	33	33	13	5	13	5	55	48	68	61	49	2	364	365	365	361		
Tengermeleki	24	24	12	12	12	12	46	31	58	43	29	12	226	226	226	116		
Habarovszki	17	17	7	6	7	6	24	24	31	31	29	2	186	186	186	188		
Zsidó (Birobidzsán)	5	5	2	1	2	1	12	11	14	13	12	1	47	18	18	18		
Amuri	20	20	9	7	9	7	21/1	21/1	30	30	19	9	289	271	271	271		
Kamszakai	7	7	4	3	3	2	5/1	4	9	7	5	2	12	23	23	23		
Korjáföld	4	4	0	0	0	0	2	2	2	2	1	1	12	27	27	25		
Magadami	8	8	2	1	2	1	28	28	30	30	21	1	31	29	29	23		
Csukcsföld	8	8	3	1	3	1	13	13	16	16	7	1	44	44	44	37		
Szahalini	17	17	2	18	9	15	30	5	48	20	3	17	60	61	61	3		
Kalinyingrádi	13	13	3	22	6	21	4	5	3	27	4	19	98	98	98	10		

Forrás: Regioni Rosszii, 2007.

A városkörzetek száma 105 egységgel (kb. 17 százalékkal) kevesebb a területnek alárendelt városi települések számánál. Ha figyelmen kívül hagyjuk a közigazgatási körzetek alapján létrejött városkörzeteket, a különbség még jelentősebbnek mutatkozik, és nem kevesebb mint 25 százalékot tesz ki. Mivel majdnem minden területi alárendeltségű városi jellegű település egyben zárt területi közigazgatási egység vagy pedig tudományváros is, e kategória települései gyakorlatilag teljesen a városkörzetekhez tartoznak.

A városkörzeti státussal nem rendelkező városi települések az 1799 városi jellegű lakott helyen alakultak meg, a járásnak alárendelt városok és városi jellegű települések száma nem sokkal több (1818). Figyelembe kell venni azonban azt a tényt, hogy az ilyen típusú városi települések nemcsak a járási városokban jöttek létre, hanem a legtöbb esetben a területi városokban is, amelyekben nincsenek városi kerületek, ugyanis a járási városok és városi jellegű települések csak kb. 90 százaléka önkormányzati egység.

Az Oroszországi Föderáció területi-közigazgatási egységeiben összesen 2321 „városi” önkormányzati egység (település és városkörzet) alakult. Néhány városkörzetet az igazgatási körzet alapján szerveztek meg, amelyekhez csak falusi települések tartoznak. Ily módon az országban található 2443 városi településből kb. 130-ban (több mint 5 százalék) nem alakultak „városi” önkormányzati egységek. A régiók helyzetéről készített elemzés azt mutatja, hogy a városok és a városi jellegű települések egy része úgy tartozik a városkörzetekhez, mint másod- vagy sokadrangú városi település, és nem rendelkezik helyi önkormányzattal (ami egyébként ellentétes a törvénnyel.) Egy részük megkapta a falusi települések önkormányzati státusát (közigazgatási státusuk változatlan maradt), ez szintén ellentétes a törvénnyel, amely szerint falusi település csakis a falusi lakott területek alapján jöhet létre. Ki kell emelni, hogy a törvény szerint nem létezhetnek az önkormányzati egység státusával nem rendelkező városi települések.

Abban az időszakban, amikor a területi egységek saját területükön önkormányzati egységeket hoztak létre, a városi jellegű települések nagyarányú csökkenése ment végbe. 2004-ben falusi településekké alakítottak 264 városi jellegű települést és 3 várost, 67 városi jellegű települést városokhoz csatoltak, véget vetve addigi önállóságuknak. Ezek a változások 36 régiót érintettek. 2005-ben 26 régióban 83 városi jellegű település vált falusi településsé, 22 városi jellegű települést pedig városokhoz csatoltak.³ 2003 és 2005 között, amikor az önkor-

³ Egyidejűleg ellenkező irányban is zajlottak átalakulások, de ezek száma nem jelentős. 2004-ben 12 falusi település vált városi jellegű településsé vagy várossá (2005-ben csak 2), a területi közigazgatási átszervezések következtében a városi népesség 8 régióban nőtt (2005-ben 3-ban). 2004-ben az országban összesen 813 ezer város lakó vált falusi lakossá, és fordítva, 119 ezer falusi lett városivá.

mányzati egységek kialakulása zajlott, a városi jellegű települések száma negyedével csökkent (483 egység), ez a folyamat 53 régiót érintett.

Az Oroszországi Föderáció területi egységeiben 19 848 *falusi község szerveződött*. Ezek alapját 23 070 falusi közigazgatás, valamint kb. 100 városi jellegű település, és valószínűleg a volt városi jellegű települések egy része (kb. 200) alkotja, amelyeket közvetlenül falusi településsé alakítottak át.⁴ A régióknak csaknem a felében a falusi települések megalakítása együtt járt a falusi közigazgatások egyesítésével, amelyek száma a 2002–2005 közötti időszakban Oroszországban 1151 egységgel csökkent. Jelenleg is az önkormányzati egységeknek ez a típusa 3500 egységgel kevesebb, mint ahány egység szervezhető volna. Az oroszországi régiók egyharmadában számos falusi település nem egy, hanem több falusi közigazgatás alapján jött létre. Emellett egyes régiókban egyszerűen összevonták a közigazgatási területi egységeket, másokban feldarabolták a hálózatukat, falusi településbe tömörítve néhány falusi közigazgatást, nem pedig azok teljes területét.

Meg kell jegyeznünk, hogy a közigazgatási területi egységek száma és a települések közigazgatási státusa a XX. század folyamán állandóan változott. A falusi közigazgatások (községi tanácsok) megerősödése a legtöbb régióban évenként át tartott. Eleinte a községi tanácsok a falvak összevonásával jöttek létre, ezek alapján szervezték a kolhozokat. A kolhozmozgalom kezdetén általában az „egy kolhoz – egy községi tanács” elv érvényesült. Amikor elkezdtek összevonni a gazdaságilag gyenge, kis méretű kolhozokat, a községi tanácsokat is egyesítették. Ugyanez zajlott le a szovhozok létrehozásakor is, amelyek általában sokkal nagyobbak voltak, mint a kolhozok. A szovjethatalom évtizedeiben a legkülönbözőbb egyesülések jöttek létre: egy kolhoz – egy községi tanács, egy kolhoz (gyakrabban egy szovhoz) – néhány községi tanács, néhány kolhoz – egy községi tanács. Ezen kívül a XX. század második felében a községi tanácsok megerősödésében nagyon fontos szerepet játszott a falusi népesség számának a csökkenése.

Az 1990-es években a falusi közigazgatások számának növekedésére (1241 egység az 1989–2002-es időszakban) különböző politikai és gazdasági tényezők hatottak: a mély társadalmi-gazdasági válság, a piaci viszonyok kialakulása a mezőgazdaságban, az új irányítási formákra való áttérés a falusi térségekben (a községi tanácsoktól a falusi közigazgatásokig), a helyi önkormányzati formák kialakítása az 1991-es és 1995-ös szövetségi törvényeknek megfelelően. Ugyan-

⁴ Ezt az országot néhány területi egységében a 131. számú törvény végrehajtása során létrejött, nehezen érthető átszervezési típust, amelynek eredményeként olyan települések jelennek meg, amelyek világos önkormányzati és homályos közigazgatási státussal rendelkeznek, regionális szinten részletesen kell tanulmányozni.

akkor a falusi közigazgatások számának 2003-tól 2007-ig tartó csökkenése azt eredményezte, hogy számuk 1422 egységgel lett kevesebb.

Az OSZSZSZK-ban a rohamos urbanizáció során egészen az 1990-es évekig számos falusi települést nyilvánítottak várossá. Az 1990-es évek elejétől azonban az ország társadalmi-gazdasági helyzetében lejátszódó gyökeres változásokkal kapcsolatban a kisebb városi jellegű települések lakóinak gazdaságilag előnyösebb volt, ha a falusiakhoz sorolták magukat. Így az átalakulások ellenkező irányba fordultak: 1989 és 2002 között a városi jellegű települések száma összesen 351 egységgel csökkent, 328-ból falusi település lett, 1991 és 1992 között 135 városi jellegű település alakult át falusi településsé (*Alekszejev – Zubarevics, 1990; Borogyina, 2005*).

A közigazgatási-területi egységek növekedésének évi dinamikája 2002 után arról tanúskodik, hogy a városi jellegű települések a legnagyobb veszteségeket 2004-ben szenvedték el (2003 és 2005 között számuk összesen 64 százalékkal csökkent). A falusi közigazgatások számának legnagyobb mértékű visszaesésére 2005-ben és 2006-ban került sor (74, azaz 19 százalék). Következésképpen a csökkenés oka éppen az önkormányzati egységek megalakulása volt. Emellett a 131. számú törvény szellemében most induló helyi önkormányzati reform még *jelentősebb és lendületesebb* átalakítást eredményezett, mint az 1990-es hatékony transzformáció, különösen a városi jellegű települések hálózatát illetően. Az 1989–2002 időszakban a közigazgatási átalakítások következtében a városi lakosság száma közel egymillió fővel csökkent, beleértve az 1991–92-es évek, a legnagyobb átalakítások időszakának 650 ezer fős visszaesését. A csökkenés 2004-ben és 2005-ben már 90 ezer fő (2006-ban további 52 ezer). A városi jellegű települések száma 1989 és 2002 közt 60 régióban csökkent, 1991–92-ben 42-ben, 2004–2005-ben pedig 52 régióban. 2003 és 2004 között az 1989–2002-es időszakhoz képest a városi települések száma 1,4-szeresére csökkent, 2004–2005-ben pedig 1991–92-höz viszonyítva 3,4-szeresére.

Az önkormányzati egységek és a közigazgatási területi egységek dinamikájának regionális sajátosságai

A 2003–2005. évek időszakban csak 15 régióban nem változott a területi-igazgatási egység száma, további 18-ban a változások a területi-igazgatási egységek különböző fajtáiból egy-kettőt érintettek. Ily módon az oroszországi helyi önkormányzati reform kezdetétől fogva a 131. számú törvény értelmében az átalakulás az ország régióinak több mint háromötödére terjedt ki, bár a változások a területi egységekben nem mutatnak egységes képet. A 2. táblázat azt szem-

lélteti, hogy milyen különbségek vannak az egyes régiók között a közigazgatási és az önkormányzati struktúrák kölcsönös viszonyában.

A 2002-ben létrejött közigazgatási egységek regionális összehasonlítása arra ad választ, hogy a reform kezdeti időszakában hogyan viszonyultak egymáshoz mennyiségileg az önkormányzati egységek és azok a közigazgatási egységek, amelyeknek az alapján az előbbiek létrejöttek, továbbá arra is magyarázattal szolgál, hogy a 2006. évi helyzet szerint mekkora különbségek vannak az önkormányzati és az igazgatási szerkezet között. Mint már említettük, a reform jelenlegi szakaszában az újraalakult önkormányzati egységek bármely szintjének számszerű változásai egyediek, ezért az önkormányzati és a igazgatási egységek számszerű összefüggésének dinamikája gyakorlatilag teljesen az utóbbiak átalakulásának függvénye. A 2002-es és a 2006-os évek helyzetének összehasonlítása rávilágít arra, vajon közelít-e a területi-igazgatási szerkezet az önkormányzatihoz. A részletes elemzés, amely első pillantásra úgy tűnik, nincs híján a felesleges részleteknek, hozzásegít a bonyolult helyzet megértéséhez.

A legközelebb állnak egymáshoz az *önkormányzati és az igazgatási körzetek*: több mint 80 százalékban szerkezetük megegyezik, a többiben pedig jelentéktelenek a különbségek. Csak azok a területi egységek (oblasztyok) jelentenek kivételt, amelyekben szinte az összes önkormányzati körzet helyett a törvényt figyelmen kívül hagyva városkörzetek alakultak (a Szverdlovszki, a Szahalini és a Kalinyingrádi terület). Ezért az önkormányzati egységek és a járási szintű igazgatási-területi egységek mennyiségi összefüggései a 2003–2005. évek időszakban gyakorlatilag változatlanok maradtak.

A legkevésbé hasonlóak a *falusi települések és a falusi igazgatás*: az előzők megalakulási időszakában csak 8 régióban esett egybe számuk a területi-igazgatási egységekkel, 2006-ben ilyen régiókból 33 volt. Számos régióban a falusi igazgatás és az önkormányzati közigazgatás közti mennyiségi eltérések jelenleg is elérik a kétszeres-háromszoros értéket. A helyi önkormányzati reform során Oroszország 35 közigazgatási szubjektumában csökkentették a falusi igazgatási egységek számát, 26-ban pedig növelték azokat, ennek eredményeként az önkormányzati és a közigazgatási területi struktúrák az országban egészében véve közeledtek egymáshoz, ráadásul nagyon kevés olyan régió maradt, amelyekben az önkormányzati egységek száma nagyobb a közigazgatási területi egységek számánál. A falusi igazgatást ott is összevonták, ahol sokkal több volt belőlük, mint a falusi települések, és ott is, ahol csak alig volt több, ráadásul az első esetben a csökkentés nem csupán nagyobb mértékű (mintegy a fele a közigazgatási területi egységeknek, néha még több is), hanem siralmas is – gyakran egészen addig elmentek, hogy csak egyetlen közigazgatás maradt. Ennek eredményeként a 35 régióból mindössze 15-ben egyezett meg számuk a településekével a falusi igazgatás egyesítése következtében.

2. táblázat

Az Oroszországi Föderáció területi egységeinek száma a létrejött önkormányzati egységek és a megfelelő területi közigazgatási egységek számadatai szerint, 2002–2006

Az önkormányzati egységek száma a közigazgatási egységek számával összevetve	Járások és igazgatási körzetek		Városi települések, városi kerületek, városok és városi jellegű települések száma		Városi települések és városok, valamint a körzeti alárendeltségű városi jellegű települések száma		Városi kerületek és a városok, valamint a területi alárendeltségű városi jellegű települések száma		Falusi települések és falusi közigazgatások	
	2002	2006	2002	2006	2002	2006	2002	2006	2002	2006
Megegyezik	68	69	14	39	13	22	29	38	8	33
Kissé kevesebb	7	7	39	29	23	18	16	15	27	23
Sokkal kevesebb	5	5	27	9	30	16	24	20	33	24
Kissé több	2	1	2	5	10	17	6	2	14	4
Sokkal több	2	2	0	0	4	7	5 ³	5 ³	2	0
Nincs adott típusú önkormányzati egység	–	–	2 ¹	2 ¹	4 ²	4 ²	4 ³	4 ³	–	–

Megjegyzések: 1 – Egy területi egységében nincsenek városok és városi jellegű települések; 2 – Egy területi egységében nincsenek városok és körzeti alárendeltségű városi jellegű települések; 3 – Három területi egységében nincsenek városok és területi alárendeltségű városi jellegű települések.

Forrás: A szerző szerkesztése.

Ezen kívül a falusi önkormányzati egységek hasonló eredetű összefüggéseivel rendelkező régiók, valamint az igazgatási-területi egységek eltérő irányban fejlődtek. Például a Novgorodi és a Pszkovi területeken nagymértékben emelkedett a falusi igazgatási egységek száma a falusi településekéhez képest, az előbbiek száma elérte az utóbbiakét, ugyanakkor a Jaroszlavli vagy a Vlagyimiri területen csaknem változatlanok maradtak, bár a területi közigazgatási egységek száma 2,8-szor több, mint az önkormányzati egységeké. Ugyanakkor az azonos típusú falusi településekhez tartozó régiókban (apró- és elnéptelenedő falvak) pl. a Kosztromai vagy a Jaroszlavli területen a falusi önkormányzati egységek és az igazgatási területi egységek lényegesen eltérnek egymástól és 1:1 illetve 1:3 arányt tesznek ki. Egyidejűleg azonos összefüggések figyelhetők meg a különböző településszerkezetű régiókban (pl. a nagy- és aprófalvas térségekben). Mindez azt bizonyítja, hogy az ország számos területi egységének falusi térségében párhuzamosan tovább működik a két területi struktúra – a közigazgatási és az önkormányzati.

A városi egységek között hasonlóan markáns különbség észlelhető, mint a falusi önkormányzati egységek és a közigazgatási-területi egységek között. Kialakulásuk idején jobban hasonlítottak egymásra a *városkörzetek* és a *területi alárendeltségű városi települések*, holott a szerkezetnek ebbe a kategóriájába a régióknak mindössze a harmada tartozott. A városok és városi jellegű települések státusának területiből járásivá változását és viszont a helyi önkormányzati reform során a területi egységek közül mindössze 9, illetve 6 valósította meg, ez rendszerint egyetlen településre vonatkozott. (Csak Karéliában és a Rosztovi területen 4 várost fosztottak meg területi státusától, a Nyizsnyij Novgorod-i területen 8-at, a Moszkvai területen éppen fordítva, 30 város kapott területi státust.)

Minden más kategória egységeihez képest a legnagyobb a mennyiségi különbség a *városi települések*, valamint a *járás alárendeltségű városi települések között*, ez pedig nagymértékben összefügg a városkörzeti státussal nem rendelkező városi települések kialakulásával. A városi jellegű települések tucatjainak csökkenése számos régióban oda vezetett, hogy 2004–2005-ben megnőtt azoknak a régióknak a száma, amelyekben az ilyen típusú önkormányzati egységből több van, mint a megfelelő közigazgatási területi egységekben (Moszkvai, Vlagyimiri, Ivanovoi, Tulai, Kirovi, Cseljabinszki területek). Ez olyan jelenség, ami az önkormányzati egységeknek csak erre a kategóriájára jellemző.

Ha az egyes régiókban megvizsgáljuk a városi településeknek és a városkörzeteknek a járási és a területi alárendeltségű városi településekkel való kapcsolatát, azt tapasztaljuk, hogy csak feltételesen lehet megkülönböztetni a városi önkormányzati egységek két típusát. Ez a tény azt mutatja, hogy egy adott időszakban a közigazgatási szubjektumok többségében előtérbe kerül az önkormányzati egységek kialakításának sajátos megközelítése, nem veszik figyelembe a törvény által előírt kritériumokat, a fő cél az önkormányzati egység mű-

kódése gazdasági alapjának minden áron való biztosítása, akár a jogi normák megsértése árán is.

Ha együttesen vizsgáljuk a *városi településeket és a városkörzeteket*, számuk jelentősen eltér a *városok és a városi jellegű települések számától*. Ez kezdetben csak néhány régióban egyezett meg, majdnem az összes többi önkormányzati egységben kevesebb volt (néha több mint kétszer), mint az igazgatási-területi egységek száma. 2006-ra a régióknak csaknem a felében az önkormányzati egységek és az igazgatási egységek száma azonos lett. Ezt a városi jellegű települések lakosai „fizették meg.” 2004–2005-ben, mint már említettük, az oblasztyokban nagy nekibuzdulással cserélték a városi jellegű települési státust falusira, vagy egyszerűen a városokhoz csatolták őket. Ebben viszont nemcsak és nem mindenhol a regionális hatóságok voluntarizmusa a hibás, hanem maga a törvényi szabályozás is, amely szerint egy városi típusú település nem csatlakozhat második városi településként egy városkörzethez.

Ily módon az önkormányzati egységek és a nekik megfelelő területi-igazgatási egységek mennyiségi különbségeinek egy része a régiók társadalmi-gazdasági szerkezetének sajátosságaival, illetve településszerkezetükkel magyarázható. Nem kevésbé fontos szerepet játszanak a szubjektív elképzelések sem – mi lehet előnyösebb a régió számára gazdasági szempontból: a járás vagy a városkörzet, a városi kerület vagy a városi település. Döntéseikben a jogi normákat gyakran figyelmen kívül hagyják.

A szövetségi és regionális normatív-jogi szabályozás

Az 1999. évi 184. számú szövetségi törvénynek megfelelően az Oroszországi Föderáció közigazgatási alanyai területi-közigazgatási szerkezetét és változásainak rendjét regionális törvény szabályozza. Szövetségi szinten a közigazgatási-területi beosztás tárgyai csak nyilvántartásba kerülnek az Össz-oroszországi Osztályozási Rendszerben az Oroszországi Föderáció alanyai területi közigazgatási berendezkedéséről hozott törvények ismérvei szerint.

Ezért a területi-igazgatási egységek kiválasztásának kritériumai és maguk az egységek számos régióban jelentősen különböznek. Változnak vagy teljesen hiányoznak azok a mennyiségi paraméterek, amelyek alapján településeket városokhoz vagy városi jellegű településekhez lehet csatolni. Nem azonosak a város területi vagy járási alárendeltsége meghatározásának az ismérvei sem. Sőt mi több, sajátos megközelítések is előfordulnak arra vonatkozólag, hogy tulajdonképpen mit nevezünk területi-igazgatási egységnek. Az oblasztyok többségében különbözik a területi-igazgatási beosztás régión belüli kialakításának módja a járások, a városi és falusi települések, a falusi igazgatás (falusi körze-

tek, községi tanácsok) esetében egyaránt. Ugyanakkor a Szverdlovszki területen például jelentős különbséget mutatnak a járások, a falusi községi tanácsok és a települések. A Vlagyimiri területen ez pont fordítva van, az igazgatási-területi egység csupán a település (2007 májusáig még falusi körzet volt), a járás pedig területi-igazgatási egység.

A területi-igazgatási szerkezettől eltérően az önkormányzati rendszerben a regionális törvények csak az önkormányzati egység területének határait állapítják meg a szövetségi törvény (2. cikk 10. bekezdés) követelményeivel összhangban. Az említett követelmények merevsége ellenére úgy tűnik, hogy az önkormányzati egységek összeállítása során a régiók bizonyos szabadságot élvezhetnek.

Az önkormányzati egység és az igazgatási-területi egység kölcsönös viszonyáról a törvény közvetlenül nem rendelkezik, ezért azok a normák, amelyek közvetetten érintik ezt a témát, lehetőséget adnak a kérdés *többértelmű magyarázatára*.

Először: a különböző típusú önkormányzati egységek meghatározásakor feltüntetik a területi-igazgatási egységek olyan fajtáit, mint a falusi és a városi települések (1. cikk 2. bekezdés). Ebből kiindulva előfordul, hogy az önkormányzati egységek területi alapja az egyes területi egységekben különbözik, amennyiben különböznek bennük a területi-igazgatási egységek is. A járás meghatározásánál, amely a településen át jut kifejezésre, az igazgatási körzet szóba sem kerül, mint ahogy nem történik róla említés a törvény szövegében sem.

A törvény rendelkezéséből csak közvetve jut kifejezésre az, hogy célszerű, ha a járások és az igazgatási körzetek határai megegyeznek, oly módon, hogy az összes település területei, a városkörzetek területeit kivéve, a járáshoz tartoznak, és az utóbbiak határait úgy kell kialakítani, hogy figyelembe veszik azt, és hogy a településközi jellegű helyi jelentőségű kérdések megoldása érdekében meg kell teremteni a szükséges feltételeket. Ezek a rendelkezések rámutatnak arra, hogy figyelembe kell venni a térségben kialakult társadalmi kapcsolatokat, amelyek többsége az igazgatási körzetek keretei között jön létre.

Másodszor: az önkormányzati egységek határainak leírásánál (11. cikk) fel van tüntetve azoknak a településeknek a száma és típusa, amelyek városi (egy város vagy városi jellegű település és falusi települések) és falusi településekhez tartozhatnak. Az 5. és az 1. cikkeken és a 2. cikk 11. bekezdésében található normák mintegy „rákényszerítik” az oblasztyokat arra, hogy a városi jellegű településeket falusi településsé módosítsák, illetve városokhoz csatolják azokat.

Harmadszor: megállapították a falusi település és a járás célszerű és maximális összetételét, továbbá a városkörzet státusát, amit a falusi települések lakosainak száma alapján határoztak meg, továbbá aszerint, hogy gyalog el lehet-e érni a település vagy járás közigazgatási központját, és hogy az alárendelt és a környező területen (városkörzet esetében) élő lakosság ellátása mennyiben

biztosítható (az 1. cikk 6., 9., 11., 15. bekezdései, a 2. cikk 11. bekezdés). Ezek a követelmények előidézhetik a falusi igazgatás és járások felosztását, illetve egyesítését, mint az önkormányzati egységek létrejöttének alapjait.

2007 októberében a törvénybe a következő módosítás került „A városi településnek a városkörzetekkel való egyesítése az Oroszországi Föderáció alanyai területi-igazgatási berendezkedésének egyidejű megváltoztatásával megy végbe, amelynek eredményeként létrejön a városkörzet területén található város egyesítése azzal a várossal (településsel), amely a városi település területén található és amely annak közigazgatási központja” (26. cikk). Minden bizonnyal ez az egyetlen rendelkezés a szövetségi törvényhozásban, amely kategorikusan kimondja, bár csak egyetlen szempontból, hogy kapcsolatok léteznek a területi-közigazgatási szerkezet és az önkormányzati egységek között, és hogy azok milyen irányultságúak.

Az oblasztyok kétszer fogadtak el törvényt, amelyek bármi módon összefügenek a helyi önkormányzatokkal. Az első eset az 1990-es évek második felében történt, miután elfogadták az 1995. évi 154. számú szövetségi törvényt „Az Oroszországi Föderáció helyi önkormányzatai megszervezésének általános irányelveiről”, amely lényegében kerettörvény volt: akkor a régiók maguk állapították meg azokat a normákat, amelyek gyakorlatilag érintették az önkormányzati egységek fennállásának valamennyi létező problémáját. A második alkalom az új szövetségi törvény 2003. évi elfogadása volt, amely megszüntette az Oroszországi Föderáció alanyai korábbi törvényeit, az újban pedig már csak a régióban létrehozott konkrét önkormányzati egységek határaitól van szó, jóllehet hiányzik ezeknek valamilyen indoklása.

Jelenleg az oblasztyok területi közigazgatási és önkormányzati rendszerének kölcsönkapcsolataival a területi-közigazgatási szerkezetről szóló regionális törvények foglalkoznak. A régi törvények jelenlegi változatait vagy a területi-igazgatási szerkezetről szóló új törvényeket a helyi önkormányzati reform hozta létre (ez nyilvánvaló, ha összevetjük a régebbi és a mostani szövegeket). Ez a tény önmagában véve is azt bizonyítja, hogy a törvényhozók szerint kapcsolat áll fenn a területi-igazgatási egységek és az önkormányzati egységek között. Azonban a megfogalmazás nagyon homályos, és ráadásul eltérő az ország különböző területi egységeiben. Hangsúlyozni kell, hogy a regionális törvényhozók többszörösen megváltoztatják és helyesbítik a megfelelő normákat, ugyanakkor a regionális döntések megfellebbezhetők, sőt a dolog a visszájára is fordulhat. Ez is azt bizonyítja, hogy a mai Oroszországban hiányzik a világos elképzelés a igazgatási és az önkormányzati területi felépítés kölcsönviszonyáról.

Bár nem szándékozunk rendszerbe foglalni a regionális törvényhozást, tekintünk át példaként néhány regionális törvény előírásait.

Az véglet a területi-igazgatási egységek és az önkormányzati egységek lehatárolása. Rendkívül gyakori az az állítás, hogy a területi-igazgatási szerkezetről

szóló törvény hatásköre nem terjed ki azokra a viszonyokra, amelyek az önkormányzati egységekkel kapcsolatban jönnek létre (pl. a Jaroszlavli terület 2002. évi 12. számú törvénye, a Kalugai terület 2006. évi 229. számú törvénye). Ezek a törvények kimondják, hogy a területi-igazgatási egységek arra valók, hogy ellássák az Oroszországi Föderáció alanyainak és állami hatóságainak az államigazgatási szerv által megvalósítandó irányítói funkcióját. Megállapítják, hogy az önkormányzati egységek helyi szervei igazgatnak a területi-igazgatási szerkezet figyelembevételével, de a fordított kapcsolat hiányzik: a területi-igazgatási egységek létrehozásánál, megszüntetésénél és átszervezésénél csakis az állami irányítás érdekeit veszik számításba. Az átszervezéshez szükséges dokumentumok közül hiányoznak a helyi önkormányzati szervek határozatai, bár szükség van a lakosság egyetértését igazoló dokumentumokra. Még nyilvánvalóbban igazolja a Jaroszlavli területen az önkormányzati egységeknek a területi-igazgatási egységekre való befolyásának hiányát az a tény, hogy noha létrejöttek falusi önkormányzati egységek néhány falusi körzet határai közt, a falusi igazgatási-területi egységek nem növekedtek (2004. évi 654. számú törvény). Hasonló intézkedések jelennek meg az Oroszországi Föderáció törvényeiben és azokban a területi egységeiben, amelyek korábban más álláspontot képviseltek. Így a Permi terület 1996. évi 416. számú törvényéből, amely szoros kölcsönviszonyban vizsgálja a területi-igazgatási szerkezetet és a helyi önkormányzatot, 2004-ben törölték a megfelelő rendelkezéseket.

A másik póluson van a közigazgatási és önkormányzati területi berendezkedés azonossága. Például az Amuri és Cseljabinszki területek 2005. évi 127. számú és a 2006. évi 26. számú törvényei egyértelműen kimondják, hogy a területi-igazgatási egység – önkormányzati egység.

A két pólus közt kevésbé pontos előírások találhatók. Például a Komi Köztársaság törvénye (2006. évi 15. számú törvény) kivételnek tekinthető, mivel együtt tárgyalja a területi-közigazgatási és az önkormányzati berendezkedés kérdéseit. Egyrészt mindenre az „és” kötőszó használatával utal, emellett a normák azonosak: az igazgatási-területi egységek és az önkormányzati egységek, az államhatalom és a helyi önkormányzat számára. A területi, közigazgatási és önkormányzati egységek határai egybeesnek. Az önkormányzati egységek a területi-igazgatási egységek határai közt jönnek létre.

Másrészt az önkormányzati egységek határainak megváltoztatása nem feltétlenül vonja maga után a területi-igazgatási egységek határainak változását, ez csak esetenként fordul elő. A területi-közigazgatási egységek határai közt létrejöhet egy vagy több önkormányzati egység. A pozíciók ellentmondásossága különbözőképpen mutatkozhat meg. Például a Novgorodi terület a 2005. évi 1220. számú törvényben előírta, hogy az igazgatási körzet és a falusi település határainak egybe kell esniük a megfelelő járás és falusi település határaival. A törvényt később úgy módosították, hogy a határoknak általában kell egyezniük,

vagyis a területi-igazgatási egységek nem kötelesek egyértelműen követni az önkormányzati egységeket. Figyelmet érdemel, hogy ez a törvény megszünteti a községi tanácsokat és a falusi területi-igazgatási egységeknek adományozza a „falusi település” elnevezést, mint önkormányzati egységet. Ugyanakkor a területi-igazgatási egységek átszervezése számára csak akkor van szükség a helyi önkormányzati döntésre, ha területi дума megvizsgálta az adott kérdést.

A területi kérdés – sok más mellett – botránkyó lett a helyi önkormányzati reform megvalósítása során. A törvényben 34 módosítást hajtottak végre, többek közt a területi alapokról. Az önkormányzati egységek megalakulását a régiókban az alkotmánybírósághoz és a közigazgatási bíróságokhoz intézett beadványok kísérték, döntések sokaságát hozták meg több önkormányzati egység határainak és státusának megváltoztatásáról.

Az a tény, hogy az Oroszországi Föderáció több területi egységének törvényhozásából hiányzik azoknak a fogalmaknak és eljárásoknak a pontos körülhatárolása, amelyek biztosítanák az önkormányzati és területi közigazgatási berendezkedés önálló, egymástól független létezésének lehetőségét, komoly problémát jelent a jogalkotók számára.

Az igazgatási és az önkormányzati berendezkedés viszonyáról képviselt jogi nézetek

A jog keretei között, szerintünk, egyelőre még hiányzik a világos válasz arra a kérdésre, amely kielégítené a többi tudományág képviselőit. Földrajzi szempontból nem eléggé kidolgozottak azok az elképzelések, hogy mi módon létezhetnek együtt a különböző nagyságú konkrét területeken a területi-igazgatási egységek és az önkormányzati egységek, milyen funkciókat látnak el, milyenek a kölcsönhatások formái, a lakosság ellátásában játszott szerepük.

Ma főként három szempont jelenti a vita tárgyát: az egyes egységek működésének ismérvei, azok jellemzői, valamint az, hogy melyik az egységek közül a legfontosabb – többek között területi szempontból. Jogi szempontból a területi-igazgatási egységek és az önkormányzati egységek leglényegesebb megkülönböztető tényezője az irányítás sajátossága.

A jelenlegi gyakorlatra támaszkodó nézet, a területi-igazgatási egységek és az önkormányzati egységek kölcsönviszonya számos változatát ismeri el, nem hirdeti az egyik kizárólagosságát sem: sok területi-igazgatási egység egyidejűleg önkormányzati egység is. (Más területi-igazgatási egységeket a helyi önkormányzatok létrehozásakor vesznek figyelembe, az önkormányzati egységek általában a területi-igazgatási egységek határai közt jönnek létre.) Az említett egységek közötti különbségeket a megvalósítandó irányítási típusok határozzák

meg: a területi-igazgatási egységekben csak állami irányítás létezik, az önkormányzati egységek saját megválasztott önkormányzattal rendelkeznek, területükön jelen van az állami irányítás is, amelynek volumene a területi szinttől függ. A településeken valójában nincsenek államigazgatási szervek. Ha vannak is szövetségi minisztériumi és hatósági részlegek, azok gyakorlatilag a lakosság ellátását szolgáló intézmények (pl. a posta). A járásokban működnek a végrehajtó hatalom szövetségi szerveinek területi szervezetei, és lehetnek az Oroszországi Föderáció közigazgatási alanya által kinevezett tisztviselők (néhány régióban éppen ez a helyzet áll fenn) (Csirkin, 2008).

Sok szerző arra a következtetésre jut, hogy a területi-igazgatási egységeket azért kell megreformálni, mert a jelenlegi területi-igazgatási beosztás a szovjet korszak öröksége, amikor az a hatalom központosításának céljait szolgálta (Lapin – Ljubovnij, 2005; Gyementyev, 2007), mert „annak alapján jönnek létre tovább alakulnak az államhatalom területi szervei és az önkormányzati egységek” (Lapin – Kresztjanyinov – Konovalova, 2006. 23–24. o.).

Ezekből a megállapításokból különböző szerzők eltérő következtetéseket vonnak le. Az egyik nézet rendkívül kategorikus: szoros kapcsolatot állapít meg a területi-igazgatási beosztás és az önkormányzati berendezkedés között, továbbá rögzíti az önkormányzati területi szerkezet vezető szerepét az igazgatási szerkezettel szemben: „Az oblasztyok leendő területi-igazgatási felépítésének a helyi önkormányzat területi szervezetein kell alapulnia” (Lapin – Ljubovnij, 2005. 33. o.).

A másik nézet szerintünk sokkal megfontoltabb. Eszerint a területi-igazgatási egységek határait objektív módon a szilárd társadalmi-gazdasági kapcsolatok határozzák meg. A területi-igazgatási egységek lényeges változása „valójában az ilyen kapcsolatok irányított változásainak eredményét rögzíti.” „A kialakult kapcsolatok jellegében végbement gyökeres változások óriási pénzügyi és anyagi erőforrásokat követelnek országos szinten.” (Gyementyev, 2007. 190. o.) Ezzel együtt „a helyi önkormányzati reform során létre kell hozni a hatáskörök dekoncentrációjának feltételeit járási szinten” (Uo. 192. o.).

A járások jellegét a következő állítás fogalmazza meg. Az oblasztyok területét mindenekelőtt a települések között lehet körülhatárolni, a második szintű önkormányzati egység (járás) pedig származtatott területi egység, abban az értelemben, hogy az első szintű önkormányzati egységből (településből) képződik a településközi jellegű helyi jelentőségű kérdések megoldása céljából (Pesin, 2007).

Éppen ez a cél határozza meg azt a logikát, ami nagyon fontos a területi-igazgatási beosztás és az önkormányzati berendezkedés kölcsönviszonya kontextusában: amennyiben nem a járás osztódik településekre, hanem a települések alkotják a járást, határait annak figyelembevételével kell megállapítani, hogy a helyi önkormányzat szervei miként tudják megoldani az önkormányzat-

közi feladatokat. Azonban a járási szintű területi egységekre szintén szükség van ahhoz, hogy területükön az állami hatáskörök érvényre jussanak. Ebből az következik, hogy a járások sokszor egyáltalán nem esnek egybe az igazgatási körzetekkel.

Az igazgatási-területi egység és az önkormányzati egység összekapcsolásához arra van szükség, hogy az utóbbiak állami hatáskörökkel rendelkezzenek. Azonban azok a kérdések, hogy a helyi önkormányzati szervek az államnak milyen ellenőrizhető hatásköröket adjanak át, és azok milyen eredményességgel fognak működni, még a legkevésbé kidolgozottak. A helyi önkormányzatok területi alapjai megreformálásának egyik legfontosabb kérdése, hogyan lehet feloldani ezt az ellentmondást, annál inkább, mert a hatáskörök átadásának modellje gyakorlatilag kidolgozatlan.

Ugyanakkor, bár a megoldás elméletileg egyszerűnek látszik – annál kevésbé az a gyakorlatban –, mégsem tűnik egészen hitelesnek, amennyiben nem lehet végigvinni. Az önkormányzati egységek és a területi-igazgatási egységek nem minden fajtája egyezik elméleti szempontból. Ezen kívül a területi-igazgatási egységek hasznosak a statisztikai nyilvántartás számára, ebben folyamatos-ságra van szükség, az önkormányzati egység viszont új területi képződmény.

Másrészt, ha az önkormányzati egységek nem fognak területileg egybeesni a területi-igazgatási egységekkel, akkor nehéz dolguk lesz, minthogy a teljes infrastruktúra az utóbbi keretén belül jött létre.

A területi közigazgatási szerkezet reformja jelenlegi szakaszának sajátosságai

- 1) Az Oroszországban 2004 óta megvalósuló helyi önkormányzati reform már jelentős területi-igazgatási változásokat eredményezett az ország területi egységeiben.
- 2) Minden területi szinten két párhuzamos területi szerkezet létezik – az igazgatási és az önkormányzati, a területi egységeknek pedig két típusa – az igazgatási-területi, valamint az önkormányzati egység. Emellett minden szintet figyelembe véve a néhány területi egységben ezek egybeesnek, másokban jelentéktelen eltérések mutatkoznak, egy harmadik csoportban pedig alapjában különböznek.
- 3) Az önkormányzati egységek különféle fajtái különbözőképpen viszonyulnak a megfelelő területi-igazgatási egységekhez: mindegyik típus sajátos dinamikával rendelkezik. A területi egységek többségében az önkormányzati egységek határai, területei és státusa kialakítása során a történelmileg kialakult területi-igazgatási beosztást vették alapul. A legszí-

lárdbb határok a járások határai. Az egyik legvitatottabb kérdés az, hogy a városi önkormányzati egységet városkörzeti vagy városi település státussal kell-e felruházni.

- 4) Oroszországban a közigazgatási és önkormányzati területi szerkezetek kölcsönös viszonyát egészében véve az alábbi vonások jellemzik: a) A különféle típusú önkormányzati egységek száma a járások kivételével, valamint a megfelelő igazgatási-területi egységek száma (akár az önkormányzati egységek megalakulásának idejét, akár a jelenlegi helyzetet tekintjük) lényegesen eltér; b) Az önkormányzati egységek létrejötte maga után vonta a városi jellegű települések számának rohamos fogyását, valamint a falusi igazgatási egységek számának csökkenését; c) A 2004–2006 közötti időszakban az olyan területi-igazgatási egységek száma, amelyekben a megfelelő önkormányzati egységektől való eltérések a legnagyobbak voltak, közeledett az önkormányzati egységek számához. Ily módon a közigazgatási és az önkormányzati szerkezetek összehangolása úgy megy végbe, hogy az elsőt közelítik a másodikhoz.
- 5) A területi-igazgatási szerkezet megváltoztatásával az oblasztyok többsége két célt követ: a megkövetelt önkormányzati struktúra biztosítását és a közigazgatási struktúrájának a hozzá való közelítését. E célok elérése érdekében 2004-ben csökkentették a városi jellegű települések számát, megelőzve ezzel az önkormányzati egységek létrehozását, a falusi igazgatási egységek viszont csökkent 2005–2006-ban, vagyis az önkormányzatok megalakulását követően.
- 6) Az önkormányzati egységek szerkezete (határaik és státusuk) a következő években meg fog változni. Ezt a folyamatot legalább három ok váltja ki: a) A törvény értelmében a 2004–2005-ben alakult önkormányzati egységeknek meg kell őrizniük folytonosságukat, ezért nem tudnak megfelelni a jelenlegi társadalmi-gazdasági helyzetnek és a településhálózatnak. b) A gazdaságilag gyenge önkormányzati egységek (túlnyomó többségük ilyen) nem képesek megoldani a számukra a törvény által előírt helyi jelentőségű kérdéseket; c) A települések elnéptelenedésének folyamata, amely a legtöbb régióban végbemegy a falusi térségekben, valamint a városokban és a városi jellegű településeken, gyengíti az egyébként is csekély hatáskörrel rendelkező önkormányzati egységeket.
- 7) Az oblasztyok területi-igazgatási beosztásának jelenleg Oroszországban lezajló nagyarányú átalakítása a helyi önkormányzatok területi alapja reformjának kiszámíthatatlan következménye, ami együtt jár a kialakult társadalmi-gazdasági kapcsolatok kedvezőtlen irányú befolyásolásával.
- 8) A területi-igazgatási szerkezetet az alábbi okok miatt meg kell őrizni: a) A területi-igazgatási beosztásnak szilárdnak kell lennie, meg kell őriznie a történelmi folytonosságot, ugyanakkor az önkormányzati rendszer vál-

tozásokon mehet keresztül; b) A területi-közigazgatási beosztás szükséges az államigazgatás számára; c) A területi-közigazgatási egységek a statisztikai nyilvántartás egységei; d) A helyi önkormányzat alakítása nem mindenhol lehetséges (a lakosság csekély száma és alacsony népsűrűsége, a gazdasági alapok gyengesége stb. miatt).

A közigazgatási-területi beosztás és a regionális politika

A közigazgatási-területi beosztás a regionális politika hatékonyságát meghatározó fontos belső tényező. A megfelelő közigazgatási-területi beosztás megválasztása nagyban meghatározza irányzatainak eredményességét. Általában az a feladata, hogy megválassza azokat a területi egységeket, amelyek lefednék a problematikus területeket, de nem terjesztik ki a regionális politika előnyeit a széles szomszédos térségekre, amelyek saját fejlődési potenciállal rendelkeznek.

Meg kell említeni, hogy ún. „szürke körzetek” keletkezhetnek, mint ahogy az Nagy-Britanniában történt az 1960–70-es években. Azokról a területekről van szó, amelyek a depressziós területekkel határosak és alig különböznek tőlük a társadalmi-gazdasági problémák súlyosságát tekintve. Mivel depressziós szomszédjaiktól eltérően nem kapnak állami segítséget, gyorsan alacsonyabb szintre süllyedtek, sokszor még mélyebbre, mint a regionális politika fent említett térségei (Hunt, 1969).

Természetesen a regionális politika nem mindig használja a közigazgatási-területi beosztás egységeit. Egyes országok munkaerő-piaci körzeteket tekintik beavatkozási egységeknek (ez elméletileg még megalapozottabb is). Az Európai Unió keretei között azonban mégis előtérbe kerül az a megközelítés, amelyik a közigazgatási-területi beosztás egységein alapul, mert az kényelmesebb és átláthatóbb.

Az Európai Bizottság határozta meg a közigazgatási beosztás öt szintjét (NUTS-rendszer), de a legtöbb országban nincs mindegyik szint jelen. Figyelembe véve az EU regionális politikájának követelményeit, több ország területi-igazgatási beosztását megreformálta.

A regionális politika keretei között az EU a NUTS 2 és a NUTS 3 szinteket részesíti előnyben. A második szintet a fejlődésben elmaradt körzetek lehatárolására használják, amelyek meglehetősen nagy területeket foglalnak el, a harmadikat pedig az egykor iparosított depressziós körzetek lokalizálására. A kisebb területi egységek kevésbé használhatók a regionális politika számára, sokkal inkább a fizikai tervezésben alkalmazhatók. Az EU legnagyobb területi egységeire (ide tartozik néhány ország területe teljes egészében) a regionális politika nem tart igényt. Még ha arról is van szó, hogy egy ország egész területének kell

segítséget nyújtani, akkor is a kisebb területi egységeket használják a politikai gyakorlatban.

Ily módon az alábbi következtetést lehet levonni: a regionális politika függ a területi-közigazgatási beosztástól, és igényekkel lép fel vele szemben. A területi-közigazgatási beosztás jelenlegi országos reformjai (az oblasztyok méretének bővítése a régió belüli szint igazgatási-területi egységeinek megváltoztatása az önkormányzati egységek létrehozása során) nem felelnek meg a kialakulóban lévő oroszországi regionális politika követelményeinek.

IRODALOM

- Abdulatyipov, R. G. – Boltyenkova, R. F. – Jarov, Ju. F. 1992: *Federalizm v isztorii Rosszii*. Moszkva, Reszpublika.
- Afanaszjev, M. 1998: Szuverenytet horos, kogda on ogranyicsen. – *Izvesztija*. Június 2.
- Agafonov, G. V. – Volkova, E. D. et al. 1999: *Toplivno-energetyicseskij kompleksz Rosszii: szovremennoje szosztajanyije i vzgljad v buduscseje*. Novoszibirszk, Nauka.
- Agranat, G. A. 1984: *Iszpol'zovanyije reszurszov i oszvojenyije tyerritorii zarubeznogo szevera*. Moszkva, Nauka.
- Akszjonova, L. A. 2007: Agrarnaja polityika sztran Jevroszojuza. In: *Unaszledovannije szocial'no-ekonomicseszkije sztrukturi i perehod k posztindusztrial'nomy obszcsesztvu*. Moszkva, Insztitut geografii RAN, Mezsdunardnaja Akagyemija regional'nogo razvityija i szotrudnyicsesztva.
- Aktual'nije voproszi provegyenyija reformi tyerritorial'noj szamoupravlenyija. Csaszty 1. Analiticseszkij vesztnyik. Moszkva, Szovjeta Federacii Federal'nogo szobranija RF. 2004. 32. szám.
- Aktual'nije voproszi provegyenyija reformi tyerritorial'noj szamoupravlenyija. Csaszty 1. Analiticseszkij vesztnyik. Moszkva, Szovjeta Federacii Federal'nogo szobranija RF. 2005. 35. szám.
- Alajev, E. B. 1983: *Szocial'no-ekonomicseszkaja geografija. Ponjatyijno-terminologicseszkij szlovar'*. Moszkva, Misl'.
- Alampijev, P. M. 1959: *Ekonomicseszkaje rajonyirovanyije SZSZSZR*. Tom 1. Moszkva, Goszpolitizdat.
- Alampijev, P. M. 1963: *Ekonomicseszkaje rajonyirovanyije SZSZSZR*. Tom 2. Moszkva, Ekonomizdat.
- Alekszejev, A. I. – Zubarevics, N. V. 1999: Krizisz urbanyizacii i szel'szkaja mesztinoszty Rosszii. In: Zajoncsovskaja, Zs. (szerk.): *Migracii i urbanyizacii v SzNG. Moszkva, Centr izucsenyija problem vinuzszennoj migracii v SzNG*. 83–94. o.
- Alexander, J. 2000: Federal reforms in Russia: Putin's challenge to the Republics. Kézirat.
- Alhimenko, A. P. 2005: Morjehozjajszvennij kompleksz Rosszii: tendencii, razvityija i problemi. In: Alhimenko, A. P. (szerk.): *Morzehozjajszvennij kompleksz Rosszii*. Moszkva, PGO. SZZNII Naszlegyija.
- Andersson, T. – Hansson, E. – Serger, S. S. – Sörvik, J. 2004: *The Cluster Policies Whitebook*. Malmö, IKED.
- Antal Z. 1980: *A Szovjetunió földrajza. II. kötet. Gazdaságföldrajz. A termelőerők fejlődése és területi elhelyezkedése (1917–1977)*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Arbatov, A. A. – Muzsin, A. V. – Piljaszov, V. Sz. – Szmirnov, V. Sz. 2001: *Sztanovlenyije szevernih rinkov nyeftyeproduktov v Rosszii (ot goszpodgyerzski zavoza k ligyesztvu nyeftyjanih kompanij)*. Moszkva, SZOPSZ.

- Artobolevskiy, S. 1990: The capability of the state to solve regional problems. – *Geoforum*. 4. 449–454. o.
- Artobolevskij, Sz. Sz. 1993: Regional'naja polityika Rosszii: obzor szovremennogo szosztajanyija. – *Region*. 3. 21–37. o.
- Artobolevskij, Sz. Sz. 1994: *Regional'noje razvityije v Velikobritanii*. Moszkva, Insztitut geografii RAN.
- Artobolevskiy, S. 1997: *Regional Policy in Europe*. London, Jessica Kingsley.
- Artobolevskiy, S. S. 2000: Recent trends in Russian regional policy and use of the EU countries experience. In: Horváth, Gy. (szerk.): *Regions and Cities in the Global World*. Pécs, Centre for Regional Studies. 192–201. o.
- Artobolevskiy, S. – Treivish, A. 1992: *Regional development and state policy in Eastern and Western Europe*. Glasgow, EPRC Research Papers, 12.
- Asheim, B. T. – Isaksen, A. 2002: Regional innovation systems: the integration of local “sticky” and global “ubiquitous” knowledge. – *Journal of Technology Transfer*. 1. 77–86. o.
- Auty, R.M. 1995: Industrial policy, sectoral maturation, and postwar economic growth in Brazil. The resource course thesis. – *Economic Geography*. 3. 257–272. o.
- Baburin, V. L. 2002: *Evoljucija rosszijszkijh prosztranzstv: ot bol'sogo vzriva do nasih dneij (innovacionno-szinergeticseskij podhod)*. Moszkva, Editorial URSS.
- Baklanov, P. Ja. 1986: *Prosztranzstvennie szisztymy proizvodstva (mikrosztrukturnij uroveny analiza i upravlenyija)*. Moszkva, Nauka.
- Baklanov, P. Ja. 2007: *Tyerritorial'nije sztrukturi v global'nom aszpektye*. Moszkva, Nauka.
- Bandman, M. K. 1971: *Podhod i osznovnije etapi resenyija zadacsi optyimizacii formirovanyija TPK*. Novoszibirszk, Nauka.
- Bandman, M. K. 1994: Geopoliticseszkije polozsenyije Szibiri poszle raszpada SZSZSZR. – *Izvesztyija Akademii nauk, Szerija geograficseskaja*. 3. 85–93. o.
- Bandman, M. K. 1996: *Meszto Transzsziba v ekonomike Rosszii poszle raszpada SZSZSZR*. Novoszibirszk, IEOPP SZO RAN.
- Bandman, M. K. – Gruzner, S. S. – Szelivjorsztov, V. E. 1999: Federal'naja pomoscs depresszivnim i otsztal'nim regionam Rosszii. – *Federalizm i regional'naja polityika*. 3. 188–231. o.
- Bandman, M. K. – Larina, M. Ju. et al. 1984: *Tyerritorial'no-proizvodstvennije komplekszi: planyirovanie, upravlenyije*. Novoszibirszk, Nauka.
- Bandman, M. K. – Vorobjova, V. Ju. et al. 1988: *Territorial'no-proizvodstvennije komplekszi: predplanovije isszledovanyija*. Novoszibirszk, Nauka.
- Beaverstock, J. V. – Smith, R. G. – Taylor, P. J. 1999: A Roster of World Cities. [<http://www.lboro.ac.uk>].
- Beljajev, L. Sz. – Marcsenko, Sz. P. et al. 2000: *Mirovaja enyergetyika i perehod k usztojcsivomu razvityiju*. Novoszibirszk, Nauka.
- Bezrukov, L. A. 2006: Kontinyental'no-okeanyicseskaja dihotomija v mezsdunarodnom i regional'nom razvityii. Avtoreferat diss. dokt. geogr. nauk. Irkutszk. Insztitut geografii SZO RAN.
- Bikova, Sz. Sz. (szerk.) 2001: *Szibirszkije oblasztnyicsesztvo. Bibliograficseskij szpravocsnyik*. Tomszk, Vodolej.

- Bilov, G. V. – Szmirnagin, L. V. 1996: Programma pomosci depressivnim rajonom (projekt koncepcii). – *Federalizm i regional'naja polityika*. 3. 172–187. o.
- Bisajev, M. A. – Fjodorovics, M. M. 1961: *Organizacija upravlenija promislennim proizvodstvom*. Moszkva, Goszudarsztvennoje izdatyel'sztvo planovo-ekonomicseszkoj lityeraturi.
- Bobilev, Sz. N. – Alekszandrova, A. L. (szerk.) 2007: *Doklad o razvityii cselovecseszkoj potenciala v Rosszijszkoj Federacii, 2006–2007. Regioni Rosszii: celi, problemi, dosztizsenyija*. Moszkva, Ves' mir.
- Borogyina, T. L. 2005: Regional'nije oszobennosztyi szocsetanyija komponentov dinamiki naszelenija v Rosszii v 1990-e gg. In: *Rosszija i ee regioni v 20 veke. Tyerritorija – rasszelenija – migracii*. Moszkva, OGI. 245–281. o.
- Bradshaw, M. J. – Palacin, J. A. 2004: *An Atlas of the Economic Performance of Russia's Regions*. Birmingham, University of Birmingham.
- Braudel, F. 1986: *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe–XVIIIe siècle. T.1. Les structures du quotidien: le possible et l'impossible*. 4e edition. Paris, Armand Colin.
- Camagni, R. 2002: On the concept of territorial competitiveness: sound or misleading? – *Urban Studies*. 13. 2395–2411. o.
- Chisholm, M. 1990: *Regions in Recession and Resurgence*. London, Unwin & Hyman.
- Cimbajev, N. I. 1997: Do gorizonta – zemlja! K ponyimanyiju isztorii Rosszii. – *Voproszi filozsofii*. 1. 18–42. o.
- Cimburszkij, V. 1999: Geopolityika dlja „jevropeszkoi Atlantidi”. – *Pro et contra*. Oszeny. 141–175. o.
- Clara, M. 2000: *Real Service Centres in Italian Industrial Districts: Lessons Learned from a Comparative Analysis*. Vienna, UNIDO.
- Cselincev, A. N. 1929: Szel'szkohozjajsztvennije rajoni RSzFSzR. In: Baranszkij, N. N. (szerk.): *Ekonomicseszkoj geografija. Tom 2. SZSZSZR*. Moszkva, Izd-vo Kommunyiszticzeszkogo unyiversztityeta im. Ja. M. Szverdlova.
- Csepaszova, E. 2005: Sztrukturnaja peresztrojka i kacsesztvo rosztva ekonomiki. – *Ekonomiszt*. 3. 41–49. o.
- Csirkin, V. E. 2008: *Szisztjema goszudarsztvennogo i municipal'nogo upravlenija*. Moszkva, Norma.
- Csiszlenoszty i razmesenyije naszelenija. Itogi Vseszozuznoj perepiszi naszelenija 2002. g. T. 1*. Moszkva, Federal'naja szluzsba goszudarsztvennoj sztatisztiki RF. 2004.
- Csiszlenoszty naszelenija RSzFSzR po gorodam, poszjolkam gorodszkoj tyipa i rajonom na 1 janvarja 2001 goda*. Moszkva, Goszkomsztat. 2001.
- Dabla-Norris, E. – Weber, S. 2003: *Regional Disparities and Transfer Policies in Russia. Theory and Evidence*. Washington, International Monetary Fund.
- Daly, H. 1990: Toward some operational principles of sustainable development. – *Ecological Economics*. 2. 1–6. o.
- Danyilov-Danyiljan, V. I. 2001: *Begszto k rinku: deszjaty let szpusztija*. Moszkva, MNEPU.
- Danyilov-Danyiljan, V. I. 2004: Prirodnaja renta i upravlenije iszpol'zovanyijem prirodnih reszurszov. – *Ekonomika i matyematyicseszkie metodi*. 3. 3–15. o.

- Dazsencev, V. N. – Objedkov, A. P. 2004: Principi obosznovanyija, kriterii i celi vigyelenyija intyegral'nih ekonomicseszkih rajonov. In: Druzsinyina, A. G. – Suvalova, B. E. (szerk.): *Rajonyirovanyie v szovremennoj ekonomicseszkaj, szocial'noj i polityicseszkaj geografii: potencial, teorija, metodi, praktyka*. Rosztov-na-Donu, InfoSzerviz. 102–106. o.
- Deruzsinszkij, G. V. – Kontyalev, A. V. 2000: *Ocenka i razvityije morskogo transzporta Rosszii*. Novorosszijszk, NGMA.
- Development and the Next Generation*. Washington D. C., The World Bank. 2007.
- Dixon, S. 1999: *The Modernisation of Russia, 1676–1825*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Doklad o razvityii cseloveka, 2007–2008. Programma razvityija OON*. Moszkva, Ves' mir. 2007.
- Doklad o szoversenstvovanyii mehanyizma federativnih odnosenyij. Moszkva, Goszudarsztvennij szovjet Rosszijszkaj Federacii. 2005.
- Druzsinyin, A. G. – Davidenko, E. I. 2003: *Rentoorientyirovannaja regional'naja ekonomika, priorityeti dekriminalizacii*. Rosztov-na-Donu. InfoSzerviz.
- Dunning, J. H. 1993: *The Globalization of Business: the Challenge of the 1990s*. New York, Routledge.
- Ekonomika Ivanovszkoj oblasztyi: szosztojanyije, problemi, razvityije*. Ivanovo, Ivanovo-Voznyeszszk. 2002.
- Enright, M. J. 1993: The geographical scope of competitive advantage. In: Dirven, E. – Groenewegen, E. J. – van Hoof, S. (szerk.): *Stuck in the Region? Changing Scales for Regional Identity*. Utrecht, Netherlands Geographical Studies, 155. 87–102. o.
- Enright, M. J. 2000: Survey on the characterization of regional clusters: initial results. Working Paper, Institute of Economic Policy and Business Strategy: Competitiveness Program, University of Hong Kong.
- Enright, M. J. 2002: Regional clusters: what we know and what we should know. Paper prepared for the Kiel Institute International Workshop on Innovation Clusters and Interregional Competition.
- Enright, M. J. – Ffowcs-Williams, I. 2001: Local partnership, clusters and SME globalisation. OECD Workshop paper.
- Eszikova, T. N. 1979: Otrazsenyije tyeorii TPK v rabotah ucsjonih zarubezsnih sztran. In: Bandman, M. K. (szerk.): *Opit mogyelirovanyija sztrukturi territorial'no-proizvodsztvennih komplekszov*. Novoszibirszk, Nauka. 147–162. o.
- European Regional Incentives*. London, Bowker Saur. 1999.
- Ffowcs-Williams, I. 2004: Cluster development: red lights and green lights. Paper prepared for ANZRS AI Conference “Sustaining Regions”.
- Field, N. 1968: Environmental quality and land productivity: a comparison of the agricultural land base of the USSR and North America. – *Canadian Geographer*. 1. 6–12. o.
- Fisher, A. 1939: Production: primary, secondary and tertiary. – *Economic Record*. 15. 24–38. o.
- Freeman, C. – Perez, C. 1988: Structural crises of adjustment: business cycles and investment behaviour. In: Dosi, G. et al. (szerk.): *Technical Change and Economic Theory*. London, Pinter Publishers. 38–66. o.

- Fujita, M. – Krugman, P. – Venables, F. J. 2000: *The Spatial Economy: Cities, Regions and International Trade*. Cambridge, Massachusetts, The MIT Press.
- Galaburda, V. G. – Perszianov, V. A. – Tyimosin, A. A. 2001: *Jegynaja transzportnaja szisztyema*. Moszkva, Transzport.
- Galuhina, Ja. – Pappé, Ja. 2005: Vnyesnyeeconomicsszkiye faktori transzformacii krupnogo biznesza v Rosszii. – *Voproszi ekonomiki*. 10. 72–89. o.
- Gardiner, B. – Martin, R. – Tyler, P. 2003: Competitiveness, productivity, and economic growth across the European regions. ERSA Conference paper.
- Gerschenkron, A. 1984: *A gazdasági elmaradottság*. Tanulmányok. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Gettner, A. 1909: *Jevropejszkaja Rosszija (Antropogeograficseszkiy etjud)*. Moszkva, Izdanyije zszurnala Zemlevegyenyije.
- Glazicev, V. – Scsedrovickij, P.: Rosszija.: prosztransztvennoje razvityije. Centr sztratyegicseszkih isszledovanyij Privolzsszkogo federal'nogo okruga. <http://strat.reg.ru/library/32/1> [2008. március 15.].
- Glezer, O. B. 1997: Dinamika naszelenija Rosszii v pervoj polovine 1990-h godov i szmena faktorov rasszelenija. – *Rosszija 90-h. Problemi regional'nogo razvityija. Vip.3. Problemi rasszelenija: isztorija i szovremennoszt'*. Moszkva, Nauka. 38–43. o.
- Golubcsik, M. M. 2001: *Polityicseszskaja karta mira*. Szmolenszk, Univerzsum.
- Golub, Sz. N. – Sztrukova, E. B. 2001: *Ekonomika prirodnih reszurszov*. Moszkva, Aszpekt Pressz.
- Golubcsikov, Sz. N. – Jerohin, Sz. V. 2003: *Rosszijszkij szever na perelome epoch*. Moszkva, Nacional'nij geokriologicseszkiy fond Moszkovszkogo goszudarsztvennogo otkritogo pedagogicseszskogo insztyituta.
- Gordon, A. V. 1999: Problema civilizacionnogo szamoopregyelenija Rosszii. In: *Kuda igyot Rosszija. Krizisz insztyitucional'noj szisztyemi: vek, decjatyiletijja, god*. Moszkva, Logosz. 85–89. o.
- Gorjacseva, A. M. – Lipec, Ju. G. 1975: Sztatyisztyicseszkiye podhodi k vigyelenijju territorial'no-proizvodsztvennih szocsetanyij. Doklad na 40-ju szessziju Mezszdunarodnogo sztatyisztyicseszskogo insztyituta. Moszkva. CEMI.
- Gorkin, A. P. 2004: Posztindusztrial'nij promislennij kompleks SzSA. – *Vesztnyik Moszkovszkogo unyiverszityeta. Szerija Geografija*. 4. 18–23. o.
- Goszudarsztvennij doklad „O szosztajanyije i ob ohrane okrizsajuscsej szredi Rosszijszkaj Federacii v 2005”. Moszkva, Minisztersztvo prirodnih reszurszov RF. 2006.
- Granberg, A. G. 2000: *Osznovi regional'noj ekonomiki*. Moszkva, GU VSE.
- Granberg, A. – Zajceva, Ju. 2002a: Proizvodsztvo i iszpol'zovanyije valovogo regional'nogo produkta: mezsregional'nije szoposztavlenijja. – *Rosszijszkij economicsseszkiy zszurnal*. 10. 42–64. o.
- Granberg, A. – Zajceva, Ju. 2002b: Tempi rosztja v nacional'nom economicsseszskom prosztransztve. *Voproszi ekonomiki*. 9. 4–17. o.
- Granberg, R. – Koszikova, L. 2004: *Novije tendencii economicsseszskogo szotrudnyicseszta na poszt-szovjetszkom prosztransztve. Rosszija v globalizirujuscsemszja mire. Polityiko-economicsseszkiye ocserki*. Moszkva, Nauka.

- Gref, G. O. 2006: Ob ispol'zovanyii sredstv Investicionnogo fonda Rossijszkoj Federacii. Doklad v ramkah „pravityel'stvennogo casza” na zaszedanyii Szovjeta Federacii. Moszkva, MERT.
- Gref, G. O. 2007: O razvityii malogo predprinyimatel'stva i merah ego goszudarszvennoj podgyerzski. Doklad na zaszedanyii Szoveta po konkurentoszposzobnosztyi predprinyimatel'stva pri Pravityel'stve Rossijszkoj Federacii. Moszkva, MERT.
- Gyementyev, A. N. 2007: *Mesznoje szamoupravlenyije v Rossijszkoj Federacii*. Moszkva, Norma.
- Hamilton, F.– Linge, G. J. (szerk.) 1979: *Spatial Analysis, Industry and the Industrial Environment*. Chichester, Wiley.
- Hanson, P. – Bradshaw, M. (szerk.) 2004: *Regional Economic Change in Russia*. Cheltenham, Edwin Elgar.
- Hartvick, J. M. 1978: Investing returns from depleting renewable resource stocks and intergenerational equity. – *Economic Letters*. 1. 85–88. o.
- Harvej [Harwey], D. 1974: *Naucsnoje ob'jasznyenyije v geografii. Obscsaja metodologija nauki i metodologija geografii*. Moszkva, Progressz.
- Heller, M. – Nyekrics, A. 1996: *A Szovjetunió története*. Budapest, Osiris Kiadó – 2000.
- Hernesniemi, H. – Lammi, M. – Ylä-Anttila, P. – Rouvinen, P. (szerk.) 1996: *Advantage Finland: The Future of Finnish Industries*. Helsinki, Taloustieto.
- Hill, F.– Gaddy, C. 2003: *The Siberian Curse: How Communist Planners Left Russia Out in the Cold*. Washington, D.C., Brookings Institution Press.
- Hooson, D. 1994: *A New Soviet Heartland*. London–Toronto–New York, D. Van Nostrand Company.
- Horev, B. Sz. 1981: *Tyerritorial'naja organyizacija obscseszta. Aktual'nije problemi regional'nogo upravlenyija i planyirovanyija v SZSZSZR*. Moszkva, Misl'.
- Horváth Gy. 1982: A gazdaság területi irányításának fejlődése a Szovjetunióban. – *Állam és Igazgatás*. 1. 30–39. o.
- Horváth Gy. 1983a: Viszonosság vagy szembenállás: A központosított államhatalom és a helyi önállóság dialektikája a szocializmus előtörténetében. In: *MTA Dunántúli Tudományos Intézete. Közlemények*, 30. kötet. 23–49. o.
- Horváth Gy. 1983b: Egy korai szocialista területi gazdaságirányítási intézmény. – *Állam és Igazgatás*. 1. 35–45. o.
- Horváth Gy. 1987: *A regionális gazdaság szervezés fejlődése és intézményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Humphrey, J. – Schmitz, H. 2000: Governance and upgrading: linking industrial cluster and global value chain research. IDS Working Paper, 120.
- Hunt, J. 1967: *Intermediate areas*. London, HMSO.
- Ioffe, G. V. 1990: *Szel'szkoje hozjajsztvo Nyecsornozem'ja*. Moszkva, Nauka.
- Ioffe, G. – Nefedova, T. 2000: *The Environs of Russian Cities*. Lewiston, NY, Edwin Mellin Press.
- Ioffe, G. V. – Nefjodova, T. G. 2004: Fragmentacija szel'szkogo prosztranzstva. Rosszii – *Vesztnyik Jevrazii*. 69–93. o.
- Ioffe, G. – Nefedova, T. – Zaslavsky, I. 2006: *The End of Peasantry? The Disintegration of Rural Russia*. Pittsburg, University of Pittsburg Press.

- Isajev, V. I. 2005: Infrastruktúrnije proekti kak faktor szocial'no-ekonomicseszkogo razvityija. – *Vesztnyik RAN*. 6. 498–505. o.
- Jazkova, A. A. 1996: Rosszijszkaja diaszpóra v sztranaš novogo zarubezs'ja (Kazahsztan, Latvija, Gruzija), problemi i vozmožsnije putyi resenyija. Moskva, IMEPI RAN. Naucsniš doklad.
- Jegyinsztvo reformi i reforma jegyinsztva*. Moskva, Ekspertnij insztyitut Rosszijszkogo szojuza promislennyikov i predprinyimatelej. 1997.
- Jevszejenko, A. 2002: Uszloznsnyenyije szlozsnošo. – *Ekspert*. 44. 147–149. o.
- Jurjev, M. 2008: Ja sztoronnyik rosszijszko–kitajszkogo szojuza. – *Profil'*. 10–17. marta.
- Kaganszkij, V. L. 1992: Dezintegracija goszudarstvta i sztratyešija negoszudarstvennih szstruktur: prosztransztvenniš aspekt. – *Isszledovanyija i razrabotki*. 2. 83–86. o.
- Kaganszkij, V. 2001: *Kulturnij landsaft i szovjetszkoše obitajemoše prosztransztvo*. *Szbornyik sztatyej*. Moskva, Novoše lityeraturnoše obozrenyije.
- Kaganszkij, V. L. 2002: Regionalizm, regionalizacija, posztreģionalizacija. In: *Intellektual'nije i informacionnije rezurszi dlja regional'nogo razvityija*. Moskva, Insztyitut geografiš RAN. 12–18. o.
- Kalugina, Z. I. (szerk.) 1999: *Szocial'naja trajektorija reformirujemoj Rosszii*. Novoszibirszk, Nauka.
- Kalugina, Z. I. (szerk.) 2003: *Rosszija, kotoruju mi obretajem*. Novoszibirszk, Nauka.
- Kaplinsky, R. 2000: Spreading the gains from globalization: what can be learned from value chain analysis? IDS Working Paper, 110.
- Kazen, A. 1998: Szir'jo ili intellekt. – *Mirovaja ekonomika i mezsdunarodnije otnosenyija*. 5. 73–78. o.
- Kennaway, A. 1999: *Continuity and Conflict in Russian Government*. Camberley, Royal Military Academy.
- Khantashkeeva, T. – Murota, T. 2004: Post-soviet transition of Russian Far East: its economic/environmental diversity in international perspectives. – *Doshisha University World Wide Business Review*. Special Issue.
- Kimmel'man, Sz. – Andrjusiš, Sz. 2007: Szir'jevaja szosztovljajuscsaja regional'noj ekonomiki Rosszii. – *Voproszi ekonomiki*. 6. 116–132. o.
- Kisztanov, V. V. (szerk.) 1985: *Planyirovanyije razmescsenyija proizvoditel'nih szil SZSZSZR*. Moskva, Ekonomika.
- Kitson, M. – Martin, R. – Tyler, P. 2006: *The Regional Competitiveness Debate. The Programme on Regional Innovation*. Cambridge, The Cambridge–MIT Institute.
- Kljujev, N. N. 2001: *Rosszija i ješo regioni: vnyesnyije i vnutrennyije ekologicseszkije ugrozi*. Moskva, Nauka.
- Knjaginyin, V. – Pereligin, Ju. 2007: Prosztransztvennoše razvityije sztrani v dolgoszrocsnoj perszpektyive. – *Rosszijszkoše ekspertnoše obozrenyije*. 1–2. 6–11. o.
- Koloszov, V. A. – Mironyenko, N. Sz. 2002: *Geopolityika i polityicseszkaja geografiša*. Moskva, Aszpekt Pressz.
- Koncepcija novoj regional'noj polityiki. Moskva, Goszudarstvennaja Duma. 1995.
- Koncepcija regional'noj polityiki. Moskva, Analiticseszkoe upravlenyije Prezidenta RF. 1995.

- Koncepcija sztrategyii szocial'no-ekonomiczeszkogo razvityija regionov Rossziszkoj federacii. Moszkva, Ministerstvo Regional'nogo Razvityija. 2005.
- Kornai J. 1982: *A hiány*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Koszmacsov, K. P. 1974: *Pionyernoje oszvojenye tajgi. Ekonomiko-geograficeszkie problemi*. Novoszibirszk, Nauka.
- Kovács I. (szerk.) 1980: *Az októberi dekrétumok és az első szovjet alkotmány*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Krilov, M. P. 2000: Koncepcija vnyeposztranzsztvennosztyi rossziszkoj civilizacii, kul'turnije regioni i mesztnoje szamoszoznanyije. In: *Rossziszskije regioni i centr: vzaimogyejsztvije v ekonomiczeszkom prosztranzsztve*. Moszkva, Insztyitut geografii RAN. 68–79. o.
- Krilov, M. P. 2001: Sztrukturnij analiz ruszsziszzkogo prosztranzsztva: kul'turnije regioni i mesztnoje szamoszoznanyije. In: *Kul'turnaja geografija*. Moszkva, Insztyitut naszlegyija im. D. Sz. Lihacsova. 143–171. o.
- Krjukov, V. 2006: Analiz razvityija szisztyemi nyedropol'zovanyija v Rosszii (o nyeobhogyimosztyi uzsesztocsenyija insztyitucional'nih uszlovij. – *Voproszi ekonomiki*. 1. 86–101. o.
- Krugman, P. 1991: Increasing returns and economic geography. – *The Journal of Political Economy*. 3. 483–499. o.
- Krugman, P. 1994a: Competitiveness: a dangerous obsession. – *Foreign Affairs*. 2. 28–44. o.
- Krugman, P. 1994b: Proving my point. – *Foreign Affairs*. 4. 198–203. o.
- Kuda igyot Rosszija? Szocial'naja tranzsformacija poszt-szovetszkogo prosztansztva*. Moszkva, Aszpekt Preszsz. 1996.
- Kukol, E. 2007: Minfin podszcsital dohodi ot nyeftyedollarov. – *Rossziszskaja gazjeta*. 18 gyekabrja.
- Kulesov, V. V. (szerk.) 1998: *Szibir' na poroge novogo tiszjacsziletyija*. Novoszibirszk, IEOPP SzO RAN.
- Kuzmin, Sz. A. – Lipec, Ju. G. 1974: Iszpol'zovanyije modelej TPK v vibore optimal'nogo varianta kooperacii krupnoj i melkoj promislennosztyi v razvivajusciszhszja sztran. In: Bandman, M. K. (szerk.): *Ekonomiko-geograficeszskije problemi formirovanyija territorial'no-proizvodsztvennih komplekszov*. Novoszibirszk, Insztyitut ekonomiki i organizacii promislennogo proizvodsztva. 167–177. o.
- Kuznets, P. W. 1998: An East Asian Model of Economic Development: Japan, Taiwan and South Korea. *Economic Development and Cultural Change*. 36. Supplement. 11–43. o.
- Kuznyecova, O. V. – Kuznyecov, A. V. – Turovszkij, R. F. et al. 2007: *Invezszticijonije sztrategyii krupnogo biznesza i ekonomika regionov*. Moszkva, Izd-vo LKI.
- Lapidusz, B. M. – Pehtyerev, F. Sz. – Tyereskina, N. P. 2000: *Regionalisztika*. Moszkva, UMK MPSZ.
- Lapin, V. A. – Kresztyjanyinov, A. V. – Konovalova, I. N. 2006: *Osznovi mesztnogo szamoupravlenyija*. Moszkva, Gyelo.
- Lapin, V. A. – Ljubovnij, V. Ja. 2005: *Reforma mesztnogo szamoupravlenyija i adminisztrativno-tyerritorial'noje usztrojsztvo Rosszii*. Moszkva, Gyelo.
- Lappo, G. M. 1978: *Razvityije gorodszkih aglomeracij v SZSZSZR*. Moszkva, Nauka.

- Lappo, G. M. 1997: *Geografija gorodov*. Moskva, Vlasosz.
- Lappo, G. 2005a: Goroda – centri jegyinyici adminisztrativno-tyerritorial'nogo gyeelnyija Rosszii. In: Glezer, O. B. – Poljan, P. M. (szerk.): *Rosszija i jejo regioni v XX veke: tyerritorija – rasszelenyje – migracii*. Moskva, OGI. 96–112. o.
- Lappo, G. 2005b: Itogi rosszijszkoj urbanyizacii k koncu XX veke. In: Glezer, O. B. – Poljan, P. M. (szerk.): *Rosszija i jejo regioni v XX veke: tyerritorija – rasszelenyje – migracii*. Moskva, OGI. 187–214. o.
- Lappo, G. M. 2007: Gorodskie aglomeracii SZSZSZR–Rosszii. – *Russzkoje ekspertnoje obozrenyija*. 4–5.
- Lappo, G. M. – Majergojz, I. M. 1974: Urbanyizacija i geografija. In: *Voproszi geografii*. Szbornyik 96. Moskva, Misl'. 89–103. o.
- Lappo, G. M. – Ljubovnij, V. Ja. 1977: *Gorodskie aglomeracii v SZSZSZR i za rubezsom*. Moskva, Znanie.
- Lappo, G. M. – Poljan, P. M. 1997: Zakritie goroda i priotkritoj Rosszii. In: *Rosszija 90-h. Problemi regional'nogo razvityija. Vip. 3. Problemi rasszelenija: isztorija i szovremennoszt'*. Moskva, Nauka.
- Lappo, G. M. – Poljan, P. M. – Szelivanova, T. I. 2007: Aglomeracija v Rosszii v XXI veke. – *Vesztnyik FRRIO*. 1. 45–52. o.
- Lavrov, A. 1994: *Bjudzsetnij federalizm v Rosszii*. Moskva, Analiticseszkiy Centr pri Prezidente Rosszijszkoj Federacii.
- Lavrov, A. M. 1997: *Mifi i rifi rosszijszkoego bjudzsetnogo federalizma 1997 g.* Moskva, Magisztr.
- Lavrov, A. – Shuvalov, V. (szerk.) 1999: *Predprinyimetyel'szkij klimat regionov Rosszii*. Moskva, Nacsala Press.
- Lazsencev, V. N. – Obedkov, A. P. 2004: Principi obosznovanyija i celi vigyelenija szisztymi ekonomicseszkih rajonov. In: *Rajonyirovanyije v szovremennoj ekonomicseszkoj, szocial'noj i politiceszkoj geografii. Tezisz Vszeroszijszkoj naucsnoj konferencii*. Rosztov-na-Donu. 102–106. o.
- Lejzerovics, E. E. 2003: *Bol'sije gorodskie aglomeracii Rosszii na fone sznyizsenyija obscej csiszlennosztiji naszelenyija sztrani (sztatyisztyicseszkiy analiz). Goroda i gorodskie aglomeracii v regional'nom razvityii*. Moskva. Insztitut geografii RAN. 152–167. o.
- Lejzerovics, E. E. 2004: *Ekonomicseszkoje mikrorajoni Rosszii: szetka, tipologija*. Moskva, Trilobit.
- Lekszin, V. N. 1996: Mir cseloveka i prosztranzstro vlasztyi. – *Mir Rosszii*. 3. 19–73. o.
- Lekszin, V. N. 2005: Prosztranzstvo vlasztyi i mir cselovjeka. – *Mir Rosszii*. 1. 3–61. o.
- Lekszin, V. N. 2006a: „Regional'nije sztolici” v ekonomike i szocial'noj sziszny Rosszii. – *Voproszi ekonomiki*. 7. 84–93. o.
- Lekszin, V. N. 2006b: Mezsbjudzsetnie odnosenyija v konteksztje novih realij rosszijszkoego federalizma. – *Kazanszkij federalizm*. 3. 4–17. o.
- Lekszin, V. N. – Andrejeva, E. N. 1993: *Regional'naja polityika v konteksztje novoj rosszijszkoj szituacii a novoj metodologii jejo izucsenyija*. Moskva, Progressz–Ekoprosz.

- Lekszin, V. N. – Svecov, A. N. 1997: *Goszudarsztov i regioni. Tyeorija i praktjika goszudarsztvennogo regulirovanyija territorial'nogo razvityija*. Moszkva, Editorial URSZSZ.
- Lekszin, V. N. – Svecov, A. N. (szerk.) 2000: *Problemi federalizma, mesztного szamoupravlenyija i tyerritorialnogo razvityija v Rosszii*. Moszkva, URSZSZ.
- Lekszin, V. N. – Svecov, A. N. 2001: *Municipial'naja Rosszija: szocial'no-polityicseszkaja szituacija, pravo, sztatisztika*. Moszkva, Editorial URSZSZ.
- Lekszin, V. N. – Szelivjorsztov, V. E. 1999: Szusnoszty, problemi i mehanyizmi formirovanyija obszserosszjjszkoi szisztjemi monitoringa regional'nih szituacij i regional'nih problem. – *Region*. 4. 3–31. o.
- Lipec, Ju. G. 2003: Rosszjjszkije regioni v novej cenovoj szregye. In: Lipec, Ju. G. (szerk.): *Rosszjjszkoje regioni v novih ekonomicseszkih uszlovijah*. Moszkva, RAN. 6–11. o.
- Lipec, Ju. G. – Puljarkin, V. A. – Slihter, Sz. B. 1999: *Geografija mirovogo hozjajsztva*. Moszkva, Vlasosz.
- Livsic, R. Sz. 1955: *Razmescsenije promislennosztyi v dorevoljucionnoj Rosszii*. Moszkva, Nauka.
- Livsic, V. N. 2002: Transzport Rosszii za 100 let. In: *Rosszija v okruzsajuscsem mire. 2002. Analitjicseszkij jezsegodnyik*. Moszkva, MNEPU. [<http://eco-mnepu.narod.ru/book/2002-3.htm>].
- Lundvall, B.-Å. – Johnson, B. 1994: The learning economy. – *Journal of Industry Studies*. 1. 23–42. o.
- Luzin, G. P. – Vasziljev, V. V. 1998: *Organizacionnij i ekonomicseszkij mehanyizm szevernogo zavoza*. Moszkva, Izd-vo Melnyikova.
- Lvov, D. Sz. 2001: Rosszija i szovremennij mir. In: Lvov, D. Sz. (szerk.): *Posztszocialisztjicseszkije sztrani v uszlovijah globalizacii*. Moszkva, Izd-vo Melnyikova. 16–35. o.
- Lvov, D. 2004: *Vernuty narody rentu*. Moszkva, Izd-vo Ekszmo.
- Mackinder, H. J. 1904: The geographical pivot of history. – *Geographical Journal*. 2. 421–437. o.
- Maddison, A. 1999: *Monitoring the World Economy, 1820–1992*. Paris, OECD.
- Maddison, A. 2001: *The World Economy: A Millenial Perspective*. Paris, OECD.
- Majergojz, I. M. 1986: *Tyerritorial'naja sztruktura hozjajsztva*. Novoszibirszk, Nauka.
- Malmberg, A. – Sölvell, Ö. – Zander, I. 1996: Spatial clustering, local accumulation of knowledge and firm competitiveness. – *Geografiska Annaler*. Series B. 2. 85–97. o.
- Maloe predprinyimatjel'sztvo v Rosszii*. Moszkva, Roszsztat. 2006.
- Malov, V. Ju. 1974: Analiz verojatnosztnih szvojsztv rezul'tatov optimizacii prosztranzsztvennoj sztrukturi TPK. In: Bandman, M. K. (szerk.): *Ekonomiko-geograficseszkije problemi formirovanyija territorial'no-proizvodsztvennih komplekszov*. Novoszibirszk, Insztyitut ekonomiki i organizacii promislennogo proizvodszstva AN SZSZSZR. 153–166. o.
- Marczenko, G. V. 1996: *Regional'nije problemi sztanovlenyija novej rosszjjszkoi goszudarsztvennosztyi*. Moszkva, Moszkovszkij obszseszstvennij naucszej fond.
- Markusen, A. 1996: Sticky places in slippery space: a typology of industrial districts. – *Economic Geography*. 3. 293–313. o.

- Marshall, A. 1961: *Principles of Economics*. London, McMillan Press.
- Martin, R. – Sunley, P. 2003: Deconstructing clusters: chaotic concept or policy panacea? – *Journal of Economic Geography*. 3. 5–35. o.
- Melnyikovej, L. V. 2008: O ritorike regional'noj nauki i regional'noj polityiki. – *Region: ekonomika i szociologija*. 1. 75–96. o.
- Memorandum po voproszham szozdanyija promislennih okrugov na territorii Rosszijszkoj Federacii sz iszpol'zovanyijem ital'janszkoj opita. – *Promislennaja politika Rosszijszkoj Federacii*. 2004. 4. 65–82. o.
- Mengyelejev, D. I. 1907: *K poznanyiju Rosszii*. Izd. 6-je. Szankt-Peterszburz, Izd-vo A. Sz. Szuvorova.
- Mescserjakov, A. N. 1995: Rannjaja isztorija japonszkoj arhipelaga kak szociojesztyesztyvennij i informacionnij processz. In: Kulpina, E. Sz. (szerk.): *Szociojesztyesztyvennaja isztorija*. Moszkva, Moszkovszkij licej. 73–91. o.
- Milov, L. V. 1998: *Velikorusszskij pahar' i oszobennosztyi rosszijszkoj isztoriceszkoj proceszsa*. Moszkva, ROSZSZPEN.
- Minregionrazvityija RF: Koncepccija sztratyezii szocial'no-ekonomiczeszkoj razvityija regionov Rosszijszkoj Federacii. <http://www.minregion.ru/OpenFile.ashx/Download?AttachID=184> [2008. martzius 10.].
- Minyervin, I. G. 2001: Zarubezsnije isszledovatyeli o putyjah tranzsformacii rosszijszkoj ekonomiki: mnogoobrazije podhodov, szhodsztvo vivodov. In: *Rosszija i szovremennij mir*. 4. 45–52. o.
- Moszkovszkij sztolicsnij region na rubezse vekov: novejsaja isztorija i putyi razvityija*. Szmolenszk, Ojkumena. 2003.
- Na poroge novoj regionalizacii Rosszii. Doklad. Nyizsnyij Novgorod, Centr szratyegiceszskih isszledovanyij Privolzsszkoj federal'nogo okruga. 2001.
- Nefedova, T. – Treivish, A. 2003: Differential urbanisation in Russia. – *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*. 1. 75–88. o.
- Nefjodova, T. G. 2003: *Szel'szkaja Rosszija na pereputye*. *Geograficeszskije ocserki*. Moszkva, Novoje izdatyelsztvo.
- Nefjodova, T. G. 2006: Uvigyety Rossziju. – *Otyecsesztyvennije zapiszki*. 5. 41–60. o.
- Nefjodova, T. G. – Pellot, Dzs. 2006: *Nyeizvesztnoje szel'szkoje hozjajsztvo*. Moszkva, Novoje izdatyel'sztvo.
- Nefjodova, T. G. – Trejvis, A. I. 1998: Szil'nie i szlabie goroda Rosszii. In: Lipec, Ju. G. (szerk.): *Poljusza i centri rosztva v regional'nom razvityii*. Moszkva, Insztyitut geografii, RAN.
- Nefjodova, T. G. – Trejvis, A. I. 1994: *Rajoni Rosszii i drugih jevroejszkih sztran sz perehodoj ekonomikoj*. Moszkva, Insztyitut geografii RAN.
- Nefjodova, T. G. – Trejvis, A. I. 2001: Dinamika i szosztojanyije gorodov v konce XX. veka. Rosszijszskije gorodszkije szisztyemi v zerkale evoljucionnih tyeorij urbanizacii. In: Nefjodova, T. G. – Poljan, P. M. – Trejvis, A. I. (szerk.): *Gorod i gyerevnyja Jevroejszkoj Rosszii: szto let peremen*. Moszkva, OGI. 171–225. o.
- Novikov, A. 1998: *Risk Factors Associated with Russian Regions and Municipalities*. Moscow, Institute for Urban Economics.
- Nyikolszkij, I. G. 1978: *Geografija tranzsporta SZSZSZR*. Moszkva, Izd-vo MGU.

- Nyizsnyee Priangar'e: logika razrabotki i osnovnije polozenyija koncepcii programmi oszvojenyija regiona. Novoszibirszk, Insztyitut ekonomiki i organizacii promislennogo proizvodstva RAN. 1996.
- Ob obscsih principah organyizacii zakonodatyel'nih (predsztavityel'nih) i iszpolnyitel'nih organov goszudarsztvennoj vlasztyi szubjektov Rosszijszkoj Federacii. Federal'nij zakon ot 6 oktyjabrja 1999 g. No. 184-FZ (Redakcija po szosztajanyiju na 8 nojabrja 2007 g.).
- Ob obscsih principah organyizacii mesztnogo szamoupravlanyija v Rosszijszkoj Federacii. Federal'nij zakon ot 6 oktyjabrja 2003 g. No. 131-FZ (Redakcija po szosztajanyiju na 8 nojabrja 2007 g.).
- Obosznovanyije szocial'no-ekonomicseszko razvityija lokal'nih tyerritorrij na osznove ekonomicseszkih ocenok prirodnih reszurszov, ucstivajuscih faktor isztozczenyija (na pilotnih objektah Szaratovszkoj oblasztyi).* Jaroslavl, NPP Kadasztr. 2000.
- O hogye realizacii „Osznovnih polozenyij regional'noj polityiki v Rosszijszkoj Federacii. Doklad. Moszkva, Minyisztyersztvo regional'nogo razvityija. 1999.
- O koncepcii sztratyezii szocial'no-ekonomicseszko razvityija regionov Rosszijszkoj Federacii. Moszkva, Minyisztyersztvo regional'nogo razvityija. 2005.
- O programme pomosci depreszszivnim rajonom. Moszkva, Analityicseszkoje upravlenie Prezidenta RF. 1995.
- Orlov, V. P. 2001: Szir'jevaja ekonomika v uszlovijah globalizacii. – *Prirodno-reszursznoje vedomosztyi*. 2. 3. o.
- Ortung, R. 2000: *The Role of Regional Executives in Russian Politics*. Washington, The National Council for Euroasian and East European Research.
- Osznovnie pokazatyeli szisztemi nacional'nih szcsotov. Moszkva, Federal'naja szluzsba goszudarsztvennoj sztatistiky, 2005.
- Osznovnije polozenyija goszudarsztvennoj regional'noj polityiki RF. Moszkva, Minyisztyersztvo nacional'nosztyej i regional'noj polityiki. 1994.
- Otszjot o cselovecseszkom razvityii v Kazahsztane v 2000 g. Almati, Programma razvityija OON. 2001.
- Oulu Region – The Direction for Expertise*. Oulu, Painotalo Suomenmaa. 2003.
- Ovcсарova, L. (szerk.) 2001: *Sztratyezija szokrasczenyija bzjednosztyi v Rosszii*. Moszkva, Mezsdunarodnaja organyizacija truda.
- Ozornoy, G. I. 1995: Spatial inequality in the Gorbatszev's era. In: Hardy, S – Hart, M. et al.: *An Enlarged Europe. Regions in Competition?* London, Jessica Kingsely. 207–228. o.
- Pallot, J. – Nefedova, T. 2007: *Russia's Unknown Agriculture. Household Production in Post-Socialist Rural Russia*. Oxford, Oxford University Press.
- Parsev, A. P. 2001: *Pocsemu Rosszija nye Amerika: knyiga dlja tyeh, kto osztajotszja zgyesz'*. Moszkva, Krimszkij moszt-9D. Forum.
- Paszporta gorodov Rosszijszkoj Federacii. Elektronnaja baza dannih GVC Roszsztata, Moszkva, Roszsztat. 1991–2004.
- Pavlenko, G. Sz. 2007: Sztabilizacionnij fond. Internet-izdanyije zszurnala Problemi MSZU. 3.

- Pavlenko, V. F. 1984: *Planyirovanyije territorial'nogo razvityija*. Moszkva, Ekonomika.
- Pcselincev, O. Sz. 1966: *Ekonomicseszkje obosznovanyije razmescsenija proizvodstva*. Moszkva, Nauka.
- Pcselincev, O. Sz. 1983: Intenzifikacija i regional'noje upravlenyije. – *Regional'nije szisztyemi*. 3. 8–14. o.
- Pécsi K. 1994: *Változóban az orosz gazdaság, 1991–1994. A vajúadás gondjai*. Budapest, Európai Integrációs Tudományos Társaság.
- Percik, E. N. 1999: *Goroda mira, geografija mirovoj urbanyizacii*. Moszkva, Mezsdurodnie odnosenyija.
- Perkinsz [Parkins], J. 2005: *Iszpoved' ekonomicseszkogo ubijci*. Moszkva, Pretekszt.
- Pesin, N. L. 2007: *Goszudarsztvennaja vlaszty i mesztnoje szamoupravlenyije v Rosszii: problemi razvityija konsztitucionno-pravovoj modeli*. Moszkva, Sztatusz.
- Petrov, N. V. 1988: Gorodszkije aglomeracii: szosztav, podhodi k delimitacii. In: *Problemi territorial'noj organizacii prosztransztva i rasszelenija v urbanizirovannih rajonah*. Szverdlovszk, Izd-vo Universziteta. 76–84. o.
- Petrov, N. V. – Trejvis, A. I. 1995: Regional'nij szeparatyizm i dezintegracija (opit ocenki razlicsnih katyegorij rizska). In: *Rosszija i SzNG: dezintegracionnije i integracionnije proceszsi*.
- Pilipenko, I. V. 2003: Analiz osznovnih zarubezsnih tyeorij konkurentoszposzobnosztyi sztran i regionov v mirovom hozjajsztve. – *Izvesztyija Akademii nauk. Szerija geograficseszkaja*. 6. 15–25. o.
- Pilipenko, I. V. 2004: Razvityije koncepcij konkurentoszposzobnosztyi sztran i regionov i evoljucija prosztransztvennih form organizacii proizvodstva. In: Lipec, Ju. G. (szerk.): *Problemi prigranyicsnih regionov Rosszii*. Belgorod, MARSZ.
- Pilipenko, I. V. 2005a: Konkurentoszposzobnosztyi i formi organizacii proizvodstva v regionah Rosszii. In: *Vzaimogyesztvije gorodszkih i szel'szkih mesztnosztyej v regional'nom razvityii*. Moszkva, Insztyitut geografii RAN. 42–51. o.
- Pilipenko, I. V. 2005b: Konkurentoszposzobnosztyi sztran i regionov v mirovom hozjajsztve: tyeorija, opit malih sztran Zapadnoj i Szevernoj Jevropi. Moszkva–Szmolenszk. Rukopisz'.
- Pilipenko, 2005c: Regional'naja model' geoeconomiczeszkj sztratyeгии povisenyija konkurentoszposzobnosztyi Rosszii: perszpektyivi razvityija regional'nih innovacionnih szisztem v Tomszkj i Novoszibirszkj oblasztyjah. – *Kontinent Szibir*'. 10. 418–429. o.
- Pilipenko, I. V. 2006: Konkurentoszposzobnosztyi i formi organizacii proizvodstva v posztindusztrial'nih uszlovijah. In: Super, V. A. (szerk.): *VI Szokratyisczeszkije cstyenyija „Posztindusztrial'naja transzformacija szocial'nogo prosztansztva Rosszii”*. Moszkva, Eszlan. 124–142. o.
- Piljaszov, A. N. 2003: Ot potenciala k aktyivam: pereinterpretacija sztarih ponjatyij economiczeszkj geografii. In: *Goroda i gorodszkije aglomeracii v regional'nom razvityii*. Moszkva, IG PAN, MARSz. 20–58. o.
- Poljan, P. M. 1988: *Metodika vigyelenija i analiza opornogo karkasza rasszelenuja. Cszasz't I*. Moszkva, Insztyitut geografii AN SZSZSZSZR.

- Poljan, P. M. – Zaslavszkij, I. N. – Najmark, N. I. 1988: Problemi delimitacii gorod-szkih aglomeracij: szravnyenije i szintyez veduscsh metogyik. In: *Problemi territorial'noj organizacii prostranstva i rasszelenija v urbanyizirovannih rajonah*. Szverdlovsk, Izd-vo Unyiverszityeta. 85–92. o.
- Polouszova, G. Ju. 2003: Sztatisztyicseskij analiz vlijanyija ekologicseskikh faktorov na zdarov'je naszelenyija Tul'szkaj oblasztyi. Moszkva. Kandidátusi értekezés. Kézirat.
- Polterovics, V. – Popov, V. – Tonisz, A. 2007: Mehanyizmi reszursznogo prokljatyija i ekonomicseskaja polityika. – *Voproszi ekonomiki*. 6. 4–27. o.
- Ponomarjova, Z. V. 2004: Szocial'no-ekonomicseszkoje mikrorajonyirovanyije kak mehanyizm adminisztrativno-tyerritorial'nogo reformirovanyija regiona. In: Druzsinyina, A. G. – Suvalova, B. E. (szerk.): *Rajonyirioanyie v szovremennoj ekonomicseszkoj, szocial'noj i polityicseszkoj geografii: potencial, teorija, metodi, praktika*. Rosztov-na-Donu, InfoSzerviz. 149–151. o.
- Popov, A. 2004: Tyenevaja nauka proszit pomoscsi. – *Kontyinent Szibir'*. 10. 154–164. o.
- Porter, M. E. 1998a: Clusters and the new economics of competition. – *Harvard Business Review*. November–December. 77–90. o.
- Porter, M. E. 1998b: *The Competitive Advantage of Nations: With a New Introduction*. New York, Palgrave Tenth Edition.
- Porter, M. E. 2002: *Konkurencija*. Moszkva, Izdatyel'szkij dom Vil'jamsz.
- Porter, M. E. 2003: The economic performance of regions. – *Regional Studies*. August–October. 549–578. o.
- Predvarityel'naja csiszlennoszty naszelenyija RF do 2025 goda*. Moszkva, Federel'naja szluzsba goszdarsztvennoj sztatisztyiki. 2005.
- Prirodno-reszursznij kompleksz Rosszizskoj Federacii. – *Prirodno-reszursznije vedomosztyi*. 2002. 21–22.
- Privalovszkaja, G. A. 2002: Reszurszopol'zovanyije v szovremennom ekonomicseszkom prostranstve. – *Izvesztyija Akagyemii nauk. Szerija geograficseskaja*. 2. 5–14. o.
- Privalovszkaja, G. A. – Volkova, I. N. 2001: Dinamika reszurszopol'zovanyija v Rosszii i jego vozgyejsztvije na okruzsajuscuju szredu, 1985–1997). – *Izvesztyija Akademii nauk. Szerija geograficseskaja*. 4. 66–72. o.
- Promislenoszty Rosszii. Sztatisztyicseskij szbornyik*. 1996–2007. Moszkva, Goszkomsztat.
- Puty k XXI vek*. Moszkva, Ekonomika. 1999.
- Ratzel, F. 1897: *Politische Geographie, oder die Geographie der Staaten, der Verkehrs, und der Krieses*. München–Berlin, R. Oldenbourg.
- Raznovidosztyi prirodnoj renti v Rosszii (Kruglij sztol IMEPI RAN) 2005. – *Voproszi ekonomiki*. 2. 148–157. o.
- Regional Clusters in Europe. Observatory of European SMEs*. Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities. 2002.
- Regional Development Problems and Policies in Poland*. Paris, OECD. 1992.
- Regional'naja ekonomicseskaja polityika pravityel'sztva*. Moszkva, RIA–Vesztnyik ekonomiki. 1995.

- Regional'nije isszledovanyija i tyerritorial'noje planyirovanyie v Pol'se. Geografija zarubezsnih sztran.* T. 16. Moszkva, VINITI, 1990.
- Regioni Rosszii.* Moszkva, Federal'naja szluzsba goszudarsztvennij sztatisztiki. 2006, 2007.
- Reinert, E. S. 1994: A Schumpeterian Theory of Underdevelopment – a Contradiction in Terms? Oslo, STEP Group Report.
- Richardson, H. W. 1969: *Regional Economics.* New York, Praeger.
- Rodoman, B. B. 1999: *Tyerritorial'nije areali i sztyei. Ocserki tyeoretyicseszkoj geografii.* Szmolenszk, Ojkumena.
- Rodoman, B. B. 2000: Perszpektyivi evoljucii federal'nih okrugov. In: *Rosszijszkije regioni i centr: vzaimogyesztvije v ekonomicseszkom prosztransztve.* Moszkva, Insztitut geografii RAN. 140–144. o.
- Rodoman, B. B. 2002: *Poljarizovannaja bioszfera.* Szmolenszk, Ojkumena.
- Rodoman, B. B. – Szigalov, M. P. 2007: *Central'naja Rosszija: geografija, isztorija, kul'tura.* Moszkva, Geliosz ARB.
- Roseth, T. 2001: *Regionalisation: Disadvantageous for the Development of Sub-national Democracy?* Bergen, University of Bergen.
- Rosszija v cifrah.* Moszkva, Fedaral'naja szluzsba goszudarsztvennij sztatisztiki. 2005–2007.
- Rosszija i sztrani mira.* Sztatiszticyszki szbornyik. Moszkva, Fedaral'naja szluzsba goszudarsztvennij sztatisztiki. 2004.
- Rosszija 90-h: problemi regional'nogo razvityija.* Moszkva, Insztitut geografii RAN.
- Rosszijszkoje ekspertnoje obozrenyie. 7. *Regional'naja polityika Rosszii.* 2005.
- Rosszijszkoje ekspertnoje obozrenyie. 10. *Prosztransztvennoe razvityie Rosszii.* 2005.
- Rudl J. 1999: *A Szovjetunió utóállamainak földrajza.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- Scott, A. J. – Storper, M. 2002: Regional push: towards a geography of development in low- and middle-income countries. – *Third World Quarterly.* 1. 137–161. o.
- Scott, A. J. – Storper, M. 2003: Regions, globalization, development. – *Regional Studies.* 6–7. 579–593. o.
- Scsedrovickij, P. 2005: *Goszudarsztvennaja polityika regional'nogo razvityija v RF: problemi i perszpektyivi. Formula razvityija. Szbornyik sztatyej, 1987–2005.* Moszkva, Arhitektura-Sz.
- Scsedrovickij, P. – Tupicin, A. – Kjaginyin, V.: Sztratyegija dlja Szibiri. http://archipelag.ru/authors/shedrovicky_petribrary=1148 [2008. február 1.].
- Shutt, J. – Wittingto, R. 1987: Fragmentation strategies and the rise of small units: cases from the North West. – *Regional Studies.* 1. 13–23. o.
- Siskina, L. N. 2001: *Tranzsportnaja szisztjema Rosszii.* Moszkva, Zseldorizdat.
- SOPS and Gosplan 1992: Methodical recommendations on the elaboration of sectoral schemes of development and allocation of productive forces. Moscow.
- Sölvell, Ö. – Lindqvist, G. – Ketels Ch. 2003: *The Cluster Initiative Greenbook.* Gothenburg, The Competitiveness Institute/VINNOVA.
- Stangej, E. T. 1970: Analogii mezdsu ekonomicseszkiimi rajonami raznih sztran. In: Kazanszkij, N. N. (szerk.): *Tyerritorial'no-proizvodsztvennije komplekszi.* Moszkva, Nauka. 89–103. o.

- Stoulberg, B. – Adamesku, A. – Khistanov, V. – Albegov, M. 2000: Soviet regional policy. In: Westlund, H. – Granberg, A. – Snickars, F. (szerk.): *Regional Development in Russia. Past Policies and Future Perspectives*. Cheltenham, Edwar Elgar Publishing. 37–83. o.
- Stroev, E. – Bliakhman, L. – Krotov, M 1999: *Russia and Eurasia at the Crossroads: Experience and Problems of Economic Reforms in the Commonwealth of Independent States*. Berlin–New York, Springer Verlag.
- Surubovics, A.: *Nyekotorije tyeoretyicseszkije aspekti ekonomicseszkogo vzaimogyejstvija sztran SzNG*. Moszkva, AOZT Epikon.
- Svecov, A. 2006: V ozsidanyii liberal'noj modernizacii goszudarsztvennoj regional'noj polityiki. – *Kazanszkij federalizm*. 3. 37–55. o.
- Szamuely L. 1979: *Az első szocialista gazdasági mechanizmusok. Elvek és elméletek*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Szanyko, V. 2001: Ideologija vmeszto priorityetov. – *Nyezaviszimaja gazjeta*. 5 maja.
- Szelivjorsztov, V. E. 1996: Konceptual'nije voproszi razrabotki Federal'noj celevoj programmi Szibir'. – *Region: ekonomika, szociologija*. 4. 3–19. o.
- Szelivjorsztov, V. E. 2006: Novaja regional'naja polityika Rosszii: vibor modeli razvityija. – *Region: ekonomika i szociologija*. 4. 15–40. o.
- Szelivjorsztov, V. E. 2007a: Sztratyegeicseszkije planyirovanyije v regionah Szibiri i insztyitucional'nije uszlovija i mehanyizmi processzov dolgoszrocсного razvityija. – *Ekonomika Szibiri v nacsale XXI veka: metodologija i metogyika sztratyegeicseszkij razrabotok*. Novoszibirszk, Izdatyel'sztvo IEiOPP. 8–49. o.
- Szelivjorsztov, V. E. 2007b: Opit programmnih razrabotok problem razvityija Szibiri i jejo regionov. – *Region: ekonomika i szociologija*. 1. 263–283. o.
- Szelivjorsztov, V. E. (szerk.) 1999: *Formi i mehanyizmi mezsregional'noj intyegracii*. Novoszibirszk, Szibirszkije szoglasenyije.
- Szel'szkoje hozjajsztvo v Rosszii*. Moszkva, Goszkomsztat. 2002.
- Szel'szkoje hozjajsztvo, ohota i leszovodsztvo*. Moszkva, Fedaral'naja szluzsba goszudarsztvennij sztatisztiki. 2004.
- Szeregyina, E. V. – Koloszov, V. A. 2000: Otkrityije mira: geografija vnyesnyih kommunikacij Rosszii. In: Koloszov, V. A. (szerk.): *Geopolityicseszkije polozsenyije Rosszii: predstavlennyija i real'noszty*. Moszkva, Art-Kur'er.
- Szidorenko, A. A. 2007: Informacionnoje prosztransztvo regionov Rosszii. Magisztr. diszsz. Moszkva, Geograficseszkij fakul'tyet MGU. Kézirat.
- Szmirnjagin, L. V. 1999: Tyerritorial'naja morfologija rosszijszkogo obscsesztva kak otrazsenije regional'nogo csuvsztva v russzkoj kul'ture. In: *Regional'noje szamoszoznanyije kak faktor formiranyija polityicseszkij kul'turi Rosszii*. Moszkva, MONF. 108–115. o.
- Szmirnjagin, L. V. 2005: *Obscsesztvennaja geografija. Federalizm, regionalizm. Publikacii 1989–2005 godov*. Moszkva, KomKnyiga.
- Szmirnjagin, L. V. (szerk.) 1990: *Veszna 89: Geografija i anatomija parlamentszkih viborov*. Moszkva, Progressz.
- Szocial'no-ekonomicseszkije pokazatyeli po regionam Hanti-manszijszkogo avtonomnogo okruga v 2003 godu. Sztatyisztyicseszkij bjulleten' Hanti-manszijszkogo okruzsnogo komityeta goszudarsztvennoj sztayisztyiki. Hanti-Manszijszk. 2004.

- Sztyepusenkovna, E. V. 2006: Rentnije platyezsi v vodopol'zovanyii: csto gyelaty i sz csego nacsaty? In: *Regional'naja nauka. Szestaja konferencija molodih ucsonih, 2005*. Knyiga 2. Moszkva, SzOPSh. 191–204. o.
- Tarhov, Sz. A. 1995: Tyipi rajonov i dinamika vozpriimcsivosztyi k innovacijam. In: Lipec, Ju. G. (szerk.): *Geograficseszkiye oszнови tyipologii dlja formirovanyija regional'noj polityiki*. Moszkva, IG RAN.
- Tarhov, Sz. A. 1997: *Gorodskoj passzazsirszkij tranzport Moszkvi*. Moszkva, Moszgortranz.
- Tarhov, Sz. A. 2005: Dinamika adminisztrativno-tyerritorial'nogo gyelenyija Rosszii v XX veke. In: Glezer, O. B. – Poljan, P. M. (szerk.): *Rosszija i jejo regioni v XX veke: tyerritorija – rasszelenyje – migracii*. Moszkva, OGI. 33–75. o.
- Tarhov, Sz. A. 2007: Transzportno-geograficseszkoje polozsenyje sztolicsnih gorodov. – Warszawa–Rzeszów, Prace Komisiji Geografii Komunikacji PTG. 7–46. o.
- The Territories of the Russian Federation. An Extensive Rederence Survey of the 89 Constituent Units of the Russian Federation*. London, Europa Publications. 1999.
- 15 let Szodruzsesztva nyezaviszimih goszudarsztv (1991–2005)*. Moszkva, Mezsgoszudarsztvennij sztatkomitet SzNG. 2006.
- Tóth K. (szerk.) 1997: *Kelet-Európa új alkotmányai*. Szeged, JATE Állam- és Jogtudományi Kara.
- Tranzport i szvjaz' v Rosszii. Sztatisztyicseszkiy szbornyik*. Moszkva, Fedaral'naja szluzsba goszudarsztvennij sztatisztiki. 2001.
- Tranzport v Rosszii. Sztatisztyicseszkiy szbornyik*. Moszkva, Fedaral'naja szluzsba goszudarsztvennij sztatisztiki. 2007.
- Transition. The First Ten Years. Analysis and Lessons for Eastern Europe, and the Former Soviet Union*. Washington, D.C., The World Bank. 2002.
- Trejvis, A. I. 1993: Regional'naja polityika. – *Vas vibor*. 1. 6–7. o.
- Trejvis, A. I. 1999: Ekonomicseszkiye volni i lagi isztoricseszkoj geografii Vosztočnoj Jevropi. – *Vesztnyik isztoricseszkoj geografii*. 1.
- Trejvis, A. I. 2001a: Gorod, szelo i regionalnoje razvityije. – In: Nefjodova, T. G. – Poljan, P. M. – Trejvis, A. I. (szerk.): *Gorod i gyerevnyija Jevropejszkoi Rosszii: szto let peremen*. Moszkva, OGI. 337–374. o.
- Trejvis, A. I. 2001b: Regional'noje razvityije i regionalizacija Rosszii: szpecifika, dilemmi i cikli. In: *Regionalizacija v razvityii Rosszii*. Moszkva, Insztyitut geografii RAN.
- Trejvis, A. I. 2002a: Ogranyicsenyija i razvityija Rosszii: novij reodeterminalizm. In: Super, V. A. (szerk.): *Rosszija v szovremennom mire*. Moszkva, Kompanyija Szputnyik+.
- Trejvis, A. 2002b: Promislenoszt' v Rosszii za 100 let. In: Danyilova-Danyiljan, V. I. – Sztepanova, Sz. A. (szerk.): *Rosszija v okruzsajuscsem mire: 2002. Analiticseszkiy jezsegodnyik*. Moszkva, Izdatyel'sztvo Mezsdunarodnogo nyezaviszimoso ekologo-politologicseszkojo unyiverszityeta. 1–12 o.
- Trejvis, A. I. 2003: Centr, rajon i sztrana. Inercija, innovacii v razvityii rosszijkogo krupnogorodszkojo arhipelaga. In: *Krupnije goroda i vizovi globalizacii*. Moszkva, Insztyitut geografii RAN.

- Treivish, A. – Brade, I. – Nefedova, T. 1999: Russian cities at the crossroads. – *GeoJournal*. 1. 115–127. o.
- Turovskij, R. F. 1999: *Polityiceszkaja geografija*. Moszkva–Szmolenszk, Izd-vo SZGU.
- Uallachain, B. O. – Matthews, R.A. 1996: Restructuring of primary industries: technology, labor, and corporate strategy and control in the Arizona copper industry. – *Economic Geography*. 2. 196–215. o.
- Vallerstajn [Wallerstein], I. 2006: Ekologija i ekonomika v global'nom aszpektye. – *Voproszi ekonomiki*. 11. 95–103. o.
- Vanhove N. 1999: *Regional Policy: a European Approach*. Aldershot, Ashgate.
- Vardomszkij, L. 2006: Polityika centra – insztrumenti i rezul'tati. – *Kazanszkij federalizm*. 3. 89–96. o.
- Vardomszkij, L. B. – Trejvis, A. I. 1999: Problemi usztojcsivosztyi ekonomiceszkogo prosztranzszta Rosszii v konteksztye vnyesnyeeconomiceszkoj liberalizacii. In: *Vnyesnyeeconomiceszkiye szvjazi i regional'noje razvityije v Rosszii*. Moszkva, EPIKON. 189–205. o.
- Venediktov, A. V. 1957: *Pravovojje polozsenyije szovnarhoza i podvedomszhtvennih jemu proizvodsztvom*. Tallin, Valgusz.
- Venger, R. 2002: *Rosszija za gazetnoj sztrokoj. Vzgljad na szobityija inosztrannogo korreszpondenta*. Moszkva, Tages Anzeiger.
- Visnyevszkij, A. G. 1998: *Szerp i rubl': konszervetyivnaja modernizacija v SZSZSZR*. Moszkva, OGI.
- Visnyevszkij, A. G. – Andrejev E. M. – Trejvis A. I. 2003: *Perszpektyivi razvityija Rosszii: rol' demograficeszkovo faktora*. Moszkva, Insztyitut ekonomiki perehodno-ovo perioda.
- Volkova, I. N. 1994: Ciklicnsoszty i sztadijnoszty v economiceszkom razvityii kak predposztilki provegyenija regional'noj ekologiceszkoszkoj polityiki (na primere Rosszii i goszdarszstv blizsnjegoz zarubezs'ja. In: *Vosztocsnaja Jevropa: polityiceszkoszkoj i szocial'nij vibor*. Matyeriali mezszdunarodnoj naucsno-praktyiceszkoszkoj konferencii. Minszk.
- Volkova, I. N. 2002: Tyerritorial'naja differenciacija i dinamika platyezsez za prirodnije reszurszi v Rosszijszkoj Federacii i ih szvjaz sz szocial'no-economiceszskim razvityiem tyerritorii. In: Lipec, Ju. G. (szerk.): *Intyellektual'nije i informacionnije reszurszi i szstrukturi dlja regional'nogo razvityija*. Moszkva, Insztyitut geografii RAN. 208–216. o.
- Voronyin, N. I. – Masztyepanov, A. M. et al. 1998: *Enyergetyiceszkaja bezopasznoszty Rosszii*. Novoszibirszk, Nauka.
- Voronov, Ju. – Szuszlov, V. 2008: Oszobennosztyi izucsenyija effektov. – *Ekszpert Szibir'*. 12. 22–24. o.
- Vszeroszsijszka perezpisz' naszelenyija 2002 goda. www.perepis2002.ru [2008. április 8.].
- Weiner Cs. 2004: Oroszország gazdasága a XXI. század elején. Függőség. Budapest, MTA Világ gazdasági Kutatóintézete. Műhelytanulmányok. 60.
- Westund, H. – Granberg, A. – Snickars, F. (szerk.) 2000: *Regional Development in Russia. Past Policies and Future Prospects*. Cheltenham, Edwin Elgar.

- World Development Indicators*. Washington D. C., The World Bank.
- World Development Report 2006: Development and the Next Generation*. Washington D. C., The World Bank. 2006.
- World Population Prospects*. UN Population Division Database, 2006. [<http://esa.un.org>].
- World Resources 1998–99: A Guide to the Global Environment*. New York, Oxford. Oxford University Press. 1998.
- Working for the Regions*. Luxembourg, European Commission. 2004.
- Zajdfugyim, P. H. – Golubcsikov, Sz. N. 2003: *Vvegyenyije v rosszijszkoje szeverovegyenyije, Ucsebnije poszobije*. Moszkva–Apatiti, ArtPP.
- Zamjatyin, D. N. (szerk.) 1994: *Prosztranzstva Rosszii. Hresztomatyija po geografii Rosszii*. Moszkva, MIROSZ.
- Zaslavszkaja, T. I. (szerk.) 2000: *Kuda igyot Rosszija? Vlaszty, obszesztvo, licsnoszty*. Moszkva, Moszkovszkaja viszsaja skola szocial'nih i ekonomicseszkih nauk.
- Zimin, B. N. 1990: Malije sztrani kak tyerritorii viszokoj ekonomicseszkoj otkritosztyi. In: *Ekonomiko-geograficseszkiye problemi formirovanyija regionov intyenzivnoj vnyesnyeekonomicseszkoj gyejatyel'nosztyi*. Novoszibirszk, Nauka. 41–56. o.
- Zimin, B. N. 2003: *Razmescsenyije proizvodstva v rinocsnoj szregye*. Moszkva, Al'fa-M.
- Zolin, P. 2006: Szisztyema szel i poszelenyij. – *Ekonomiszt*. 2. 76–84. o.
- Zubarevics, N. V. 2003: *Szocial'noje razvityie regionov Rosszii: problemi i tendencii perehodnovo perioda*. Moszkva, URSZSZ, 2003.
- Zubarevics, N. V. 2005: *Krupnij biznesz v regionah Rosszii: tyerritorial'nije sztratyegee razvityija i szocial'nije intyereszi*. Moszkva, Pomatur.
- Zubarevics, N. V. 2006: Goroda kak centri razvityija szovremennoj Rosszii. In: *Gorodskoj al'manah*. Vip. 2. Moszkva, Fond Insztyitut ekonomiki goroda.
- Zubarevics, N. V. 2007a: Aglomeracionnij effekt ili aglomeracionnij ugar? – *Russzkoje ekspertnoje obozrenyie*. 4–5.
- Zubarevics, N. V. 2007b: Evoljucija investicionnoj polityiki regional'nih vlasztyej v perehodnij period. – *Regional'nie isszedovanyija*. 1. 3–9. o.
- Zubarevics, N. V. 2007c: Szocial'naja karta Rosszii: popitka prognoza. – *Rosszijszkoje ekspertnoe obozrenyie*. 1–2.
- Zubov, A. B. 2000: Unitarizm ili federalizm. K voproszu a buduscsej organizacii goszdarsztvennogo prosztranzstva Rosszii. – *Polisz*. 5. 32–54. o.
- Zvorikin, K. V. 1968: Principi ekonomicseszkoj ocenki zemel'nih reszurszov. – *Voproszi geografii*. 6. 56–66. o.

A KÖTET SZERZŐI

- Artobolevszkij*, Szergej tudományos osztályvezető, OTA Földrajzi Intézete, Moszkva
- Borogyina*, Tatyjana tudományos főmunkatárs, OTA Földrajzi Intézete, Moszkva
- Glezer*, Olga tudományos főmunkatárs, OTA Földrajzi Intézete, Moszkva
- Horváth Gyula* egyetemi tanár, főigazgató, MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs
- Kuznyecova*, Olga tudományos igazgató, Regionális Politikai Intézet, Moszkva
- Lappo*, Grigorij nyugalmazott egyetemi tanár, Moszkva
- Lejzerovics*, Jevgenyij nyugalmazott egyetemi tanár, Tel-Aviv
- Litvinyenko*, Tamara tudományos főmunkatárs, OTA Földrajzi Intézete, Moszkva
- Nefjodova*, Tatyjana tudományos tanácsadó, OTA Földrajzi Intézete, Moszkva
- Pilipenko*, Igor egyetemi adjunktus, Moszkvai Állami Egyetem, Földrajztudományi Kar, Moszkva
- Poljan*, Pavel tudományos tanácsadó, OTA Földrajzi Intézete, Moszkva
- Privalovszkaja*, Genrietta tudományos tanácsadó, OTA Földrajzi Intézete, Moszkva
- Szelivanova*, Tatyjana szakértő, Regionális Politikai Intézet, Moszkva
- Szelivjorsztov*, Vjacseszlav egyetemi tanár, tudományos igazgatóhelyettes, OTA Szibériai Tagozata, Közgazdasági és Ipari Termelésszervezési Intézet, Novoszibirszk
- Tarhov*, Szergej tudományos tanácsadó, OTA Földrajzi Intézete, Moszkva
- Trejvis*, Andrej egyetemi tanár, tudományos tanácsadó, OTA Földrajzi Intézete, Moszkva
- Vardomszkij*, Leonyid egyetemi tanár, tudományos osztályvezető, OTA Közgazdaság-tudományi Intézete, Moszkva
- Volkova*, Irina tudományos főmunkatárs, OTA Földrajzi Intézete, Moszkva
- Zubarevics*, Natalja egyetemi tanár, kutatási igazgató, Moszkvai Állami Egyetem, Szociálpolitikai Önálló Intézet, Moszkva